

Current Debates on Social Sciences

6

Multidisciplinary Studies

All Rights Reserved

It may not be reproduced in any way without the written permission of the publisher and the editor, except for short excerpts for promotion by reference.

ISBN: 978-625-7799-26-3

1st Edition

2021

Current Debates on Social Sciences 6

Multidisciplinary Studies

Bilgin Kùltür Sanat Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti. pursuant to the law of intellectual and artistic works, it may not be quoted, copied, reproduced or published in any way without written permission.

Editors

Alpaslan CEYLAN

Zeynel KARACAGİL

Şafak BOZGUN

Koray TOPTAŞ

Publisher

Engin DEVREZ

Bilgin Kùltür Sanat Yayınları

Certificate No: 20193

Selanik Cd. No: 68/10 06640 Kızılay / Ankara

Phone: 0 (312) 419 85 67 – Fax: 0 (312) 419 85 68

www.bilginkultursanat.com

bilginkultursanat@gmail.com

Current Debates on Social Sciences 6

Multidisciplinary Studies

Editors

Alpaslan CEYLAN

Zeynel KARACAGİL

Şafak BOZGÜN

Koray TOPTAŞ

Bilgin Kùltür Sanat Yayınları
2021

İçindekiler

A Woman's Story: Unchaining Herself from the Bondage of Womanhood	7
Özgin ATAMAN	7
Vergi İhbarı ve İhbar İkramiyesinde Dünya Uygulamaları	18
Rana DAYIOĞLU ERUL	18
Abdullatif Subhi Paşa'nın Tarihçiliği ve Tarihsel Sosyoloji Anlayışı	31
Emine ÖZTÜRK	31
Ali Rafet ÖZKAN.....	31
Gaukhar AZİMBAYEVA.....	31
“Hırsız-Saksağan”da Bir Köle Aktrisin Trajedisi-Aneta.....	44
Pelin ESEN	44
A Study on the Turkish Translation of Thomas More's Utopia in an Intertextual Perspective	50
Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN.....	50
Political Satire in BrexLit: <i>The Cockroach</i> by Ian McEwan	55
Meryem ODABAŞI	55
5. Sınıf Öğrencilerinin Güneş Kavramına Yönelik Metaforik Algıları.....	67
Emrah ÖZBUGUTU.....	67
Başak BEŞTAŞ.....	67
Rus Diplomatik Belgelerinde Tehcirden Sonra Ermenilere Yapılması Planlanan Rus Yardımları	79
Eray BAYRAMOL.....	79
Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde İslami Finans ve Bankacılığın Durumu: Kırgızistan Örneği	89
İbrahim Halil SUGÖZÜ	89
Sema YAŞAR.....	89
Coldoşbek BAYIŞOV.....	89
Kırgızistan Ekonomisinde Borçlanma ve Sürdürülebilirlik	99
İbrahim Halil SUGÖZÜ	99
Sema YAŞAR.....	99
Uulbolsun NURKAMİLOVA.....	99
Sanatta Yer Değiştiren Organlar ya da Organsız Sanat	112
Berna COŞKUN ONAN	112
Pelin KARAKAŞ	112

Internet and Smart Phone Use in Turkey and Italy: Online Activities, Social Interactions and Addictive Uses.....	123
<i>Gülnur YENİLMEZ KAÇAR</i>	123
Chances and Risks of the Halal Economy in Turkey	132
<i>Heiko SCHUSS</i>	132
Hâkim Tarihi'nin Kaynak Değeri ve Hâkim Efendi'nin Politik Tavrı.....	141
<i>Cem GÖRÜR</i>	141
Cumhuriyet Halk Partisi'nin Muhalefet Tarzı: Laikliğin Dayanılmaz Cazibesinden Ekonomi-Politiğin Vazgeçilmezliğine.....	149
<i>Emel ÇOKOĞULLAR</i>	149
BREXIT ve COVID-19 Sonrası 2021-2027 Avrupa Birliği Bütçesi.....	163
<i>Erdi KUTLU</i>	163
Dijitalleşme: Din Eğitiminde Fırsat Eşit(siz)liği.....	174
<i>Gülderen DURNA</i>	174
Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Mekansal Kümelenmelerinin İzmir Özelinde Analizi.....	186
<i>Aykut ÇALIŞKAN</i>	186
<i>Gazanfer KAYA</i>	186
Haçlı Seferleri Öncesinde Suriye: Fatımi, Bizans ve Selçuklu Rekabeti (969-1095)	209
<i>Ali GENÇ</i>	209
ABD'nin Afganistan'dan Asker Çekme Kararının Kamu Diplomasisi Açısından Değerlendirilmesi	220
<i>Serhan KOYUNCU</i>	220
Autistic Identity and Communication: Pragmatic Failure Reflected in the Novel <i>A Boy Made of Blocks</i>	234
<i>Alper TULGAR</i>	234
Çokkültürlü Psikolojik Danışma Perspektifinden Yoksulluk Olgusunun İncelenmesi: Nitel Analiz Örneği	247
<i>Gökçe ÇOKAL</i>	247
Demokritos'tan Rorty'e: Bir Toplumsal Yaşam Felsefesi Olarak Politik Pragmatizmi Yeniden Düşünmek	259
<i>Muhammet Barkım Canlıoğlu</i>	259
Bir Din Bilimci Olarak Biruni	272
<i>Ali Rafet ÖZKAN</i>	272

<i>Emine ÖZTÜRK</i>	272
<i>Assem TASTANOVA</i>	272
An Archaeological Predictive Model with Fuzzy Logic Method for Sivas Province (Central Anatolia)	283
Esma Demirci.....	283
Çağdaş Kuşçu Şimşek ²	283
Olca Zengin Koşan ³	283

A Woman's Story: Unchaining Herself from the Bondage of Womanhood

*Özgün ATAMAN*¹

Introduction

Fay Weldon whose original name is Franklin Birkinshaw (1931-) is a prolific novelist, playwright, screenwriter, and essayist. Since she was born into a family of novelists – her grandfather, uncle, and mother wrote novels -, her career ending up at writing does not come as a surprise. Yet, she received education in Economics and Psychology at the University of St. Andrews in Scotland and upon her graduation, she tried different fields to work such as journalism and advertising (“Fay Weldon” A, 1970). However, just like her family members, she decided to take up a literary career and began writing full-time.

In her new career, she has penned several novels, plays, and also produced radio or television plays. Declaring herself as a feminist, her works mostly focus on women and their relationships with their surroundings. She has written almost thirty novels, about twenty plays, also several television as well as radio plays² as well. She not only produced works but also adapted several books (“Fay Weldon” B n. d.). To make it clear, she adapted Henrik Ibsen's widely acclaimed play, *A Doll's House*³. In addition, she has penned non-fiction works, one of which is her own biography *Auto da Fay* (2002). In this biography, Weldon explains why she decided to change her name, and regarding her reasons, it can be safely argued that Weldon was born to be a feminist. It is stated in *Auto da Fay* that her mother named Fay as Franklin showing her desire to have a boy because she already had a girl. Also, it was written ‘boy’ in the sex column which had to be crossed out and; instead, it was written ‘girl’ (2002: 12). However, she was called Fay at school and when she became a writer, she changed her surname as well and she turned into Fay Weldon.

¹ Özgün Ataman, Research Assistant, Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Western Languages and Literatures, ozgunyurtcu@hotmail.com

² On her website, <https://fayweldon.co.uk/>, detailed information regarding her works can be found.

³ Retrieved from <https://www.thegordoncraigtheatrearchive.org.uk/performance/a-dolls-house-september-1988> and <http://www.doollee.com/PlaywrightsW/weldon-fay.html#48134>.

Her tenth novel *The Life and Loves of a She-Devil* (1983) is about woman and man relations just like some of her other works and this novel can also be considered a revenge story. In a nutshell, Ruth's, Weldon's female character, life is narrated in her work. Being an unattractive woman, Ruth is abandoned by her husband with his claim that they have an 'open marriage' and he falls in love with a famous romance writer, Mary Fisher. Deciding to take revenge, Ruth destroys almost everything Bobbo loves in his life. She not only ruins Bobbo's life but also Fisher's. In order to complete her vengeance, she undergoes a series of operations and becomes identical to Mary Fisher and the novel ends with Ruth's living at High Tower and her dominance over Bobbo. Although the novel may simply be regarded as a revenge story, there are serious commentaries within itself about women, men, marriage - an institution mostly counted as patriarchal -, and norms of society. While narrating her story, Weldon dwells on these issues elaborately.

The Second Wave of Feminism

As Bunkle puts forward in her article, "[m]ost writers and researchers of the Second Wave of British feminism belonged to a generation of women born between 1938 and 1949" (2016: 1). Regarding her claim, Weldon is a proclaimed feminist writer and when the beginning of her literary career is taken into consideration, it was the time when the second wave feminism emerged. Within this scope, this paper aims to analyse Fay Weldon's *The Life and Loves of a She-Devil* as a work reflecting the notions that were put forward during the second wave feminism. The term, second wave feminism was coined by the journalist Martha Lear in her article entitled "The Second Feminist Wave: What Do These Women Want?" in the *New York Times* in 1968. The period was initiated in the USA and then quickly spread to other countries. As Benita Roth maintains in her work, "[f]eminist mobilizations in the United States during the 1960s and 1970s – commonly known as the 'second wave' of U.S. feminist protest – challenged and changed the political and cultural landscape" (2004: 1). The reason why it is called as 'second wave' is because it completely differed from the first wave feminism in terms of the changes it aimed to achieve or the notions it focused on. In the first wave feminism, achieving freedom and certain natural rights was the main aim. When the liberal feminists are regarded, Mary Wollstonecraft (1759-1797) dwelled on the fact that women had a right to receive equal education as men in *A Vindication of the Rights of Woman* (1792). Also, a more radical feminist, Sarah Grimke (1892-1873) focused on the inequality between sexes through her interpretation or analysis of the Bible in *Letters on the Equality of the Sexes and the Condition of Woman* (1838). In addition, in the Suffragette Movement, women activists fought for their right to vote. So as to gain their rights, they founded

unions and societies such as the National Union of Women's Suffrage Society (1897) and Women's Social and Political Union (1903) to collaborate and build solidarity and also launched campaigns. These figures, regarded as the initiators of feminism, solely aimed to provide an equal life for women and achieved their targets in time.

Within this scope, as the basic rights were achieved in the first wave of feminism, the second wave feminism tended more to focus on other notions to liberate their sex fully. The post-war time, social and civil rights movements can be considered to trigger it. What it is meant by post-war time is that after the Second World War (1939-1945), women, who took over jobs from men since they were on the battlefield, had to return their private sphere and become housewives. After experiencing the public sphere and work life, they refused to go back to their houses. As for the impact of social and civil rights movements, Baxandall and Gordon propound in their article that,

[b]y the late 1960s, there was a sense of unity among radical campaigns for social justice, expressed in the way participants referred collectively to 'the movement,' singular. . . . Within this movement, some women began to examine power relations in areas that the movement's male leaders had not considered relevant to radical politics. The women's self-examination uncovered a deep well of grievances about men's power over women inside this very movement. Women in civil rights, the New Left, and the anti-Vietnam War movement were on the whole less victimized, more respected, and less romanticized than they were in the mainstream culture or the counterculture. . . . Throughout the civil rights and student movements, women proved themselves typically the better organizers. (2002: 416)

It can be maintained that the abovementioned quotation and the impact of men recapturing the public sphere after WWII were the reasons for the emergence of the second wave feminism. Since women already learnt that they could achieve their rights through struggle, determination, and solidarity, they did not accept to be inferior to men or become invisible again. That is why, in the second wave feminism, in addition to their struggles to work like men, different issues were foregrounded by women and these issues were mainly on sexuality, domestic violence, rape, workplace safety, and reproductive rights ("The Second Wave of Feminism" n. d.).

The Analysis of the Novel

In this regard, these issues are also handled in Weldon's novel. As Nesaule Krouse claims in her article, Weldon's "major subject is the experience of women: sexual initiation, marriage, infidelity, divorce, contraception, abortion, housework, and thwarted careers" (1978: 5). Within this scope, her tenth novel, *The Life and Loves of a She-Devil* dwells on these issues by centring around three main characters, Ruth, her faithless husband Bobbo, and his lover Mary Fisher. Prior to moving on, it should be noted that Weldon's choice of names is of significance. Her main character is called Ruth and her name connotes the word ruthless which somehow compliments her future actions in the novel. Also, at the very beginning of the novel, Ruth tells that her mother calls her "[l]ittle ugly duckling" and christens her Ruth, "a short, dismissive, sorrowful name" (*She-Devil*, 2009: Loc⁴ 97, 103) whereas her half sisters' names are Jocelyn and Miranda. Her husband's name is Bobbo and Martin propounds in her article that by naming him Bobo, Weldon may aim to have "an intentional pun on the Spanish word meaning 'silly, stupid', which might well be" because Bobo is an insipid father and husband (1999: 199). The last important female character is Mary and according to the United States Social Security Association, Mary is the most popular name and between 1920 and 2019, 3,265,105 babies were named as Mary ("Top Names" n. p.). Weldon's giving her character a very popular name seems to indicate that Mary is a female stereotype.

Actually, there are two main female characters in Weldon's novel, and "[h]er multiple female characters function particularly well to make convincing a fictional world which indirectly questions many traditional assumptions" (Nesaule Krouse, 1978: 6). Interestingly, Ruth and Mary can be considered a complete binary with their physical appearance as well as their characteristic features. Mary is portrayed as "small and pretty and delicately formed, prone to fainting and weeping and sleeping with men while pretending that she doesn't" (*She-Devil*, 2009: 34) while Ruth is "six foot two inches tall . . . [is] as dark as Mary Fisher is fair, and [has] one of those jutting jaws . . . and eyes sunk rather far back into [her] face, and a hooked nose" (2009: 65). Mary's being feeble makes her dependent on men whereas Ruth's well-developed muscles enable her to be self-sufficient. This can be the reason why Bobbo leaves his wife claiming that theirs is an 'open marriage' and he is actually in love with Mary Fisher. Instead of having an able, strong but ugly wife, he prefers to have a relationship with a feeble, beautiful, and rich woman. Before Bobbo abandons his house to live with

⁴ Henceforth, all the quotations from the primary source will be given with locations.

Mary Fisher after their big quarrel, he calls Ruth the “she-devil” (2009: 533) and this statement triggers a drastic change in Ruth's life.

Bobbo's choosing Mary Fisher as his partner actually becomes a means for Ruth to be aware of or rather create her own self. Claimed by Katz, “Bobbo freed her. Released from the prison of her love for him, she can do as she pleases” (118). Ruth's situation is what the proclaimed second wave feminist Betty Friedan (1921-2006) states in *Feminine Mystique* (1963). For Friedan, “[t]he only way for a woman, as for a man, to find herself, to know herself as a person, is by creative work of her own” (2001: Loc 6072). What Friedan highlights in this quotation is the fact that women are in need of finding themselves. Instead of living as shadows behind their husbands, they must be aware of themselves and maybe their potential just like Ruth in Weldon's work. Bobbo by leaving her for the beautiful, fairylike, blonde Mary Fisher triggers Ruth to realise her own potential in a way. In this regard, Ruth undergoes a series of changes and becomes a new Ruth in the end.

Prior to this dramatic alteration in Ruth's life and personality, it is explicitly indicated that Ruth is a dedicated woman. She commits all her life to her house and family as she is completely associated with the private sphere. Since she does not have a job, she does all the housework by herself, cleans everywhere regularly, and irons as well as folds all her husband's clothes so neatly that while Bobbo is packing his clothes, he has almost no trouble (*She-Devil*, 2009: 564). In this regard, she can be considered a woman having no personal dreams and aims in life. However, Bobbo's abrupt abandonment causes changes in Ruth's life and when she locks herself up in their bedroom, her change becomes apparent when she recites the Litany of the Good Wife and realises that it is pointless:

I must pretend to be happy when I am not; for everyone's sake. . . . I must be grateful for the roof over my head and the food on my table, and spend my days showing it, by cleaning and cooking . . . ; for everyone's sake. . . . I must build up my husband's sexual confidence . . . I must render him moral support in all his undertakings . . . for the marriage's sake. . . . I must love him through wealth and poverty, through good times and bad . . . for everyone's sake. (2009: 282-290)

This litany renders women, Ruth in this case, to a mere being doing everything for everyone's sake but theirs. Rather than foregrounding her needs, desires, and interests, Ruth obediently tries to fulfil her husband's needs, and desires. That is why, after reciting it, she finds out how pointless it actually is. Henceforth, Ruth undergoes drastic transformation and decides to build a new life by demolishing

her past. Yet, instead of doing everything at the same time, her change has phases. She burns down their house and dumps her children to Bobo and Mary Fisher. By doing so, she erases all her past completely. In her second phase, she renames herself several times. As Weldon states in her memoir that “[n]ames are important” (2002: 13) and since Ruth is in search of a new identity or self, she keeps changing her names. Eventually, in the last phase, she remakes her body through a series of surgeries. Ruth’s realisation that she is unloved and not cared for enough by her husband pushes her to become like that. As it is put into words by Ruth, “[h]ate obsesses and transforms” her (*She-Devil*, 2009: 44). That is why, throughout the novel, almost half of the chapters start with the sentence, “Mary Fisher dwells in the High Tower” as if it were a chant because knowing that her husband is there with Mary Fisher, Ruth is filled with hatred and it is enough for her to transform herself.

While she has her former life with Bobo, it is understood that Ruth has a conventional female role in the house. Being rather angry upon their big quarrel, Bobbo says to Ruth that “[y]ou are a bad *mother*, a worse *wife* and a dreadful *cook*” (*She-Devil*, 2009: 529 emphasis mine). This reveals that certain attributions are embedded in Ruth and apart from being a wife, mother, and cook, she is nothing. Actually, this is Bobbo who attributes such characteristics to Ruth, and Ruth’s being a housewife may cause him to associate Ruth with these features. In this regard, it can be safely argued that Ruth is confined to her house dedicating all her time and energy to her family, which is a situation that is severely opposed by the second wave feminism. However, when the “she-devil” starts her new life without a husband and children, she strips off all of the attributions stuck on her and sets up an employment agency and becomes a successful businesswoman - “Vesta Rosa’ whose history is buried as her body is hidden” (McKinstry, 1994: 109). Her determination to take vengeance and create her own self enables her to be a businesswoman. While she is planning to start her own business, she already decides to ruin Bobo and Mary Fisher, and “[d]isguising her self, her identity, and her body, Ruth takes on male power with a vengeance” (McKinstry, 1994: 109).

Ruth as the “she-devil” not only strips off her motherhood and wifeness but also gets rid of the conventional view of sexuality. For the conventional view of sexuality, Friedan propounds in her work that “only three decades ago, when women were defined only in sexual relation to men – man’s wife, sex object, mother, housewife” (2001: 137). It can be deduced that women were not allowed to have their own sexual life or preferences. Rather, their sole mission was to satisfy their husbands’ sexual appetites. In Weldon’s novel, after being abandoned, Ruth can freely have her sexual life. While she is working at housing for the elderly, she meets Nurse Hopkins and they start to stay in the same

room. During their stay, they share a bed, and “there was much cuddling, kissing and sexual experimentation between the two women. . . . Sexual life seemed to have a tonic effect on Nurse Hopkins” (*She-Devil*, 2009: 1440-1446). Just like Anna Koedt claims in her article entitled “The Myth of Vaginal Orgasm” (1970), in order to get pleasure from sex, a phallus is not needed, and what Ruth and Nurse Hopkins experience can be regarded as evidence for it. In addition to that, having a lesbian experience is something revolutionary for Ruth because, considering the litany of the good wife she knows by heart and the norms of society, she can merely be a heterosexual and the only person that she can have sexual intercourse with is her husband by law.

While Ruth is remaking herself, she transcends the borders of her sex and one of them is that she has sexual intercourse with other men. Considering the fact that Ruth loves her husband and is faithful to him as it is expected from her, her having sex with other men by disguising herself is rather radical for her. Interestingly, she prefers to sleep with these men not because of the fact that she likes them or finds them attractive; instead, they are a means for her to achieve her biggest aim, which is to ruin both Bobbo and Mary Fisher. As claimed by McKinstry, Ruth “seduces the judge so the sentence [for her husband] is harsher; she seduces a priest and sends him off to seduce Fisher” (1994: 109). Her choices or preferences can be regarded as a bit Machiavellian because in order to reach her goals, everything becomes a means for Ruth. Through this, she, in a way, has a chance to find herself as well.

In the last phase of self remaking process, Ruth decides to have a series of surgeries to have a completely different physical appearance. Having cosmetic surgery is a controversial issue among feminists. As stated by Davis, “[f]eminists take a uniformly negative view of cosmetic surgery. It tends to be regarded as an extreme form of medical misogyny, producing and reproducing the pernicious and pervasive cultural themes of deficient femininity” (1991: 22). Since cosmetic surgery can be thought of as a means to be accepted by the male gaze or to have the idealistic physical proportions that are proposed by society or the male gaze, several feminists are against it. Nonetheless, in Ruth's case, rather than being attractive to Bobbo or other men, “the heroine . . . uses cosmetic surgery as a source of empowerment, a way to regain the control over her life” and somehow Ruth's undergoing cosmetic surgery “both supports the status quo of feminine inferiority while it shifts the power balance – temporarily, at least – in her own relationships” (Davis, 1991: 30-31). That is why, Ruth compares herself to the mermaid in Hans Christian Andersen's story. Just like the mermaid, she has to suffer in order to gain in the end (*She-Devil*, 2009: 1849-1854).

Ruth's choice and her comparing herself to the mermaid in Anderson's story is a bit ironical because it reveals the fact that "women are trapped by their addiction to men's own addiction to pretty women" (Martin, 1999: 195). In this regard, it can be speculated that there is some ambiguity in the novel because while Ruth is creating her new self, she aims to be the identical Mary Fisher. Thus, in the film adaptation, "Susan Seidelman inserts a more overt feminist reading . . . Ruth does not literally become Mary . . . because her transformation is internal not external" (Martin, 1999: 200). Unlike its film adaptation, in the original text, both internal and external transformation is observed because Ruth ceases to be a mother, wife, or cook and creates a new self for herself in all aspects.

As Mary Eagleton claims in her interview with Fay Weldon that "[t]he women who are used, abused, or drably invisible become avenging, deviant, veritable 'she-devils'" (2017: 261). Indeed, the fact that Bobbo prefers a female stereotype to Ruth despite everything she does to her family is the main factor for Ruth to seek revenge. Actually, rather than being the "Angel in the House" which is how women were portrayed almost a century ago and still some portray women as such, she prefers to be the "she-devil", which is a name given by her husband. While progressing in her mission, she somehow remakes herself and instead of being a woman committed solely to her family, Ruth not only finds herself experiencing different things but also takes her revenge in the end. After spending some time in prison, Bobbo becomes a passive and quiet man. As for Mary Fisher, as a submissive woman, because she accepts Bobbo's children, her old mother, unwillingly though, and Bobbo's cheating, she develops cancer and dies in the end. Ruth regains everything she has lost in her life including her new self and in the last chapter, it is stated that "[n]ow I live in the High Tower" (*She-Devil*, 2009: 3019). She possesses everything once Mary Fisher has; Bobbo, the dominance over him, High Tower, even Garcia – the manservant at High Tower.

Conclusion

All in all, written in 1983, *The Life and Loves of a She-Devil* is basically a revenge story but underlying it is a serious commentary on norms, woman-man relations, and women in general. Since Fay Weldon is a feminist writer and began writing during the second wave feminism, it can be maintained that her ideas were dramatically shaped by its beliefs and standpoint. In her novel, Ruth's remaking herself in a way frees her from the bondage of being just a mother, wife, and cook. During her transformation, she gains new experiences, creates herself a new identity by renaming herself and setting up her business, gets rid of the burden of her past by burning down her house, dumping her children, as well as having a new body, and eventually takes her revenge by possessing everything that

is taken from her by Mary Fisher. When the drastic changes in her are considered, it can be argued that they are in accordance with Betty Friedan's claims in *Feminine Mystique*. Thus, the novel is also a manifestation of a woman or a "she-devil." Freeing herself from her chains, Ruth finds her new self upon her husband's betrayal. Although Weldon's novel makes us laugh while reading it or is sometimes thought of as a revenge story, underneath lay deep meanings, objections, and manifestations. Just like it is claimed by Nesaule Krouse, the novel's "structure, narrative techniques, point of view, style, and humour place [it] among the finest achievements in recent fiction by women" (1978: 9). These are what Fay Weldon a distinguished writer.

References

Primary Source:

Weldon, F. (2009). *The life and loves of a she-devil*. New York: Open Road.

Secondary Sources:

Baxandall, R, & Gordon L. (2002). Second-wave feminism. *A Companion to American Women's History*. Ed. Nancy A. Hewitt. Oxford: Blackwell Publishing. 414-432. *Google Books*. [Accessed 18.12.2020].

Bunkle, P. (2016). The 1944 education act and second wave feminism. *Women's History Review*, 25.5, 1-21. *Taylor and Francis*. [Accessed 19.12.2020].

Davis, K. (1991). Remaking the she-devil: a critical look at feminist approaches to beauty. *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy*, 6.2, 21-43. *Wiley Online Library*. [Accessed 17.12.2020].

Eagleton, M. (2017). Wicked women, wicked fictions, wicked laughter: an interview with fay weldon. *Contemporary Women's Writing*, 11.2, 259-272. *Academic OUP*. [Accessed 17.12.2020].

"Fay Weldon." A. *British Council Literature*. 1 Jan. 1970. [Accessed 18.12.2020].
<<https://literature.britishcouncil.org/writer/fay-weldon>>.

"Fay Weldon." B. *Encyclopaedia Britannica*. [Accessed 18.12.2020].
<<https://www.britannica.com/biography/Fay-Weldon>>.

Friedan, B. (2001). *Feminine mystique*. London: W. W. Norton & Company.

Katz, P. (1994). They should have called it 'she-angel'. *Fay Weldon's Wicked Fictions*. Ed. Regina Barreca. Hanover: University Press of New England.

Martin, S. (1999). The power of monstrous women: fay weldon's *the life and loves of a she-devil* (1983), angela carter's *nights at the circus* (1984) and jeanette winterson's *sexing the cherry* (1989). *Journal of Gender Studies*, 8.2, 193-210. *Taylor and Francis*. [Accessed 17.12.2020].

McKinstry, S. J.(1994). Fay weldon's *the life and loves of a she-devil*: the speaking body. *Fay Weldon's Wicked Fictions*. Ed. Regina Barreca. Hanover: University Press of New England.104-113.

Nesale Krouse, A. (1978). Feminism and art in fay weldon's novels. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, 20.2, 5-20. *Taylor and Francis*. [Accessed 17.12.2020].

Roth, B. (2004). *Separate roads to feminism: black, chicana, and white feminist movements in america's second wave*. New York: Cambridge U. P.

"Top Names over the Last 100 Years." *Social Security Association*. [Accessed 19.12.2020].
< <https://www.ssa.gov/oact/babynames/decades/century.html>>.

"The Second Wave of Feminism." *Encyclopaedia Britannica*. [Accessed 18.12.2020].
< <https://www.britannica.com/topic/feminism/The-second-wave-of-feminism>>.

Weldon, F. (2002). *Auto da fay*. New York: Grove Press. *Google Books*. [Accessed 18.12.2020].

Vergi İhbarı ve İhbar İkramesinde Dünya Uygulamaları

Rana DAYIOĞLU ERUL¹

Giriş

Kayıt dışı ekonominin varlığı nedeniyle ortaya vergi kayıp ve kaçakları, günümüzde pek çok ülkede hem vergi idarelerinin etkinliğini azaltmakta hem de vergi adaletini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle vergi kayıp ve kaçaklarının azaltılmasında devlete olduğu kadar vatandaşlara da görev düşmekte, böylelikle vergi sistemlerinde vergi ihbarı ve vergi ihbar ikramiyesi uygulamaları yerini almaktadır.

Vergi ihbarı, vergi kanunlarının ve vergi hukukuna ilişkin kuralların ihlal edilmesi dolayısıyla ortaya çıkan vergi kaybının üçüncü kişiler tarafından idareye bildirilmesidir. Yapılan ihbarlar sonucunda, kanuna aykırı olan ve suç sayılan davranışları yetkili makamlara bildiren kişileri teşvik etmek amacıyla belirli şartlar dahilinde vergi ihbarının ikramiye ile ödüllendirilmesi yoluna da gidilebilmektedir.

Türkiye’de 1931 yılından beri uygulanan ihbar ikramiyesi uygulaması, pek çok OECD ülkesinde de uygulanmaktadır. Bu çalışmanın amacı; vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesinin usul ve esaslarını, uluslararası düzeydeki uygulama örnekleri ile karşılaştırarak incelemek ve Türkiye uygulamasının yabancı ülke örneklerine kıyasla yerini belirlemektir. Bu doğrultuda öncelikle vergi ihbarına ilişkin kavramsal temellere yer verilecek, daha sonra ise vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi uygulamaları; hukuki dayanağı, ihbarcıları korumaya yönelik yasal düzenlemeler, ikramiye ödemeleri ve oranları gibi çeşitli yönlerden dünya uygulamaları itibarıyla incelenecektir.

1. Vergi İhbarına İlişkin Kavramsal Açıklamalar

Kelime anlamı itibarıyla “bildirme, bildirim, haber verme” anlamına gelen ihbar genel olarak; “bir kişinin (ihbar eden/ihbarcı/muhbir), suçlu olarak değerlendirdiği bir kişiyi veya suç teşkil eden bir olayı yetkili makama gizlice bildirmesi/ele vermesi” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük). Vergi hukukunda ise ihbar, mükellefler tarafından vergi kanunlarının ve vergi hukukuna ilişkin kuralların ihlal edilmesinden kaynaklanan ve vergi kayıp ve kaçığına neden olan davranışların/faaliyetlerin üçüncü kişiler tarafından kamu idaresine yazılı veya sözlü olarak bildirilmesi biçiminde tanımlanmaktadır (Alptürk, 2007: 52). Vergi ihbarı, vergi kanunlarının ihlal edildiği veya kişilerin vergiye uyum göstermediği gibi iddiaların vergi idaresine bildirilmesi ve böylelikle ihbarcının “ödül” olarak adlandırılan parasal bir ödemeye hak kazanması durumunda gerçekleşmektedir (West vd., 2012: 27).

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, mrana.erul@hbv.edu.tr

Vergi ihbar kararını etkileyen pek çok unsur bulunmaktadır. Bunlar; ihbarcının adının açığa çıkma ihtimali, intikam duygusu, kişilerle olan yakın ilişkiler gibi sosyal ve psikolojik unsurlara ek olarak, çeşitli hukuki ve ekonomik unsurlar ile vergi bilincine bağlı olarak oluşan unsurlar şeklinde sıralanabilir². Nitekim kişiler ihbarcı olarak adlandırılmak istemediklerinden ve sayılan çeşitli nedenlerden dolayı ifşa edilmekten korktuklarından, vergi kayıp ve kaçaklarını vergi idaresine ihbar etme konusunda tereddüte düşmektedir.

Vergi idareleri tarafından bakıldığına ise idareler, ihbarcılarını koruma altına almak için pek çok girişimde bulunmakta ve buna yönelik olarak yasal düzenlemelere yer vermektedir. Nitekim ihbarcılarını koruyan yasal düzenlemelerin varlığı ve etkin bir biçimde uygulanması, vergi suçlarının tespitini kolaylaştırmakta olup (Protax, 2018: 13) izleyen bölümlerde bu düzenlemelere daha detaylı olarak yer verilecektir.

2. Türkiye’de Vergi İhbarı ve İhbar İkramesi

Devletin denetim mekanizmasına ek olarak uygulanan vergi ihbar ve ihbar ikramiyesine ilişkin düzenleme, ülkemizde 1905 sayılı Menkul ve Gayrimenkul Emval ile Bunların İntifa Haklarının ve Daimi Vergilerin Mektuplarını Haber Verenlere Verilecek İkramiye Hakkında Kanun³ ile yapılmıştır. Bu kanun ile üçüncü kişiler tarafından mevcut vergi kayıp ve kaçığının vergi idaresine haber verilmesi ve bunun sonunda kesinleşecek olan vergi ve cezalar için belirli oranlarda ikramiye verilmesi dolayısıyla vergi kayıp ve kaçığının önlenmesi amaçlanmıştır (Budak, 2009: 47). Bu kanun dışında doğrudan ihbar ikramiyesine yönelik hükümler içeren başka bir düzenleme bulunmamakla birlikte, 3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun ile kanunun uygulanması amacıyla çıkarılmış genelge, genel yazılar ve yargı kararlarından yararlanılması mümkündür (Taş, 2017: 178).

Vergi ihbar ikramiyesinin düzenlendiği 1905 sayılı Kanun’un 6. maddesinde; bina, arazi ve arsalardan idareye bildirilmeyenler ile kazanç, hayvanlar, veraset ve intikal, muamele, dahili istihlak ve damga gibi daimi vergilerden yanlış beyanname vermek, çift defter tutmak veya diğer hallerde bildirim dışı bırakılanları idareye haber verenlere, tahakkuk edecek vergi ve cezalar üzerinden ikramiye verileceği hüküm altına alınmıştır.

Kanun’un yayınlandığı 1931 yılından günümüze kadar 100 yıla yakın bir zaman geçmiştir. Bu dönem boyunca birçok vergi kaldırılmış, güncellenmiş veya uygulama alanı kalmadığından, madde metnini günümüz şartları ile yorumlayarak ödenecek ihbar ikramiyesinin hangi vergileri kapsadığını belirtmek gerekmektedir (Özaslan, 2016: 44). Öncelikle kanun maddesinden anlaşılacağı gibi, ihbar ikramiyesinin konusunu sürekli yükümlülük gerektiren vergiler oluşturmaktadır. Sürekli yükümlülük getiren vergiler gelir vergisi, kurumlar vergisi, katma değer vergisi, veraset ve intikal vergisi, damga vergisi gibi vergiler olup bu vergiler ile bunlara bağlı olarak ortaya çıkan vergi ziyayı cezaları vergi ikramiyesinin konusuna girmektedir. Bu vergilere bağlı gecikme zammı, gecikme faizi, usulsüzlük ve özel usulsüzlük gibi cezalar ile süreksiz vergiler ve bir defaya mahsus çıkartılan ek vergiler ise ihbar ikramiyesinin konusuna girmemektedir (Gınalı, 2010: 145).

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sandalcı ve Yıldız, 2019: 358-363.

³ 31.12.1931 tarih ve 1990 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

1905 sayılı Kanun'un 6. maddesinde, ödenecek ikramiyeye ilişkin tarife yer almakta olup bu tarife aşağıdaki gibidir:

500 liraya kadar	%15
5.000 liraya kadar, 500 liradan yukarı olan kısım için	%30
15.000 liraya kadar, 5.000 liradan yukarı olan kısım için	%20
15.000 liradan yukarı olan kısım için	%10

Madde metninde yer alan tarifenin 1931 yılına ilişkin olması ve sembolik hale gelmesi nedeniyle günümüzde fiilen son dilimde yer alan %10 oranı esas alınarak ikramiye ödenmektedir (Gülççek, 2020: 91; Taş, 2017: 183).

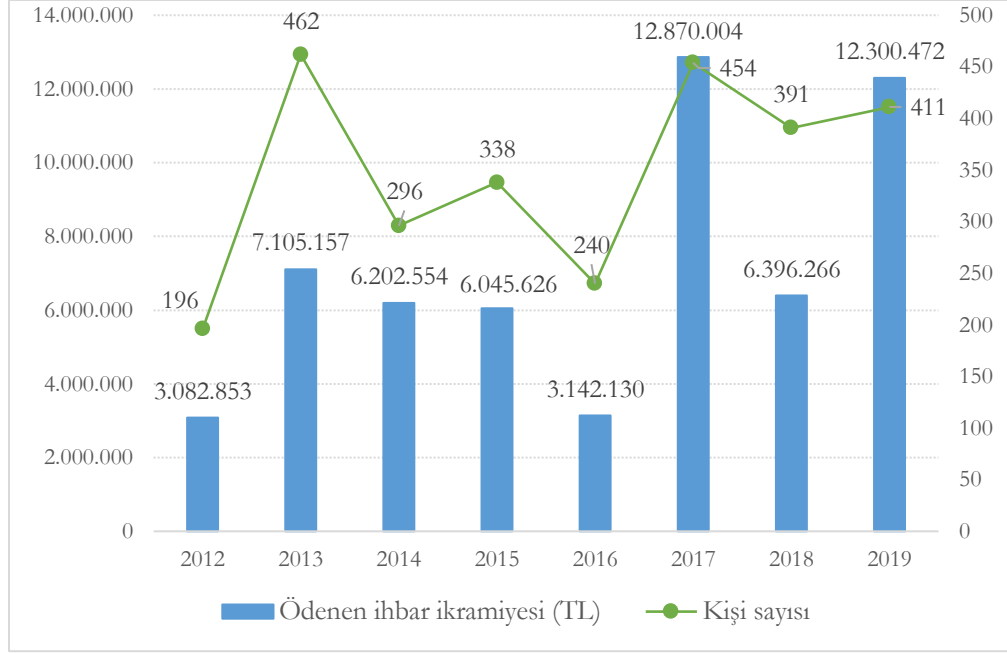
Aynı madde hükmünde, bu oranlara göre hesaplanan ikramiyenin üçte birinin verginin kesin tahakkukunda, kalan üçte ikisinin ise vergi tahsilatının tamamlanması durumunda ödeneceği belirtilmiştir. Dolayısıyla burada kesin tahakkuk kavramı öne çıkmakta ve bu kavram ile mükelleflerin tarh edilen vergi ve cezalara karşı Vergi Usul Kanunu'na göre cezalarda indirim, uzlaşma veya yargı yoluna gitmesi ve tüm bu yasal yolların tüketilmesi, böylelikle vergi ve cezaların kesin olarak tahakkuk etmesi gerektiği anlaşılmalıdır (Akçay ve Başcıl Akçay, 2018: 83).

İhbarcılarının, 3071 sayılı Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun'da yer alan şartlara göre ihbar dilekçelerini vermeleri gerekmekte olup adı, soyadı, imzası, iş veya ikametgah adresi bulunmayan ya da bu hususlara ilişkin yanlış bilgiler içeren dilekçeler işleme konulmamaktadır. Dolayısıyla kural olarak ihbar sırasında, ihbarcının, kimliğini idareden gizlememesi beklenmektedir.

1905 sayılı Kanun uygulamasında, ihbarcılarının korunmasına yönelik yasal bir düzenleme olmamakla birlikte, idari düzenlemelerde ihbarcının kimliğinin gizli tutulacağı belirtilmiştir (Gülççek, 2020: 47). Gelirler Genel Müdürlüğünün 1990 tarih ve 112906 nolu İhbarlar Şubesi İç Genelgesinde; muhbir veya şikayetçilerin isimlerinin gizli tutulacağı, hiçbir şekilde açıklanmayacağı ve gerçek dışı ihbar ve şikayette buldukları tespit edilenler hakkında, resmi makamları asılsız ihbarla meşgul etmeleri ve yanlış yola sevk etmeleri dolayısıyla yasal işlem yapılacağı belirtilmiştir.

İhbarcının gizli tutulmasına ilişkin tek istisna, aramalı incelemeyle ilgilidir. Vergi Usul Kanunu'nun 142. maddesinde yer alan "ihbar üzerine yapılan aramada ihbar sabit olmazsa nezdinde arama yapılan kimse muhbirin adının bildirilmesini isteyebilir, bu takdirde, vergi dairesi muhbirin ismini bildirmeye mecburdur" hükmü ile asılsız ihbar nedeniyle hakkında arama kararı çıkarılan ve mağdur olan mükellefin, ihbarcı ile ilgili dava açma hakkına sahip olabilmesi için ilgilinin kimlik bilgilerini öğrenme hakkı verilmiştir.

Ülkemizde yapılan vergi ihbar ikramiyesi ödemeleri, 2012-2020 yılları itibariyle aşağıda Şekil 1'de gösterilmektedir. Şekilde birincil (sol) eksen ödenen ihbar ikramiyesi tutarını, ikincil (sağ) eksen ise ikramiye ödenen kişi sayısını ifade etmektedir. Buna göre, her iki verinin de en yüksek değerlerini yaklaşık olarak 2017 yılında aldığı görülmekle birlikte; ödenen ikramiye tutarları ile ikramiye ödenen kişi sayılarındaki artışlar düzenli olmaktan ziyade dalgalı bir eğilim göstermektedir. 2019 yılında ise ödenen ikramiye tutarı, incelenen yıllar itibariyle 2017 yılından sonra en yüksek ikinci ödeme tutarıdır. İhbar ikramiyesi oranının genellikle %10 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ihbarlar sonucu ödenen ikramiyelerden, önemli sayılabilecek bir kayıt dışı vergi tutarının kayıt altına alındığı ve gelir elde edildiği ifade edilebilir.

Şekil 1. Türkiye’de Yıllara Göre Vergi İhbar İkramesi Ödemeleri
Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı faaliyet raporlarından yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

3. Amerika Birleşik Devletleri’nde Vergi İhbarı ve İhbar İkramesi

ABD’de vergi ihbarcıları ve ihbar ikramiyesi konuları hakkında yasal düzenlemelerin geçmişi 1867 yılına dayanmaktadır (Internal Revenue Service (IRS), History of the Whistleblower/Informant Program). 2006 yılında kabul edilen Vergi İadesi ve Sağlık Kanunu (The Tax Relief and Health Care Act) ile birlikte, ihbar müessesesine yönelik köklü ve önemli değişiklikler yapılmış olup bu değişikliklerden en önemlisi, Amerikan İç Gelir Kanunu’na (Internal Revenue Code (IRC)) eklenen 7623 (b) maddesi olmuştur (IRS, History of the Whistleblower/Informant Program).

Bu maddede, iki tür ihbar ikramiyesi öngörülmektedir (IRS, Whistleblower-Informant Award):

- Anlaşmazlığa konu olan vergi, ceza ve faiz gibi unsurların toplam tutarı 2 milyon doları aşarsa ihbar eden kişiye, inceleme sonucunda tahsil edilen toplam tutarın %15-30’u aralığında bir ödeme yapılmaktadır. Ayrıca hakkında ihbarda bulunan mükellef gerçek kişi ise bu kişinin herhangi bir yıl için yıllık brüt gelirinin 200 bin doların üzerinde olması gerekmektedir. İhbarcının verilen ikramiye tutarına karşı dava açma hakkı bulunmaktadır.
- İkinci ihbar ikramiyesi türü ise yukarıda sayılanların dışında kalanları kapsamaktadır. Bu program aracılığıyla verilen ödüller daha düşük düzeyde olup 10 milyon dolara kadar %15 oranında ödenmektedir. İhbarcının belirlenen ikramiye tutarına dava açma hakkı bulunmamaktadır.

ABD Gelir İdaresi İhbarlar Bürosu (The Whistleblower Office), 2007 yılından günümüze kadar, vergi ihbarları dolayısıyla uyumsuz mükelleflerden 6,14 milyon dolar tahsilat gerçekleştirmiş ve

ihbarcılara 1 milyon doları aşan tutarda ikramiye ödemiştir (IRS, 2020: 3). 2018-2020 döneminde yapılan vergi ihbarları ve ödenen ikramiye tutarları aşağıda Tablo 1’de gösterilmektedir. Buna göre 2020 yılında 169 ikramiye ödemesi yapılmış olup yapılan ödeme tutarı, ihbarlar dolayısıyla elde edilen toplam tahsilatın %18,3’ünü oluşturmaktadır.

Tablo 1. ABD’de Vergi İhbarı Sayıları ve Ödenen Vergi İkramesi Tutarları

	2018	2019	2020
Başvuru sayısı	423	510	593
Toplam ikramiye ödemesi sayısı	217	181	169
Toplam ikramiye ödemesi tutarı (\$)	312.207.590	120.305.278	86.619.032
Toplam tahsilat (\$)	1.441.255.859	616.773.127	472.080.014
İkramesi ödemesi tutarının toplam tahsilata oranı (%)	21,7	19,5	18,3

Kaynak: IRS, 2020: 15.

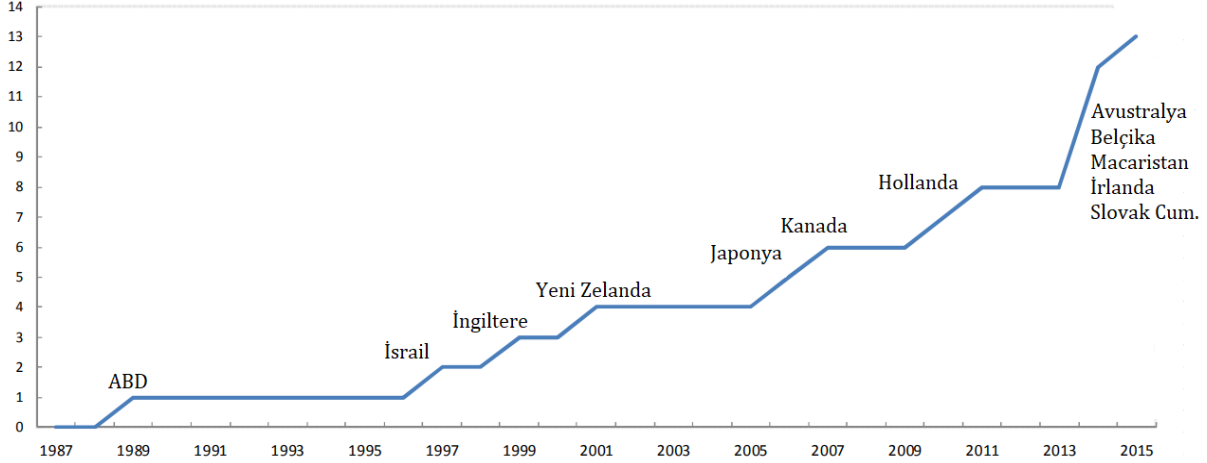
ABD’de ihbar ve ihbar ikramiyesi müesseseleri uzun zamandan beri etkin bir şekilde uygulanmaktadır. Bu durum, hem ihbarcılarının korunmasına ilişkin önemli yasal düzenlemelere yer verilmesinden hem de 2006 yılında getirilen düzenleme ile 7623 (b) maddesi kapsamında uygulanan ödül programında ihbarcılarının ihbara yönelik dilekçelerini sunarken yalan beyanda bulunma cezasını kabul etmiş olmalarından ileri gelmektedir (IRS, 2020: 4). Ayrıca ABD vergi idaresi, ihbarcılarının kimliğini gizli tutarak ihbarcılarını koruma yoluna gitmektedir.

4. Avrupa Birliği Ülkelerinde Vergi İhbarı ve İhbar İkramesi

Vergi ihbar ikramiyesine ilişkin düzenlemeler ABD’de vergi kaçakçılığını engellemek için yoğun bir biçimde uygulanmış olup küresel ekonomik krizden sonra mali dolandırıcılıkla mücadele etmek için uygulama alanı genişletilmiştir (Nyreröd ve Spagnolo, 2021: 82). Son yıllarda bu düzenleme ve programların Avrupa’da da uygulanması konusunda girişimler görülmekle birlikte, Avrupa’daki vergi idareleri ödül ve ikramiye konusuna ABD vergi idaresi kadar sıcak bakmamaktadır (Nyreröd ve Spagnolo, 2021: 82).

İhbarcılarının korunmasına yönelik yasal düzenlemeler, genel olarak ihbar oranını artırmaktadır. Avrupa ülkelerinde son yıllarda yapılan düzenlemeler, yalnızca vergi ihbarına yönelik olmayıp yolsuzluk, rüşvet, çevre kirliliği, kamu sağlığı vb. birçok alanda kamu sektöründe ve özel sektörde ihbarcılarının korunmasına yöneliktir.

Aşağıda Şekil 2’de gösterilen bu tür düzenlemelerin 2000 yılına kadar yalnızca dört OECD ülkesinde bulunduğu ve bu ülkelerden en çok ve yoğun bir biçimde ABD’de 1980’li dönemden beri uygulandığı görülürken; ABD’den sonra İsrail, İngiltere, Yeni Zelanda ve Japonda gibi OECD ülkeleri gelmekte, Avrupa Birliği (AB) ülkeleri ise yalnızca son dönemlerde -2010 yılından sonra- bu düzenlemelere yer vermesi dolayısıyla ihbarcılarının korunmasına yönelik yasal düzenlemelere çok yakın olmadığını göstermektedir (OECD, 2016: 24).

Şekil 2. Tarihsel Süreçte İhbarcıları Korumaya Yönelik Yasal Düzenlemelerin Ülkeler İtibariyle Gelişimi

Kaynak: OECD, 2016: 24.

AB’de, ihbarcıları koruma altına almaya yönelik AB çapında bir standart oluşturmak amacıyla 2019 yılı Aralık ayında bir düzenleme yapılmış olup 2021 yılına kadar AB üye devletlerinin bu direktifi ulusal kanunlarına uygulamaları planlanmaktadır. İhbar ikramiyesi konusunda ise Ulusal İhbar Merkezi (National Whistleblower Center), AB ülkelerinin bu yasal düzenlemelere, -ABD, Kanada ve Güney Kore’de olduğu gibi- ikramiye hükümlerini de dahil etmesini önermektedir (National Whistleblower Center, Strengthen Whistleblower Laws in the European Union).

ABD’de ihbarcılara yönelik yüksek düzeyde koruma olmasına rağmen, birçok kişinin işten çıkarıldığı veya emekli olmaya zorlandığı göz önünde bulundurulursa bu durum, AB’de ihbarların neden düşük düzeyde kaldığını açıklamaktadır (Nyrreröd ve Spagnolo, 2021: 84). Nitekim Avrupa Komisyonu tarafından ihbarcılarının korunmasına yönelik olarak yapılan bir araştırmaya göre de; ihbarcıları korumaya yönelik yeterli yasal düzenlemenin olmaması, ihbar düzeyinin düşüklüğünü açıklamakta ve vergi kaçakçılığı, bu düşüklüğün önemli bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (European Commission, 2018: 19-20). Aynı rapora göre; katılımcıların %99,4’ü ihbarcılarının korunması gerektiği yönünde görüş belirtmiş (European Commission, 2018: 5) ve yolsuzluktan sonra vergi kaçakçılığı, ihbarcılarının korunmasına yönelik düzenlemelerin gerekli olduğu ikinci alan olarak ifade edilmiştir (bireysel katılımcıların %84’ü, kurumsal katılımcıların %68’i) (European Commission, 2018: 9).

AB ülkelerinin, konuya ilişkin olarak yasal düzenlemelere son yıllarda yer vermesi ve bu düzenlemelerde de doğrudan vergi ihbarına yönelik ayrı düzenlemelerin olmaması; AB’nin vergi kaçakçılığını önlemede ihbar ve ihbar ikramiyesi uygulamalarına ABD ve Türkiye kadar önem vermediğini göstermekte olup bu nedenle vergi sistemlerinde bu uygulamalara çoğunlukla yer verilmemektedir. Nitekim Protax tarafından yapılan çalışmada⁴, AB üye devletlerinin %80’inden fazlasının ihbarcıları korumaya yönelik yasal düzenlemeler konusunda çok düşük veya sıfır puan aldığı belirtilmiştir (The Greens/EFA, 2017) ve bu durum, vergi suçlarıyla doğrudan mücadele açısından çok büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir (Turksen ve Abukari, 2020: 9).

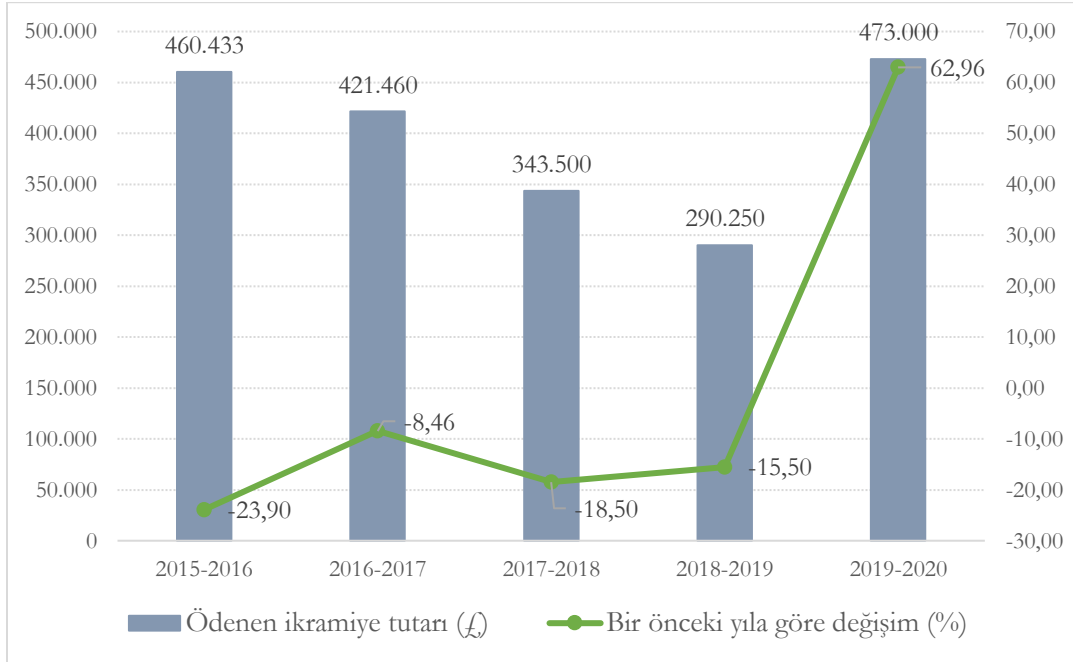
⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Protax, 2018.

5. İngiltere’de Vergi İhbarı ve İhbar İkramesi

Avrupa’da ihbarcılar için en kapsamlı yasal düzenlemeye sahip olan ÷lke İngiltere olup ÷lkede ihbarcılarını korumaya yönelik olarak yapılan yasal düzenlemeler, bu konuda dünyada da en kapsamlı yasal düzenleme olarak kabul edilmektedir (Kahriman, 2016: 1538).

İngiltere’de genel ihbarlara ek olarak, vergi ihbarları da oldukça geniş kapsamlı olarak düzenlenmiştir. Örneğin; bir eve tamir ve onarım işleri için giden bir elektrik tesisatçısının, katma değeri vergisi ödememek için nakit ödeme almayı teklif etmesi durumunda yapılacak vergi ihbarları dahi yasal düzenlemeler arasında yer almaktadır (HMRC, Report VAT Fraud).

İngiltere’de ikramiye uygulaması uzun zamandır uygulanmakla birlikte; kazanılan vergi geliri, ne kadar gelir kaybının önlendiği ve vergi uyumunun sağlanmasına ilişkin olarak kazanılan zaman gibi diğer ölçülebilir unsurlar çerçevesinde ikramiye ödemesi yapıp yapılmayacağı idarenin takdir yetkisine bağlı olarak değişiklik göstermektedir (HMRC, 2019: 31; HMRC, 2020: 35). İdarenin takdir yetkisi, onaylanacak ikramiye tutarının düzeyine göre, onaylayacak memurun yetki düzeyi çerçevesinde belirlenmekte; 5.000, 10.000, 100.000 ve 250.000 £’e kadar olan ve 250.000 £ üzeri ödemeler farklı kademelerde memurlar veya yöneticiler tarafından onaylanmakta, ikramiye tutarı yükseldikçe onaylayacak memurun yetki düzeyi de yükselmektedir (örneğin 5.000 £’in altındaki ödemelerin kıdemli memur tarafından onaylanması yeterli iken, 250.000 £’in üzerindeki ödemelerin genel müdür tarafından onaylanması gerekmektedir) (Gonçalves, 2020).

Şekil 3. İngiltere’de Yıllara Göre Vergi İhbar İkramesi Ödemeleri
Kaynak: HMRC yıllık raporlarından yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 3’te İngiltere Gelir İdaresi (HM Revenue & Customs (HMRC)) tarafından son beş yılda ödenen vergi ihbar ikramiyesi tutarları (£) ve bu tutarların bir önceki yıla göre değişim yüzdeleri mali

yıllar⁵ itibariyle gösterilmektedir. Şekle bakıldığında en çok dikkat çeken husus, ödenen ikramiye tutarında 2019-2020 dönemi dışında düşüş yaşanırken, bu dönemde önemli düzeyde artış görülmesidir. Buna göre, ihbarlar sonrasında ödenen ikramiye tutarı 2019-2020 döneminde bir önceki döneme göre yaklaşık %63 oranında bir artışla 473.000 £ düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde alınan ihbar sayısı da bir önceki döneme göre %10 artış göstermiş (66.000'den 73.000'e yükselmiş) olup (Angeloni, 2020) bu artış, ikramiye ödemelerindeki artış destekler niteliktedir.

İngiltere'de uygulanan vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi uygulamaları çok uzun zamandır ülkede uygulanmasına rağmen, özellikle ödemeler konusunda ABD veya Türkiye'de olduğu gibi şeffaf ve açık bir yasal düzenleme bulunmamakta; hangi oranda, hangi tutarda veya hangi şartlar altında ödeme yapıldığına dair bilgiler kamuoyuna açıklanmamakta, idarenin takdir yetkisine bırakılmaktadır. İngiltere'de pek çok kişi herhangi bir mali ödül beklentisi olmadan ihbarda bulunsa da bu durum pek çok eleştiriye maruz kalmaktadır (Gonçalves, 2020). Nitekim daha şeffaf ve açık bir sistemin getirilmesi ve ödemelerin tamamen idarenin takdir yetkisine bağlı olarak belirlenmemesi durumunda, vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığının önlenmesinde ihbar ikramiyesi uygulaması ile daha etkin sonuçlar alınabileceği belirtilmektedir (Gonçalves, 2020).

6. Diğer Ülkelerde Vergi İhbarı ve İhbar İkramesi

Yukarıda incelenen ülkeler haricinde de bazı ülkelerde vergi ihbarına ilişkin farklı düzenlemelere yer verilmektedir. Bu kısımda sırasıyla Güney Kore, Avustralya ve Kanada uygulamaları incelenecektir.

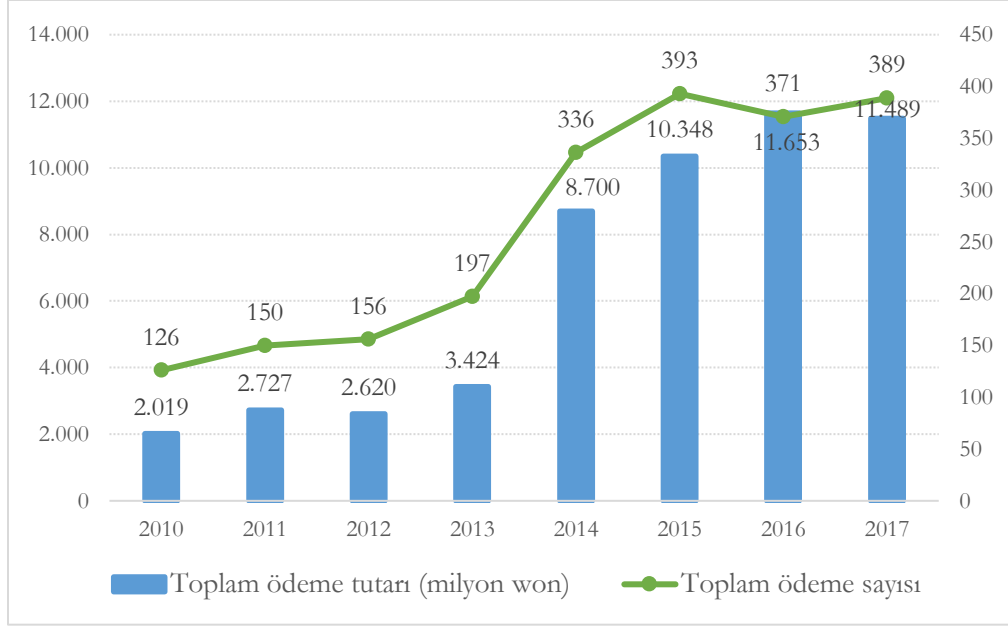
İlk olarak, Güney Kore'de vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi müesseseleri⁶ 1951 yılından beri etkin bir biçimde uygulanmakta olup 2012 yılında ise uluslararası vergi kaçakçılığına yönelik ihbarları düzenleyen bir uygulama⁷ yürürlüğe konulmuştur (National Whistleblower Center, South Korea's Whistleblower Protection and Reward System). Güney Kore uygulaması, ABD uygulamasına benzerlik göstermekte olup ihbarın doğruluğunun kanıtlanması ve ihbara ilişkin tutarın 50 milyon Güney Kore wonunu (yaklaşık 44.000 ABD dolarını) aşması durumunda, elde edilen tahsilatın %5-20'si oranında ikramiye ödemesi yapılmaktadır (National Whistleblower Center, South Korea's Whistleblower Protection and Reward System).

Şekil 4'te Güney Kore'de 2010-2017 yılları arasında yapılan vergi ihbar ikramiyesi ödemeleri gösterilmektedir. Buna göre, genel olarak yıllar itibariyle hem toplam ödeme sayısı hem de toplam ödeme tutarı artış göstermiş olup yalnızca 2016 yılında düşen ödeme sayısına rağmen ödeme miktarı yine de artmıştır. 2017 yılında ise tam tersi bir biçimde, ödeme sayısı bir önceki yıla göre artmasına rağmen ödeme tutarında az da olsa düşüş görülmüştür.

⁵ İngiltere'de bir mali yıla ilişkin takvim dönemi, Nisan ayının başından Mart ayının sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır.

⁶ Bu kapsamda uygulanan ilk program "Tax Evasion Informant Reward Program" olarak adlandırılmaktadır.

⁷ Bu uygulama "Foreign Financial Account Report Reward Program" olarak adlandırılmaktadır.

Şekil 4. Güney Kore'de Yıllara Göre Vergi İhbar İkramesi Ödemeleri
Kaynak: National Tax Service, 2019: 5.

Avustralya uygulamasına bakıldığında, ihbar müessesesine yönelik yasal düzenlemelerin bu ülkede de bulunduğu görülmektedir. Aralık 2016'da tamamlanan ilk Ulusal Eylem Planı (2016-2018) ihbarcılarının korunmasına yönelik pek çok iyileştirmeyi beraberinde getirmekte ve 1 Temmuz 2019 tarihinden itibaren uygulamaya konulan yeni düzenlemeler ile de ihbarcılar daha etkin bir şekilde korunmaktadır (Commonwealth of Australia, 2017: 17).

Avustralya vergi idaresi, ihbarcılarının kimliğini gizli tutma yöntemi ile ihbarcılarını korumakta olup bu durumun istisnası, konuyla ilgili yürütülen bir davanın olması durumunda mahkemenin, ihbarcının kimliğini açıklama gereği duymasıdır (Australian Government Australian Taxation Office, Tax Whistleblowers). Böyle bir durumda ihbarcı herhangi bir kayıp ve zarara uğramışsa (maddi kayıp, misilleme veya işten çıkarma gibi) mahkemenin uygun görmesi halinde tazminat ödemesi, istihdama ilişkin durumun/zararın düzeltilmesi veya zarar veren davranışın düzeltilmesi gibi çeşitli uygulamaların yerine getirilmesine karar verebilmektedir (Australian Government Australian Taxation Office, Tax Whistleblowers).

Bununla birlikte, Avustralya'da vergi ihbarları için herhangi bir ödül veya ikramiye uygulaması bulunmamaktadır (Australian Government the Treasury, 2016: 27). İdare, ihbar ikramiyesi müessesini uygulamaya koyma fikrine açık olmakla birlikte, ikramiyenin yalnızca kimlik bilgilerini gönüllü olarak açıklayan kişiler için uygulanabileceğini öngörmektedir (Australian Government the Treasury, 2016: 36).

Kanada'da ise vergi ihbar müessesesi, 2013 yılında uygulamaya konulan Ekonomik Eylem Planı çerçevesinde Kanadalı vergi mükelleflerinin uluslararası vergi kaçakçılığı faaliyetlerine yönelik olarak düzenlenmiştir (the Offshore Tax Informant Program kapsamında uygulanmaktadır) (Canada Revenue Agency, Report Offshore Tax Cheating-Overview). Bu kapsamda Kanada'da uygulanan programın diğer ülkelerde uygulananlardan farkı, tamamen yurt içi vergi kaçakçılığına yönelik bilgilerin bu program kapsamına girmemesidir. İhbar ikramiyesi ise ihbar sonucunda tahsil edilen vergi tutarının

faiz ve cezalar hariç 100.000 Kanada dolarından fazla olması durumunda, bu tutarın %5 ile %15'i oranında ödenmektedir (Canada Revenue Agency, Report Offshore Tax Cheating-How You Could Be Rewarded). Ayrıca Avustralya'daki uygulamaya benzer şekilde Kanada'da da ihbarcılarının kimlikleri yasal koruma gereği ifşa edilmemektedir (Australian Government the Treasury, 2016: 36).

Sonuç

Vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi, vergi kayıp ve kaçaklarının önlenmesinde uygulanan önemli müesseseler olup günümüzde pek çok ülkede uygulama alanı bulmaktadır. Vergi ihbarı ile vergi kayıp ve kaçığına sebebiyet verenlerin üçüncü kişiler tarafından idareye bildirilerek kanunlara aykırı davranışların hızlı ve etkin bir biçimde tespit edilmesi amaçlanmakta ve ihbarcılarının teşvik edilmesi amacıyla birçok yasal düzenlemeye yer verilmektedir. Bu amaca yönelik olarak çalışmada vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi; hukuki dayanağı, ihbarcılarını korumaya yönelik yasal düzenlemeler, ikramiye ödemeleri ve oranları gibi çeşitli açılardan dünya uygulamaları itibariyle incelenmiştir.

Çalışmada; ABD, AB ülkeleri, İngiltere, Güney Kore, Avustralya, Kanada ve Türkiye'de vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi uygulamaları karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir. İlk olarak ihbarcılarını korumaya yönelik yasal düzenlemelere bakıldığında; Avrupa Birliği ülkelerinde yolsuzluk, rüşvet, çevre kirliliği, kamu sağlığı gibi birçok alanda kamu sektöründe ve özel sektörde ihbarcılarının korunmasına yönelik düzenlemelerin son yıllarda gündeme geldiği, vergi ihbarına yönelik özel düzenlemelerin ise bulunmadığı görülmüştür. Bu bakımdan AB ülkelerinin vergi ihbarı konusunda diğer ülkelere kıyasla oldukça geride olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan ABD, İngiltere ve Türkiye gibi ülkelerde ise vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi uygulamaları ile ihbarcılarının korunmasına yönelik özel düzenlemelere yer verilmekte ve bu düzenlemeler uzun zamandır uygulanmaktadır. Ancak, İngiltere uygulamasının da ödemeler ve uygulama konusunda şeffaflık ve açıklık anlamında geride kaldığı, bu hususların idarenin takdir yetkisine bırakıldığı görülmüştür.

Güney Kore'de uygulanan vergi ihbarı düzenlemeleri, uzun bir geçmişe sahip olması ve yasal düzenlemeler itibariyle ABD uygulamasına benzemekte olup Avustralya ve Kanada uygulamalarında ise farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Avustralya'da ihbarcının herhangi bir kayıp ve zarara uğraması durumunda tazminat ödenmekte, bunun dışında ihbar ikramiyesine yer verilmemekte; Kanada'da ise tamamen yurt içi vergi kaçakçılığına yönelik ihbarlar uygulanan program kapsamına girmemektedir.

Sonuç olarak; AB ülkelerinde vergi ihbarına yeterince önem verilmemesinin ve İngiltere'de vergi ihbarı uygulamasının idarenin yetkisine bırakılmasının tersine, özellikle ABD ve Türkiye'de şeffaf ve açık yasal düzenlemelerle vergi ihbarının tarihte önemli bir geçmişe sahip olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'de 1931 yılından beri uygulanan vergi ihbarı ve ihbar ikramiyesi müessesesinin; günümüz koşullarına uyum sağlayıp sağlamadığı tartışmaları bulunmasına rağmen, ihbarcılarının korunmasına yönelik düzenlemelerin bulunması, ödenecek ikramiye oranının belirli olması (yetkinin tamamıyla idareye bırakılmaması), hukuki dayanağının bulunması gibi hususlar bakımından dünya uygulamaları arasında önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Akçay, E. ve Başcıl Akçay, T. (2018). Türkiye-Amerika Vergi İhbar ve İhbar İkramesi Genel Değerlendirilmesi. Vergi Raporu, Ağustos, 227, 80-87.

Alptürk, E. (2007). Tüm Yönleriyle İhbar ve İhbar İkramesi, Ankara: Yaklaşım Yayınları.

Angeloni, C. (2020). HMRC Received 73.000 Tax Evasion Tip-Offs. 01.09.2020. <https://international-adviser.com/hmrc-received-73000-tax-evasion-tip-offs/>, 19.02.2021.

Australian Government Australian Taxation Office. Tax Whistleblowers. <https://www.ato.gov.au/general/gen/whistleblowers/>, 24.02.2021.

Australian Government the Treasury (2016). Review of Tax and Corporate Whistleblower Protections in Australia. 20 December 2016. https://treasury.gov.au/sites/default/files/2019-03/C2016-059_CP-whistleblowing.pdf, 25.02.2021.

Budak, T. (2009). Türk Vergi Hukukunda İhbar ve İhbar İkramesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, 52. Seri, 43-62.

Canada Revenue Agency. Report Offshore Tax Cheating-Overview. <https://www.canada.ca/en/revenue-agency/programs/about-canada-revenue-agency-cra/compliance/offshore-tax-informant-program.html>, 28.02.2021.

Canada Revenue Agency. Report Offshore Tax Cheating-How You Could Be Rewarded. <https://www.canada.ca/en/revenue-agency/programs/about-canada-revenue-agency-cra/compliance/report-offshore-tax-cheating-how-reward.html>, 28.02.2021.

Commonwealth of Australia (2017). Parliamentary Joint Committee on Corporations and Financial Services. Whistleblower Protections. 13 September 2017. The Senate Printing Unit, Parliament House, Canberra.

European Commission (2018). Summary Results of the Public Consultation on Whistleblower Protection. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/annex_13.pdf, 10.02.2021.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2013). 2012 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 167.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2014). 2013 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 187.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2015). 2014 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 199.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2016). 2015 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 216.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2017). 2016 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 247.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2018). 2017 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 276.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2019). 2018 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 314.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2020). 2019 Yılı Faaliyet Raporu. Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Yayın No: 349.

Gınalı, A. (2010). Vergi İhbarı Sonucu Ödenecek İhbar İkramesinin Usul ve Esasları. Mali Çözüm, Eylül-Ekim, 143-154.

Gonçalves, P. (2020). HMRC Payments to Tax Evasion Whistleblowers up 63%. 4 December 2020. <https://www.internationalinvestment.net/news/4024547/hmrc-payments-tax-evasion-whistleblowers-63>, 20.02.2021.

Gülççek, B. (2020). Tüm Yönleriyle İhbar İkramesi Müessesesi. Ankara.

HM Revenue & Customs (HMRC) (2016). Annual Report and Accounts 2015 to 2016. London.

HM Revenue & Customs (HMRC) (2017). Annual Report and Accounts 2016 to 2017. London.

HM Revenue & Customs (HMRC) (2018). Annual Report and Accounts 2017 to 2018. London.

HM Revenue & Customs (HMRC) (2019). Annual Report and Accounts 2018 to 2019. London.

HM Revenue & Customs (HMRC) (2020). Annual Report and Accounts 2019 to 2020. London.

HM Revenue & Customs (HMRC). Report VAT Fraud. <https://www.gov.uk/report-vat-fraud>, 20.02.2021.

Internal Revenue Service (IRS) (2020). Fiscal Year 2020 Annual Report. IRS Whistleblower Office, <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p5241.pdf>, 01.02.2021.

Internal Revenue Service (IRS). History of the Whistleblower/Informant Program. <https://www.irs.gov/compliance/history-of-the-whistleblower-informant-program>, 15.02.2021.

Internal Revenue Service (IRS). Whistleblower-Informant Award. <https://www.irs.gov/compliance/whistleblower-informant-award>, 15.02.2021.

Kahrıman, H. (2016). Vergi Kayıp ve Kaçasını Azaltmada Bilgi Uçurma (Whistleblowing). 2. International Congress on Economics and Business: New Economic Trends and Business Opportunities. https://www.academia.edu/35639094/Vergi_Kay%C4%B1p_Ka%C3%A7asını_Azaltmada_Bilgi_Uçurma_Whistleblowing_, 16.02.2021.

National Tax Service (2019). Tax Whistleblower Reward Program Republic of Korea National Tax Service. <https://constantinecannon.com/wp-content/uploads/2019/07/South-Korea-Tax-Whistleblower-Reward-Program.pdf>, 28.02.2021.

National Whistleblower Center. South Korea's Whistleblower Protection and Reward System. <https://www.whistleblowers.org/south-koreas-whistleblower-protection-and-reward-system/>, 28.02.2021.

National Whistleblower Center. Strengthen Whistleblower Laws in the European Union. <https://www.whistleblowers.org/strengthen-whistleblower-laws-in-the-european-union/>, 10.02.2021.

Nyreröd, T. ve Spagnolo, G. (2021). Myths and Numbers on Whistleblower Rewards. Regulation & Governance, 15, 82-97.

OECD (2016). Committing to Effective Whistleblower Protection. Paris: OECD Publishing.

Özaslan, S. (2016). İhbar İkramesi Müessesesinin Türkiye’de Uygulaması ve Karşılaşılan Sorunlar. Vergi Raporu, 203, 42-51.

PROTAX (2018). Case Studies of Tax Crimes in the European Union. 787098 PROTAX-D1.2 Deliverable Report, EU Horizon 2020 Project. file:///C:/Users/LENOVO/Downloads/Attachment_0.pdf, 27.02.2021.

Sandalcı, İ. ve Yıldız, F. (2019). Vergi İhbar Kararını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik TR 33 Bölgesinde Bir Araştırma. Maliye Dergisi, Ocak-Haziran, 176, 355-379.

Taş, F. (2017). Türk Vergi Sisteminde İhbar İkramesi: Sorunlar ve Çözümler. Maliye Dergisi, Ocak-Haziran, 172, 177-188.

The Greens/EFA Group in the European Parliament (2017). Principles for European Whistleblower Legislation. 3 March 2017. www.greens-efa.eu/en/article/news/principles-for-european-whistleblower-legislation/, 27.02.2021.

Turksen, U. ve Abukari, A. (2020). OECD’s Global Principles and EU’s Tax Crime Measures. Journal of Financial Crime. <https://doi.org/10.1108/JFC-09-2019-0118>.

Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>.

T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü. 22.11.1990 tarih 112906 sayılı İhbarlar Şubesi İç Genelgesi.

West, R., Skarbnik J. H. ve Brunetti F. L. (2012). A Primer for Tax Whistleblowers, Taxes-The Tax Magazine, 32, 27-72.

Abdullatif Subhi Paşa'nın Tarihçiliği ve Tarihsel Sosyoloji Anlayışı

Emine ÖZTÜRK¹

Ali Rafet ÖZKAN²

Gaukhar AZİMBAYEVA³

1. Giriş

Çeşitli düşünürler tarihin pek çok farklı tanımlarını yapmışlardır. Bunun aslında temel sebebi bu düşünürlerin farklı milletlere, ırklara, inançlara mensup olmalarından yaşadıkları dönemlerin farklı olmasından, söz konusu dönemlerde geçerli olan farklı bilim anlayışlarına mensup olmalarından, farklı toplumsal tabakalara mensup olmalarından ve farklı tarih telakkilerine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır ki; böylece söz konusu düşünürler tarihin tanımını da farklı zaviyelerden bakarak yapmışlardır.

Taşköprülüade(Ahmed B. Mustafa)'ya göre, tarih; insan topluluklarının hallerinin, beldelerinin, örf ve adetlerinin, milletinin, mezheplerinin, şahsiyetlerinin, vefatlarının, v.s'nin bilinmesidir⁴.

Es-Sehamiye göre tarih, ravilerinin, alimlerin, doğum, ölüm, akıl, beden, sıhhat durumlarını, seyahat ve hac gibi ravilerinin hareketlerini zapt eden vakittir⁵.

E. H. Bernheim “Tarih Metodu ve Felsefesi” adlı eserinde “tarih telakkisinin tekamülü” başlığı altında Tarih'in tanımıyla ilgili şunları söyler. Tarih kelimesi ile mahdut bir sahaya inhisar etmeksizin, vuku bulan hâdisenin nakledilişi ifade edilmek istenir. Onun için bitki tarihinden bahsedilir. Hatta modern tarihi bilgiler yıldızların ve kâinatın tarihini de anlatmaya kalkışır. Fakat tarih ilmi ortaya konduğu vakit sırf insan dünyasını alâkadar eden hadiseler anlaşılır. Aslında araştırılmış haber demek

¹ Prof. Dr. Kafkas University, Faculty of Theology, Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies, Kars/Türkiye, E-Mail: ozturkemine25@gmail.com, Phone: +905308271704, (ORCID ID: 0000-0003-2127-7431).

² Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Theology, Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies, Kastamonu /Türkiye, E-mail: ozkanarafet@gmail.com, (ozkanar@kastamonu.edu.tr), Phone: +90 5337108242, (ORCID ID: 0000-0002-7710-5471).

³ PhD Student, Abai Kazakh National Pedagogic University, Institute of History and Law, Chair of Politology and socio-philosophical disciplines, Almaty / Kazakhstan, Email: azimbaeva84@mail.ru, (ORCID ID: 0000-0003-2773-5683).

olup bugün de aynı manada kullanılan Yunanca(îstorya) kelimesi Yunanlılarda da aynı anlamda kullanılmıştır. Bugün tarih kelimesi ile yalnız hâdisât değil aynı zamanda tarih bilgisi araştırmaları, tasvir ve tarih ilmi kastedilir.⁶

Zeki Velidi Togan bu tarifi zayıf noktasını şöyle vurgular “Bu tarif, Tarihi yalnız maşeri bir vücudun tekamülü olarak gösterir. Oysa insanın yalnız sosyal bir müessesenin parçası oluşuyla değil insanın anatomik ve fizyolojik bakımdan inkişaf hususuna temas eder. Bu mevzular tabii tarihe aittir diye tarihçi bu meseleleri bir tarafa atmaz, atamaz”⁷.

Bernheim'in tarifini Zeki Velidi Togan düzelterek şöyle sunar. “Tarih ilmi insanların zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şuursuz iptidai hallerinde tabiat tesirleri yahut maşeri bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fillerinden tecelli eylemeleri itibariyle ve maşeri hayatında mevzubahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tespit edilen psiko-fizik amillerin teşkil ettiği nedensel bağılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder”⁸.

Zeki Velidi Togan'ın kendi tarih tanımı da şöyledir. “Gerçekte tarih hakikati öğrenmektir. Geçmişle ilgili gerçeklerin öğrenilip, anlaşılması, yaşanan zamanın değerlendirilmesi ve geleceğe daha iyi hazırlanılması için önemli bir faktördür”⁹.

2. Teokratik-Düalistik Tarih Telakkisi

Tarih bundan dolayı hatırladığı bir şeyi söylediğinde başka birine inanmaktır. İnanan tarihçidir, inanılan kişi onun otoritesidir. Buna göre tarihçinin ifadeleriyle otoritesinin arşındaki münasebet tarihsel hakikati meydana getirir.

Tarih Boyunca Gelişmiş bulunan tarih telakkilerinin en önemlilerinden biri, ***Teokratik-Düalistik Tarih Telakki'sidir.***

Teokratik tarih telakkisi, orta çağ boyunca hüküm süren tarih telakkisi olup, az önce uzun uzadıya anlatılan Augustinus'un kurduğu tarih felsefesidir. Bunlara göre insanîyetin tarihi hayatın münderecatı ve

⁶ Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş (Tarih Metodu ve Felsefesi)*, Çeviren: M. Şükrü Akkaya, Kültür Bakanlığı Yayınları Devlet Basım Evi İstanbul, 1936, s.3.

⁷ Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1950, s. 13.

⁸ Togan, *Tarihte Usul*, s. 13.

⁹ Togan, *Tarihte Usul*, s.XV.

kıyameti hayatın bir ilahi hükümlerliliğın esas kanunlarına tevafuk edip etmemesine göre taayyün eder. Devlet ya Tanrı'nın yahut da şeytanın idaresini icra ve taktik eden bir teşkilat ve vasıta telakki olunduğundan bu nevi tarih telakkisi teokratik ve düalist tarih telakkisi olarak isimlendirilir¹⁰.

Arapların tarihi birikimi, kendilerine 1- Ensâp Şecereleri, 2- Eyyamü'l Arab, 3- Arap Şiiri vasıtası ile ulaşmıştı. Onların İslam öncesi tarihsel tarzları da Eskiçağ toplumları gibi daha çok hikâyeci tarzda gelişmişti. Çünkü Araplar sözlü geleneğın hâkim olduğu, sözün sanat sayıldığı, tarihin de çoğu zaman öğreticilikten çok bir eğlendirme ve avutma aracı sayıldığı bir toplumdur. Ancak tabibi ki kıssadan hisse olmak üzere anlatılan ders verici hikâyeler de vardı. Şunu belirtmekte yarar var ki Araplar Hz. İsmail'in soyundan geliyor olmaları itibarı ile Yahudilerle akraba idiler. Her ne kadar putperest olsalar da onların Kur'an'ı Kerim'de anlatılan kıssalarda yer alan İbrani ve İsraili fazlası ile haberleri vardı, birçok defa ticari amaçla gidip-görmüş oldukları, Hıristiyan Süryani kültüründen de haberdar idiler. Arap toplumunda öğretici Tarih anlayışı Kur'an'ın etkisi (Kuran Kıssaları) ile ortaya çıktı. Zamanla bu tarih anlayışı teokratik bir tarih anlayışına dönüştü. Her şeyin altında ilahi hikmetlerin arandığı bir tarih anlayışı gelişti. Fakat bu İbn Miskeveyh, İbn Haldun gibi düşünürlerin dışında tutulması gerektiği bir konudur. Bunu tüm dinlerin düşünürlerine genellemek oldukça yanlış olacaktır. Bunu Zeki Velidi Togan şöyle ifade etmektedir: İslam müverrihleri için din bir miyar, muayyen tarih felsefesinin temel şeklini almamıştır. Yalnız bütün hâdiseleri sırf dini esaslarla izah etmek umumidir. Mamafih İbn Miskeveyh ve İbn Haldun bunun dışındadır¹¹.

Özellikle Kur'an kıssaları sayesinde öğretici-tarihçiliğe adım atan Arap tarihçiliği çerçevesinde oluşan İslâm tarihçiliğini araştırmacı tarih telakkisi seviyesine çıkarmaya çalışan İbn Haldun'u burada anmak isteriz. "İbn. Haldun tarihi orta çağ kalıplarının dışına taşırabilmiş bir bilgin olarak karşımıza çıkıyor"¹².

"Tarih onun için insanların dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde cemiyetler halinde yaşamaları ve yeryüzünü imar etmeleri anlamına gelen "ümran"dır"¹³.

İbn Haldun neden nasılcı bir tarih telakkisine sahiptir ve İbn Haldun bu telakkiyi modern tarihçiliğın oluşumundan çok önce ortaya koyabilmiştir. Bu özelliği onu tüm muasırlarından ayrı kılmaktadır.

¹⁰ Daha geniş bilgi için, bkz.; Togan, *Tarih Usul*, s. 147-156, Ayrıca bkz, Bernheim, *Tarih İlmine Giriş*, s. 17- 21.

¹¹ Togan, *Tarih Usul*, s. 148.

¹² Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s.66.

¹³ Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu-Batı Yayınları, 2010, s. 137.

Neden-nasilci tarihçilik içerisinde asıl önemli olan söz konusu tarih yazıcılığında takip edilen metottur. Metot demek herhangi bir ilmin işgal mevzuu olan maddelerden çıkarılması istenen neticeleri ve bilgileri elde etmenin vasıtaları yolları demektir¹⁴. İlimlerin inkişafı ile muvazi olarak metotları da inkişaf etmiştir. Yeni metotlar yeni ilim sahaları, yeni ilim sahaları da yeni metotlar oluşmasına sebep oldular¹⁵.

Tarih metodu, ilim ve fikir hayatındaki terakkilerin insanlarda görüş ufkunun genişlemesinin bir makyası olarak inkişaf etmiştir¹⁶.

Araştırmacı ya da **neden-nasilci** tarih metodu tamamıyla bilimsel anlayışın tarihe yansımaları neticesinde ortaya çıkmış ve bu metodun yayılmasıyla insanlık kendisinin içtimai hayatını teşkil eden bütün faaliyetleri arasındaki münasebetleri ve bunların pek çeşitli olan sebeplerini göz önünde tutabildikten sonra geçmişin nasıl olup bittiğini anlamaya başlamıştır¹⁷.

Metot **tahlil** ve **terkip** diye iki bölümden oluşur.

1-Tahlil: Tarihi eserin tasnifine kadar bütün izhari işler.

2-Tasnif: Bundan sonra görülen tasnif kısmı¹⁸

“Neden-nasilci usûl de kaynakların tarihî hadiseyi aydınlatmaktaki kıymet vb. ehemmiyeti ayırt edilir. Eskiden tarih müdekkikleri ellerinde ne gibi memba ve malumat varsa bununla iktifa ederek çalışırlardı. Zamanımızda ise tarihî bir meseleye ait bir ilmi eser veya makale yazmak için mevzu ile ilgisi olan tekmil membaları görmek, onların kıymet itibariyle... değerine nispetini tayin etmek, hadiselere ait haberleri kaynaklarından öğrenmek birinci şart sayılıyor. Zamanımızın âlimleri yazılı membalardan istifade ederken eskiden olduğu gibi geçen herhangi bir yazma nüshayı esas almakla iktifa etmezler, her yazma memban muhtelif nüshalarını karşılaştırarak doğrusunu yani müellif eserinin nüshasına nasıl yazılmış olduğunu katıyetle tespit ederler... Zamanımızda vesikalara, bakiyelere artık geliş güzel inanılmaz bunlar doğru ya da uydurma olmaları kasten yahut kasıtsız tariflere maruz kalmaları ihtimali noktasından inceden inceye tetkik olunur. Aynı hadiseye ait muhtelif müşahitlerin verdiği şahadetler karşı karşıya konulur ve kıymetleri itibariyle tayin edilir. Tarihte tenkit meselesini 1811-1813 senelerinde intişar eden Roma tarihine ait eserinin mukaddimesinde **B. G. Neibuhr** ve meşhur müverrih **L. Van Ranke** Roma ve Germen kavimleri tarihine ait eserinin 1824 senesinde basılan ilk cildinde izah etmişlerdir¹⁹.”

¹⁴ Togan, *Tarih Usulü*, s.28.

¹⁵ Togan, *Tarih Usulü*, s.28.

¹⁶ Togan, *Tarih Usulü*, s.28.

¹⁷ Togan, *Tarih Usulü*, s.28-35.

¹⁸ Togan, *Tarih Usulü*, s.28-35.

¹⁹ Togan, *Tarih Usulü*, s.28-35.

3. Osmanlı Döneminde Tarih ve Din Sosyolojisi İlişkisi ve Abdullatif Subhi Paşa

Osmanlı düşünce sisteminde tarih, din ve sosyoloji ilişkisinin nasıl değerlendirildiğinin özellikle bir son dönem Osmanlı müellifi örnekleminde yani Abdullatif Subhi Paşa örnekleminde nasıl değerlendirildiğinin ortaya konulması oldukça önemlidir. Abdullatif Subhi Paşa'nın son dönem Osmanlı müelliflerinden olup aynı zamanda son dönem Osmanlı entelijansiyasına mensup olması hasebiyle kendi dönemine kadarki bütün Osmanlı tarihsel müktesebatına hâkim olduğunu düşünmekteyiz. Araştırmamıza konu olan bu müellif kendi dönemine kadar ki bütün Müslüman tarihsel müktesebatına hâkim olduğu tarafımızdan düşünülmektedir. Bu müktesebata hâkim olduğunu bize düşündüren iki önemli delil mevcuttur. Abdullatif Subhi Paşa'nın da *Hakakiku'l Kalam fi Tarihi'l İslam* yani İslam Tarihinde Sözlerin Hakikatleri adlı bir eseri mevcuttur. Bu da göstermektedir ki, müellifimiz de iyi bir tarih okuru ve yazardır ve bilhassa ilk dönem İslam tarihine vakıf bir müelliftir. Ayrıca Abdullatif Subhi Paşa iyi bir İbn Haldun okurudur. Abdullatif Subhi Paşa daha önce tarafımızdan bir grup çalışması ile latinize edilen ve sonra da yine tarafımızca Osmanlıcadan sadeleştirilerek Türkçeye aktarılan *Kitabu'l İber'in* birinci cildinin yani *Miftahu'l İber'in* Osmanlı Türkçesindeki tek çevirmenidir. Bu da göstermektedir ki; söz konusu müellifimiz modern tarih metodunun ve eleştirel tarih anlayışının belki de ilk mucidi olan İbn Haldun'un iyi bir takipçisidir. Ve tarih ilmine ilişkin metodoloji anlayışı da tıpkı İbn Haldun gibidir.

Abdullatif Subhi Paşa'yı ve tarihçiliğini anlamak için öncelikle onun hayatını bilmek gerektiği kanaatini taşımaktayız. “Abdullatif Suphi Paşa, 12 Muharrem 1234'te (11 Kasım 1818) Mora'nın merkezi olan Trapoliçe kasabasında doğdu. İlk Maarif nâzırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın oğludur.”²⁰ Devlet-i Al-i Osmani'nin ikinci Maarif nazırı Sami Paşazade Abdüllatif Suphi Paşa, Sami Paşazade Sezai'nin kardeşidir²¹. “Özel hocalardan ders aldı. Mora İsyanı esnasında 7 Ekim 1821'de ailesiyle birlikte esir edildiye de Kasım 1823'te Mısır'a gitmelerine izin verildi. Babası burada Dîvân-ı Vilâyet baş muavinliğine getirildi. Abdüllatif Subhi, henüz on üç yaşındayken Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hususi kitâbetine memur olarak girdi. Daha sonra sırasıyla Mısır Mülkiye Kalemî reisliğine, Muhâsebât-ı Mısriyye İdaresi Kalemî birinci başkanlığına ve Mehmed Ali Paşa'nın

²⁰ Akyıldız, Ali; “Subhi Paşa Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1993, C.XXXVII, s.450.

²¹ Kocamemi, Fazıl Bülent; “Baba, Oğul, Torun”, Ekinoks Yayınları, İstanbul, s. 51.

müsteşarlığına tayin edildi; ardından mîrlivâlık rütbesine yükseldi. Mehmed Ali Paşa'nın vefatı üzerine 1849 yılında babasıyla birlikte İstanbul'a göç etti"²².

“Babasından, ünlü olmuştur diyebiliriz. Babası Sami Paşa'nın arzusuyla, askere, eğitime yöneltmişti. Kavalalı da bu arzusunu uygun bulmuştu. Nitekim hızla rütbe kazandı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya, muavin ve karin olup, miralay rütbesine çıktı. Bundan sonraki görevleri hep üst düzeydedir. 1850'de, İstanbul, Meclis-i Maarif azası oldu. 1854'de Ula evveliyle Meclis-i Vala azası, 1857'de bala ile ilaveten Tahrir-i Emlak Komisyon Reisi, 1860'ta Defter Emimi, 1861'de Meclis-i Vala Azası, 1863'te Yanya Cihet-i Müfettişi oldu. Ve 24.08. 1867-09.03.1968 tarihleri arasında Maarif Nazırı olarak görev yaptı. 1868'de Şuray-ı Devlet Azası, 1871'de Vezirlikle Suriye Valisi, 1871'de Şuray-ı Devlet Azası oldu. 04.02.1878-18.04.1878 arasında 2. kez Maarif ve Evkaf Vekaleti Nazır'lığı yaptı. 1880'de Maliye Nazırı ve 4.defa Evkaf Nazırı oldu. 1881'de ikinci defa Maliye Nazırı, 1882'de Ticaret Nazırı, 1885'de 5.kez Evkaf Nazırı oldu. Aynı zamanda 16 Ocak 1883'de ilk ticaret meslek lisesini Mekteb-i Ticaret-i Hamid-i Nami Alisi adıyla kuran isimdir. Suphi Paşa 17 Ocak 1886'da vefat etti. Kaydı, Sicil-i Osmanî'ye 'Alim, fazıl, şair, münşi(üslubu güzel olan), cömert, ve zevki severdi. Evladı çoktu.' diye geçmiştir"²³. “II. Mahmud Türbesi haziresine defnedildi. Arapça, Farsça, Fransızca ve Yunanca bilen Subhi Paşa'nın sağlam ve güzel bir üslubu vardı. Osmanlı Devleti'nde meskukat(nümizmatik) ilmiyle bilimsel usullere göre ilk meşgul olan kişi Abdüllatif Subhi Paşa'dır. Osmanlı Devleti'nde 8 Nisan 1874 tarihinde ilk Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin çıkarılması ve Sanayi-i Nefise Mektebi ile İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin (Müze-i Hümayun) kurulması hep onun çabalarının sonucudur. Doğu edebiyatına ve Batı bilimine vakıf, faziletli, aynı zamanda şair olan Subhi Paşa Budapeşte, Bavyera ve Saksonya Bilimler akademileriyle Amerikan Maarif-i Şarkıyye Encümeni'nin ve 1863'ten beri Alman Doğu Derneği'nin üyesiydi. Murassa'i Osman-i ve Murassa'i Mecid nişanlarıyla İran'ın Şir ü Hurşid, Rusya'nın Sainte Anne ve Maklenburg Dükalığının Grand Couronne nişanlarının birinci rütbelerine, Avusturya'nın Altın Maarif madalyasına ve diğer bazı devletlerin madalyalarına sahipti. Zengin ve kıymetli bir kütüphanesi vardı. Ayrıca senelerin mahsulü olan eski sikke koleksiyonu gayet önemli ve meşhurdu. Yirmi üç çocuğunun en büyüğü Yeni Osmanlılar hareketinin kurucularından olan Ayetullah Bey, diğer bir tanınmış oğlu ise Hamdullah Suphi Tannöver'dir"²⁴.

²² Akyıldız, “Subhi Paşa Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.450.

²³ Kocamemi, “Baba, Oğul, Torun”, s. 52-53.

²⁴ Akyıldız, “Subhi Paşa Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.450-452.

4. Abdullatif Suphi Paşa'nın Eserleri ve Tarih Anlayışı

Biz burada öncelikle Abdullatif Subhi Paşa'nın eserlerini tanıtarak, onun tarih anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.

1. Miftahu'l-İber: Subhi Paşa, Mısır'dayken Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle İbn Haldun'un tarihinin ikinci ve üçüncü kitabını Türkçe'ye çevirmeye başlamış, daha sonra bu çeviriyi tamamlayarak İstanbul'da bastırmıştır.

2. Tekmiletü'l-İber: İstanbul'da taş basması olarak basılan ve iki kısım olan eser İbn Haldun'un el-İber'ine zeyil olarak yazılmıştır. Eserde Suriye'de Selefki ve İran'da Eşkaniyan devletleri tarihi ve sikkeleri incelenmektedir.

3. Hakaiku'l-Kelam fi Tarihi'l-İslam: Maarif nazırlığı esnasında yazdığı bu eser, İslamiyet'in ortaya çıkışından Hz. Ali'ye kadar olan ilk dönemlerini konu edinen bir tarih kitabı olup 1. cildi İstanbul'da neşredilmiştir.

4. Risale-i Subhiyye: Zilkade 1281(Nisan 1865) tarihinde Osmanlı maliyesi ve ıslahı hakkında Sultan Abdülaziz'e sunmuş olduğu bir risale olup aynı tarihte İstanbul' da bastırılmıştır²⁵.

Abdullatif Subhi Paşa'nın tarih anlayışını anlamak için onun Miftahu'l İber'e yazdığı önsöze kulak vermek ve bizatihi bu anlayışı kendisinden dinlemek yerinde olacaktır. Subhi Paşa tarih kitabına bütün İslam klasiklerinde olduğu gibi hamdele ve salvele ile başlar. “Şükrederiz sana, ey insanoğlunu en güzel şekilde yaratan ve onları doğru yola girmeleri amacıyla kavrayış melekesiyle donatan! Ne var ki onlardan kimi doğru yolu bularak Allah’a yönelmiş, kimi de sapıtarak Allah’ın kullarıyla ilgili yasaları hakkında şüpheye kapılmıştır. Öncekilerin kıssaları ve yüksek makamlardaki gayb aleminin sırları, insanların edebiyat bakımından en ileri olanları tarafından bile örnekleri söylenemeyen muhkem ayetler şeklinde kendisine indirilmiş Peygamber’e, onun ailesine, dininin bekçileri ve hayat hikâyesini anlatan ashabına salat ve selam ederiz. Şimdi bilinmelidir ki: Sınırsız feyiz, bolluk ve bereket sahibi olan Allah; insan türüne ihsan buyurduğu kabiliyet ve kuvvet her insanda bulunup, bazı doğal engeller sebebiyle söz konusu kuvvet her insanda eşit görünmez fakat gerçekte her birinin kuvveti türün kuvvetine eşit olduğundan hepsinin kabiliyeti kuvvete eşit ve fiilde farklı olur. Ayrıca bahsedilen alışkanlığın tümüyle fiile gelmesi, nice nice zamanın geçmesini gerektirir. İnsan ömrü ise oldukça kısa olduğundan kuvvette

²⁵ Akyıldız, “Subhi Paşa Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.450-452.

kalan şeylerini kendi türü takip ettikçe basamak basamak fiile götürerek türe ihsan edilen kabiliyet ve özellikler nice bin senelerce ortaya çıkıp insan, örnek vermeye gücünün yettiği şeyleri görüp hayran olur. Şimdi bir insan, kendi türünün fiil ve eserlerine vakıf olmadığı halde ömrünü ilim ve sanayiye harcasa bile kendi tecrübesiyle fiile getireceği şeyler azın azı olup, çoğunluğu fikirde kalacağı suretle insanî faziletlerden mahrum kalır. Kaldı ki kendi türü, eserlerini mümkün merteye incelediğinde güya ömrü uzun olup, nice nice tecrübeler ve hallerin korunmasıyla Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ihsan ettiği özellik ve kabiliyetin neticesine eriştikçe insanlığa ulaşılır. Bundan dolayı tarih ilmi, öneme ve tahsile layık bir ilim olup üç bölüme ayrılır: Birinci bölüm: Medeniyet Tarihi; İkinci bölüm: İnsanlık Tarihi; Üçüncü bölüm ise Tabiat Tarihi'dir. Medeniyet Tarihi, kutsal kitaplarda bahsi geçen kıssa ve haberleri içerir. İnsanlık Tarihi, zamanın tarih yazıcılarının ele geçirdiği tarih olup ilim, sanayi ve zamanın hadiselerini konu alan tarihtir. Tabiat Tarihi ise varlık eserleri olan maddeler, madenler, bitkiler ve hayvanların durumunu açıklar. Türkçe olarak yazılan genel tarihlerin en seçkinleri, merhum Âlî'nin "Kühü'l-Ahbâr" (Haberlerin Kaynağı) isimli tarihi eseri ile Münecimbaşı ve Hezarfen Hasan Efendi tarihleri olup bunlar ilim ehli tarafından bilinir ve açıklamaya ihtiyaç duyulmaz ancak Arap yazarları bu ilimde tüm milletlerin yazarlarına üstün ve olayların iç yüzünü araştırmaya oldukça dikkat ederek, telif ettikleri sayısız kitapları milletlerin elinde dolaşp, bazıları dahi diğer dillere tercüme olunarak tüm dünya bu eserlerden yararlanmıştı. Bununla beraber merhum Haldun oğlu Abdurrahman, bir mukaddime ve iki kitap olarak yayınlayıp "Unvânü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede'î ve'l-Haber" olarak isimlendirdikleri, genel tarih hepsinden üstün ve anlaşılması dikkat isteyen bir kitap olup Mukaddime'sini Sultan I. Mahmud zamanında merhum Pîrîzâde Sahib Efendi tercüme edip çoğunu Türkçe'ye çevirmekle insanımıza bilgi nurunu yaymıştır. Bu aciz kul, Şeyh Ahmed Necip el-Morevî oğlu Abdurrahman Sami oğlu Abdullatif Suphi, çocukluğumun en parlak döneminden beri Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayatını ve kitapları incelemeye hevesli olup elde ettiğim az sermayeden insanları dahi hisse sahibi etmek arzusu ve eski Mısır vâlisi merhum Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle söz konusu eserin tercümesine başladım da adı geçen merhum ve ondan sonra gelen İbrahim Paşa'nın çok geçmeden âhîret âlemine gitmeleriyle, Mısır'dan İstanbul'a göç etmek gerekli olduğundan âcizane amacım ertelenmişti. Fakat Allah'ın lütfu ile tüm akraba ve yakınlarla beraber dünyanın ve dinin yardımına koşan, dünyada Allah'ın halîfesi, adâlet ilkelerinin kurucusu, Allah-u Teala'nın yeryüzündeki gölgesi, dünyanın padişahı, heybetli, güçlü padişahımız Gazi Sultan Abdülmecid Han efendimiz hazretlerine sığınarak, yeniden tercümeyle devam etmek acizane fikrimdi. Hükümdar hazretlerinin ilimin yayınına önem vermeleri dahi teşvik etmesiyle Allah'ın izniyle tercümeyle başlanıp Araplar'ın birinci ve ikinci tabakaları olaylarıyla Süryanîler, Keldanîler, Sabie, Kıbtîler, Nebatiler, Cerâmika, Benî

İsrail ve Fars milletinin dört tabakası tarihi tercüme olunarak Allah'a şükürler olsun, iki yüz yetmiş senesi Muharrem ayında son bulmuş ve bu esere "Miftâhu'l-İber" ismi verilmiştir. Bilindiği üzere, Arap lisanı harflerinin çıkış yerleriyle diğer lisanların harflerinin çıkış yerlerinde bazı farklar olduğundan Arap tarihçiler diğer milletlerin devlet adamları ve beldelerin ismini Arapçalaştırıp ve bozup, adı geçen milletlerin devlet adamlarının ve beldelerinin isminde de mecburen bozulma meydana gelmiş ve alıntı yapanların bilgisizliği dahi eklenerek bunların çoğu asıl kaynağından bütün bütün çıkmıştır. Hâlbuki lisanımızın harfleri, onları aslı şekilde yazmak için yeterli olduğundan ve bazı olayların açıklanması ve yargılanması dahi gerekli olduğundan, adı geçen milletlerin kitaplarından elde edebildiğim, itibar edilen nüshalara başvurarak düzeltme, açıklama ve bazı olayları yargılamaya önem verip mümkün olduğu kadar aslına döndürmeye gayret ettim. Bundan sonra Allah'ın izniyle Yunan, Roma, Endülüs, Arapların üçüncü tabakası, Peygamber Efendimizin örnek hayatı ve Dört Halife tarihinin tercüme sırası gelmiş ise de Yunan ve Rum tarihi söz konusu kitapta oldukça kısa yazılmış olup verilen bilgilerin ayrıntısını bilmek isteyenler için yeterli olamayacağından ve ayrıca Peygamber Efendimizin örnek hayatı ve Dört Halife tarihi her nasıl olmuş ise adı geçen kitaptan çıkmış olup, şimdiye kadar görebildiğim beş altı nüshada İbni Haldun Tarihi'nde bahsedilen olayların bütün bütün kaybolmuş olduğunu gördüğümden dolayı bunların tamamını yeniden toplayıp yazmaya niyet ederek:

(Ey zaman! Amacımda yardımcım ol

Ve sen ey ömür! Bir sebep de sen)

beytini söyleyip Allahu Teâla'nın lutfuna sığındım. Başarı Allah'tandır"²⁶.

"İkinci kitap" yaratılışın başlangıcından bu zamana dek Arap kabileleri ve çağdaşları bulunan Süryani, Kıbtî, Nabatî, Keldanî, Fars, İsrailî, Yunan, Roma ve bunlar gibi bilinen milletler hakkında bilgi içerip adı geçen milletlerin devletleri hakkındaki bilgiye dahi işaret olunur. Bu bilgilerin verilmesinden önce iki mukaddime (önsöz) yazılmıştır. Birinci mukaddimede dünya milletlerinin hallerinden ve kısaca soylarından, ikinci mukaddimede ise bu kitapta soyların ne şekilde yazıldığından bahsedilir. Onun tarih anlayışını özellikle şu cümlelerden çıkarmak mümkündür.

Subhi Paşa'ya göre tarih itina ile tahsil edilmesi gereken bir ilim olup üç kısma ayrılır. 1. Birinci Kısım medeniyet tarihidir ki, bu tarih çeşidi; kutsal kitaplarda zikredilen kıssaları ve haberleri içerir. 2- İkinci Kısım tarihçilerin zapt ettiği yani kayda geçtiği insanlık tarihi ve bu insanlık tarihine ilişkin

²⁶ Abdullatif Subhi Paşa, *Miftâbu'l İber (İnsanlık ve Peygamberler Tarihine Giriş)*, Transkripsiyon: Prof. Dr. Emine Öztürk & Arş.Gör. Sertaç Demir, Tashih: Muharrem Tan, Rağbet Yay., İstanbul, 2016, s. 25-28.

ilimlerin sanayilerin ve olayların tarihidir. 3-Üçüncü Kısım ise kozmolojik olayların ve doğa olaylarının bitkilerin ve hayvanların tabiatın tarihidir. Bununla bebaer bütün milletlerin tarihini açıklaması sebebiyle İbn Haldun'un Kitabı'l İber'ini de cümleye fayık ve künc-i dakayık olarak nitelendirmekte yani Kitabı'l İber'i bütün tarih kitaplarından üstün ve anlaşılması ince bir zeka gerektiren bir kitap olarak nitelendirmekte ve bu yolla bu kitabı övmektedir. Subhi Paşa'ya ait yukarıdaki ifadeler onun modern bir tarih anlayışına da sahip olduğunun ve İbn Haldun'la aynı paralelde düşündüğünün de bir göstergesidir.

Abdullatif Subhi Paşa ben-i Sakife'yi anlatırken olayı mübalağadan uzak salt bir rivayet anlatımıyla anlatıp geçmiştir. Burada hiçbir yorum yapmamıştır. Kanaatimizce onun yorum yapmayışının altında mezhepsel kavgalara girmek istemeyişi vardır, ancak rivayeti aktarırken Hz. Ömer üzerinden konuyu aktararak mevzuyu sonlandırması onun bu konuda klasik bir Ehl-i Sünnet alimi gibi düşündüğünün işareti sayılabilir.

Abdullatif Subhi Paşa konuyu Abdulah İbn-i Sebe ile ilişkilendirerek konu hakkında derinlemesine yorumlarda bulunmakta ve bilhassa İbn Sebe ve onun fitnebazlığıyla ilgili şunları söylemektedir. *“Osman hilâfetinde İslâma hicret eden yahûdiyyü'l-asl Abdullah bin Sebe diyar diyar gezip yeni bir mezhep ihdâsına teşebbüs ederek Resûlullah aleyhisselâmın İsa gibi ric'at edeceğini îrâd edip kavline bazı kişiler inanmış ve bu i'tikâta bir fırka meydana gelip ric'iyeye mezhebi tahaddüs eylemiştir. Ba'dehû hilâfet âl-i resûlün hakkı iken gasbolundu diyerek bir çok kişiyi dahi bu yolda igfâl ederek beyne'l-islâm tefrika ikâ'ına sa'y eyledi ve bu i'tikâd ashâbı tekessür edip beynlerinde mükâtebât çoğaldı”²⁷*. Ve tam bu noktada Hz. Ali'nin nasıl da ateşe su serpen ferahlatıcı bir rol oynamaya çalıştığını bir barış elçisi gibi davrandığını ise şu cümlelerle ifade etmektedir. *“Beni Hâşim vesâir eşrâfa sebeb nefret olduğundan kibâr-ı Medine'den bir çok kişi İmam Ali kerremallahu veche nezdine gidip ahvâlden şikâyet etmeleriyle İmam Ali nezd-i halîfeye gidip beyân-ı hâl etti. Ben sahîhan betâne-i beytimden Muaviye ve İbn-i Âmir'i ve Muğire'yi büyük mansıblarda istihdâm ediyorum ancak Muaviye'yi resûlullah aleyhisselâm dahi istihdâm ettiği gibi Ebu Bekir ve Ömer dahi mütevâliyen menâsıb-ı âliyede isti'mâl eylediler ve ibn-i Âmir'le Muğire hutûb-ı azîmede kifâyetler cihetiyle* Hz. Osman'ın şehit edilmesini anlatırken kullandığı Osmanlıca her ne kadar ağdalı bir Osmanlıca olsa da anlattıklarından özetle varılan sonuç şudur ki, Hz. Osman dönemi

²⁷ Abdullatif Subhi Paşa, *Hakaiku'l Kalam fi Taribi'l-İslam*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1886, s.286-287.

boyunca sürüp giden bu karışık süreçler esansında Ali ve Talha ve İbn-i Zübeyr(r. a. a.)bu fitnenin kaynağına her ne kadar inmeye çalıştılsa da bu çabayı devam ettiremediklerinden sonuçta başarısız oldular. Ancak isyancılar Hz. Osman'ın evinin etrafını sardıkları zaman Hz. Hasan nefesi ve gücü yettiğince Hz. Osman'ı son ana kadar korumaya çalışmıştır. O sırada Şam'dan gelmekte olan yardım da ulaşmadığından yahut ulaşmadığından ne yazık ki, Hz. Osman şehit edildi. Ve bu olay başka bir sürü fitnenin başlangıcı oldu.

Abdullatif Subhi Paşa olayların daha sonra Sıffin'e doğru giden sürecini ve Muaviye'nin ne denli açığöz, imameti elde etmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan ve siyasi bir tipoloji olduğunu anlatmak için konuyu Sıffin vakasını anlattığı başlığın altında Cemel vakasının sonucu olarak şöyle yorumlamaktadır. *“Cemel Vak'asından sonra İmam Ali kerremallahu veche Şam üzerine sevk-i asker eylemeyi tasmîm ile Kufe'ye avdet eyledikte Hemedân vâlisi Cerir bin Abdullah ve Azerbaycan vâlisi Eş'as bin Kays mektup gönderip ahâlden ahz-i bâat ederek Kufe'ye gelmelerini iş'âr eylemekle Cerir ve Eş'as emri icrâ ve Kuve'ye teveccüh edip vusûllerinde Cerir'in Muaviye ile sâbika-i ülfeti olmakla Talha ve Zübeyr'in nakz-ı bâat eylediklerini ve Vak'a-i Cemel'de Ali'nin muzaffer olduğunu beyân ile bâat ve tâ'ate davet eylemeye memur etmek murâd eyledikte Eşter Cerir'in memuriyeti müfid olmayacağını arz etmişse de Ali isgâ etmeyip Cerir'i gönderdi. Cerir Şam'a vüsûl ile ifâ-yı memuriyet eyledikte Muaviye cevapta mumâtala eyledi ânifen beyân olduğu üzere Osman'ın kanlı gömleğini ve zevcesi Naile'nin kesilmiş parmaklarını camiin minberinde Muaviye teşhîr ederek Şam ahâlisi ziyâde müte'essir olup ahz-i sâre ahdeylediklerini görüp avdet ve görüğünü hikâyet eyledikte Eşter Ali'ye hitap edip ben sana Cerir'i gönderme demedim mi işte Muaviye'ye vakit kazandırdın Şam ahâlisi dem-i Osman'ı talepte ittifâk eylediler iş büyüdü deyince Cerir Eşter'in sözlerinden münfail olup Kırkısiya tarafına savuştu. Muaviye bu fırsatı dahi fevt etmeyip Cerir'i nezdine celp eyledi.”*²⁸ Cemel vakasından Hz.Ali'nin galip çıkmış olması dahi Muaviye'ye yetmemiş, Muaviye bu fırsatı değerlendirerek Şam kalesinin burçlarından Hz.Osman'ın kanlı gömleğini ve Hz.Osman'ın karısı Naile'nin parmaklarını sallayarak meşhur bir konuşma yapmış böylelikle Şam halkını galeyana getirerek Hz.Ali aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır. Bu yaptıkları da işe yaramış ve Nuheyla, Nahrevan ve Sıffin de yeni savaşlar zuhur etmiştir. Burada Abdullatif Subhi Paşa'nın yorumlarından da anlaşıldığı üzere

²⁸ Abdullatif Subhi Paşa, *Hakaiku'l Kalam fi Taribi'l-İslam*, s. 338-339.

Muaviye inanılmaz fırsatçı bir biçimde hareket etmiş ve Ümmeyeoğllarının her zamanki adeti üzere iktidan ele geçirmek için ne mümkünse yapmıştır.

Hz. Ali-Muvaiye olayını en başından beri tarafsızca yorumlayan Abdullatif Subhi Paşa hakemeyn olayında Amr bin el-As'ın hile yaptığını da söyledikten sonra konuyu tamamen tarafsız bir yorumla sonuçlandırmış ve Hz. Ali'nin haklılığını bir Ehl-i Sünnet alimi olarak dahi ortaya koymuştur. Söylenecek son söz şudur ki, Hz. Ali ve aile efradına büyük haksızlık edilmiştir ve Abdullatif Subhi Paşa gibi tarafsız Ehl-i Sünnet alimleri de bu durumu tarafsızca ele alarak tarihsel belgelere dayanarak ortaya koymuş ve bunu İslam tarihine güzel bir hizmet olarak sunmuştur. Abdullatif Subhi Paşa Hz. Ali'ye ve aile efradına yapılan haksızlıkları ve hatta zulümleri, tarafsızlığını yitirmeksizin; objektif belgelere dayanarak objektif bir biçimde ortaya koymuştur. Abdullatif Subhi Paşa bu tarihsel yorumları tarafgirlikle değil, hakikati söylemekten çekinmeyen cesur bir tarihçi ve bilim adamı kimliğiyle ortaya koymuştur. Onun bu bilimsel tavrı çok saygıdeğer bir tavidir.

KAYNAKÇA

Abdullatif Subhi Paşa, *Hakaiku'l Kelam fi Tarihi'l-İslam*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1886.

Abdullatif Subhi Paşa, *Miftahu'l İber (İnsanlık ve Peygamberler Tarihine Giriş)*, Transkripsiyon: Prof. Dr. Emine Öztürk & Arş. Gör. Sertaç Demir, Tashih: Muharrem Tan, Rağbet Yay., İstanbul, 2016.

Akyıldız, Ali; “**Subhi Paşa Maddesi**”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 1993, C.XXXVII.

Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş (Tarih Metodu ve Felsefesi)*, Çeviren: M. Şükrü Akkaya, Kültür Bakanlığı Yayınları Devlet Basım Evi İstanbul, 1936.

Hassan, Ümit, *İbn Haldun, Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu-Batı Yayınları, 2010.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kocamemi, Fazıl Bülent; “*Baba, Oğul, Torun*”, Ekinoks Yayınları, İstanbul.

Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

“Hırsız-Saksağan”da Bir Köle Aktrisin Trajedisi-Aneta

Pelin ESEN¹

Giriş

19. yüzyıl Rus edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Aleksandr İvanoviç Gertzen (1812-1870), eserlerinde her zaman Rus toplumunda dikkat çeken sosyal problemlere değinmiş, bu problemlerin çözüme kavuşması yolunda adımlar atmış bir sanatçıdır. 1848 yılında yayımladığı ve çalışmamızın konusunu oluşturan “Hırsız-Saksağan” da yine, Rus toplumunun kanayan yaralarını açığa çıkarttığı önemli bir eserdir. Gertzen, “Hırsız-Saksağan”da Rusya için yüzyıllar boyu kara bir leke olan toprak köleliği sisteminin köle köylüler üzerindeki etkisini, Rus kadınının toplum içindeki yerini ve bununla bağlantılı olarak toplumcu cinsiyetçi bir zihniyette hem kadın hem de köle olarak yaşamaya çalışmanın zorluklarını gözler önüne sermeye çalışır.

19. yüzyıl Rus edebiyatında hem yazar, hem filozof, hem redaktör olarak boy gösteren Gertzen, dönem Rusya’sında hüküm süren sosyal problemlerle yakından ilgilenmiş ve bu problemlerin çözüme kavuşması noktasında devrimci bir çizgide yürüyerek, problemlerin toplumun her tabakasından insan tarafından fark edilmesi ve toplumda ayrımcılıklara sebep olan gerici sistemin değiştirilmesi için çabalamıştır. Rusya’da insanlar arasındaki ayrımcılığın başlıca sebebi, yüzyıllar boyunca ülkenin hem ekonomisinin hem de politikasının temelini oluşturan toprak köleliği sistemi olmuştur. Toprak köleliği sisteminin ne olduğuna kısaca değinecek olursak en temel ifadeyle 16. Yüzyıldan itibaren Rusya’da sıradan köylü halkın köleleştirilerek bey topraklarında çalıştırılmaları olarak açıklanabilir. Ancak bu, zamanla ülkenin başına geçen yönetimlerin çıkardıkları kanunnamelerle daha da genişletilerek sıradan halkın, bey nerede ihtiyaç duyarsa orada görevlendirilmeleri olarak devam etmiş, evlerde hizmetçi, tarlalarda ırgat olarak herhangi maddi bir karşılık verilmeden çalıştırılmışlar ve bey ne derse yapmak zorunda bırakılmışlardır. Tüm bunlar yetmezmiş gibi bir de devlete vergi yükümlülüğüyle borçlandırılarak beylerine tamamen bağımlı hale getirilmişlerdir. Sıradan köylü halka hiçbir insani hak bahsetmeyen gerici zihniyetin ürünü olan bu sistem, 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Batı Avrupa’da yaşanan aydınlanmacı hareketlerin de etkisiyle bu sistemin daha fazla devam edemeyeceğini düşünen Rus aydın kesiminin yoğun çabalarıyla 1861 yılında kaldırılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Gertzen’in bu başarıdaki payı asla inkar edilemez boyuttadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan “Hırsız-Saksağan” isimli öykünün konusundan kısaca bahsetmenin, çalışmamızda ele alacağımız hususların daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz. Eserin başında üç genç Rusya’dan neden büyük bir aktrisin çıkamadığı sorunu üzerine tartışmaktadırlar. Eserde bu gençler, kendi isimleriyle değil, takma isimlerle karşımıza çıkar ve o dönem temsil ettikleri düşünce akımının özelliklerine özgü saç tıraşlarıyla dikkat çekerler. Gençlerden birinin saç düz kesimlidir. Avrupai düşünce sistemini yadsıyan, Rusların Slavist kökleriyle var olması

¹ Pelin ESEN, Arş. Gör. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, pelin.esen@selcuk.edu.tr

gerektiğini savunan dönemin Slavyanofillerinin temsilci olarak boy gösterir ve bununla bağlantılı olarak ‘Slavyanın’ ismiyle anılır. İkincisi tıraşsızdır ve Slavyanın’le taban tabana zıt bir düşünce sistemini benimseyerek aydınlanmanın temelini Avrupalılaşıma da görür ve eserde de okuyucunun karşısına “Avrupalı” ismiyle çıkar. Üçüncüsü ise saçları kısacık kesilmiş olan ve her iki düşünceye de itiraz eden, aslında Gertzen’in bizzat kendi görüşlerini yansıtan gençtir ki Gertzen’in yakın arkadaşı İ. Panayev gerçekten Gertzen’in saçlarını bu genç gibi kestirdiğini ifade etmiştir (Elsberg, 1963, s.172).

Slavyanın takma adıyla karşımıza çıkan genç adam, “*Rus kadınının en karakteristik ve en değerli özelliği ataerkil düzenin gereği olan itaatkarlıktır. Slav kadını hiçbir zaman sahneye çıkmaya ve büyük bir kalabalık önünde kendini göstermeye alışkın değildir.*”(Gertzen, 1977a, s.235) diyerek Rusya’da önemli aktrislerin çıkmamasının sebebini kendince açıklamış olur. Avrupalı ismiyle boy gösteren genç ise Rusya’da kadınların erkeklerden daha az gelişmiş olduğunu, onların ilgisinden, meşguliyet alanlarından ve zevklerinden uzak olduğunu iddia eder(Gertzen, 1977a, s.238). Her iki görüşe de katılmayan kısa saçlı genç ise “*Herkesin yakından bildiği üzere bizde eğitilmiş sınıflardaki kadınlar kıyaslanamayacak şekilde erkeklerden daha üstündürler. İşte şu açıklayacağım genel formülden sonra yaşam tarzımızı bir kez daha gözden geçirin. Mesele oldukça açık. Bizde erkekler sadece erkek değil, ya asker ya da sivildir. Yirmi yaşından sonra kendisine ait değildir*” der(Gertzen, 1977a, s.238). Gertzen, kahramanının ağzından sunduğu bu sözleriyle I. Nikolay döneminde Rusya’da sosyal koşullar gereği erkeklerin katı askeri eğitimler sonucunda ya kişiliksiz bir asker yığına ya da evrak desteleri arasında kaybolmuş bir memur ordusuna dönüştüğüne gönderme yapar. Kadınların ise evde yalnız kaldıklarından kendilerini okumaya ve düşünmeye vererek kendilerini geliştirdiklerini, dolayısıyla çok daha üstün olduklarına vurgular (Elsberg, 1963, s.172).

Gertzen, öyküsünün başında farklı görüşleri savunan üç gencin kendi inançları doğrultusunda öne sürdükleri düşüncelerle aslında Rus toplumunda kadına olan bakış açısını ortaya koymaya çalışır. Tutucu bir zihniyete sahip olan ve ataerkil bir düzenin hakim olmasını isteyen Slavyanofiller, kadınlara ikinci sınıf insan muamelesi yaparak onların yerinin evleri olduğunu, onurlu bir Rus kadınının sahnede kendisini göstermesinin kabul edilemez bir utanç olduğunu düşünürler. Avrupalı düşünce sistemini benimseyen liberaller ise, Rus kadınının bu ataerkil düzende kendisini hiçbir zaman geliştiremeyeceği, özellikle maneviyatı yüksek duyguları ifade etme yeteneğinden mahrum olduklarını vurgularlar. Bu birbirinden tamamen farklı iki görüş, dönem Rusya’sında söz sahibi olan Slavyanofillerin ve batıcı liberallerin kadına bakış açısını tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak kadının bağımsız bir birey olarak toplumda kendine yer bulamadığını, erkek egemen bir toplumun gölgesinde yaşamaya mahkum bırakıldığını söylemek hiç de yanlış olmayacaktır. Gertzen, sıradan bir sohbet havasında sunduğu bu görüşlerle aslında Rusya’nın kanayan bir başka yarasına, kadının toplumdaki yerine dikkat çekmeye çalışmıştır.

Eserde, bu iki zıt düşüncenin karşısına her iki tarafa da katılmayan üçüncü bir görüş konmuştur. Bu, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Gertzen’in kendi düşüncelerini yansıtır. Ona göre, Rusya’da kadınlar ne evlerinde oturmak zorundadır ne de erkeklerden daha geride kalmışlardır. Hatta aksine, okumaya verdikleri önemle toplumun asıl aydın sınıfını kadınların oluşturduklarını ifade eder. Fırsat verildiğinde başaramayacakları hiçbir şey yoktur, düşüncesini savunur ve Aneta gibi, aslında dünyaya mal olabilecek bir sanatçının hikayesini anlatır.

Aneta, köle köylülerden oluşan bir tiyatro grubunun önemli aktrislerinden biridir. 19. yüzyılda Rusya’da sık sık görülen köle tiyatroları, 18. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamış ve daha sonra toprak

beyleri arasında bir moda haline gelerek hem bir eğlence aracı olmuş, hem de kültürel bir zenginlik katmıştır. Pek çok zengin toprak beyi, tiyatrolarında görev alan aktör, aktris, kostümcü ve makyaj ustasını yetenekli buldukları köle köylüler arasından seçmiş ve onları hem gelen misafirlerini eğlendirmek hem de buradan yeni bir gelir elde etmek için tiyatrolarında görevlendirmişlerdir. Eserde Aneta'nın sahibi olarak bahsedilen Kont Skalinski de Rusya'nın Oryol şehrinde kendi köle tiyatrosunu kuran Kont Kamenski'den başkası değildir (Özberk R. vd. 2016, s.84). Kont Kamenski'nin tiyatrosu, döneminde çalışanlarına yaptığı işkencelerle bilinir ve Gertzen'in dışında Rus edebiyatında ünlü yazar Leskov'un “Saç ve Makyaj Ustası” (1883) isimli öyküsünde de kendine yer bulmuştur (Pilyayev, 2001, s.296).

Eserde Aneta'nın öyküsünü anlatan genç, aslında Gertzen'in yakın arkadaşı olan ve kendisi de bir köle tiyatrosundan büyüyen ünlü aktör Mihail Semyonoviç Şçepkin'dir (Gertzen, 1953b, s.114). Şçepkin, Oryol'da bir köle tiyatrosu grubuyla turnedeysen Aneta'yla tanışmış, onun acıklı hikâyesinden çok etkilenmiş ve bu hikâyeyi daha sonra Gertzen'le paylaşmıştır. Şçepkin gerçekten bu aktrisin başından geçen olaylara o kadar üzülmüştür ki Rus şair A. N. Pleşeyev, Dostoyevski'ye yazdığı bir mektupta Şçepkin'in onunla karşılaşmasının üzerinden yıllar geçmesine rağmen halen onun hikâyesini anlatırken gözyaşlarına boğulduğunu yazmıştır (Putintsev, 1963,s.108). Arkadaşından dinlediği bu hikâyeyi içselleştiren Gertzen de “Hırsız-Saksağan” isimli bu eseriyle zavallı aktrisin hikayesini öyküleştirmiştir.

Öykünün başkahramanı olan aktrisin gerçek adı verilmez ancak tiyatrodaki başarıyla sergilediği Fransız dramaturglar Jean Marie Teodor Boduen D'obini ve Louis Charles Cagnet'in 1815 yılında kaleme aldıkları “Hırsız-Saksağan” isimli tarihi melodramdaki Aneta isimli bahtsız karakteri canlandırdığı için, Aneta ismiyle bahsedilir.

Aneta, işine derinden bağlı, oldukça başarılı ve azimli bir aktristir. Daha önce yanında çalıştığı beyi, kendisine çok iyi davranmış, eğitimi için destek olmuş, yurtdışına göndermiştir. Ancak aniden hastalanmış ve tiyatrosunda çalışanların özgürlük belgelerini imzalayamadan hayata veda etmiştir. Beyinin vefatının ardından çalıştığı tiyatro Prens Skalinski'ye satılmıştır. Tiyatrosuna büyük önem veren, hatta üniformasında taşıdığı madalyalarla hiç çekinmeden bizzat tiyatrosunun biletlerini satan Kont, çalışanlarının hiçbir eskliğini bırakmadan gereken her türlü imkânı sunmuştur. İşini çok severek yapan Aneta da bu koşullar karşısındaki memnuniyetini işine daha fazla özen göstererek ve çok daha fazla çalışarak göstermiş, üstün yeteneğini ortaya koymuştur. İlk başlarda herşey yolunda görünürken ne yazık ki sonrasında tamamen değişmiştir. Yeni sahibi Prens Skalinski, Aneta'ya özel bir ilgi göstermeye başlamış, ona tiyatronun sahip olduğu en iyi imkanları sunarak çok güzel kostümler, büyük, önemli roller vermiştir. Beyin kendisine duyduğu ilgiden rahatsız olan Aneta, tüm bu özel ilgiyi anlamamazlıktan gelmeye çalışmıştır. Ancak bir gün Aneta, tek başına başka bir oyunun provasını yaparken ve rolünün etkisi altındayken arkasından sessizce Prens Skalinski gelmiş, “harika” diyerek elini Aneta'nın açık omzuna koymuştur. Korkudan ne yapacağını bilemeyen Aneta, ani bir hareketle kaçmış ve oldukça soğuk bir sesle beyine ne istediğini, geç saatte odasında ne aradığını sorar. Bu soru üzerine Prens, alçak niyetini daha da açığa vurarak Aneta'yı kendi odasına davet eder (Gertzen, 1977a, s.256) Prens tarafından zavallı Aneta'nın maruz bırakıldığı bu iğrenç taciz, ne yazık ki köleci bir toplumda kadın olmanın zorluğunu açıkça gözler önüne serer. Bu durum, o dönem Rus toplumunda sık sık yaşanan ancak insan yerine konmadıkları için herhangi bir çözüme de gerek görülmeyen büyük bir problemdir. Rusya'da hem köle hem de kadın olmak, bir insanın başına gelebilecek en talihsiz

olaydır demek kesinlikle abartılı bir ifade olmayacaktır ki bunun pek çok örneği Rus edebiyatında yer almaktadır.

Prensın ahlaksız teklifine daha fazla dayanamayan Aneta, onun elinden tutup aynanın karşısında götürerek, “*Yoksa siz, bu gülünç ihtiyarla, bu kel kafalı çapkınla gideceğimi mi düşünüyorsunuz?*” diyerek büyük bir cesaret örneği gösterir (Gertzen, 1977a, s.256) . Bu sözler karşısında öfkeden deliye dönen Prens, bağırarak “*Seni yok edeceğim, sen aktris değil, benim kölemsin, sana unutulmayı öğreteceğim*” (Gertzen, 1977a, s.256) diye tehdit eder ve o günden sonra Aneta’ya hiçbir önemli rolde görev vermez, kötü kıyafetler giydiren, etrafındaki insanların ona saygısızca davranmasını ister, odaya kapatır ve kendisinin izni olmadan kimseyle görüşmesine izin vermez. Çünkü Prens, tiyatrosunda çalışanların kendisini reddetmesine hiç alışkın değildir, zira o, kendisini hem tiyatronun hem de tiyatrodakilerin sahibi olarak görür. Prensın yaptıkları bunlarla da sınırlı kalmaz. Tiyatroda hiçbir isteği yerine getirilmeyen Aneta, tiyatro oyunu için gerekli kostümleri kendi parasıyla yaptırmak ister. Bunun için dışarı çıkması gerekir ancak Prensın izni olmadan tiyatronun dışına çıkamaz. İzin istemek için Prensın yanına gittiğinde ise, hayatının en büyük iftirasıyla karşı karşıya kalır, Prens kendisine; “*Aşıkların sana randevu için oldukça enteresan bir zaman seçiyorlar, sabah sabah!*” , der (Gertzen, 1977a, s.257).

Toprak köleliği sisteminin beylere sunduğu sınırsız imtiyazların sonucu olarak kendisini her şeyin ve herkesin sahibi olarak gören Prens, “aydın” bir sanat koruyucusu maskesi altında iğrenç ve acımasız bir toprak beyi barındırır (Gertzen, 1953b, s.114). Reddedilmenin ve alay edilmenin öfkesini, yetenekli bir aktrisin geleceğini yakarak çıkarır. Hayattaki en büyük tutkusu tiyatro olan genç kızın içindeki yeteneği, kibri ve bencilliği yüzünden öldürür. En temel hakkı olan kadınlığını, onurunu korumak isteyen genç kıızı, bu hakkının gasp edilmesine karşı çıktığı için ağır bir şekilde cezalandırmaktan geri durmaz.

“Hırsız-Saksağan”da köle aktrisin “*Böylece herşey bitti ... sanat ve yetenek de... Elveda sanat, elveda sabnedeki coşkunculuk*” (Gertzen, 1977a, s.257) sözleri toprak köleliği sisteminin kurban ettiği başarılı sanatçının dramını açıkça ortaya koyar. Büyük bir yetenek, hem kölelik sistemi hem de o dönem hakim olan toplumcu cinsiyetçilik tarafından ezilir, onun ökçesi altında mahvolup gider. Gücünün ve büyük yeteneğinin farkında olan Aneta, beyin kendisini cezalandırmasıyla içindeki büyük Rus aktrisin öldüğünü bilir. Acı çekerek ve tüm manevi gücünü kaybederek Aneta, doğrudan ölümün gözlerine bakar, onurlu ve yüce bir ölüme gider (Elsberg, 1963, s.170).

Eserde anlatılan bey, döneminin tipik örneklerinden biridir ve ne yazık ki toprak köleliği sisteminin bir ürünüdür. Hiçbir insani hakka sahip olmayan köleler, namus ve onurunu bile korumadan mahrum bırakılmışlardır. Toprak beyleri, kölelerine insan değil bir mal bir eşya gözüyle baktıkları için onların ne hissettiğini, ne istediklerini hiçe sayarlar ve bunu da kendilerinin hakkı olarak görürler. Özellikle kadın köleler, onlara göre her anlamda sömürülebilecek bir nesne durumundadırlar. Kadın köle köylülerin bu anlamda çektikleri eziyetler, ne yazık ki toplumun kanayan ağır yaralarından biridir. Bu büyük toplumsal probleme kayıtsız kalamayan Gertzen, beylerin keyfi davranışlarının aydın köylülerin ortaya çıkmasına, özellikle kadınların kendine toplumda önemli bir yer edinmesine engel olduğunu düşünmüş ve onların artık bir eşya gibi değil, hak ettikleri gibi insanca değer görmelerini istediği için yaşamı boyunca kölelik sisteminin karşısında durmuştur. Bu eserde her ne kadar Aneta, yenilmiş ve ezilmiş görüle de aslında, kendisiyle aynı konumda olan pek çok kişi için mükemmel bir örnek teşkil etmiştir. Burada asıl gösterilmek istenen şey onurlu ve gururlu bir karakterin, başına ne gelecek olursa olsun haksızlık karşısında boyun eğmemesi, ucunda ölüm de olsa insani haklarından

ödün vermeden baskıcı zihniyetle mücadele etmesini göstermektedir. Aneta da beyinin isteklerine karşı koyarak Rus halkının içinde bulunan gizli gücü açığa çıkarmıştır. “Hırsız-Saksağan” Rus insanının yaratıcı gücünü, yeteneğini, maddi ve manevi özgürlüğe koşma çabasını ve Rus insanına özgü bireysel değer ve bağımsızlık bilincini anlatır (Elsberg, 1963, s.170). Gertzen halkın alt tabakasından kendisine imkan verildiğinde, önüne taş konulmadığında büyük bir yeteneğin, büyük bir aktrisin doğabileceğini gösterir. Ayrıca bu eserle toprak köleliği sisteminin ağırlığı altındaki Rus kadınının gelişiminin trajik bir mahkumiyete ve köhneleşmiş bir zihniyete bağımlı olduğunu ancak yine de sıradan halkın gelecekte bağımsız bir birey olarak ortaya çıkacağına ve sonrasında halkın kurtulacağına olan inancını sergilemektedir.

Bu öykü pek çok araştırmacı tarafından aydın köylüler sorununa dikkat çeken bir eser olarak kabul edilir ancak Gertzen için aydın köylü sorunu tüm köle köylülerin kaderiyle sıkı sıkıya bağlıdır ve eser direkt olarak toprak köleliği sistemi ve bu sistem altında ezilen ve sömürülen kadın köle köylülerin trajedisine dikkat çekmektedir. Rus edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Gorki de bu eserle ilgili olarak şöyle demiştir: “*Hırsız-Saksağan* toprak köleliği sorununu cesurca dile getirmiştir” (Putintsev, 1963,s.110). Gorki sahibi tarafından hırpalanmış ve ezilmiş köle aktrisin etkileyici hikayesinde köleci sistemin sonucunda ortaya çıkan tüm rus halkının trajedisini görmeyi başarmıştır.

Sonuç olarak, “Hırsız-Saksağan” isimli bu kısa ancak derin öykü, yüzyıllar boyunca Rusya tarihi için kara bir leke olan toprak köleliği sisteminin dayattığı baskıcı zihniyetin, beylere verdiği sonsuz hak ve özgürlüğün, sıradan insanlar özellikle kadın köleler üzerindeki etkisini göstermesi anlamında çok önemli bir eserdir. Bunun dışında toplumda kadının yerinin ne olduğunu ancak aslında ne olması gerektiğini belirtmesi yönünden de ayrıca bir özelliğe sahiptir. Gertzen, Aneta’nın atarjik öyküsünü edebileştirerek, toplumda yaygın olan ancak önemsiz bir sorunu son derece sanatsal bir şekilde ön plana çıkarmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Elsberg, Ya. (1963). *Gertzen-Jizn' i tvorcestvo*. Moskva. İzdatel'stvo hudojestvennoy literaturı.
- Gertzen, A.İ. (1977). *Kto Vinovat? Soroka-Vorovka*. Moskva. İzdatel'stvo detskaya literatura.
- Gertzen, A.İ. (1953). *Soroka-Vorovka-Doktor Krupov-Dolg prejde vsego*. Moskva. Gosudarstvennoye izdatel'stvo hudojestvennoy literaturı.
- Gertzen, A. İ. (1988). *Soroka-Vorovka-Povest'*. Moskva. Sovremennik
- Yıldız, R.  zberk, M. Uçar, S. Kartal, J.  zberk, R. Yetkin, G. B. Ilıca, S. Kadioğlu, E. Elmacıoğlu, E. Alpay, O. G kalp, M.Ceylan,  .  mer, S. Esen, P. Kusaeva, N. G rsoy, Y. Yapıcı, F.  ks z, G. Kaşoğlu, A. Aydın, O. G rses, S. (2016). *Rus Tiyatrosu – Gelenekselden Moderne*. İstanbul.  eviribilim.
- Pilyayev, M. İ. (2001). *Zameçatelnyye  udaki i originalı*. Moskva: Tri veka istorii
- Putintsev V. A. (1963). Gertzen-pisatel'. Moskva. İzdatel'stvo akademii nauk SSSR.

A Study on the Turkish Translation of Thomas More's Utopia in an Intertextual Perspective

Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN¹

Translating prose may seem uncomplicated when compared with other literary genres such as poetry or drama. It is seen that “translation of prose and its variants that have continued to stand in the shade of discussions that concentrated on poetry translation and its probable problems for long years in the field of literary translation, have started to be studied not in terms of translation-specific subjects of translation studies but from a much wider line of vision” (Aksoy, 2002, p.101)². Now most scholars are aware of the fact that it may not be that straightforward and simple to translate prose when it comes to convey the meaning fittingly while preserving the wording and style of the text. Though the format of a poem can be seen more clearly, or the style of the poet can be felt more precisely, the same thing is not pertinent for prose. In order to understand the character and wording of prose, the translator should be more punctilious and act in a more attentive way than usual. For that reason, not only translating prose but also evaluating translated texts require utmost notice. In this respect, it will be helpful to remember Lawrence Venuti's ideas on how to read a translation. They can be seen as follows:

1. Don't read just for meaning, but for language too; appreciate the formal features of the translation;
2. Don't expect translations to be written only in the current standard dialect; be open to linguistic variations;
3. Don't overlook connotations and cultural references; read them as another, pertinent layer of significance;
4. Don't skip an introductory essay written by a translator; read it first, as a statement of the interpretation that guides the translation and contributes to what is unique about it;
5. Don't take one translation as representative of an entire foreign literature; compare it to translations of other works from the same language. (Venuti, 2004, p.109-115)

¹ Ayşenur İplikçi Özden, Asst.Prof., Samsun University, The Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Translation and Interpreting, aysenur.iplicki@samsun.edu.tr

Ayşenur İplikçi Özden, Dr.Öğr.Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık bölümü, aysenur.iplicki@samsun.edu.tr

² The quotations taken from sources written in Turkish have been translated to English by the author of this study.

While reading a translated text, one can bear in mind these set of guidelines as they may help the reader understand and evaluate the translated text better. As in this paper, intertextuality is taken as the main form of evaluation, these concerns should be also kept in mind as they contribute to the assessment of the translated text in an intertextual context as well.

Intertextuality has started to be studied and accepted as a form of literary assessment approach from the beginning of 1960s and 1970s with distinctive studies of Kristeva and Barthes. However, its origin goes back to the works of Saussure, Russian Formalists and Bakhtin. "The act of reading, theorists claim, plunges us into a network of textual relations" (Allen, 2000, p.1). And intertextuality, which sets forth the idea that "works of literature, after all, are built from systems, codes and traditions established by previous works of literature" (Allen, 2000, p.1) and which has been recognized as a significant literary approach in the 20th century and onwards, may help not only the translator but also the critic at this very juncture as it assumes the translated text as a way or method for itself, as the translated text is a re-written form of the original text. In this respect, in this paper the translated text of Thomas More's *Utopia* is discussed in an intertextual perspective. The translated text discussed here is the one that was translated by Hasan İlhan and published in 2009.

Sir Thomas More lived at a time when Renaissance – pervading from the late 15th century to the early 17th century – was expanding and permeating through the whole population in England and in Europe. This time span in England is also known as the early modern period. At such a time, geographical discoveries made from the mid-15th to mid-17th centuries effected the philosophers and writers of the era by not only presenting them a new world of discoveries but also ground for using their imaginations toward creating new worlds and settings in their works. On that note, Sir Thomas More, who also witnessed the early years of the Protestant reformation, created a totally new and distinct world in his *Utopia* by making this land of wonders an ideal place to live that he shaped according to his own ideals and reflections on a spectacular world.

Utopia, demonstrating an ideal world as well as almost a wonder world for Thomas More, has its name deriving from the Latin words 'ou' (not) and 'topos' (place) that comes to mean 'no place' or 'nowhere'. Another derivation of the word comes from 'eutopia' meaning a 'good' or 'happy place'. In this sense, More's *Utopia* refers to not only a place that does not exist but also a world which is a good and happy one. As Sargent also sets forth, "the word *utopia* has come to mean a nonexistent good place, and that is how most people read *Utopia*" (2016, p.185). Hence, as the discourse of this nonexistent good place goes beyond its time, the reader of today's world is still interested in it and eager to read the book through different perspectives and literary approaches.

After discoursing the translation of prose and the relation between translation and intertextuality, together with the significance of *Utopia* stressing its place in literature and literary understanding, it will be of great use to concentrate upon the evaluation of the Turkish translation of *Utopia* in an intertextual perspective and study the effects and impressions of these evaluations the text presents the reader with. While doing this, some specific examples from the text in relation to the strong bond between intertextuality and translation are given below.

On the very first page of the book, the reader of both the original and translated texts can observe that while the writer of the original text gives a long and compact sentence, the translator presents the Turkish version of the given statement in three separate sentences.

It chanced that the most invincible King of England, Henry VIII., whose princely virtues are beyond compare, had recently many weighty matters in dispute with His Serene Highness Charles, King of Castile; wherefore to debate of these and reach a settlement he sent me as ambassador to Flanders along with the peerless Cuthbert Tunstall, whom recently, to the great satisfaction of all, he has appointed Master of the Rolls. (More, 1923, p.1).

Kraliyet erdemleriyle herkesi geride bırakan yenilmez İngiltere Kralı Sekizinci Henry, yakın bir geçmişte Yüce Kastilya Prensi Charles ile hiç de hafife alınamayacak anlaşmazlıklar yaşamıştı. Bu konuyu konuşmak ve çözüme kavuşturmak için beni sözcüsü olarak Flanders'a gönderdi. İş ve yol arkadaşı olarak eşsiz insan Cuthbert Tunstall bana eşlik etti. (İlhan, 2009, p.9)

This of course facilitates understanding the text better and the translator may have kept this idea in mind while translating. And while doing this one can see that he uses appropriate and relevant words for translating. However, it is possible to recognize that this way of translating leads this complex and elaborate sentence up to be comprehended as plainer and simpler. In this sense, this may cause the style of the author of the original text to be understood improperly as it may seem simple and straightforward. As Aktulum sets forth, translation, as a method of intertextuality, can be regarded as a kind of “stylistic transformation” and while considering this method “whether the translated text is given in accordance with the original text is evaluated and transformations in the sense of both style and meaning that emerge after translating are analysed” (1999, p.114).

Another point to be mentioned about the translated text in terms of intertextuality is the fact that while there are limited number of footnotes and they are restricted to short expressions about the thing or word in question in the original text; in the Turkish translation of *Utopia*, there are a great number of footnotes throughout the book, and they are given in long explanations. In respect to this, while the translator transforms the original footnotes to Turkish, he sometimes adds some more explanations to the footnote or presents new ones for the reader of the translated text in order to help him/her understand the original text more clearly. This can also be taken as interpolation, that is a “way to impart essential information already known to the SL (source language) reader. [...] In its basic form it is nothing more than adding a parenthetical word or phrase” (Landers, 2001, p.94). And the translated form of the book to Turkish includes such extra information and insertion added by the translator, most probably for the understanding of the target reader. For instance, at the beginning of the translated text there are two long footnotes added by the translator before the third one which is actually the first of the footnotes in the original text:

1 “Ütopya sözcüğü, Eski Yunanca'daki “Ou” ve “Topos” sözcüklerinden türetilmiştir ve “hiçbir yer” anlamına gelir. Ancak “iyi yer” anlamına gelen “eutopos” sözcüğü ile ilgili bir kelime oyunu da olabilir. More, zaman zaman kendi kitabından Latince karşılığıyla söz etmiştir...

2 Kastilya Prensi, geleceğin Beşinci Charles'ıdır. Daha on beş yaşındadır ve büyükbabasının himayesi altındadır. Ancak daha sonra Castilya Kralı, İspanya Kralı ve yirmi bir yaşına gelmeden Kutsal Roma İmparatoru olacaktır. Beşinci Charles ile... (İlhan, 2009, p.9)

These quotations taken from the translated text continue with some other long statements that are most probably aimed at making the reader informed about the name of the book, certain historical figures and every detail that is mentioned in the book. Only after this long information can the translator give the first footnote in the original text:

3 1474-1559 arasında yaşamış olan Cuthbert Tunstall, saygın bir alim ve etkili bir rahiptir. 1515 yılının Mayıs ayında Brüksel Büyükelçisi olarak atanmıştır. Bir yıl sonra da Başpiskopos olmuştur. (İlhan, 2009, p.9)

As it can be noticed, the translator feels the freedom of writing the footnotes with his own words, sometimes adding extra information, and sometimes leaving out certain statements, and this clearly shows that the translator is kind of re-writing the original text and making a new text that is known as the main discussion of intertextuality. Hence it can be assumed that the translator uses the method of translation as an intertextual practice effectively and creates the given work of art in a different language and in different ways stated above. It will be also helpful to express what Landers denotes about footnotes at this very point:

Some translators adopt this approach routinely, [...] they desire to convey the maximum possible amount of information and thereby uphold scholarly standards of objectivity and comprehensiveness while affording the opportunity for others to verify their work. [...] Footnotes break the flow, disturbing the continuity by drawing the eye, albeit briefly, away from the text to a piece of information that, however useful, is still a disrupter. (2001, p.93)

As it can be seen, while footnotes help to convey maximum possible amount of information for the reader, on the other hand they may be disrupters by continuously making him/her stop and read the explanation and then continue to read the text again. Thereby, this extra information in the form of footnotes can be seen to break the flow of reading. In this sense, it can be discussed whether to use footnotes or not while translating, and opinions may vary from one to another as it is a matter of relativity.

As a final comment, intertextuality – a significant field of literary studies as well as other forms of art – is an effective way of literary analysis that has become popular since the 1960s and has continued to be applied to all kinds of literary texts from the earlier centuries to the world of today. While examining a work of art using intertextual methods, new dimensions to the understanding of the text can be revealed, and both the critic and the reader can trace several distinctive effects that the text creates. Translation, which is also regarded as a method of intertextuality by scholars, adds to these interpretations and explanations of the literary text; and it seems that not only intertextuality by itself will continue to be a significant way of literary analysis in the following years, but also the close

relationship between translation and intertextuality will have an important role in both creating literary works and analysing them in manifold ways.

REFERENCES / KAYNAKÇA

- Aksoy, N. B. (2002). *Geçmişten Günümüze Yazın Çevirisi*. İmge.
- Aktulum, K. (1999). *Metinlerarası İlişkiler*. Öteki Yayınları.
- Allen, G. (2000). *Intertextuality*. Routledge.
- Landers, C.E. (2001). *Literary Translation: A Practical Guide*. Clevedon: Cromwell Press.
- More, T. (1923). *Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.
- More, T. (2009). *Ütopya*. (H.İlhan, Çev.). Alter Yayıncılık.
- Sargent, L.T. (2016). Five Hundred Years of Thomas More's Utopia and Utopianism. *Utopian Studies*. 27(2), 184-192.
- Venuti, L. (2004). How to Read a Translation. *Words Without Borders*, July.
<https://www.wordswithoutborders.org/article/how-to-read-a-translation>. Accessed 24 April 2021.

Political Satire in BrexLit: *The Cockroach* by Ian McEwan

Meryem ODABAŞI

Introduction

Satire has always had an important place in literature since the Ancient Greek and Roman times. Although it is not considered as “the greatest type of literature”, “it is one of the most original, challenging, and memorable forms” because it has been created by “some energetic minds.” (Highet, 1962, p. 3). These ‘energetic minds’ create satire from unusual point of views, in an exaggerated and humorous way. Kuipers (2015, p. 21) warns at this point that satire is not just “an attempt to be funny at someone else’s expense” and it is not “a private joke, but a public intervention seeking wider audiences”. Therefore, satirists have a public role in cultural and social contexts:

Satire, [. . .] plays with cultural forms and identities, it travels between media and through periods of time, it provokes critical reflection on authorities, tackles values, dogmas and taboos and disturbs power relations. In other words, it contests and challenges cultural boundaries in many respects: social, medial, temporal and spatial. (Meijer Drees & de Leeuw, 2015, p. 5)

Satire exists at times and spaces, mostly after a noteworthy cultural, social, or political phenomenon. Satirists, who are aggravated by such a phenomenon, use their skills to ridicule and create a work that disturbs authorities: “they fire up their sense of indignation, mobilize their verbal or gestural skills, and mock whoever or whatever it is that irritates them” (Rosen, 2012, p. 1). So, satire is not just a comedy to entertain people, but it is a critique using literary devices including irony, parody, and exaggeration, and it also has a moral lesson. The aim of satire is then, is much more than to mock or to attack its target without any moral reasons. Phiddian (2017, p. 260) claims that satire is “one way of exercising those hostile emotions such as anger, disgust, contempt and disdain through ridicule but doing so within the tent of accepted public discourse”. With reference to all these

¹ Meryem Odabaşı, Lect. (PhD), Atatürk University, School of Foreign Languages, meryemodabasi@atauni.edu.tr

statements, satire is supposed to be based on an accepted public discourse and a set of shared community standards.

Taking into consideration its public role in social and cultural situations, it is impossible for writers not to use satire to attack and ridicule the politics. Writers have always been interested in politics, and in some ways have used it in their works. The claim by George Orwell “no book is genuinely free from political bias” (1954: 11), makes it obvious that it is not possible not to take the political situations into account while writing. The writers give shape to their works and create their characters in a social and political dimension of a community. Moreover, sometimes they put politics on focus and write about it by praising the authority, regime, government, or their leaders. There are, for sure, other works criticizing, sometimes severely, the politic systems in many different literary forms. A good way of this, criticizing and making readers to look from different perspectives while entertaining, is to use satire.

Satire has been mostly used to criticize the politics and politicians. When its public role is considered, “[t]he marriage of satire and politics seems natural” (Davis & Foyle, 2017, p. 1). Even though the topics of political satire vary from time to time or from place to place, the aim of it remains the same: “to highlight or challenge the existing political and social order in a manner both playful and entertaining” (Young, 2016, p. 1), and “to criticise, ridicule and expose the shortcomings of politicians, government policy or regimes themselves” (Jones, 2017, p. 137). Political satire is directed against politicians, their beliefs and sometimes nations as a whole and many historical events. While targeting at all these, satirists believe that they write for the public good, for criticizing everything that is not right for the sake of public:

[S]atire questions the existing political or social order, usually by juxtaposing the existing imperfect reality with visions of what could or should be. So, while satire can be biting and even aggressive in tenor, the underlying premise of a satirical text is often optimistic, as it suggests we (collectively) deserve better. (Young, 2017, p. 3)

With an optimistic point of view, satirists aim to show the ideal to its readers, who are expected to have the knowledge of the topic under dispute. Despite being biting and cruel in their works, satire provides writers a good way to express their negative and even hostile feelings and thoughts against the politicians or any political situation that they do not approve for the public good. They give voice to the truth with laughter because satire provides them “a play space where (if all goes well) truth can

be spoken impudently to power and the negative emotions involved in indignation (anger, disgust, contempt, disdain) can be exercised cathartically and in relative safety” (Phiddian, 2017, p. 259). Having a social role in public, writers use their right of freedom of speech and trace and explore the political events. So, their main aim is not to have an impact on readers and change their ideas completely, but to make them realize the possible alternatives and counterviews.

II. From Brexit to BrexLit

Considering the political events in Europe in the last two decades, the Brexit process and the election of Donald Trump are considered as the most important and “unpredictable” ones, which “have both been analysed in terms of a return of nationalistic and anti-intellectual populism” (Wally, 2018, p. 64). In both situations, supporters want to prove that the opinion of ‘ordinary people’ is superior to the ‘elite opinion’. This idea has been clearly expressed by Michael Gove MP, supporting the Leave campaign, by stating “I think people in this country have had enough of experts” or by Labour MP Gisela Stuart who utters “There is only one expert that matters, and that’s you, the voter” (Witte, 2016). The Leave campaign is against the experts and wants the Britons not to listen to them. Witte (2016) pays attention to the common point between the Leave campaign and Donald Trump, whom he describes as “a man not known for his fidelity to facts and who breezily dismisses expert opinion”. For him, Trump is the example of the rising trend that attacks the expertise. He not only rejects expertise but also think he is superior to them. When he is asked who he talks about foreign policy, he replies as “I’m speaking with myself, number one, because I have a very good brain and I’ve said a lot of things” (MSNBC, 2016). This statement clearly reveals how he feels about expert opinion and the fact that he can be described as an anti-intellectual in the populist world.

In addition to scepticism towards expertise, there is another division about the nationalistic populism. Feelings of national and cultural discriminations have appeared among the immigrants. They begin to feel isolated in the country where they were born. Cultural and national divisions have appeared or as Smith (2019) claims, these divisions are not something new, but “Brexit has just made them properly visible to us all”. In Britain, immigrants have always been a controversial issue in terms of the common values or the British identity. During the Brexit process, the claim that the loss of common values and the distortion of British identity are caused by immigrants becomes of the hot topics on the agenda. Thanks to Brexit, they will be able to prevent the free movement of the immigrants, and so save the Britishness of the country in future. McEwan (2020) states that “In the early days of the referendum campaign we learned that “on the doorstep” it was all about migration”.

He criticizes the policy about migration in Brexit because many issues about migration in EU have been determined by the UK such as the unlimited migration, permission to stay in an EU country more than six months without a job or the enlargement of EU eastward. The country, which once gave EU citizens freedom of movement, now wants them out the country. Immigration is the most important drive that motivates people to vote for leaving since they are convinced that the economy will be better without immigrants and the British identity and common values will get rid of them.

In terms of literature, it is not possible for writers to ignore all these social and cultural divisions in the country. Eaglestone asserts that Brexit is not only a politic and economic issue but also a cultural one, which allows literature a “useful and appropriate way to address the political arguments about national identity which lie at the heart of the Brexit” (2018, p. 1). While exploring the political division between the Remain and Leave voters, the literary works also present the cultural and social perspectives existing in the nation. As Kristian Shaw argues, BrexLit includes works that “anticipate the thematic concerns such as anxieties surrounding cultural infiltration, and a mourning for the imperial past” as well as those that “directly respond or imaginatively allude to Britain’s exit from the EU, or engage with the subsequent socio-cultural, economic, racial or cosmopolitan consequences of Britain’s withdrawal” (2018, p. 18). Considering all these, it can be said that Brexit has had a great influence on literature and writers have not been able to remain indifferent to this controversial issue and have been inspired to create their works in order to reflect this historic event.

III. The Cockroach as Political Satire in BrexLit

The British Booker prize winning and bestselling author, Ian McEwan published his Kafkaesque novella, *The Cockroach*, in 2019, almost one year before the Brexit Day on 31 January 2020. Describing himself as a “denialist” and “a passionate remainder” belonging to “the smallest, saddest, most pessimistic faction” in the Brexit politics, he considers the process as “near mystical, emotionally charged decision” (McEwan, 2017). In an interview, he clearly expresses his feelings about Brexit as a “national tragedy”:

Sometimes, I wake in the morning wondering what is bearing in on me, and then I remember. Brexit does seem to me a national tragedy. The great lie of the Brexiteers, their magic dust, was to persuade 37% of the electorate that the EU, not the UK, was in charge of immigration, and they succeeded. (McEwan, 2019c)

McEwan considers the Brexiteers as liars since they put the blame on EU not the UK itself about the migration issues. With their ‘magic dust’ they have managed to convince people to vote for leaving the EU. As a passionate remainer, McEwan writes this ‘national tragedy’ in the form of satire that he considers as “political satire in an old tradition”. He overtly explains his purpose to write this novella:

As the nation tears itself apart, constitutional norms are set aside, parliament is closed down so that the government cannot be challenged at a crucial time and ministers lie about it shamelessly in the old Soviet style, and when many Brexiteers in high places seem to crave the economic catastrophe of no deal, and English nationalist extremists are attacking the police in Parliament Square, a writer is bound to ask what he or she can do. There’s only one answer: write. The Cockroach is a political satire in an old tradition. Mockery might be a therapeutic response, though it’s hardly a solution. But a reckless, self-harming, ugly and alien spirit has entered the minds of certain politicians and newspaper proprietors. They lie to their supporters. They express contempt for judges and the rule and norms of law. They seem to want to achieve their ends by means of chaos. What’s got into them? A cockroach or two, I suspect. (McEwan, 2019b)

McEwan, with the responsibility of being a writer, could not ignore all this chaos and presented his reaction by writing about it in a satiric way. He believes the best way to narrate this process is using satire because the process is already satirizing itself. For him, no malevolent writer in the world would imagine writing such things. In such a desperate situation, he finds satire as a solution to make people laugh while going deeper into these horrific current affairs.

As may be expected from the title, the novella is about the transformation of the prime minister into a cockroach. It is not a new idea to use the animals in satire genre. Highet (1962, p. 177), asserts that “satiric narrative and drama depends on showing a ludicrous or debased picture of this world” by depicting human beings as animals. For Highet, there are two ways to do it, the first of which is to fictionalize “animals talking and exchanging ideas and doing other human things”. These kinds of stories try to “explain the behaviours of beasts using human standards of judgement”. The other way is to narrate the story about animals, whose characters are human beings. These characters are disguised in the animals to make them behave like animals but in their behaviours, there are some lessons for human beings. George Orwell’s *Animal Farm* can be an example of this type of story

because the animals in the story have the characteristics of some certain people. Orwell fictionalizes human beings as lower animals and depending on their story, criticizes the Communist revolution in Russia. With these two ways of animal stories, writers sometimes use human-animal metamorphosis in their works. McEwan chooses to use metamorphoses of cockroaches to humiliate and mock the politicians in this work.

The novella begins with a cockroach waking up as a man. It is similar to Kafka's *Metamorphosis*, in which a man wakes up as an insect. The cockroach possesses the body of the Prime Minister Jim Sams to achieve his goal which is to fulfil "The Project" for economic reversalism, in which people work to pay employers. The Prime Minister is not alone, there are other cockroaches that have disguised in all the cabinet members except one. The cabinet, which is composed of the cockroaches, uses reversalism to pull people into "poverty, filty and squalor" conditions, which "they [the cockroaches] have grown in strength" (McEwan, 2019a, p. 135). The Project is about reversing the system of money, which is explained in the work as:

Let the money flow be reversed and the entire economic system, even the nation itself, will be purified, purged of absurdities, waste and injustice. At the end of a working week, an employee hands over money to the company for all the hours that she has toiled. But when she goes to the shops, she is generously compensated at retail rates for every item she carries away. She is forbidden by law to hoard cash. The money she deposits in her bank at the end of a hard day in the shopping mall attracts high negative interest rates. Before her savings are whittled away to nothing, she is therefore wise to go out and find, or train for, a more expensive job. (McEwan, 2019a, p. 45).

As understood, in this absurd system, people pay to work and are paid to buy. The more they buy, the more money they have, so they have to find more expensive jobs to spend the money. In order to prevent people who stop working and only shop to save more money, the Reversalists agree on to penalise them. By this system, Reversalists plan to revivify the economy in the country. Using Reversalists, McEwan refers to the Brexiteers including politicians and people supporting them, who want to turn upside everything down in an illogical way. In order to make this system seem more realistic McEwan gives historical background for it, claiming that two economists proposed the reverse-flow economy in 17th century and in 1944, in the Bretton Woods Conference. While referring to the real conference, McEwan did not change the name of it. Bretton Woods Conference were held in the US to create an international currency exchange system after the Second World War. Moreover,

two significant organizations, The International Monetary Fund (IMF) and the World Bank were founded with the Bretton Woods agreement. The system collapsed in 1970s, but these two organizations have remained. In addition to making the system seem realistic, he gives the readers the clue that the idea of reverse flow comes from an organization that had already collapsed.

Just like two Brexit sides, the Leave and Remain campaign, there are two opposing groups in the novella, which are called “Reversalists” and “Clockwisers”. Reversalists, who are the defenders of populism, stand for the Leave group and support the upending money system while Clockwisers, who are ‘elites’ stand for the Remain group and are against the project. The project here is not about Brexit but reverse-flow economic system, which will lead the country into a dead-end, causing problems both within the country and with its EU allies. He mocks, in fact the Brexiteers because they believe the new system will change everything in a positive way and enhance the conditions of the country. For him, people are blinded by the ‘magic dust’, which is the lies of the politicians, and they cannot realise how the new system will cause economic, social and cultural troubles in the country. As foreseen, on the morning of the referendum, which resulted in favour of Brexiteers, some serious economic and politic problems aroused. Hobolt (2016, p. 1259) states these problems as the decrease of British pound “to a 31-year low against the dollar”, the resignation of Prime Minister David Cameron, the implications of Scottish First Minister about breaking up, and even the astonishment of pro-Brexiteers since they actually “had no plan for what ‘Brexit’ would look like”. Similarly, in the novella, the Prime Minister cannot get the Project done, and that’s why the cockroaches take action and possess the bodies of the politicians. They have some financial problems on national and international levels because of the new reverse flow system. At the end of the novella, the real reason of the cockroaches reveals: they want the country to collapse and get poorer since they want to thrive as they did in their old days.

McEwan (2019a) claims that Brexit process do not need to be satirized because the process is satirizing itself. In the novella, the German chancellor, who finds the project unbelievable, asks the Prime Minister: “Why are you doing this? Why, to what end, are you tearing your nation apart? Why are you inflicting these demands on your best friends and pretending we’re your enemies? Why?” (2019a, p. 65). Some answers pass through the Prime Minister’s mind, but he replies this as “Because. That, ultimately, was the only answer: because.” (2019a, p. 65). That’s the common problem of Brexiteers, who defend leaving the EU but cannot give the concrete reasons for it. With this conversation it is emphasized that the project will destroy the country just like the Brexit will. As stated

before, McEwan considers this process as a ‘national tragedy’, and he invites the reader to question this incredible issue with these lines: “How could a nation do this to itself? It was tragic. It was laughable” (2019a, p. 63). He uses a Greek word for this situation: ‘akrasia’, which means “weakness of will; acting in a way contrary to one’s sincerely held moral values” (Collins, n.d.) In fact, he echoes the experts such as Gerard Delanty asking “How could a relatively prosperous country with a stable state system act against its own economic interests?”(2007, p. 111). McEwan robustly maintains the idea that the Brexit process, as the project in the novella, is against the Britain’s interest in all perspectives.

McEwan pays attention to the idea that how politicians can be hypocrite for their own interests. In the novella, the Prime Minister makes an MP, Jane Fish, write a letter to be published in newspapers, claiming that she was abused by Benedict St John, the foreign secretary. Jane Fish explained that the situation as “harassment, bullying, obscene taunts and inappropriate touching that led by turns to verbal abuse” (2019a, p. 60). The foreign secretary is the one who refuses the project, and he begins to affect some backbenchers in the Parliament. By eliminating him with such a manoeuvre, he secures the approval of the project. To present how politicians can move away political honour and manipulate the media, he depicts the story of the broken-down pairing arrangement in which the Conservative Party MPs are commanded to return to London to vote for Reversalism although there is a pairing arrangement. Unknowing the planned trap, the MPs of Labour Party do not show up to vote, and as result the Reversalism Bill is passed “with a majority of twenty seven votes” (2019a, p. 70). McEwan mirrors the broken-down pairing arrangements in history and offers a sceptical view of politicians in terms of reliability and sincerity. This suggests parallels with his claim that politicians are liars, who manipulate people with their ‘magic dust’.

To show the hypocrisy of politics, McEwan also lampoons the politicians by setting up a political scenario, in which a French ship hits a British fishing boat, and six fishermen dies. Although there is evidence that it is an accident, the Prime Minister uses this event to distract the public from the ongoing controversy within the party. By portraying a Prime Minister, who causes a diplomatic tension between UK and France and provokes people to protest and even to attack the French embassy, McEwan subtly refer to people who are tricked by the bogus stories created by politicians. For him, similarly in the Brexit process, people were quick to believe what the politicians said and voted for leaving EU even if they did not exactly know what to vote for. In the novella, the readers confront the statements of politicians, which are full of untruth, exaggeration and gaslighting as an

indication of this post-truth era. How politicians take the advantage of this post-truth era is presented by the US President Archie Tupper, whom as may be expected, stand for Donald Trump. When the French ship collided with the British boat, he tweeted “Tiny Sylvie Larousse sinking English ships. BAD!” (McEwan, 2019a, p. 45). The Prime Minister, trying hard to post a striking tweet, is fascinated by Tupper’s tweet. He considers it as a “poetry, smoothly combining density of meaning with fleet-footed liberation from detail” (2019a, p. 45). Tupper mocks the President Sylvain Larousse and abates him using the words ‘tiny’ and ‘Sylvie’. In his words, the small boat becomes a ship, even ships, and the last word ‘BAD’ is considered “childlike and pure, memorable and monosyllabically correct” (2019a, p. 45). With this single sentence, McEwan provides the readers the ways of twisting truth. There is humiliation, exaggeration, and untruth, which all together pave the way for fake news that the politicians use to stack the cards in favour of themselves.

When it comes to the voters, who support the Project in the novella, they are described as “the working poor and the old of all classes”(2019a, p. 28). The working poor voted for the reverse flow of money because “they had no stake in the status quo and nothing to lose”, and the old voted for it because “they were nostalgically drawn” to the past, and their common reason is the “nationalistic zeal” which is imposed by the politicians and press. The press presents their reason for supporting the reversalism “as a patriotic duty and a promise of national revival and purification” (2019a, p. 28). Their claim is obvious: “If you loved your country and its people, you should upend the existing order” (2019a, p. 28). Specifying the pro-reversalist like that, McEwan regards the diverse ideas, which affect the Leave voters in Brexit referendum, including the superiority of ordinary people to elites, nostalgia for the powerful, colonial Britain, and patriotic feelings and nationalistic populism. McEwan is not alone with these claims. Garrard (2020, p. 3) claims that the Leave supporters composed of “older, less educated, culturally conservative” people who live in “poorer post- industrial cities and rural areas” and feel “left behind by globalization”. Similarly, in her study analysing Brexit referendum campaign and survey data, Hobolt (2016, p. 1265) comes to the conclusion that “the ‘winners’ of globalization –the young, well-educated professionals in urban centres – favour more open borders, immigration and international co-operation, whereas the ‘left behind’ – the working class, less educated and the older – oppose such openness”. As these statements suggested, British people who vote for the exit of UK from the EU have their own reasons, which are provoked by media or politicians. They feel left behind by globalization, and are against immigration, which piques patriotic feelings. The Leave campaign offers two options for the voter: “vote Remain to avoid the

economic risk of a Brexit ('A leap in the dark') or vote Leave to regain control of British borders, British law-making and restrict immigration" (Hobolt, 2016, p. 1262). The Leave group uses the slogan "Take back control", with which they call people for taking back control from the elites, making the ordinary people have a voice in Brexit decision.

Conclusion

During the Brexit process, people, who have lost their faith in experts, are encouraged to use their own voices instead of them, and to admit the superiority of 'ordinary people' over 'elites'. Apart from this scepticism, the feeling of social and cultural discrimination has become visible as a division in the country. Ian McEwan writes this novella, *The Cockroach* in this post-truth era, in which the boundary between reality and fiction is blurred. In this creative and critical work, McEwan uses political satire to engage with Brexit and the political climate and possible devastating effects of it in a bitter but humorous way. He traces political events leading up to the UK's exit from the EU in a setting where the reality and satire cannot be distinguished. The novella sheds light on how politicians and their tricky strategies can manipulate people to vote something which is against their country's interest in a satiric way. By satirizing politicians and the decisions made during the process, it also envisions the possible consequences of Brexit, which as McEwan claims, will drag the country into a dead end and will ruin it eventually. Does this work change the ideas of people and the result? It doesn't, but with the responsibility of being a writer, McEwan cannot remain indifferent to this historic event and by drawing a picture of this 'national trauma', he makes readers reconsider the Brexit from a different perspective.

References

- Collins (n.d.). Akrasia. In collinsdictionary.com dictionary. Retrieved January 5, 2021 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/akrasia> .
- Davis, J. M., & Foyle, L. (2017). The Satirist, the Larrikin and the Politician: An Australian Perspective on Satire and Politics. In J. M. Davis (Ed.), *Satire and Politics. The Interplay of Heritage and Practice* (pp. 1-36). Palgrave Macmillan.
- Delanty, G. (2007). A divided nation in a divided Europe: emerging cleavages and the crisis of European integration. . In W. Outhwaite (Ed.), *Brexit: Sociological responses* (pp. 111-123). Anthem Press.
- Eaglestone, R. (2018). Introduction. In R. Eaglestone (Ed.), *Brexit and Literature: Critical and Cultural Responses* (pp. 1-6). Taylor & Francis. <https://books.google.com.tr/books?id=nHhQDwAAQBAJ>
- Garrard, G. (2020). Brexit ecocriticism. *Green Letters*, 24(2), 110-124. <https://doi.org/10.1080/14688417.2020.1788409>
- Hight, G. (1962). *Anatomy of Satire*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt13x0t9t>
- Hobolt, S. B. (2016). The Brexit vote: a divided nation, a divided continent. *Journal of European Public Policy*, 23(9), 1259-1277. <https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1225785>
- Jones, M. O. (2017). Satire, social media and revolutionary cultural production in the Bahrain uprising: From utopian fiction to political satire. *Communication and the Public*, 2(2), 136-153. <https://doi.org/10.1177/2057047317706372>
- Kuipers, G. (2015). Satire and dignity. In M. M. Drees & S. de Leeuw (Eds.), *The Power of Satire* (pp. 19-32). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/thr.2.02kui>
- McEwan, I. (2017, 2 June). Brexit denial: confessions of a passionate remainer. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2017/jun/02/ian-mcewan-denialist-confessions-remainer-brexit>
- McEwan, I. (2019a). *The Cockroach*. Anchor Books.
- McEwan, I. (2019b). *Cockroach*. Retrieved 05. 01. 2021 from <http://www.ianmcewan.com/books/cockroach.html>
- McEwan, I. (2019c, 14 April). *Ian McEwan: 'Who's going to write the algorithm for the little white lie?'* [Interview]. <https://www.theguardian.com/books/2019/apr/14/ian-mcewan-interview-machines-like-me-artificial-intelligence>
- McEwan, I. (2020, 1 Feb 2020). Brexit, the most pointless, masochistic ambition in our country's history, is done. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2020/feb/01/brexit-pointless-masochistic-ambition-history-done>
- Meijer Drees, M., & de Leeuw, S. (2015). *The Power of Satire*. John Benjamins Publishing Company. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/ataturk-ebooks/detail.action?docID=4386607>
- MSNBC. (2016, March 16). *Donald Trump: My Primary Consultant Is Myself* | *Morning Joe* | MSNBC [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=W7CBp8lQ6ro>

- Phiddian, R. (2017). Have They no Shame? Observations on the Effects of Satire. In J. Milner Davis (Ed.), *Satire and Politics: The Interplay of Heritage and Practice* (pp. 251-263). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56774-7_9
- Rosen, R. (2012). Efficacy and Meaning in Ancient and Modern Political Satire: Aristophanes, Lenny Bruce, and Jon Stewart. *Social Research: An International Quarterly*, 79, 1 - 32.
- Shaw, K. (2018). BrexLit. In R. Eaglestone (Ed.), *Brexit and Literature: Critical and Cultural Responses* (pp. 15-30). Taylor & Francis. <https://books.google.com.tr/books?id=nHhQDwAAQBAJ>
- Smith, A. (2019, 21 September). 'I thought it would be about the seasons': Ali Smith on writing Autumn. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2019/sep/21/i-initially-thought-it-would-be-about-the-season-ali-smith-on-writing-autumn>
- Wally, J. (2018). The Return of Political Fiction?
- An Analysis of Howard Jacobson's *Pussy* (2017) and Ali Smith's *Autumn* (2016) as First Reactions to the Phenomena 'Donald Trump' and 'Brexit' in Contemporary British Literature. *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, 43(1), 63-86. <https://doi.org/10.2307/26556725>
- Witte, G. (2016, June 21). 9 out of 10 experts agree: Britain doesn't trust the experts on Brexit. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/europe/9-out-of-10-experts-agree-britain-doesnt-trust-the-experts-on-brexit/2016/06/21/2ccc134a-34a6-11e6-ab9d-1da2b0f24f93_story.html
- Young, D. G. (2016). Humor and Satire, Political. In G. Mazzoleni (Ed.), *The International Encyclopedia of Political Communication* (pp. 1-7). <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781118541555.wbiepc100>
- Young, D. G. (2017). Theories and Effects of Political Humor: Discounting Cues, Gateways, and the Impact of Incongruities. In K. Kenski & K. Jamieson (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Communication* (pp. 1-17). <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199793471.001.0001>

5. Sınıf Öğrencilerinin Güneş Kavramına Yönelik Metaforik Algıları

Emrah ÖZBUGUTU¹

Başak BEŞTAŞ²

Giriş

Kavramları algılayan bireyler başka bir kavram ile ortak özelliklerini ya da benzer yönlerini düşünerek öğrenilecek kavramı başka kavramların özellikleriyle eşleştirerek zihinlerinde benzetmeler oluştururlar (Koochang ve Harman, 2005). Benzetme kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde, “Bir nesnenin niteliğini anlatmak için o niteliği taşıyan başka bir nesneyi örnek gösterme.” şeklinde tanımlanmaktadır. Mecaz kavramı ise “Bir kavramı olduğunun dışında farklı anlamlara gelecek şekilde kullanmak, metafor.” şeklinde Türk Dil Kurumu sözlüğünde tanımlanmaktadır. Metafor, farklı kavramların ve düşüncenin ilişkilendirildiği bir araç olarak kullanılır (Afacan, 2011). Metafor düşünce malzemesi ve bireyin kavrama şekli olarak da ifade edilebilir (Lakoff ve Johnson, 1980). Başka bir deyişle metafor, bireylerin kavram ve olguları nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmak için benzetme yoluyla düşüncelerini açıklamada kullanılan bir araçtır (Cerit, 2008). Geçit ve Gencer (2011)' e göre ise, metafor karmaşık kavramların bildiğimiz kavramlara benzetme yoluyla anlatılmasıdır.

Bireyler, soyut ve karmaşık bir düşüncenin daha anlaşılır olması için somut nesnelere yararlanırlar (Gültekin, 2013). Metaforlar da, anlaşılması zor bir kavramı açıklamada kullanılacak araçlardır (Saban, Koçbeker ve Saban, 2006). Ekici (2016)'ye göre ise metaforlar, günlük yaşam deneyimleri ile elde edilen kavramlar ve yeni kavramların öğrenilmesinde kullanılan araçlardır. Aynı şekilde metaforlar soyut kavramları somutlaştırmak amacıyla kullanılabilir (Mahaffy, 2006).

Fen Bilimleri dersinin genel olarak birçok soyut kavram içermesinden dolayı öğrenciler kavramları zor olarak değerlendirmekte ve bundan dolayı da ilgi düzeyleri azalmaktadır (Gilbert, 2004). Bu durumda öğretmenin kavramı somutlaştırması için metaforlardan yararlanmaları gerekmektedir. Ayrıca öğretmenlerin kullandıkları bu metaforlar, yaşam alanlarındaki süreç ve yapıyı nasıl algıladıklarını ortaya çıkarır (Windschitl, 2003). Seung, Park ve Narayan (2011)'a göre öğretmenler, eğitim ve öğretim ile ilgili fikirlerini, kullandıkları metaforlar ile belirtmektedirler. Daha önce yapılan bir çalışmada metaforların fen öğretmenlerinin öğretim şekillerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Tobin, 1990). Özetle, yapılan çalışmalar bireylerin oluşturdukları metaforların bireylerin düşüncelerini yansıttığını ortaya koymaktadır.

Geçmişten beri gelen astronomi eğitiminin Fen eğitiminde önemli bir yeri vardır. Astronomik bilgiler ezber seviyesinden kavrama seviyesine çıkartmalıdır (Babaoğlu ve Keleş, 2017). Güneş, Dünya ve Ay'ın şekilleri, bunların özellikleri okul öncesi dönemden başlayarak verilir. Buna rağmen ilköğretim öğrencilerinin astronomi eğitimine yönelik yapılan araştırmaları incelendiğinde, öğrencilerin “Güneş” kavramına ait eksik veya yanlış öğrenmelere sahip olduğu tespit edilmiştir (Babaoğlu ve Keleş, 2017).

¹ Dr. Öğrt. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen Bilgisi Öğretmenliği, emrahozbugutu@hotmail.com

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Siirt Üniversitesi, Fen Bilgisi Öğretmenliği, basakbestas@gmail.com

Alanyazın tarandığında farklı yaş gruplarındaki öğrencilerle farklı kavramlar ile metafor yapıldığı görülmektedir. “dünya” (İbret ve Aydınözü, 2011); “su kirliliği” (Yılmaz ve Yanarates, 2020); “eğitim” (Akbaba Altun ve Apaydın, 2013), “öğretmen” (Saban, Koçbeker ve Saban, 2006), “fen bilimleri dersi” (Aktamış ve Dönmez, 2016), “öğrenci” (Başaran ve Baysal, 2016); “okul” (Saban, 2008a); “matematik” (Gür, Hangül, Kara, 2014; Güveli, İpek, Atasoy ve Güveli, 2011) “internet” (Şahin ve Baturay, 2013); “ahlak” (Köseoğlu, 2015), “kimya” (Anılan, 2017); “küresel ısınma” (Ateş ve Karatepe, 2013); “bilgi” (Aldan Karademir vd., 2012; Kalha ve Baveja, 2012); “öğretmen, öğretmen rolü” (Guerrero ve Villamil, 2002); “bilim ve bilim insanı”(Şenel ve Aslan, 2014) gibi kavramlar üzerine de çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Yapılan literatür taramasında fen bilimine ait kavramlar ile ilgili daha önce metafor çalışmalarının yapıldığı fakat güneş kavramına ait metafor çalışmasının bulunmadığını görülmüştür. Ayrıca bu çalışma sonunda öğrencilerde güneş kavramı ile ilgili kavram yanlışlarının olduğu da tespit edilmiştir. Örneğin öğrencinin verdiği “Güneş pervane gibidir. Çünkü güneş dünyanın etrafında döner.” formunda olduğu gibi öğrencilerin verdikleri cevaplar ile kavram yanlışları tespit edilmiştir. Bunların tespit edilmesi ile fen bilimleri dersinde, daha etkili astronomi eğitimi verilebileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, güneş kavramına yönelik olarak 5.sınıfta öğrenim gören öğrencilerin metaforik algılarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Güneş kavramı ilkokuldan itibaren verilmeye başlanan bir kavramdır. Bundan dolayı ortaokulda etkili bir astronomi eğitimi verilebilmesi için ortaokul başlangıç seviyesi olan 5.sınıf öğrencileri tercih edilmiştir. Çalışmanın genel amacı öğrencilerin güneş kavramını nasıl anlamlandırdıklarını belirlemektir.

Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- 1- 5.sınıf öğrencilerinin, güneş kavramına ilişkin sahip oldukları metaforlar nelerdir?
- 2- 5.sınıf öğrencilerinden elde edilen bu metaforlar, benzer yönleri açısından, hangi kategoriler içerisinde değerlendirmeye alınmıştır?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Çalışmada nitel araştırma modellerinden “olgu bilim” modeli kullanılmıştır. Olgu bilim, bireylerin kavram ve olgulara ilişkin tecrübelerini nasıl anlamlandırdıklarını ortaya çıkarır (Merriam, 2013; Patton, 2002).

Evren ve Örneklem

Çalışmanın örneklemini 2020-2021 bahar döneminde Siirt ilinde yer alan Merkez İMKB Ortaokulunda 5.sınıfta öğrenim görmekte olan toplam 80 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışmada 10 öğrencinin formu hatalı olduğu için araştırmaya dahil edilmemiştir. 70 öğrencinin oluşturduğu formlar değerlendirilmiştir.

Verilerin Toplanması

Çalışmanın verileri oluşturulan açık uçlu form ile toplanmıştır. Oluşturulan form öğrencilere sınıf ortamında uygulanmıştır. Öğrencilere açık uçlu formun nasıl dolduracağı ile ilgili gerekli açıklama yapılmıştır. Çalışmaya katılan öğrencilere “Güneş..... gibidir, Çünkü” şeklinde oluşturulan formu doldurmaları istenmiştir. Formda bulunan birinci boşluğa “güneş” kavramını neye

benzettiklerini, ikinci boşluğa da neden benzettiklerini yazmaları istenmiştir. Öğrencilerin doldurdıkları bu formlar belge niteliğinde kullanılarak çalışmanın birincil veri kaynağıdır.

Verilerin Analiz Edilmesi

Çalışmada “içerik analizi” tekniği kullanılarak veriler analiz edilmiştir. İçerik analizi, “sözel, yazılı ve diğer materyallerin içerdiği anlamı nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunma” olarak ifade edilmiştir (Tavşancıl ve Keser, 2001). 5.sınıf öğrencilerden tarafından üretilen metaforlar literatürde olduğu gibi 5 basamakta analiz edilmiştir (Kalyoncu, 2012; Saban, 2008; Aydın, 2010).

Aşamalar aşağıda verilen şekildedir:

- 1) Adlandırma aşaması,
- 2) Eleme aşaması,
- 3) Kategori geliştirme aşaması,
- 4) Geçerlik ve güvenilirliği sağlama aşaması,
- 5) Frekansların hesaplanması ve verilerin yorumlanması

Adlandırma Aşaması:

İlk aşamada 5.sınıf öğrencilerinin “Güneş” kavramına yönelik üretmiş olduğu metaforlar bilgisayar ortamına aktarıldı. Bu metaforların alfabetik listesi yapılmıştır. Listeleme işleminden sonra öğrencilerin anlamlı metafor üretip üretmedikleri ve ikinci boşlukta yazdıkları açıklamaların anlamlı cümle olup olmadıklarına bakılmıştır.

Eleme Aşaması:

Eleme aşamasında belli metafor kaynağı içermeyen, oluşturulan metafora ait bir açıklama belirtmeyen veya kavram yanılgısı içeren gerekçeler belirlenmiş ve bu formlar değerlendirmeye alınmamıştır. Buna yönelik güneş kavramı ile ilgili 10 öğrencinin oluşturduğu metafor ile metafora yükledikleri anlamın ilişkisiz veya hatalı olduğu tespit edilmiştir. Bu metaforlar değerlendirmeye alınmayarak analizleri gerçekleştirilmemiştir.

Kategori Geliştirme Aşaması:

Öğrenciler tarafından üretilen “Güneş” metaforunun hangi özellikleri göz önünde bulundurarak yazıldığı incelenmiş ve nasıl kavramsallaştırıldığına bakılmıştır. Böylece benzer yönleri olan metaforlar aynı kategori altında toplanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirliği Sağlama Aşaması:

Çalışmada öğrencilerin “Güneş” kavramına yönelik oluşturdukları metaforlar araştırmacı tarafından oluşturulan kategorileri temsil edip etmediklerini incelemek için geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Çalışmanın geçerliliğini arttırmak amacıyla, araştırmanın modeli, örnekleme, veri toplama aracı, çalışma süreci ve veri analizlerine açıkça yer verilmiştir. Ayrıca araştırma raporlaştırılırken öğrencilere verilen isimler(Ö1,Ö2,Ö3 gibi) belirtilerek ifadeleri doğrudan bulgular kısmında verilmiştir. Öğrenciler tarafından üretilen metaforlar iki ayrı uzman tarafından bağımsız bir şekilde kodlanarak kategorilere ayrılmıştır. Daha sonra uzmanların oluşturduğu listeler karşılaştırılarak görüş birliği ve görüş ayrılığı sayıları tespit edilmiştir ve yeniden düzenlenmiştir. En son elde edilen liste ile beraber güvenilirlik formülü ($\text{Güvenirlik} = \frac{\text{Görüş Birliği}}{\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}} \times 100$)

kullanılarak 91 olarak bulunmuştur (Miles ve Huberman, 1994). Bu sonuç çalışmanın istenilen güvenilirlik düzeyinde olduğunu göstermektedir.

Frekansların Hesaplanması ve Verilerin Yorumlanması:

Öğrenciler tarafından üretilen metaforların kullanılma sıklıkları frekans ve yüzde olarak ifade edilmiş ve veriler yorumlanmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından oluşturulan kategorilerin frekans ve yüzdeleri tablolaştırılmıştır.

Bulgular

Bu kısımda çalışmanın analizleri sonucunda elde edilen bulgular başlıklar halinde ele alınmıştır. Çalışmaya katılan 5.sınıf öğrenciler tarafından 70 metafor üretilmiştir. Ortak metaforlar yazıldığı için toplam 35 farklı metafor oluşturulmuştur. Öğrencilerin "güneş" kavramı ile ilgili oluşturdukları metaforların yüzde ve frekans değerleri Tablo 1 'de verilmiştir.

Tablo 1. Öğrencilerin "Güneş" Kavramı İle İlgili Oluşturdukları Metaforlar İle Bu Metaforların Frekans ve Yüzde Değerleri

Sıra	Metafor	Frekans(f)	Yüzde(%)
1	Soba	6	8,57
2	Işık	6	8,57
3	Dünya	5	7,14
4	Top	5	7,14
5	Ateş	4	5,70
6	Ampul	3	4,28
7	Anne	3	4,28
8	Portakal	3	4,28
9	Küre	2	2,86
10	Enerji	2	2,86
11	Ay	2	2,86
12	Mum	2	2,86
13	Kalorifer	2	2,86
14	El feneri	2	2,86
15	Basketbol topu	2	2,86
16	Mandalina	2	2,86
17	Öğretmen	1	1,43
18	Baba	1	1,43
19	Venüs	1	1,43
20	Tenis topu	1	1,43
21	Ayçiçeği	1	1,43
22	Gezegen	1	1,43
23	Tekerlek	1	1,43
24	Daire	1	1,43
25	Sıcak su	1	1,43

26	Saat	1	1,43
27	Ateş topu	1	1,43
28	İstanbul	1	1,43
29	Kalp	1	1,43
30	Su	1	1,43
31	Vitamin ilacı	1	1,43
32	Voleybol topu	1	1,43
33	Şeftali	1	1,43
34	Hayvan kürkü	1	1,43
35	Yaz mevsimi	1	1,43
Toplam		70	100

Tablo 1 incelendiğinde çalışmaya katılan öğrencilerin en fazla yazdığı metaforlar soba, ışık, dünya, top ve ateş kavramlarıdır. Bu metaforlar benzer özelliklerine göre sınıflandırılıp 5 kategoride toplanmıştır. Bu kategorilerin yüzde ve frekans değerleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Öğrencilerin "Güneş" Kavramı İle İlgili Oluşturdukları Metaforlara İlişkin Kategoriler İle Frekans ve Yüzde Değerleri

Sıra	Kategoriler	Frekans(f)	Yüzde(%)
1	Biyolojinin ve yaşamın ifadesi	27	38,57
2	Geometrinin ifadesi	21	30,00
3	Fiziğin ifadesi	16	22,86
4	Uzayın ifadesi	4	5,71
5	Uzaklığın ifadesi	2	2,86
Toplam		70	100

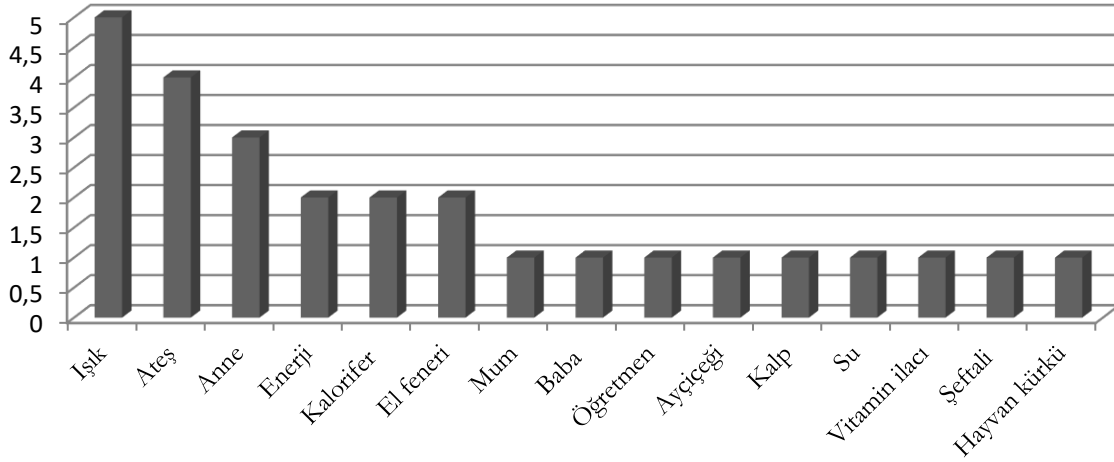
Tablo 2 incelendiğinde yüzdesi en büyük olan kategorinin "biyolojinin ve yaşamın ifadesi" kategorisi olduğu görülmektedir. Böylece öğrencilerin çoğunun güneşle ilgili algılarının biyolojinin ve yaşamın ifadesi olduğu görülmüştür. Bununla beraber öğrenciler güneş kavramını genellikle geometrinin ifadesi şeklinde algılamıştır. Çalışmada öğrencilerin "güneş" kavramına ilişkin algıları, kategoriler çerçevesinde verilmiştir.

1. Biyolojinin ve yaşamın ifadesi

Bu kategoride yer alan metaforların öne çıkan özelliği; öğrencilerin güneş kavramını biyolojinin ve yaşamın ifadesi şeklinde ilişkilendirerek metaforlar oluşturulmuştur. 27 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori içerisinde değerlendirmeye alınmıştır. Oluşturulan bazı metaforlar birkaç öğrenci tarafından yazıldığı görülmüştür. Bundan dolayı birbirinden farklı 15 metafor üretilmiştir. Kategoride değerlendirmeye alınan metaforların yüzde ve frekanslar değerleri Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Biyolojinin ve yaşamın ifadesi kategorisinde yer alan metaforlar

Biyolojinin ve yaşamın ifadesi olarak güneş

Aşağıda oluşturulan kategoride yer alan bazı öğrenci formları verilmiştir.

“Güneş su gibidir. Çünkü güneşte yaşam kaynağımızdır.”(Ö41)

“Güneş babam gibidir. Çünkü güneşin gezegenleri koruduğu gibi babamda bizi korur.”(Ö8)

“Güneş şeftali gibidir. Çünkü ikisinin de çekirdeği vardır.”(Ö21)

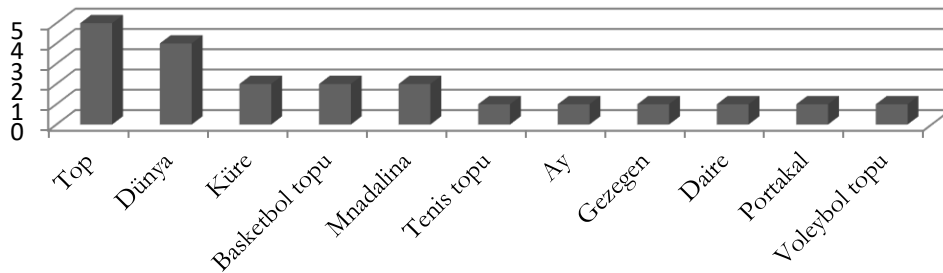
“Güneş vitamin ilacı gibidir. Çünkü güneşte bize D vitamini verir.”(Ö45)

2.Geometrinin ifadesi

Bu kategoride yer alan metaforların öne çıkan özelliği; öğrencilerin güneş kavramını geometrinin ifadesi şeklinde ilişkilendirerek metaforlar oluşturulmuştur. 21 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori içerisinde değerlendirmeye alınmıştır Oluşturulan bazı metaforlar birkaç öğrenci tarafından yazıldığı görülmüştür. Bundan dolayı birbirinden farklı 11 metafor üretilmiştir. Kategoride değerlendirmeye alınan metaforların yüzde ve frekanslar değerleri Şekil 2'de verilmiştir

Şekil 2: Geometrinin ifadesi kategorisinde yer alan metaforlar

Geometrinin ifadesi olarak güneş

Aşağıda oluşturulan kategoride yer alan bazı öğrenci formları verilmiştir.

“Güneş portakal gibidir. Çünkü güneşte portakal gibi küre şeklindedir.”(Ö4)

“Güneş tenis topu gibidir. Çünkü ikisi de yuvarlaktır.”(Ö67)

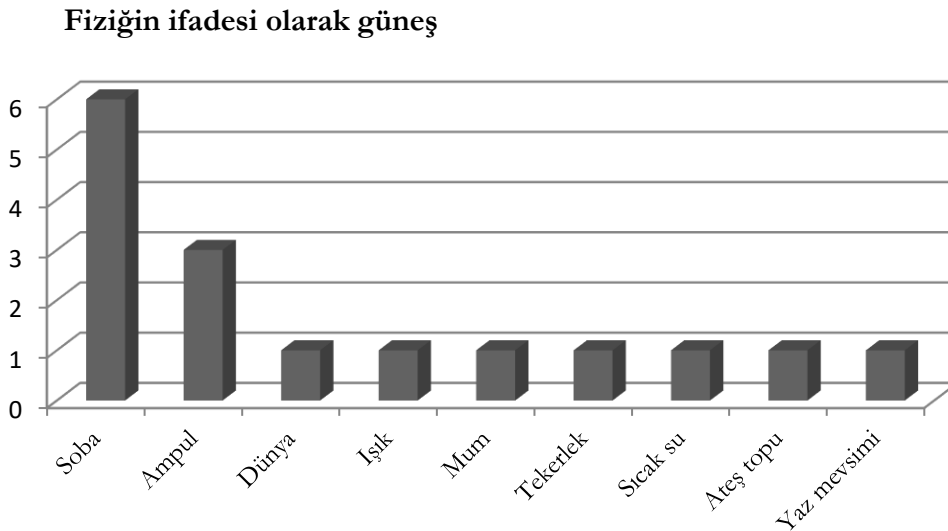
“Güneş ay gibidir. Çünkü güneş ay gibi yuvarlaktır.”(Ö24)

“Güneş basketbol topu gibidir. Çünkü ikisi de yuvarlaktır.”(Ö12)

3.Fiziğin ifadesi

Bu kategoride yer alan metaforların öne çıkan özelliği; öğrencilerin güneş kavramını fiziğin ifadesi şeklinde ilişkilendirerek metaforlar oluşturulmuştur. 16 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori içerisinde değerlendirmeye alınmıştır. Oluşturulan bazı metaforlar birkaç öğrenci tarafından yazıldığı görülmüştür. Bundan dolayı birbirinden farklı 9 metafor üretilmiştir. Kategoride değerlendirmeye alınan metaforların yüzde ve frekanslar değerleri Şekil 3'de verilmiştir.

Şekil 3: Fiziğin ifadesi kategorisinde yer alan metaforlar

Aşağıda oluşturulan kategoride yer alan bazı öğrenci formları verilmiştir.

“Güneş soba gibidir. Çünkü soba gibi sıcaktır.”(Ö6)

“Güneş ampul gibidir. Çünkü ikisi de ışık saçıyor.”(Ö38)

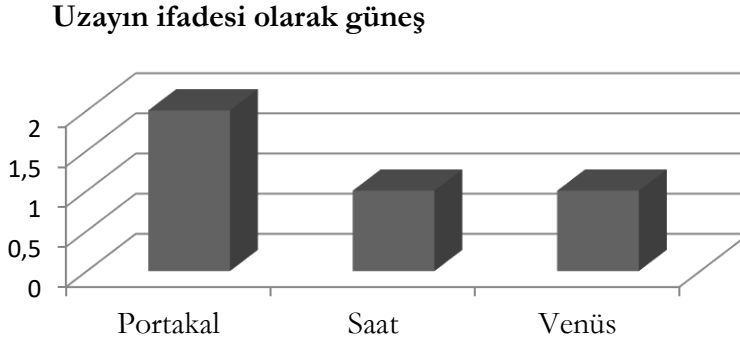
“Güneş tekerlek gibidir. Çünkü ikisi de dönüyor.”(Ö20)

“Güneş yaz mevsimi gibidir. Çünkü ikisi de çok sıcaktır.”(Ö9)

4.Uzayın ifadesi

Bu kategoride yer alan metaforların öne çıkan özelliği; öğrencilerin güneş kavramını uzayın ifadesi şeklinde ilişkilendirerek metaforlar oluşturulmuştur. 4 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori içerisinde değerlendirmeye alınmıştır. Oluşturulan bazı metaforlar birkaç öğrenci tarafından yazıldığı görülmüştür. Bundan dolayı birbirinden farklı 3 metafor üretilmiştir. Kategoride değerlendirmeye alınan metaforların yüzde ve frekanslar değerleri Şekil 4'de verilmiştir.

Şekil 4: Uzayın ifadesi kategorisinde yer alan metaforlar

Aşağıda oluşturulan kategoride yer alan bazı öğrenci formları verilmiştir.

"Güneş venüs gibidir. Çünkü güneşte venüs gibi parlaktır."(Ö11)

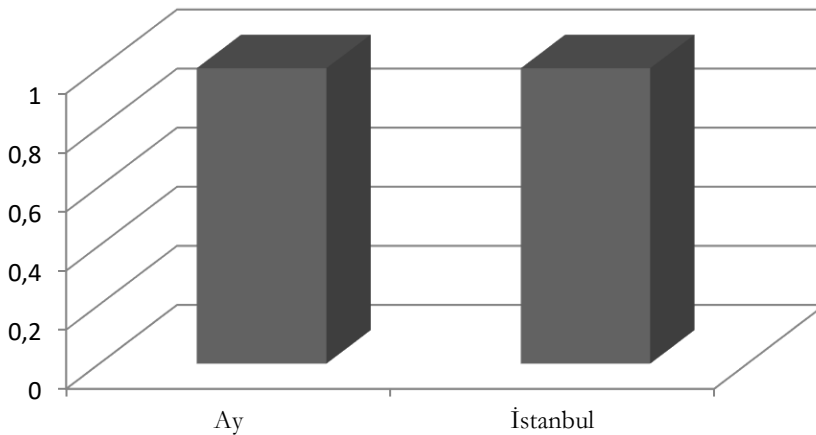
"Güneş saat gibidir. Çünkü güneşte saat gibi kendi etrafında döner."(Ö55)

5.Uzaklığın ifadesi

Bu kategoride yer alan metaforların öne çıkan özelliği; öğrencilerin güneş kavramını uzaklığın ifadesi şeklinde ilişkilendirerek metaforlar oluşturulmuştur. 2 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori içerisinde değerlendirmeye alınmıştır. Kategoride değerlendirmeye alınan metaforların yüzde ve frekanslar değerleri Şekil 5'de verilmiştir.

Şekil 5: Uzaklığın ifadesi kategorisinde yer alan metaforlar

Uzaklığın ifadesi olarak güneş

Aşağıda oluşturulan kategoride yer alan bazı öğrenci formları verilmiştir.

“Güneş ay gibidir. Çünkü ikisi de gökyüzündedir.”(Ö40)

“Güneş İstanbul gibidir. Çünkü güneşte bize İstanbul gibi çok uzaktadır.”(Ö17)

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, 5.sınıf öğrencilerinin “Güneş” kavramına yönelik metaforik algılarını ortaya çıkarmak amacıyla yapılmıştır. Çalışma verileri sonucunda güneş kavramına yönelik oluşturulan metaforlar ile ilgili elde edilen veriler aşağıda verilmiştir.

Çalışma verilerine göre öğrenciler tarafından en fazla kullanılan metaforlar sırası ile soba, ışık, dünya, top ve ateş metaforları olmuştur. Elde edilen verilerin analizi sonucunda, güneş kavramı ile ilgili metaforlar 5 kategori altında toplanmıştır.

“Biyolojinin ve yaşamın ifadesi” en fazla metafor içeren kategoridir. 27 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori altında toplanmıştır. Fakat bu kategoride toplamda birbirinden farkı 15 metafor bulunmaktadır. Bu kategoride en fazla kullanılan metaforlar sırası ile ışık, ateş, annem ve enerji metaforlarıdır. Öğrenciler güneş kavramını en fazla biyolojinin ve yaşamın içinden bir kavram olarak algıladıkları görülmektedir. Yapılan literatür taramasında ulaşılan sonuçlar ile paralellik göstermektedir (Gürbüzoğlu Yalman ve Aydın, 2013).

“Geometrinin ifadesi” kategorisi ise en fazla metafor içeren ikinci kategoridir. 21 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori altında toplanmıştır. Birbirinden farklı toplamda 11 metafor bulunmaktadır. Bu kategoride en fazla kullanılan metaforlar sırası ile top, dünya ve küre metaforlarıdır. Öğrenciler güneş kavramını şekilden dolayı benzerlik göstererek metafor oluşturdukları görülmektedir. İbret ve Aydınözü'nün (2011) yaptığı çalışmada öğrenciler dünyayı şekilden dolayı genellikle küreye benzetmeleri ve öğrencilerin çevrelerinde bulunan nesne ve meyvelere benzetmeleri çalışmada ulaşılan sonuçlar ile benzerlik göstermektedir.

“Fiziğin ifadesi” kategorisi en fazla metafor içeren üçüncü kategoridir. 16 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori altında toplanmıştır. Birbirinden farklı toplamda 9 metafor bulunmaktadır. Bu kategoride en fazla kullanılan metaforlar sırası ile soba, ampul ve dünya metaforlarıdır. Oluşturulan bu metaforlar güneş kavramının dönme hareketi ya da doğal ışık olma özellikleri dikkate alınarak oluşturulduğu görülmektedir. Değermenci ve Kurnaz'a (2012) göre, öğrencilerin güneşi ısı ve ışık kaynağı olarak algıladıkları tespit edilmiştir. Literatür taraması ulaşılan sonuçlar ile paralellik göstermektedir.

“Uzayın ifadesi” kategorisi en fazla metafor içeren dördüncü kategoridir. 4 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori altında toplanmıştır. Birbirinden farklı toplamda 3 metafor bulunmaktadır. Oluşturulan bu metaforlar güneş kavramının uzaydaki diğer kavramlara benzetilerek oluşturulduğu görülmektedir. Özsevgeç, Aydar, Çelik ve Topakgöz, 2018 yaptıkları çalışmalarında güneş kavramının uzay kavramı ile ilişkilendirdikleri görülmektedir.

“Uzaklığın ifadesi” kategorisi en az metafor içeren kategoridir. 2 öğrencinin oluşturduğu metaforlar bu kategori altında toplanmıştır. Oluşturulan bu metaforlar güneş kavramının uzaklığı dikkate alınarak oluşturulduğu görülmektedir.

Bu verilerin analizi sonucunda ayrıca güneş kavramı ile ilgili öğrencilerin kavram yanılgıları olduğu da tespit edilmiştir. Öğrencilerin dünyanın güneş etrafında değil güneşin dünya etrafında

döndüğünü ifade etmesi kavram yanılgısı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bazı öğrenciler güneşi yıldıza benzetmeleri de güneşin bir yıldız olduğunu bilmediklerini göstermektedir. Bütün bu bulgulardan yola çıkarak metaforlar hem soyut kavramları kolay öğrenmelerini sağlayacak hem de kavram yanılgılarını ortaya çıkarmak için kullanılacak bir araçtır.

Literatür taraması sonucunda güneş kavramı ile çok fazla çalışma yapılmadığı görülmektedir. Ancak güneş kavramı ile ilgili metafor çalışması yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada güneş kavramına yönelik algıları metaforlar aracılığıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin güneş hakkındaki bilgi seviyeleri veya düşüncelerini belirlemek amacıyla farklı yöntemler kullanılarak farklı araştırmalarda yapılabilir.

Farklı sınıf düzeylerinde çalışma tekrarlanarak güneş kavramına ilişkin metaforik algıları tespit edilebilir. Ayrıca çalışma farklı zaman dilimlerinde tekrarlanarak öğrencilerin konu hakkındaki görüşlerinde değişiklik olup olmadığı da tespit edilebilir. İleride bireylerin güneş kavramına ilişkin oluşacak kavram yanılgılarının önüne geçilebilmek için çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Afacan, Ö. (2011). Fen bilgisi öğretmen adaylarının “Fen” ve “Fen ve Teknoloji Öğretmeni” kavramlarına yönelik metafor durumları. *E-Journal of New World Sciences Academy Education Sciences*, 6(1), 1242-1254.
- Akbaba Altun, S. ve Apaydın, Ç. (2013). Kız ve erkek öğretmen adaylarının eğitim kavramına ilişkin metaforik algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 19(3), 329-354.
- Aktamış, H. ve Dönmez, G. (2016). Ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri dersine, bilime, fen bilimleri öğretmenine ve bilim insanına yönelik metaforik algıları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(1), 7-30.
- Aldan Karademir, A. Ç., Uçak, E. ve Bağ, H. (2012). Fen bilgisi öğretmen adaylarının bilgi kavramına ilişkin sahip oldukları metaforlar. X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi, 27-30 Haziran, 2012. Niğde.
- Anılan, B. (2017). Fen bilimleri öğretmen adaylarının kimya kavramına ilişkin metaforik algıları. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 7-28.
- Ateş, M. ve Karatepe, A. (2013). Üniversite öğrencilerinin küresel ısınma kavramına ilişkin algılarının metaforlar yardımıyla analizi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (27).
- Aydın, F. (2010). Ortaöğretim öğrencilerinin coğrafya kavramına ilişkin sahip oldukları metaforlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 10(3), 1293-1322.
- Babaoğlu, G. ve Keleş, Ö. (2017). 6.Sınıf Öğrencilerinin “Dünya”, “Ay” ve “Güneş” Kavramlarına Yönelik Algılarının Belirlenmesi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi*, 13(4), 601-636.
- Başaran, A., R. ve Baysal, S. (2016). Ortaokul öğrencilerinin öğrenci kavramına ilişkin metaforik algıları, 4th International Conference on Curriculum and Instruction, October 27-30,
- Cerit, Y. (2008). Öğretmen kavramı ile ilgili metaforlara ilişkin öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 6(4), 693-712.
- Geçit, Y. ve Gencer, G. (2011). Sınıf öğretmenliği 1. sınıf öğrencilerinin coğrafya algılarının metafor yoluyla belirlenmesi (Rize Üniversitesi örneği). *Marmara Coğrafya Dergisi*, 23, 1-19.
- Gilbert, J. K. (2004). Models and modelling: routes to more authentic science education, *International Journal of Science and Mathematics Education*, 2, 115–130.
- Guerrero, M. C. M., ve Villamil, O. S. (2002). Metaphorical conceptualizations of ESL teaching and learning. *Language Teaching Research*, 6 (2), 95-120
- Gültekin, M. (2013). İlköğretim öğretmen adaylarının eğitim programı kavramına yükledikleri metaforlar. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 126-141.
- Gür, H., Hangül, T. Ve Kara, A. (2014). Öğretmen Adaylarının Üniversite Hocası Hakkındaki Metaforları ve Bir Değerlendirme Aracı Olarak Metafor. *International Journal of Social Science*, 25, 427-444.
- Gürbüzöğlü Y. S. ve Aydın, S. (2013). Öğretmen Adaylarının Biyoloji Kavramına Yönelik Metaforik Algıları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10(21) s. 208-223.
- Güveli, E., İpek, A., S., Atasoy, E. ve Güveli, H. (2011). Sınıf öğretmen adaylarının matematik kavramına yönelik metafor algıları. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 2(2), 140-159.
- İbret, B.Ü. ve Aydınöz, D.(2011). İlköğretim II kademe öğrencilerinin dünya kavramına ilişkin geliştirdikleri metaforlar. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 85-102.
- Kalra, M., B. ve Baveja, B. (2012). Teacher Thinking about Knowledge, Learning and Learners: A Metaphor Analysis, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 55, 317-326.
- Kalyoncu, R. (2012). Görsel sanatlar öğretmeni adaylarının “öğretmenlik” kavramına ilişkin metaforları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 471-484.

Kara, F ve Kefeli, N. (2019). Perceptions of the Secondary Fifth Grade Students towards the Sun, Earth and Moon. *Necatibey Faculty of Education Electronic Journal of Science and Mathematics Education* 13(2)pp. 1000-1014. ISSN: 1307-6086.

Kikas, E. (2005). The development of children's knowledge: The sky, the earth and the sun in children's explanations. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 31, 30-56.

Koohang, A. ve Harman, K. (2005). Open source: a metaphor for E-learning, *Informing Science Journal*, 8, 75-86.

Köseoğlu, S., A. (2015) Öğretmen adaylarının ahlak kavramına ilişkin metafor kullanımları. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 219-225.

Kurnaz M.A. ve Değermenci A.(2012). 7. Sınıf Öğrencilerinin Güneş, Dünya ve Ay İle İlgili Zihinsel Modelleri. *Elementary Education Online*, 11(1), 137-150, 2012.

Lakoff, G. and Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Mahaffy, P. (2006). Moving chemistry education into 3d: a tetrahedral metaphor for understanding chemistry. *Journal of Chemical Education*, 83(1), 49-55.

Merriam, S.B. (2013). *Qualitative research: Nitel araştırma* (Çev. Ed.: Selahattin Turan). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Miles, M.B., & Huberman, A.M. (1994). *Qualitative data analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Özsevgeç, T., Aytar, A., Çelik F. ve Topakgöz N., 2018. Ortaokul Öğrencilerinin Gök Cisimleri ve Uzayda Yaşam Konusuna Yönelik Görüş ve İnanışları. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi /JRES*, (5)1,247-264,2018

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research ve evaluation methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Saban, A., Koçbeker, B., N. ve Saban, A., (2006). Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarının metafor analizi yoluyla incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 6(2), 461–522.

Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55(55), 459- 496.

Seung, E., Park, S., ve Narayan, R. (2011). Exploring elementary pre-service teachers' beliefs about science teaching and learning as revealed in their metaphor writing. *JSET*, 20, 703-714. DOI 10.1007/s10956-010-9263-2.

Şahin, Ş. ve Baturay, M.H. (2013). Ortaöğretim öğrencilerinin internet kavramına ilişkin algılarının değerlendirilmesi: Bir metafor analizi çalışması. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(1), 177-192.

Şenel, T. ve Aslan, O. (2014). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Bilim ve Bilim İnsanı Kavramlarına İlişkin Metaforik Algıları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2) ss. 76-95.

Tavşancıl, E. ve Keser, H. (2001). İnternete Yönelik Likert Tipi Bir Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 34, Sayı 1, 2001, ss.45-60.

Tobin, K. (1990) Changing metaphors and beliefs: a master switch for teaching? *Theory Pract*, 29, 122-127.

Windschitl, M. (2003). Inquiry Projects in Science Teacher Education: What Can Investigative Experiences Reveal About Teacher Thinking and Eventual Classroom Practice?, *Curriculum and Instruction*, University Inc. Sci Ed, 87, 112-143.

Yılmaz, A. ve Yanarateş, E. (2020). Öğretmen Adaylarının “Su Kirliliği” Kavramına Yönelik Metaforik Algılarının Veri Çeşitlemesi Yoluyla Belirlenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 28(3), 1500 – 1528.

Rus Diplomatik Belgelerinde Tehcirden Sonra Ermenilere Yapılması Planlanan Rus Yardımları

Eray BAYRAMOL¹

Giriş

Ermeni Meselesi ilk defa ıslahat gerekçesiyle Batılıların müdahalesi ve Ermenilerin gayretleriyle ortaya atılmıştır. Ermeni Meselesi denilen olgu, Birinci Dünya Savaşı'nda yerini "sözde Ermeni katliamına" bırakmıştır. Söz konusu olayların sebebi gerçekte Ermeniler olmasına ve bu gerçek batılı yazarlarca da dile getirilmesine rağmen ve dahası bu gerçek Türk ve yabancı arşivlerce de doğrulanmış olmasına rağmen sorumluluk Türklere yüklenmeye çalışılmıştır. Bu çaba günümüze kadar aktararak intikal etmiştir (Bayramol, 2013: 7).

Ermeni milliyetçi hareketi 1890'lı yıllardan itibaren Taşnak ve Hınçak örgütleri vasıtasıyla ortaya çıktı. Kafkasya ve Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgelerle birlikte hiçbir zaman çoğunluk olmadıkları Kilikya ve Çukurova bölgelerini de kapsayan bağımsız bir devlet kurmak istediler. 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 61. maddesine istinaden faaliyetlerine başlayan Ermeniler bir süre sonra Rusya ile iş birliğine başladılar (Shaw, 2014: 77-78).

Bu işbirliği neticesinde Rusya, Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde reform gerçekleştirilmesi isteğiyle Osmanlı Devleti'ne müracaat etti. Rusya'nın bu talebinin esas nedeni reform değil, Anadolu'da Rusya güdümünde bir Ermeni devleti yaratmak idi. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında uzun süren müzakereler sonucunda söz konusu reformlarla ilgili 8 Şubat 1914 tarihinde Yeniköy Antlaşması imzalandı. Rusya güdümünde hareket eden Ermeniler için büyük bir gelişme olarak kaydedilen bu antlaşma Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte geçersiz sayıldı. Yeniköy Antlaşması'nın ortadan kalkması, Anadolu'da kurulacak Ermeni devleti vasıtasıyla güneye inebileceğini düşünen Rusya için büyük bir hezimet idi (Uras, 1976: 377-403).

Ermeni komitelerine mensup Ermeniler savaş başlar başlamaz Rus ordusuna katıldılar. Katılamayanlar seferberlik ilanına rağmen askere gitmeyi reddettiler. Silahlarını alıp dağlara çıkıp

¹ Eray Bayramol, Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, eray.bayramol@alanya.edu.tr

Ermeni terör örgütüne katıldılar. Askere gidenler, silah ve cephanelerle birlikte komitecilerin emrindeki çetelere dahil oldular. Doğu Anadolu'nun birçok yerinde gizli komiteler faaliyetlerini arttırarak, bomba imalathaneleri kurup, silah depoları oluşturdular. Silahsız korunmasız İslam ahali üzerine baskınlar yapıp, günahsız pek çok masumu vahşice katlediler. Resmi binalara, askerlere, jandarmalara tecavüz ve saldırılarını şiddetlendirdiler. Şehit düşen askerlerin sayısı binlerin üzerine çıkmıştı. Çeşitli yerlerde isyanlar başlattılar. Doğuya yaklaştıkça isyanların şiddetini arttırdılar. Van'da büyük bir isyan başlatarak; Rus ordusu ve Ermeniler şehri işgal etmeden önce ve ettikten sonra katliamlar gerçekleştirip, Van ahalisinin büyük bir kısmı katlettiler. Bütün bu hareketlerin başında, Osmanlı Meclisine dahi girmiş bulunan Ermeni milletvekillerinin, tanınmış komitecilerin, papazların, doktor ve avukatların bulunduğu görülmüştü (Gürün, 1983: 193-211).

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni-Rus İş Birliği

Bununla birlikte Ermenilerin Rusya güdümünde hareket ettiklerine dair en iyi kanıt Rusya'nın kendi resmi belgeleridir. Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığına ait belgelerde bu durumu açıklıkla görmekteyiz. Örneğin; Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Ermenilerin düşman bir devlet ile girdiği işbirliği açıkça görülmektedir. Büyükelçi, Ermenileri Rusya tarafına çekebilmek için çok uygun bir zaman olduğunu belirtiyor, Ermenilerin Rusya'ya içtenlik ve samimiyetle inandığını, Ermeni burjuva ve aydınlarının da Rus tarafını desteklediğini anlatıyordu. Buna benzer bir diğer rapor da Rusya'nın Van'daki Konsolos Yardımcısı tarafından tutulmuştu. Konsolos Yardımcısının 21 Kasım'da Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne yolladığı telgrafta, Ermenilerin Rusya'nın himayesini çok arzu ettiklerini, Van'daki Ermenilerin Rusya'nın işgaline tüm güçleriyle destek vereceklerini ve Rus ordusunun bölgeye girişinin ilerde gerçekleşebileceğini aktarıyordu. Beyazıt'taki Rus Konsolos Yardımcısı 21 Kasım'da çektiği telgrafta, Ermeni halkın desteğinin tam olduğunu, Rusya'nın Ermenileri koruyucu tavrının devam etmesi gerektiğini, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ciddi karışıklıklar olduğunu ve her an isyanlar çıkabileceğini bildiriliyordu. Büyükelçi Giers², Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporun devamında ise tüm Ermenilerin Katogigosu'nun tutumundan bahsederek, Ermeni Katogigosu'nun Kafkasya'daki yardımcı vasıtasıyla Rusya'ya gönderdiği mesajı eklemekteydi. Katogigos bu mesajında "Doğudaki

² Rus diplomat. 1902-1912 yılları arasında Bükreş Orta Elçisi, 1912-1914 yılları arasında İstanbul Büyükelçisi ve 1915-1917 yılları arasında Roma Büyükelçisi olarak görev yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе, Tsentr Arhiv, Gosudartsvенnoe Izdatelstvo, Leningrad 1923, s Predisloviem M.N. Pokrovskovo, s. 298.*

Hıristiyan halkların ezeli koruyucusu olan Rusya'ya, çok cefa çekmiş 'Türkiyeli Ermenileri himayesi altına alması için tanrının adıyla yalvarıyor" ifadelerini kullanmıştı (Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov Reformı v Armenii, 1915: 3-5)

Katogigos Kevork Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ermeni Projesini içeren 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması ile ilgili bu defa Rus Çarı'na bir teşekkür mektubu göndermişti. Bu mektupta Rus yardımlarının Ermeniler için ne anlam ifade ettiği açıkça anlaşılıyordu. Ermenileri himayesi altına aldığı için Çar'a minnettar olduğunu bildiren Kevork, Ermeni reform projesi ile Ermeni milleti için iyileştirme ve düzenlemelerin gerçekleşeceğini ve tüm Hıristiyanları maddi, manevi, kutsal ve mukaddes birlik ve beraberliğe sevk ettiğini söylemekteydi. Büyük gelişme ve ilerleme olarak görülen bu süreç, ekselanslarının üstün diplomasisi ile gerçekleştiği için inisiyatif artık Rusya'ya geçti diyerek varılan sonucu özetliyor ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başlayan Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni-Rus iş birliğini gözler önüne seriyordu (Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov Reformı v Armenii, 1915: 178-180).

Bu işbirliğine en iyi örneklerden biri de Taşnaksutyun Partisi Dış İşleri Bürosu Başkanı Dr. Zavriyev³ tarafından Rusya Dışişleri Bakanlığı'nda Ortadoğu Masası Şefi olarak görev yapan Trubetskoy'a⁴ gönderilen 30 Ocak 1914 tarihli mektuptu. Bu mektupta Zavriyev, Trubetskoy ile gerçekleştirdiği görüşme hakkındaki izlenimlerini aktarmaktaydı. Ermeni reformlarıyla ilgili Rus politikalarının başarılarını övmekteydi. Ermeni meselesi, hükümetimiz tarafından, devlet açısından önemli ve devletin çıkarına olan bir mesele olarak görülüyor ifadelerini dile getiren Zavriyev, Rusya ile Türkiye arasında var olan tüm sorunlar arasında en önemlilerinden biri olarak Ermeni meselesinin kabul edildiğini bildiriyordu. Reformların uygulanması hakkında yapılan çalışmaların, Rus hükümetinin çok kesin ve net bir hedefle oldukça bilinçli hareket ettiği yorumunu yapan Zavriyev, şayet Rus hükümeti reformlar kapsamında taviz vermeye zorlanıyorsa, bu durumun Ermenileri incitici boyutlara

³Doktor Hakob Zavriyev Petersburg'daki Askeri Tıp Akademisi'nden mezun oldu. Bakü Hastanesi'nin baş yöneticisi oldu. Taşnak Partisi'ne katıldı. Nikol Duman'ın Sasun'da planladığı saldırıyla birlikte hastanedeki görevinden ayrılarak Ermeni komitacılarına katıldı. Kafkasya Genel Valisi tarafından 1914'te Ermeni gönüllü birliklerinin düzenlenmesi için görevlendirdi. Ardından, fikirlerini Fransız Hükümeti'ne nakletmek için Paris'e gönderildi. 1917 Kasımında Kurucu Meclis'e Taşnak temsilcisi olarak seçildi. 1918 başlarında Taşnaksutyun ile Sovyet Hükümeti arasında bir anlaşma sağlamak için St. Petersburg'a döndü. Eylül 1918'de tutuklandı. Mart 1919'da serbest bırakıldı. 1920 başlarında Moskava'yı terk etmesine izin verildi. Bir hastanede çalışmaya başladı ve tifo salgınında hayatını kaybetti. Bkz, Christopher J. Walker, *Armeniya: The Survival of a Nation*, New York, St.Martin's Press, 1980, s. 427.

⁴Rus diplomat. 1911- 1914 yıllarında Rusya Dışişleri Bakanlığı Birinci Departmanı Direktör Yardımcısı olarak görev yaptı. 1914 yılında Ortadoğu Masası Şefi görevine getirildi. 1914-1917 yıllarında Sırbistan Büyükelçisi olarak görev yaptıktan sonra 1917 yılında Rusya Genel Kurmay Başkanlığı Diplomatik Büro Müdürü görevinde bulundu. Bkz. *Tsarskaya Rossiya ve Mirovoj Voynе*, s Predisloviem M.N. Pokrovskovo, Tsentr Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatselvo, Leningrad, 1923, s. 300.

ulaşmaması gerektiğini ve böylece daha sonra ısrarcı bir çalışma ile reformların kademeli olarak genişletilebileceğini bildiriyordu. Mektubunun devamında Zavriyev, Geleceğe zemin hazırlayan Rusya'nın, bundan böyle reformun gelişmesini takip etmeyi bırakmayacağına inancının tam olduğunu ifade ediyor ve Rusya'nın ekonomik nüfuzunu sadece Ermenistan içinde değil, dışında da gerçekleştirebilmesi için bir Ermeni unsuruna her daim ihtiyaç olacağını mektubunun sonuna ekliyordu. Bu sözler beni, artık Ermeni meselesinin unutulmaya karşı güvence altına aldığına ve Ermeni halkına geleceğe inanma fırsatı verildiğine ikna etti ifadelerini kullanan Zavriyev, Trubetskoy ile gerçekleştirdiği görüşme hakkında, Ermeni reformları ile ilgili şüphelerinin yatıştığını belirtmekteydi. (Mejdunarodnie Otnoşeniya 1933: 171-172), (Kurat, 2011: 211-212).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermeni isyanları en yoğun halini aldı. Savaşmak için erkekleri cepheye giden ahaliye karşı kıyım harekâtı başlatıldı. Rus işgali altında olan bölgelerde Rus-Ermeni karışımı kuvvetler Müslümanların tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetlerde bulundular. Dolayısıyla bir etnik temizliği amaçlayan Ermeni çetelerinin sürdürdüğü katliamlar bölgedeki Müslüman ahalinin yollara dökülmesine ve büyük kayıplar verilmesine yol açmıştı (Beydilli, 2011: 321).

Olayları önlemek için tek çare, o bölgelerdeki bozguna unsurları harekât alanlarından ve yurtiçinin kritik bölgelerinden uzaklaştırmaktı. Bunun için Başkomutanlığın önerisi ile Osmanlı hükümetince geçici olarak 27 Mayıs 1915 tarihinde "Sevk ve İskân Kanunu" çıkartıldı. Sevk ve İskan Kanunu yayımlandıktan hemen sonra 30 Mayıs 1915 tarihinde İçişleri, Harbiye ve Maliye Bakanlıklarına gönderilen genelgede, Devletin tehcir konusunda ne denli hassas davrandığını da görmekteyiz. Bu genelgede; göç ettirilenler, kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal güvenliği ve emniyeti sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir, yeni evlerine yerleşene kadar işleri Göçmen Ödeneği'nden karşılanacaktır, eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine emlak ve arazi verilecektir, muhtaç olanlar için hükümet tarafından konut inşa edilecek; çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, alet ve edevat temin edilecektir gibi maddeler bulunmaktadır. Aslında bu genelge, Ermenilerin bugün var olabilmelerinin yegane sebebidir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 1983: 131-133).

Bu yer değiştirme kanunu ile tehcire tabi tutulan Ermeniler Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa bölgelerine nakledilmişlerdir. Bu bölgeler çok geniş verimli toprakların olduğu bölgelerdir. Kaldı ki, tüm olumsuzluklara rağmen devlet, Ermenileri halen tebaası olarak görmüş ve göç sırasında ve sonrasında tüm ihtiyaçlarını en üst düzeyde gidermeye çalışmıştır. Mallarına ya da değerli eşyalarına el

koymadığı gibi göç ettikleri yerlerde toprak tahsis etmiş, maddi durumu yerinde olmayanların iâşelerini karşılamış ve evlerinin inşasını da üstlenmiştir. Ayrıca, zorunlu göçte hiçbir Ermeni, Osmanlı Devleti sınırları dışına gönderilmemiştir (Yüksel, 2016: 73-77).

Tehcirden Sonra Ermeni-Rus İlişkileri

Rusya'nın 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dahil oldu (Armaoğlu, 2018: 87). 1914 tarihinde yayınlanan seferberlik emriyle birlikte ülkenin dört bir yanından askerlik çağına gelen erkeklerin orduya katıldıkları görülmektedir. Ancak özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının firar ederek orduya yazılmadıkları görüldü. Bu kişiler daha sonra Rusya kontrolündeki Ermeni isyancı örgütlerin saflarına dahil oldu. Orduya katılan az sayıdaki Ermeni ise ilerleyen zamanlarda firar ederek Rus saflarına katıldılar. Rusya saflarına katılan Osmanlı Ermenileri sınıra giden askeri ikmal yollarını kestiler. Rusya ile savaşın devam ettiği sınırlardaki askeri birliklere saldırılar gerçekleştirdiler. Bu şekilde Rus ordusuna katılan Ermenilerin mevcudu 12.000'in üzerindeydi. Anadolu'yu terk etmediği halde Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerde bulunan Ermeniler de daha sonra bunlarla birleşerek ortak saldırılar gerçekleştirdiler. Rus Ermenileri ile birleşen Ermenilerden "dost" anlamına gelen "drujina" adındaki gönüllü birlikler teşkil edildi. 1915 yılının sonlarına doğru 1000'er kişiden oluşan toplam 6 drujina mevcuttu. Anadolu'yu işgalde Rusya, bu gönüllü birliklerden önemli ölçüde istifade etti. Birçok Ermeni gönüllü birliği Rus işgallerine öncülük etmek için Müslüman sivil halka katliamlar gerçekleştirdiler. Ermeni gönüllüleri Rus ordusunun bir parçası olarak Anadolu'daki işgallerde önemli görevler üstlendiler (McCarthy, 2019: 140-141). Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın ortaya koyduğu rakamlara göre, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki ilk yılında Rusya saflarına katılan Ermenilerin sayısı 200 bin civarıydı. Dolayısıyla Ermeni-Rus iş birliği Birinci Dünya Savaşı sırasında en üst düzeyde sağlanmıştı (McMeekin, 2013: 189).

Rusların Ermenilere olan ilgisi tehcirle birlikte son bulmadı. Rusya, tehciire rağmen Ermenileri desteklemeye devam etti. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'dan⁵ Rusya'nın Paris Büyükelçisi

⁵ Rus devlet adamı. 1904-1906 yılları arasında Londra'da Elçilik Danışmanlığı görevinde bulundu. 1906-1910 yılları arasında Vatikan Diplomatik Temsilcisi görevine getirildi. 1910-1916 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. 1917 yılına kadar Londra Büyükelçiliği yaptı. *Tsarskaya Rossiya v Mirovoj Voiny, Tsentralnyy Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, Leningrad 1923, s. Predislaviem M.N. Pokrovskovo, s. 299.*

İzvol'skiy⁶ ve Londra Büyükelçisi Benkendorf'a⁷ 30 Ocak 1916 tarihinde gönderilen telgrafta, ortak siyasi çıkarlarımız açısından, Osmanlı hükümeti tarafından Halep-Musul yoluna ve daha sonra Bağdat'a tahliye edilen Ermenilere maddi yardım sağlama isteğimizi müttefiklerin üstlenmesinin önemli olduğunu düşünüyorum ifadeleri kullanılmaktaydı. Gönderdiği telgrafta bu yardımın içeriğini açıklayan Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, Rus Büyükelçilerinden, Ermenilere 1 milyon Frank tutarında bir kerelik bir yardıma eşit paylar halinde katılmayı kabul edip etmeyeceklerini, buldukları ülkelerin hükümetlerine sormalarını istemekteydi. Para yardımı ile ilgili planında Sazonov, bu miktarın İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi'ne, Ermeni Patriği'ne ve Sis Katogigosu'na takdim edilmek üzere veya bu yöntemin sakıncalı görülmesi halinde Amerikan ajanları aracılığıyla Ermeniler arasında dağıtılmak üzere transfer edilebileceğini bildirmekteydi ve elbette, önerilen yardımın kaynağı mutlaka gizli kalmalıydı. (Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1933: 171-172).

Rusya'nın Ermenilere yardım etmek istemeleri nedensiz değildi. Birinci Dünya Savaşı hala devam ediyordu ve Rus ordusunda Ermeni askerlerin sayısı azımsanacak bir miktarda değildi. Bununla birlikte Ruslar Osmanlı Devleti ile geçmişte yaptığı savaşlarda da Ermenilerden istifade etmişti. Henüz Çar I. Petro döneminden itibaren Ermeniler Rus ordularında önemli görevler üstlendi. İsveçlilerle Ruslar arasında yapılan savaştan sonra Hazar Denizi'nin batı ve güney kesimlerini kontroller altına almak isteyen Çar I. Petro Kafkasya'ya yöneldi. Ayrıca 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarında da Ermeniler Ruslarla birlikte hareket etti. Bu savaşlarla birlikte Ermeniler Rus ordusunun doğal bir parçası haline geldi (Burcu Özdemir, 2020: 6-7). Kaldı ki, Birinci Dünya Savaşı'nın en çetin geçtiği günlerde; 1916 yılının Ocak ayında Rusya, Osmanlı Devleti karşısında üstünlüğü ele geçirdiği günlerde Kafkasya'da ilerlemeye başladığında Kafkasya'daki Rus ordularının ön saflarında Ermeniler bulunmaktaydı. Rusya'nın tehcir edilen Ermenilere yardım etmek istemesinin esas nedeni Birinci Dünya Savaşı devam ettiği günlerde başka bölgelerde yaşayan ve ordusunda bulunan Ermenilerin Rusya'ya olan sempatisini devam ettirmektir (Arzu Boy, 2018: 119).

Ermenilere ulaştırılması planlanan maddi yardımların Rusya eliyle gerçekleşememe ihtimaline karşı Sazonov, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Rusya Büyükelçisine bir talimat gönderdi.

⁶ Rus devlet adamı ve diplomat. 1897 yılından itibaren Belgrad, Münih, Tokyo ve Kopenhag Maslahatgüzarı olarak görev yaptı. 1906-1910 yılları arasında Rusya Dışişleri bakanlığı görevinde bulundu. 1910-1917 yılları arasında Rusya'nın Paris Büyükelçisi idi. Bkz. *Tsarskaya Rossiya ve Mirovoy Voynе*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskovo, Tsentr Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatelsvo, Leningrad, 1923, s. 298.

⁷ 1902-1916 yılları arası Rusya'nın Londra Büyükelçisi. Bkz. *Tsarskaya Rossiya ve Mirovoy Voynе*, s. Predisloviem M.N. Pokrovskovo, Tsentr Arhiv, Gosudartsvennoe İzdatelsvo, Leningrad, 1923, s. 297.

Sazonov'dan Rusya'nın Washington Büyükelçisi Bahmetev'e 21 Kasım 1915 tarihinde gönderilen telgrafta Amerikan hükümetinden, Bağdat bölgesine ve Mezopotamya'ya tahliye edilen Ermenilere yardım etme konusunda yardımcı olması için İstanbul'daki Büyükelçisine yetki vermesini istemekteydi. Morgenthau'nun⁸ emrinde ve Ermeni Patriği'nin istekleri doğrultusunda Büyükelçi tarafından harcanması gereken para transfer edilecekti. Ayrıca, dağıtılan yardımlara Türkler tarafından el konulma ihtimaline karşı her türlü tedbirin alınmasını ve yardımın Rusya'dan geldiğinin Osmanlı hükümetinden saklanması tavsiye edilmekteydi. (Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1933: 304).

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov tehcire tabi tutulan Ermenilere yapılmasını planladığı maddi yardımla ilgili gerekli ödeneğin çıkartılması için Maliye Bakanlığı ile resmi yazışmalara başladı. Maliye Bakanı'na gönderdiği 29 Kasım 1915 tarihli müracaatta, bazı Devlet Duması üyeleri de dahil olmak üzere bir grup Ermeni'nin Rusya'dan yardım talep ettiğini bildirmekteydi. Ajemov ve Papadjanov adlı Ermenilerin Halep-Musul ve Bağdat bölgesine tahliye edilen Ermenilere maddi yardım sağlama isteğiyle kendisine müracaat ettiklerini bildiren Sazonov, yardıma çok fazla ihtiyacı olan bu Ermenilere Rusya Ermenileri, Rusya'nın müttefikleri ve hatta tarafsız ülkelerin de yardım edebileceğini anlatıyordu. Sazonov'a göre bu yardım teklifi oralarda da sempati ile karşılanacaktı. Toplanan paranın, Ermeni Patrikhanesi ile anlaşarak harcama yapmak üzere İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisinin emrine verilmesi gerekiyordu. Sazonov'a göre Türkiyeli Ermenilerin savaştan önce dahi Rusya karşısında işgal ettikleri siyasi konum göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri zorunlu göçe tabi tutması, tehciri açıklayan bir durumdu. Sazonov bu hususu "zulüm" olarak ifade ediyordu. Bu sebeple Sazonov, Rus hükümetinin, Ermenilere yardım etme taahhüdünde bulunmasının son derece cazip olduğunu düşünmekteydi. Mağdurlara bu dava için Rus Devleti tarafından 500.000 ruble ayrılmalıydı. Rusya'nın Ermeni halkı üzerindeki etkisini daha da güçlendireceği için Ermenilere verilecek böyle bir destek Sazonov'a göre siyasi nedenlerden dolayı gerekliydi. (Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1933: 380-381).

Ancak Sazonov'un Maliye Bakanlığı'na yaptığı bu müracaat Maliye Bakanı tarafından olumlu karşılanmadı. Sazonov'un müracaatına cevap olarak Maliye Bakanı Bark'tan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 16 Kasım 1915 tarihli yazı, Sazonov'un, devlet hazinesinden 500.000 ruble tahsis edilmesi konusunda Türkiyeli Ermenilerine yardım sağlamak ve bu paranın Ermeni Patrikhanesi ile mutabık kalınarak harcanması için İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisine aktarılması hususundaki talebi ile

⁸ Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul Büyükelçisi.

İlgiliydi. Rus Maliye Bakanı, Sazonov'a gönderdiği resmi yazıda "ekselanslarınıza, mevcut mali durum göz önüne alındığında, devletin gerekliliğinden kaynaklanmayan yeni bir harcamayı devlet hazinesine dayatmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığını bildirmekten onur duyuyorum" cevabını vermişti. Aynı zamanda, para birimindeki zorluklar nedeniyle, yurtdışına para transferinden mümkün olduğunca kaçınılmasının gerekliliğini belirten Maliye Bakanı, "mevcut durumda, paranın düşman tebaalara yardım sağlamak için bir düşman ülkeye aktarılması amaçlandığından, belirtilen miktarın serbest bırakılmasına rıza göstermeyi uygun bulmamaktayım" ifadelerini eklemişti. (Mejdunarodnie Otnoşeniya, 1933: 600).

Sonuç itibarıyla Rusya Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla tehcire tabi tutulan Ermeniler için maddi yardım konusunda tehcirden hemen sonra girişimlerde bulunuldu. Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'un planladığı bu yardımların esas nedeni Rus ordusunda ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaştığı cephelerde bulunan Ermenilerin desteğinin devam etmesini sağlamaktı. Sazonov bu yardımlara uluslararası bir nitelik de kazandırmak istedi. Başta Amerika Birleşik Devletleri'ne ve daha sonra İngiltere ve Fransa'ya müracaat etmesinin gerekçesi bu husus idi. Ancak Rusya Maliye Bakanı Bark, Sazonov'un gerekli ödeneğin bütçeden ayrılması konusundaki müracaatına olumsuz yanıt vermesiyle birlikte Halep, Musul ve Bağdat civarına nakledilen Ermenilere 1915 yılında yapılması istenen bu maddi yardım girişimi gerçekleşmedi. Bununla birlikte Ermenilerin Rus ordusuna ve işgallerine verdikleri destek daima devam etti.

Kaynakça

Rus Diplomatik Belgeleri

Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov Reformı v Armenii, 26 Noyabry1912 goda- 10 Maya 1914 goda. Gosudartsvennaya Tipografiya, 1915, s. 3-5, No: 1.

Sbornik Diplomatıçeskih Dokumentov Reformı v Armenii, 26 Noyabry1912 goda- 10 Maya 1914 goda. Gosudartsvennaya Tipografiya, 1915, s. 178-180, No: 158.

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epobu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskovo i Vremennovo Pravitelstiv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 1, 14 Yanvaryaya- 13 Marta 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno Ekonomıçeskoe İzdatelstvo, 1931, (Çok gizli mektup), Belge No: 147, s. 171-172.

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epobu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskovo i Vremennovo Pravitelstiv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 9, 17 Oktyabrya- 13 Yanvaryaya 1916 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno Ekonomıçeskoe İzdatelstvo, 1937, Telegramma No: 5774, Belge No: 297, s. 304.

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epobu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskovo i Vremennovo Pravitelstiv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 9, 17 Oktyabrya- 13 Yanvaryaya 1916 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno Ekonomıçeskoe İzdatelstvo, 1937, (Çok gizli mektup), Belge No: 378, s. 389-390.

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epobu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskovo i Vremennovo Pravitelstiv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 9, 17 Oktyabrya- 13 Yanvaryaya 1916 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno Ekonomıçeskoe İzdatelstvo, 1937, (Çok gizli mektup), Belge No: 576, s. 600.

Telif Eserler

ARMAOĞLU, Fahir (2018), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Kronik Yayınları, İstanbul.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (1983), *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik etüt Başkanlığı*, Ankara.

BAYRAMOL, Eray (2013), *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

BEYDİLLİ, Kemal (2011), "Tehcir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul, s. 319-323.

BOY, Arzu (2018), "1877-1878'den 1920'ye Kadar Kars ve Çevresinde Rus-Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/18: 109-132.

GÜRÜN, Kamuran (1983), *Ermeni Dosyası*, Türk tarih Kurumu, Ankara.

Bayramol, Eray; Rus Diplomatik Belgelerinde Tehcirden Sonra Ermenilere Yapılması Planlanan Rus Yardımları

KURAT, Akdes, Nimet (2011), *Türkiye ve Rusya XV. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

McCARTHY, Justin (2019), *Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

McMEEKIN, Sean (2013), *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

ÖZDEMİR, Burcu (2020), "19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü" *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9/1: 1-12.

SHAW, Stanford (2014), *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voynе (1923), *Tsentr Arhiv*, Gosudartsvennoe İzdatelstvo, s Predisloviem M.N. Pokrovskovo, Leningrad.

URAS, Erat (1976), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

YÜKSEL, Mevlüt (2016): 73-77), " Suriye, Halep, Musul, Zor ve Urfa Bölgeleri'nde Ermenilere Yönelik İskan Uygulamaları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 54, s. 71-114.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde İslami Finans ve Bankacılığın Durumu: Kırgızistan Örneği

İbrahim Halil SUGÖZÜ¹

Sema YAŞAR²

Coldoşbek BAYIŞOV³

Giriş

İslami finans ve bankacılık sistemi modern bankacılığın aksine faiz dışı ilkeleri benimseyerek finansal alanda faaliyet göstermektedir. Kar-zarar sistemine göre işlev gören İslami finans ve bankacılık sistemi geleneksel bankalar tarafından vad edilen faiz geliri yerine reel sektörde gerçekleştirdikleri alım satım ticareti ile ortak yatırım faaliyetleri neticesinde meydana gelebilecek kar veya zarara ortak olma usulünü benimsemektedir.

1970'li yıllar itibariyle yaşanan gelişmeler İslam ülkelerinde sermaye artışlarına neden olmuş ve bu durum da İslami usullere uygun finansal araçların faaliyet göstermelerini gerekli kılmıştır. Buna bağlı olarak modern anlamda ilk İslami bankacılık Mısır'da kurulmuş olsa da daha sonraki yıllarda özellikle küresel krizlerden sonra geleneksel bankacılığın yaşamış olduğu negatif etkilerin İslami bankacılık alanında yaşanmamış olduğunun da görülmesi ile Batılı ülkelerin de dikkatini çekmiş ve önemli bir alternatif olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

İslami finans ve bankacılık tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Orta Asya ülkelerinde de özellikle 1990'lı yıllardan itibaren önemli bir ivme yakalamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri 1990'lı yılların başında Sovyetler Birliğinin dağılmasıdır. Ayrıca 2000'li yıllar itibariyle yaşanan ekonomik krizler özellikle 2008 küresel finansal kriz sonrası İslami finans ve bankacılık sistemi önemli bir alternatif olarak değerlendirilmiştir.

Kırgızistan'da diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi İslami finans ve bankacılık sisteminin özellikle 2000'li yıllar itibariyle artış eğilimine girmiş olduğu söylenebilmektedir. İlk olarak 2006 yılında pilot uygulamalar ile başlayan İslami bankacılık sistemi 2008 itibariyle resmi olarak faaliyetine başlamıştır. Yaşanan gelişmeler neticesinde Kırgızistan'da İslami kuralları temel alan finansal kuruluşlara olan ilginin gün geçtikçe arttığı ve söz konusu kuruluşların faaliyetlerinin de yaygınlık kazanıyor olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada İslami finans ve bankacılık sisteminin gelişimi değerlendirilip, Orta Asya'daki gelişmeleri incelendikten sonra Kırgızistan özelinde İslami finans ve bankacılık sistemi ve bu sistemin gösterdiği gelişmeler değerlendirilmiştir. Kırgızistan'da bulunan üç farklı İslami finans ve bankacılık kuruluşu temsilcileri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler neticesinde elde edilen

¹ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisat Bölümü, ihsugozu@manas.edu.kg

² Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisat Bölümü, semayasar@sirnak.edu.tr

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı, 1950y03002@manas.edu.kg

bilgiler ve Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası verilerinden elde edilen finansal bulgular doğrultusunda söz konusu finans kurumlarının faaliyet alanları, işlem kapasiteleri, toplam bankacılık hizmetleri içerisindeki sermaye payı oranları incelenmekte ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

1. İslami Finans ve Bankacılık Sisteminin Gelişimi

İslam'ın ilk yıllarında insanlar tasarruflarını güvenilir kişilere emanet etmekte iken İslam toplumunun büyümesi ile birlikte fon fazlası olanlar ile fon ihtiyacı olanları bir araya getiren üçüncü kişiler ortaya çıkmıştır. Bu durum modern anlamda İslami bankacılığın temeli kabul edilmektedir. Modern faizsiz bankacılık fikri ilk olarak 1955 yılında Muhammed Uzeyr tarafından ileri sürülmüştür. İlk faizsiz finansal kurum denemesi ise 1940'lı yıllarda Hindistan'ın Surat ilinde kurulmuş olan Patni Sosyal Kredi Kurumu ile Rampur ilinde kurulmuş olan Tanda Baoli Müslüman Fonu adı ile oluşturulan kurumlar iken Batı Pakistan'da 1958 yılında kurulan ve mudaraba yöntemine göre faaliyet gösteren Yardımlaşma Bankası ilk oluşturulan faizsiz kurumlardandır (Görmüş ve Yabanlı, 2019: 104).

1970 ve 1980'li yıllarda yaşanan gelişmeler İslami finans ve bankacılık kurumlarının oluşturulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde petrol fiyatlarında gerçekleşen artış petrol ihracatçısı olan Müslüman ülkelerin tasarruf oranlarının da önemli miktarda artmasına neden olmuştur. Ancak söz konusu Müslüman ülkeler İslam'da haksız kazancın ve ahlaki yozlaşmanın nedeni olarak görülen faize bağlı olan geleneksel bankacılık sisteminde tasarruflarını değerlendirmek istemediklerinden dolayı İslami koşulları göz önünde bulunduran, faizin bulunmadığı bir sistemin oluşturulması ihtiyacı gündeme gelmiştir.

Khan (2010), İslami finans ve bankacılık sistemini sadece faizsiz işlem gören bir sistem olarak tanımlamaktan ziyade daha geniş etik ve ahlaki konuları içerdiğini de belirtmekte ve bu sistemi savunanların söz konusu sistemin geleneksel bankacılığa göre ekonomik anlamda daha verimli olduğunu, daha fazla ekonomik eşitlik ve adaleti teşvik ettiğini belirttiklerini ifade etmektedir (Khan, 2010: 805). Bu sebepler İslami finans ve bankacılığa yönelik talebin artmasının nedeni olarak gösterilebilmektedir. Ayrıca sermaye fazlası olan ve sermaye açığı olan İslam ülkeleri arasındaki iktisadi işbirliğine olan ihtiyacın, faizin yerine İslami bankaların fonlarını ortaklık esasına dayandırarak kullandırmaları gibi nedenler de (Kalaycı, 2013: 61) söz konusu İslami finans ve bankacılık sisteminin kurulmasının ve bu faaliyetlerin yaygınlık kazanmasının nedenleri olarak belirtilmektedir.

Modern anlamdaki ilk İslami Banka 1963 yılında Mısır'da Ahmad El-Najjar tarafından kurulan Mith Ghamr Tasarruf Bankası'dır. Alman tasarruf bankalarının örnek alınması ile kurulan söz konusu faizsiz banka dört yıl faaliyetlerini sürdürmüş 1967 yılında kapanmıştır. Ancak bu banka bu kadar kısa süre varlığını devam ettirmiş olmasına rağmen daha sonra kurulacak olan faizsiz bankalar için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Bugün hala varlığını devam ettiren faizsiz bankalardan ilki 1974'de Cidde'de kurulan ancak 1975'de faaliyete geçen İslam Kalkınma Bankası'dır. Söz konusu banka İslam Konferansı Teşkilatı'na üye olan ülkelerin kalkınma politikalarını destekleyen bir finansal kurum niteliğindedir (Ece, 2011: 3). İslami Kalkınma Bankası'nın kurulması ile birlikte İslami finans ve bankacılık için oldukça önemli bir dönem başlamıştır. Bu süreçte farklı İslami finans araçlarının geliştirilmesinin yanı sıra farklı ülkelerde de bu kurumlar oluşturulmaya başlanmış ve dolayısıyla söz konusu kurumların sayısında önemli bir artış yaşanmıştır.

İslami finans açısından 1975-1990 dönemi son derece önemlidir. Söz konusu dönemde İslami finans en önemli alternatif sistemlerden biri olarak değerlendirilmiştir. Bu sistemin ilgili dönemde pek çok ülkede uygulama alanı bulmaya başlamış olduğu söylenebilir. İslami finans ve bankacılık sisteminin büyüklüğü ve kapsamı ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. İslami finans ve bankacılık kurumlarının 1970'li yıllarda Mısır, Ürdün, Sudan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, 1980'li yıllarda Türkiye, Malezya, Gine, Güney Afrika, Katar, İsviçre, Moritanya, Senegal, Bangladeş'te, 1990'lı yıllarda Arnavutluk, Brunei, Cezayir, Endonezya, Filistin, Gambiya, Nijerya, Rusya, Sri Lanka, Yemen'de, 2000'lerde ise Almanya, Azerbaycan, İngiltere, Kazakistan, Lübnan, Singapur, Suriye, Tayland, Tunus'ta kurulmuş oldukları görülmektedir (Akten Çürük, 2013: 83).

İslam hukukuna dayanarak faaliyet gösteren İslami finans ve bankacılık faaliyetleri Türkiye'de de son derece ilgi görmektedir. Türkiye'de faizsiz finans kuruluşunun ilk olarak 16 Aralık 1983 gün ve 83 7506 sayılı kanun hükmündeki kararname ile Özel Finans Kurumu adıyla kurulmuştur. İlgili kararnamenin yürürlüğe girmesi ile birlikte ilk olarak 1985 yılında Al-Baraka Türk ve Faisal Finans kurumu, 1989 yılında da Kuveyt Türk Evkaf Finans Kurumu faaliyete başlamıştır. 2005 yılında ise isminin meydana getirdiği karmaşıklığı önlemek için ve katılma hesabı aracılığıyla fon toplayabilmek ve akabinde kredi kullanılabilmek adına söz konusu kuruluşlar Katılım Bankası adı ile varlığını devam ettirmektedir (Terzi, 2013: 4). İslami finans ve bankacılık sisteminin Katılım bankası olarak ifade edilmesinin Türkiye'ye özgü bir durum olduğu söylenebilir.

Dünya genelinde gelişme gösteren İslami sistemin örneklerine daha çok İslam ülkelerinde rastlanıyor olmasına rağmen İslam ülkeleri dışında da söz konusu bankacılık sistemi uygulanmaktadır. ABD ve Avrupa ülkelerinde özellikle de İngiltere'de geleneksel bankaların bünyelerinde faizsiz bankacılık birimi oluşturularak İslami Bankacılığı yer almaktadır. Bu durumun nedeni olarak dünya genelinde Müslüman halkın yoğun olduğu ülkelerde tasarruf ihtiyacına binaen İslami sermaye birikimini değerlendirmek istemenin yanı sıra yaşanan küresel finansal krizlerin geleneksel bankacılığı sorgular hale getirmiş olması da önemli bir neden olarak ifade edilmektedir.

2008-2009 uluslararası mali kriz esnasında geleneksel bankaların aksine hiçbir İslami bankanın söz konusu krizden olumsuz olarak etkilenmediği ve hükümetlerin sermaye desteğine ihtiyaç duymadığı, dolayısıyla da bu sistemin Batılı ülkelerin dikkatini çekmiş olduğunu ve geleneksel bankacılık için önemli bir alternatif olarak değerlendirildiği belirtilmektedir (Khaki ve Malik, 2013: 13). Söz konusu sebep İslami finans ve bankacılık sisteminin son yıllarda dünya genelinde yaygınlaşmasının nedenlerinden biri olarak gösterilebilmektedir.

Addawe(2012), İslami bankaların geleneksel bankalara göre finansman yöntemlerinin farklı olması sebebiyle daha dirençli olduklarını dolayısıyla küresel krizlere karşı da daha dayanıklı bir yapıya sahip olduklarını belirtmiştir. Yazıcı (2016), ise finansal krizler sonrasında İslami finans ve bankacılığın ekonomik göstergelerinde olumlu sonuçların tespit edildiğini ifade etmiştir. Bunun dışında Gençtürk ve Çobankaya (2015), müşterilerin İslami finans ve bankacılık sektörünü tercih etmelerindeki temel faktör olarak dini nedenlerin ilk sırada gelmediğini belirtirlerken, Marimuthu vd. (2010) ise müşteri memnuniyeti, hızlı ve etkin hizmet, maliyet-fayda unsurlarının bu sektörün tercih edilme nedenlerinden olduğunu ifade etmişlerdir.

1975'den bu yana İslami finans ve bankacılık sistemi açısından pek çok banka kurulmuş ve milyarlarca dolarlık bir pazara dönüşmüştür(Schoon, 2008: 626). İslami finans ve bankacılık sisteminin

son otuz yılda dünya çapında 70'den fazla ülkede bulunan İslami bankalar ile küresel finans çevrelerinde büyüyen bir güç haline gelmiş ve 2008 dünyanın İslami varlıklarının değeri yaklaşık 700 milyar ABD dolar olmuş ve 2005'ten önceki 10 yılda İslami bankacılık varlıklarının büyüme oranı %15 olarak gerçekleşmiştir (Khan, 2010: 805).

2018 yılında toplam bankacılık sektörü içerisinde İslami bankacılık uygulamalarının payı incelendiğinde %15 ve üzeri pay alan Bangladeş, Birleşik Arap Emirlikleri, Brunei, Cibuti, İran, Katar, Kuveyt, Malezya, Suudi Arabistan ve Ürdün'den oluşan bu on ülkenin listenin ilk sıralarında yer aldığı belirtilmektedir. Ayrıca Londra merkezli bir danışmanlık firması tarafından yayınlanan 2019 yılına ait "Islamic Finance Country Index" raporuna göre en yüksek skorları alan sekiz ülkenin sırasıyla Endonezya, Malezya, İran, Suudi Arabistan, Sudan, Brunei, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bangladeş'ten oluştuğu ifade edilmiştir. Söz konusu raporda Türkiye'nin on üçüncü, Kazakistan'ın on sekizinci ve Azerbaycan'ın ise otuz birinci sırada yer aldığı da belirtilmiştir (Solak vd., 2020: 5). Uluslararası derecelendirme kuruluşlarından Moody's tarafından yapılan açıklamalara göre Aralık 2020 itibarıyla Türkiye'de katılım bankalarının toplam bankacılık içerisindeki payı %7,2 seviyesindedir ve yaşanan gelişmeler dikkate alındığında ise gelecek 5 yıl içerisinde bu oranın yaklaşık 2 katına çıkacağı beklenmektedir (ntv.com.tr, Erişim Tarihi: 02.05.2021).

Dünya genelinde uygulanan İslami bankacılık modelleri değerlendirildiği zaman üç farklı türünün olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki salt İslami finans ve bankacılık sistemidir. İkinci model ise İslami bankacılık penceresidir. Bu uygulamada İslami bankacılık penceresi geleneksel bankacılık faaliyeti gösteren bir sistemde geleneksel bankacılık operasyonlarından ayrı tutulan ve İslami kurallara uygun kurulan ve yürütülen bir parçasıdır. Üçüncü ve son modelde ise İslami bankacılık bir geleneksel bankacılık ortaklığı ile bu bankaya bağlı ama tamamen farklı bir tüzel kurum olarak kurulmaktadır. İslami bankacılık penceresi modeli olan ikinci modelde İslami bankacılık ve geleneksel bankacılık aynı şubenin içerisinde faaliyet gösterebilmekte iken son modelde ise her iki bankanın faaliyet gösterdikleri şubeler farklı olmak durumundadır (Albayrak ve Özsoy, 2019: 93). İslami finans sunan bankaların artık sadece küçük bankalardan ibaret olmadığı, bu bankaların kendilerinin büyümelerinin yanı sıra büyük konvansiyonel bankaların da her birinin kendi avantajlarına sahip İslami pencereler vasıtası ile bu hizmeti sundukları belirtilmektedir (Schoon, 2008: 626).

Mali ve ekonomik sistemde İslami kuralları tam olarak uygulayan salt İslami finans ve bankacılık sistemini uygulayıp geleneksel bankacılık faaliyetlerine hiç yer vermeyen sadece İran, Sudan ve Pakistan olmak üzere üç ülke bulunmaktadır. Bu üç ülkenin dışında İslami finans ve bankacılık sistemini uygulayan diğer ülkelerde ise İslami kuralların tam olarak uygulanmamakta ve geleneksel bankacılık bulunmaktadır (Shayakhmetova vd., 2017). Genellikle yalnız İslami finans ve bankacılık dışındaki diğer iki uygulamanın daha yaygın olduğu söylenebilir.

2. İslami Finans ve Bankacılık Sisteminde Kullanılan Araçlar

Khaki ve Malik (2013), İslami finans ve geleneksel finans arasındaki farklılıkları belirtirken faizin yanı sıra işlemlerde spekülasyon ve belirsizliğin de yasak olduğunu, kumar ve şans oyunu gibi topluma fayda sağlamayan belirli faaliyetlerin, yasadışı ve hükümsüz, haram işlerin finansmanının da yasak olduğunu belirtmişlerdir. İslami finans da işlemlerin varlığa dayalı olması gerektiğini ve risk ve karın bu işlemin tarafları arasında eşit olarak paylaşılması gerektiğini de belirtmişlerdir. İslami finans ve

bankacılık sistemi ile geleneksel bankacılık arasında belirtilen bu farklılıkların yanı sıra en önemli farklılıklardan biri de fon toplama ve fon dağıtma aşamasında kullanmış oldukları araçlardır. İslami bankacılık sisteminin kullanmış olduğu en yaygın araçlar, murahaba, muşaraka, mudaraba, selem, istisna ve sukuktan oluşmaktadır.

Murabaha yöntemi bir malın maliyeti üzerine veya alış fiyatı üzerine kar eklenerek ayrıca müşteriye maliyet hakkında bilgi vermek suretiyle gerçekleştirilen satış türü olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu yöntemin caiz olup olmadığı konusunda endişeler bulunmaktadır. Özellikle göstermelik satış işlemlerinin yapılması durumunda faizin üstü kapalı hali olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen dünyadaki katılım bankalarının %54,42 gibi oldukça yüksek oranlı bir bölümünün bu işleme başvurarak fon kullandırma faaliyeti gerçekleştirdiği belirtilmektedir (Terzi, 2013:7).

Muşaraka, emek ve sermayenin ortak olması suretiyle gerçekleştirilen ortaklık yöntemidir. Bu yöntemde hem banka hem de girişimci fon sağlamaktadır ve ortak oldukları projenin karını da riskini de birlikte paylaşmaktadırlar. Her iki tarafın da sorumluluklarını ve haklarını belirten bir sözleşme yapılmakta ve muhtemel karın hangi oranlarda paylaşılacağı da bu sözleşmede belirlenmektedir. Bu yöntem İslami finansın en saf hali olarak belirtilmektedir (Solak vd., 2020: 8). Bu yöntemde ortaklar oy hakkı kullanma ve işletme yönetimini etkileme yetkisine sahiptirler. Ayrıca muşaraka sözleşmelerinde bankaların yatırım yaptıkları işi izleme konusunda da daha iyi olanaklara sahip olduğu belirtilmektedir (Sundararajan ve Errico, 2002: 7).

Emek sermaye ortaklığı olarak tanımlanan mudarabanın muşarakadan en önemli farkı taraflardan birinin sermayesi ile diğersinin de emeği ile ortaklık kurmasıdır. Bu yöntemde kar ortaklar arasında belirlenen bir oranda paylaşılırken zarar ise tamamen sermaye sahibi tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca bu ortaklık türünde yatırımcının yönetime katılma hakkı bulunmamaktadır (Terzi, 2013: 8).

Selem, nakit ihtiyacı olan bir üretici veya firmanın henüz üretimini gerçekleştirilmemiş olduğu ticarete konu olan malı ileri bir tarihte taksit taksit teslim etmek suretiyle peşin olarak satması durumudur. Henüz üretilmemiş olan bir mal üzerine sözleşmenin yapıldığı, ücretinin peşin ödendiği malın ise vedelerle tesliminin yapıldığı bu özelliği ile de taksitli satımın tersi olan (Aktepe, 2013: 50) selem yönteminin çoğunlukla tarım ürünlerine yönelik uygulama alanı bulduğu belirtilmektedir. Uzun vadeli ve büyük ölçekli yatırımları finanse edebilmek amacıyla başvuru alan, genellikle inşaat sektöründe uygulama alanı bulan istisna yöntemi ise taraflardan birinin proje için gerekli olan ürünleri temin etmesi diğersinin de üretimi yapması esasına dayanmaktadır (Terzi , 2013: 9-10). Son yıllarda kullanım alanı bulan ve gelir ortaklığı senedi olarak da ifade edilebilen sukuk ise yatırımcıya faizsiz gelir kaynağı sunan yeni bir araçtır ve alternatif bono olarak da değerlendirilmektedir.

3. Orta Asya Ülkelerinde İslami Finans ve Bankacılık Sisteminin Gelişimi

1980'li yılların sonlarında Orta Asya toplumlarının çoğu 70 yıllık komünist yönetimden miras kalan derin bir seküler bakış açısına sahip olsa da özünde Müslüman olan bu toplumlarda 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber İslami değerlerin yeniden canlandığı görülmüştür. 1990'lı yılların ortalarında pek çok Orta Asya devleti İslam Konferansı Örgütüne katılmıştır. Böylelikle İslam Kalkınma Bankası'nın kaynaklarından ve İslami kurallara dayalı finansal araçlardan yararlanma olanakları doğmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1992 yılında Azerbaycan, 1993 yılında

Kırgızistan, 1994'te Türkmenistan, 1995'te Kazakistan, 1996'da Tacikistan 2003 yılında ise Özbekistan İslam Kalkınma Bankası'na katılmıştır. Bu gelişmeler neticesinde İslam Kalkınma Bankası Kazakistan Almatı'da bölge ofisi kurmuş ve etkili bir merkez haline gelmiştir. Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan gibi ülkelerde yerel yönetimler artan talebe yanıt olarak İslami kurallara uygun mali faaliyetleri kolaylaştırabilmek amacıyla anayasalarında bazı değişiklikler yapmışlardır (Khaki ve Malik, 2013: 13). Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya devletlerinin İslam'a yaklaşımlarının artış gösterdiği ve böylece uluslararası İslami finans kurumlarının varlığının artmaya başladığı görülmektedir.

Bugün Kazakistan'da İslami finans ve bankacılığın, finans sektörünün en hızlı büyüyen türü olduğu belirtilmektedir. 1 Ağustos 2020 itibariyle Kazakistan'da bulunan iki İslami bankanın toplam varlıklarının değeri 166,65 milyon ABD doları olarak belirlenmiştir. Bu miktar bir yıl önce 132, 68 milyon ABD doları değerinde tespit edilmiştir. Bu durumda Kazakistan'da İslami finans ve bankacılık sektörünün bir yıl içerisinde %25,6 büyümüş olduğu söylenebilir (Shaimerden Chikanayev, 2021). Kazakistan'da faaliyet gösteren Zaman-bank (1991) ve Al Hilal (2010) olmak üzere iki İslami banka ve bunun yanı sıra İslami finansla uğraşan bankacılık dışı beş finans kurumu bulunmaktadır. Kazakistan'da faaliyet gösteren iki İslami bankadan biri olan Zaman-bank vekalet sözleşmesine dayalı sukuk ve mudaraba, Al Hilal ise vekalet sözleşmesine dayalı sukuk, murabaha ve icara araçlarını kullanarak faaliyet göstermektedirler. Tacikistan'da Tavhidbank yönetim kurulu başkanı tarafından 27.07.2020 tarihinde yapılan açıklamaya göre Tavhidbank'ın varlıklarının bir önceki yılın aynı dönemine göre %34 arttığı belirtilmiştir. Tacikistan'da bulunan ve ilk İslami banka olarak işlev gören Tavhidbank ise murabaha, icara ve mudaraba yöntemlerini kullanarak faaliyet göstermektedir.

Kırgızistan'da Eco İslamic Bank adında bir İslami banka ve bankacılık dışı faaliyet gösteren iki finans kurumu yer almaktadır. Bunun yanında pencere şeklinde İslami finans hizmetleri sunan bankalar da mevcuttur. Tacikistan'da Tavhidbank isminde bir banka ve bir de banka dışı finans kurumu bulunmaktadır. Özbekistan'da İslami finans sektörü, tek bir banka dışı finans kurumu tarafından yürütülmektedir. Özbekistan Merkez Bankası'nın ise 2021 yılı içerisinde banka dışı kredi kuruluşları için İslami finans kavramını içeren bir kanun tasarısı geliştirmeyi planladıkları belirtilmiştir. (Moody's).

İslami finans alanındaki mevcut sorunların yanı sıra İslami araçlarla çalışma becerisine sahip kalifiye personel eksikliği, İslami bankaların sadece ticarete borç veriyor olması da bu sistemin istenilen düzeyde gelişmesinin önündeki engeller olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Bağımsız Devletler Topluluğu'nda bulunan pek çok ülkede İslami finans ve bankacılığı engelleyen yasal engeller de söz konusu olabilmektedir. Standart İslami finans işleminin bir parçası olan varlıkların çoğunun satın alınması ve yeniden satılması aşamasında katma değer vergilerine tabi tutulması en önemli yasal engellerden birini oluşturmaktadır. Ayrıca bazı ülkelerde, İslami bankaların mevduatları devlet mevduat sigorta sistemleri kapsamında bulunmamaktadır. İslami bankaların, merkez bankaları tarafından sağlanan geleneksel likidite ve fonlama hatlarını faizden dolayı kullanamamaları İslami bankaların geleneksel bankalardan daha yüksek finansman işletme maliyetlerine sahip olmasına neden olmaktadır (Shaimerden Chikanayev, 2021). Tüm bu sebepler İslami finans ve bankacılık faaliyetlerinin toplam bankacılık hizmetleri içerisindeki payının düşük seviyelerde kalmasına neden olmaktadır.

4. Kırgızistan'da İslami Finans ve Bankacılık Sistemi

Kırgızistan'da İslami bankacılık sisteminin pilot modeli ilk olarak 2006 yılında gerçekleşmiş ve 2008 yılında da resmi olarak faaliyete başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kırgızistan ve Orta Asya nüfusunun büyük çoğunluğunun tekrar İslami bakış açısına yönelmesi ile birlikte İslami kurallara göre faaliyet gösteren kurumlara olan ilgi de artış göstermiştir. Bu sebeple İslami finans ve bankacılık faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kurumların sayısı gün geçtikçe artış göstermektedir.

Çalışmada üç farklı kurum yetkilileri ile yapılan yüzyüze görüşmeler neticesinde söz konusu kurumların hangi ilkelere göre faaliyet gösterdikleri, hangi araçları kullandıkları gibi temel bilgiler temin edilmiştir. Söz konusu üç farklı kurum ise üç farklı alanda faaliyet gösteren kurumlardan oluşmaktadır. Eco İslamic Bank tamamen İslami kurallara göre faaliyet gösteren bir kurum iken, İslam Finans Merkezi ise geleneksel bankacılık ilkelerine göre çalışan Bakaybank tarafından kurulan bir kurumdur. Son olarak bir mikro kredi şirketi olan MBulak ise geleneksel olarak faaliyet gösteren bir şirketin içerisinde pencere usulü ile kredi temini sağlayan bir şirkettir. Böylece yukarıda kavramsal olarak açıklandığı üzere üç farklı İslami Finans ve Bankacılık türüne örnek kurumlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

4.1. Eco İslamic Bank

Eco İslamic Bank Şeriat Konseyi, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası Yönetim Kurulu 30 Ekim 2006 tarihli N 32/2 Kararı ile, Eco İslamic Bank İslami finansman ilkelerine uygun işlem gerçekleştirme koşulları onaylanan "Kırgız Cumhuriyeti'nde İslami finansman ilkelerinin uygulanmasına ilişkin bir pilot proje çerçevesinde" yönetmeliğine uygun olarak oluşturulmuş bir kolektif organdır. Eco İslamic Bank Kırgızistan'daki İslam presibleriyle çalışan ilk ve tek bankadır. Eco İslamic Bank'ın yürüttüğü faaliyetler Kırgız Cumhuriyeti'nin Ulusal Bankası tarafından İslam standartlarına uygun düzenlenen mevzuata göre yönetilmektedir. Tamamen İslami kurallara göre faaliyet gösteren bu bankanın toplam sermaye içerisindeki payı yaklaşık %0,8'dir (nbkr.kg, Erişim Tarihi:15.04.2021).

Banka bünyesinde bulunan Şeriat Konseyi'nin amacı, bankanın Şeriat kurallarına uygun olarak İslami finansman ilkelerine ilişkin operasyonları yürütmesi için yasal koşulların oluşturulmasına katılmaktır. Eco İslamic Bank Şeriat Departmanı çalışanlarından İslami finansman ilkelerinin özellikleri hakkında Banka çalışanları ve ortakları arasında açıklayıcı bilgilendirme çalışmalarının yürütmeleri istenmektedir. Görevleri arasında Şeriat Konseyi toplantıları için dokümantasyon ve ilgili materyallerin hazırlanması, çalışanlar, ortaklar ve tüm ilgili taraflar arasında İslami bankacılık konusunda eğitim seminerleri düzenlemek ve Eco İslamic Bank'ın tüm yapısal bölümlerinde denetim işlevlerinin ve denetimlerin uygulanması yer almaktadır.

Söz konusu bankada çalışan kadrolar zamanla değiştiğinden çalışanların hepsi İslami finansman hakkında yeterli bilgiye sahip olamayabilmektedirler. İdari bölümlerinde çalışanlar zaman zaman Eco İslamic Bank Şeriat Konseyi tarafından gerçekleştirilen kurslar yardımıyla İslami finansman hakkındaki bilgilerini kuvvetlendirmektedir. Eco İslamic Bank'ın işlevlerinin %99 murabaha ve %1 de mudaraba, şarika ve icare ile gerçekleşmektedir. Mudaraba ve muşarakanın payının çok küçük olmasının nedeni, banka yatırım yaparken ortak sayılan tarafın bankaya sunduğu bilgilerin doğru olmama ihtimali ve dolayısıyla doğru bilgiyi elde etmek çok zor olduğundan bankanın büyük bir riske

girmek istememesidir. Çünkü, mudaraba'da ortak taraf maddi olarak hiçbir riske girmediğinden, herhangi mümkün olan yol ile banka tarafından verilecek yatırımı kazanmak için projeyi aslından daha iyi gösterme ihtimali yüksek olabilmektedir.

Eco İslamic Bank'ta murabaha İslami prensiplere göre uygulanmaktadır. Daha açık bir ifade ile müşterinin satın almak istediği malı banka satın alarak kendine kaydetmekte sonra da karını ekleyerek müşteriye taksitli olarak satmaktadır. Bu bağlamda bankanın Şeriat Konseyi; mali belgeleri şeriat standartlarına uygunluğu onaylamakla, şeriat standartlarına uyum için işlemleri kontrol etmekle, şeriat standartlarına aykırı olarak kazanılan kar hakkında karar almakla, hayır kurumlarına tahsis edilen fonların adil dağılımını kontrol etmekle ve müşterilerle yapılan sözleşmeleri incelemekle sorumludur.

4.2. İslam Finans Merkezi

İslami Finans Merkezi (IFC) Bakay Bank altında oluşturulmuştur ve İslami ilkelere göre finansal hizmetler sunmaktadır. IFC, KCUB'dan (Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası) İslami finansman ilkeleri altında finansman sağlayan bir lisans almıştır. IFC, faaliyetlerini Kırgız Cumhuriyeti yasalarına ve KCUB'un normatif yasal düzenlemeleri ve İslami Finans Kurumları Muhasebe ve Denetim Teşkilatı'nın (AAOIFI) şeriat standartlarına uygun olarak yürütmektedir. Hedefi ülkenin İslami finans sisteminin gelişimine önemli bir katkı sağlamak ve ülkedeki bütün İslami finansman ürünlerini bireylere ve tüzel kişilere sunacak lider finans merkezi olmaktır. Bakay Bank'ın Kırgızistan bankacılık sisteminin toplam sermayesi içerisindeki payı %6,8'dir ve bunun sadece %0,4 kadarlık kısmı İslami Finans Merkezi'ne aittir.

İslam Finans Merkezi'nin kullandığı ürünler murabaha, mudaraba, muşaraka, salam, istisna ve karzı hasenden oluşmaktadır. İslam Finans Merkezi'nin ürünlerinden en geniş kullanılabildiği alanı bulan murabaha, tüm işlem hacminin yaklaşık %97'sine karşılık gelmektedir. Diğer ürünlerin payı da %3'tür. Murabaha ile taşınır ve taşınmaz mülkün her türü satın alınabilir. İslam Finans Merkezi'nin murabaha üzerinden elde ettiği kar payı %15-20 civarında oluşmaktadır. Anlaşma yapıldıktan sonra, müşteri vadesinden önce borcunun tamamını ödeyecek olursa, erken ödeyip bittiği için kalan sürenin büyüklüğünde banka kendi karından indirim yapar. İslam Finans Merkezi'nde ödemeyi geciktirenler için para cezası uygulanır ve ödenen para hayır vakıflarına hesabına gönderilir.

4.3. MBulak

MBulak mikro kredi şirketi geleneksel banka sistemiyle çalışan ve Kırgızistan'da 119 adet şubesi bulunan bir finans kuruluşudur. 2017 yılında geleneksel banka sisteminin yanında İslami finans penceresi oluşturmuştur. Yani hem geleneksel banka sistemi ile hem İslami finansman sistemi ile müşterilere hizmet vermektedir. Şeriatı uygun olması açısından İslami finans penceresinin muhasebe hesaplarını ayrı yapmakta ve kasasını da ayrı tutmaktadır. Günümüzde MBulak'ın tüm sermayesinin %30'u İslami finansmandan oluşmaktadır ve gelecek yıllarda tamamen İslami prensiplere dayalı olarak çalışan finans kuruluşu haline gelmek amacındadır.

5. Değerlendirme ve Sonuç

1970'li yıllarda yaşanan petrol krizleri ile beraber dünya genelindeki müslüman ülkelerde faaliyet alanı bulan İslami finans ve bankacılık alanı 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile

Orta Asya devletlerinde de dikkat çekmeye başlamıştır. İslami ilkelere göre faaliyet gösteren kurumlara olan ilginin artması ile beraber söz konusu ülkelerde gerek yasal değişikliklere başvurarak gerekse uluslararası kuruluşlara üyelikler gerçekleştirilerek bu yöndeki taleplere cevap verebilmek adına faaliyetlere hız kazandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren İslami finans ve bankacılık sektörüne yönelik son derece önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Toplam sermaye içerisindeki payları değerlendirildiği zaman hem sadece İslami ilkelere göre faaliyet gösteren Eco Islamic Bank, hem Bakay Bank'ın bünyesinde faaliyet gösteren İslam Finans Merkezi'nin dahil olduğu ve tüm İslami finans ilkelerini gözeterek işlem yapan kuruluşlar da dahil olmak üzere toplam sermayenin içerisindeki payının Kırgızistan'da %1,5–2 seviyesini geçmediği görülmektedir. Bu durum dikkate alınacak olunursa her ne kadar son yıllarda İslami finans ve bankacılık sektörüne yönelik ilginin artmış olduğu ve bu sebeple de ilgili kurumların oluşturulduğu görülse de bunun toplam finans ve bankacılık sektörü içerisinde son derece kısıtlı miktarlarda kaldığı görülmektedir.

Orta Asya ülkelerinin çoğunda olduğu gibi Kırgızistan'da da İslami finans ve bankacılık faaliyetlerinin yaygınlaştırılmamasının farklı pek çok sebebi bulunmaktadır. İslami finans ve bankacılık faaliyetlerine yönelik bilgi eksikliği ve bundan dolayı söz konusu kurumların finansal araçlarına duyulan güvensizlik, bu ürünlerin tanıtımına yönelik gerekli reklam ve tanıtım faaliyetlerinin yetersizliği, İslami ilkelere uygun finansal araçlarla çalışma bilgisine sahip kalifiye eleman eksikliği gibi sebeplerin yanı sıra söz konusu bölgedeki pek çok ülkede İslami ilkelere göre faaliyet gösteren kurumları engelleyen yasaların varlığı, İslami finans ve bankacılık işlemlerine yönelik uygulanan katma değer vergileri, bu kurumların merkez bankası tarafından sağlanan fonları faiz ihtiva etmesi nedeniyle kullanamamaları ve dolayısıyla yüksek işletme maliyetlerine sahip olmaları gibi sebepler bu kurumların toplam bankacılık faaliyetleri içerisindeki payının son derece düşük kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca düşük finansal okuryazarlık ve İslami finans alanında nüfus ve iş dünyasının bilgi yetersizliği de en önemli nedenler olarak gösterilebilmektedir. Ayrıca İslami finans ve bankacılık sisteminin geleneksel bankacılık sistemi üzerine inşa edilmiş olması da en büyük sorunlardan birini teşkil etmektedir. Çünkü İslami finans ve bankacılık kuruluşları geleneksel bankaların temelini oluşturan kısmi rezerv sistemini ortadan kaldırmamakta yalnızca finansal araçlarında ve işlevlerinde bu sistemin bir türevi olan faizi kullanmamayı amaç edinmektedir.

İslami finans ve bankacılık faaliyetlerini artırabilmek için öncelikli olarak İslami finans alanında yetişmiş, geleneksel terminolojinin yanı sıra İslami terminolojide hakim işgücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. Bunun için ekonomi, finans ve aynı zamanda İslam fihri konularında eğitimli bireylerin yetiştirilmesi son derece önemlidir. Ancak bu şekilde güçlü bir iktisadi doktrin oluşturularak geleneksel sisteme tam bir alternatif geliştirilebilir. Ayrıca bilimsel toplantılar düzenlenerek kamunun farkındalığı artırılmalıdır. İslami finans ve bankacılık araçlarına olan güven duygusunu artırabilmek amacıyla söz konusu kurumların daha şeffaf bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra İslami finans sektöründe kullanılan araçlara yönelik talebi etkinleştirebilmek adına gerekli tanıtımlar, reklamlar yapılmalı hatta promosyonlar yapılarak kamunun bu alana yönelik ilgisi artırılmalıdır. Şubeleşme oranlarının büyük bölümü kentlerde olan İslami finans ve bankacılık sektörünün bu yoğunluğu özellikle tarım sektöründe faaliyet gösteren kırsala doğru genişletmesi hitap ettikleri kesimin artmasına ve etkinlik alanlarının da genişlemesine neden olacaktır.

Kaynakça

- Addawe, S. (2012). What are the impacts of the global financial crisis on Islamic banking system and how Islamic bank spared from the crisis?. Accounting Master's Thesis, Aalto Universty.
- Aktepe, İ. E. (2013). Sorularla Katılım Bankacılığı. Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Yayın No:4, İstanbul.
- Akten Çürük, S. (2013). İslami Finansın Türkiye'deki Gelişimi, Mevcut Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Albayrak, A.R. ve Özsoy, Ş. (2019). Katılım Bankacılığı Ekosistemi: Paydaşlar, Kurumlar ve Piyasalar. (Ed: Görmüş, Ş., Akdoğan, A.R. ve Yabanlı, A.), Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı, 78-99, TKBB Yayınları, İstanbul.
- Ece, N. (2011). Dünyada ve Türk Bankacılık Sektöründe İslam Bankalarının Gelişimi, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:25, 1-17.
- Gençtürk, M. ve Çobankaya, F.T. (2015). Katılım Bankalarının Batı Akdeniz Bölgesindeki Farkındalık Düzeyinin Tespiti. Bankacılar Dergisi, Sayı:93, 82-105.
- Görmüş ve Yabanlı (2019), Katılım Bankacılığı Ekosisteminin Gelişimi. (Ed: Görmüş, Ş., Akdoğan, A.R. ve Yabanlı, A.), Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı, 100-135, TKBB Yayınları, İstanbul.
- Kalaycı, İ. (2013), Katılım Bankacılığı: Mali Kesimde Nasıl Bir Seçenek?, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, Cilt:9, Sayı:19, 51-74.
- Khaki, G.N. and Malik, B. (2013). Islamic Banking and Finance in Post-Soviet Central Asia with Special Reference to Kazakhstan. Journal of Islamic Banking and Finance, Vol. 1 No. 1, 11-22.
- Khan, F. (2010). How 'Islamic' is Islamic Banking?. Journal of Economic Behavior & Organization 76, 805–820.Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası (National Bank of the Kyrgyz Republic), nbkr.kg, Erişim Tarihi: 15.04.2021
- Marimuthu, M., Jing, C. W., Gie, L. P., Mun, L. P. ve Ping T. Y. (2010). Islamic Banking: Selection Criteria and Implications, Global Journal of Human Social Science, 10(4), 52-62.
- Schoon, N. (2008). Islamic Finance- An Overview. European Business Organization Law Review 9: 621-636
- Shayakhmetova, K., Tursumbayeva, M., Kapysheva, S., Darıbayeva, A., Zhussupov, Y. (2017). Islamic Finance in the Republic of Kazakhstan. Revista Espacios, Vol.38, No.53,
- Solak, B., Aseinov, D. ve Faydalı, F. (2020). Orta Asya'da ve Kırgızistan'da İslami Finansın Gelişimi, Muhasebe Sistemi ve Halkın Bakış Açısı Üzerine Bir Araştırma. Nobel Bilimsel Eserler, Ankara.
- Sundararajan, V. and Errico, L. (2002). Islamic Financial Institutions and Products in the Global Financial System: Key Issues in Risk Management and Challenges Ahead. IMF Working Paper, WP/02/192. 1-28.
- Terzi, A. (2013). Katılım Bankacılığı: Kitaba Uymak mı, Kitabına Uydurmak mı? . Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi , 5 (9), 1-14.
- Yazıcı, R. (2016). Finansal Krizlerin Önlenmesinde Katılım Bankacılığı Sisteminin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. Sakarya İktisat Dergisi, 5 (1), 59-82.
- https://www.ntv.com.tr/ekonomi/moodys-turkiyede-katilim-bankalarinin-payinin-2-katina-cikmasini-bekliyoruz,kl75Q3Uz2kqEaxGPe_176g

Kırgızistan Ekonomisinde Borçlanma ve Sürdürülebilirlik

İbrahim Halil SUGÖZÜ¹

Sema YAŞAR²

Uulbolsun NURKAMİLOVA³

Giriş

Borçlanma, artan kamu harcamalarına bağlı olarak kamu gelirlerinin kamu giderlerini karşılayamaması durumunda başvuru olan olağanüstü finansman kaynaklarından birisidir. Borcun kaynağı, faiz oranı, vadesi, temel amacı, miktarı gibi faktörlere bağlı olarak ekonomiler üzerinde son derece önemli etkiler meydana getirdiği kabul edilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde başta bütçe olmak üzere kamu açıklarını gidermesinin yanı sıra canlanma evresinde anti enflasyonist amaçla da kullanılmaktadır. Borçlanma, makroekonomik istikrarı etkileyecek problemlerin doğmasına da neden olabilmektedir. Bu aşamada ekonomilerin uzun vadede faiz oranı ve döviz kurlarında herhangi bir değişikliğe gerek kalmadan ve temerrüde düşmeden borçlarını ödeyebilmeleri olarak tanımlanan borçlanmanın sürdürülebilirliğinin de önem arz ettiğini söylemek gerekir.

Borçlanma konusu pek çok gelişmekte olan ekonomide olduğu gibi Kırgızistan Ekonomisinin de önemli sorunlarından biridir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ile birlikte Kırgızistan Ekonomisi 1990'lı yılların başında bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu süreçte planlı ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçmeye yönelik Kırgızistan Ekonomisi 1990'lı yıllarda zor bir süreç geçirmiştir. Bütçe açıklarını dış borçlanma ile finanse eden Kırgızistan, 1990'lı yılların sonunda çok ciddi dış borç ile karşı karşıya kalmıştır. Dış borçların hızla artması söz konusu ülkede borçlanmanın sürdürülebilirliği konusunda endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Kırgızistan'daki borçlanmanın süreci incelenmekte ve ayrıca bu borçların sürdürülebilir olup olmadığı analiz edilmektedir. Analizden önce borçlanma ile ilgili teorik bir araştırma, Kırgızistan devlet borçlarının kronolojik olarak gelişimi ve sonrasında literatür incelemesi yapılmaktadır. Daha sonra ekonometrik metodoloji ve değişkenlerin açıklanmasının ardından ekonometrik analiz gerçekleştirilmektedir. Analiz için Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası'nın yayınladığı Bülten'den elde edilen 1993-2020 dönemi yıllık veriler kullanılmıştır.

İç ve dış borçların sürdürülebilirliği ile ilgili en fazla kullanılan analizlerden birisinin birim kök testleri olması dolayısıyla ampirik bölümün en önemli analizi de birim kök testidir. Buna göre test sonuçlarının durağan çıkıp çıkmaması borçların sürdürülebilir olup olmadığına dair kanaatlerin oluşmasında oldukça büyük bir anlam taşımaktadır. Bundan dolayı ilk olarak geleneksel birim kök

¹ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisat Bölümü, ihsugozu@manas.edu.kg

² Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisat Bölümü, semayasar@sirnak.edu.tr

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı, 2050y03002@manas.edu.kg

testlerinden augmented Dickey–Fuller (ADF) testi ve Phillips–Perron (PP) testi yapılmış ayrıca bir yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (ZA) testi ve Geweke and Porter-Hudak (GPH) uzun hafıza testi sınamaları yapılmıştır. Analiz sonuçlarının değerlendirilmesi ve sonuç ile bölüm tamamlanmış olacaktır.

1. Devlet Borçları: Kavram ve Tanımlar

Borçlanmanın bir sorun mu yoksa bir iktisat politikası aracı mı olduğu iktisat düşünürleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaları belki de önemli ölçüde ortadan kaldıracak kavram sürdürülebilirliktir. Sürdürülebilir olduktan sonra muhtemelen borçlanmanın olumsuz etkilerinden endişelenen düşünürlerin büyük bölümünün endişeleri ortadan kalkmış olacaktır. Ancak iktisatçıların bir kısmının borçlanma ile ilgili düşünceleri, borçlanma sürdürülür olsa bile onun bir sorun olmaktan çıkmayacağını göstermektedir. Hem bu düşünceler hem de borçlanma ile ilgili kavramlar ve nihayet sürdürülebilirlikle ilgili teoriler aşağıda açıklanacaktır.

1.1. Olağan ve Olağanüstü Bütçe Finansman Yöntemleri

Bir ülkede kamu ihtiyaçlarını karşılamak için devleti yönetenler tarafından kamu bütçesi oluşturulmaktadır. Bütçede bu ihtiyaçları karşılamak için yapılması öngörülen harcamalarla bu harcamaların nasıl finanse edileceğini gösteren gelirler yer almaktadır. Bütçenin temel özelliği ise bütçe gelirleri ile bütçe giderleri arasındaki dengenin sağlandığı bir belge olmasıdır. Harcamalar daha çok personel harcamaları, cari harcamalar, yatırım harcamaları ve herhangi bir karşılık beklemeeksizin yapılan transfer harcamalarından oluşmaktadır. Bütçe harcamaları kamu kurumlarına göre de tasnif edilebilir. Bunların dışında genel kamu hizmetleri, sağlık, eğitim, savunma vb. hizmetleri şeklinde de sınıflandırma yapılmaktadır. İlkine ekonomik sınıflandırma adı verilirken ikincisi kurumsal ve üçüncüsü ise fonksiyonel sınıflandırma tanımı tanımı içerisine girmektedir.

Bütçe giderlerinin finansmanında en önemli gelir kalemi ise vergilerdir. Kamu hizmetlerinden o ülke halkı faydalandığından dolayı bütçeyi finanse eden de yine o ülke halkıdır ve bunu vergi yoluyla gerçekleştirmektedir. Vergiler olağan finansman kaynağıdır. Bütçe harcamaları, vergi gelirleriyle ve örneğin devlete ait olan kuruluşlardan, taşınır veya taşınmaz mallardan elde edilen gelirleri ifade eden vergi dışı normal gelirlerle karşılanamadığında bütçenin gelir ve giderlerinin denk olması esasına göre açık olan kısmın farklı kaynaklarla karşılanması gerekmektedir.

Vergi ve diğer normal gelirler dışındaki kaynaklar olağanüstü finansman kaynakları olarak adlandırılmaktadır. Bunlardan bir tanesi para basarak giderleri karşılama yoluna başvurma yani emisyon diğeri ise daha sonra faiziyle birlikte ve yine olağan ya da olağanüstü finansman kaynakları vasıtasıyla vadesi geldiğinde ödemek üzere yapılan borçlanmadır. Emisyon, enflasyona neden olması ve ticari bankalar vasıtasıyla piyasada kendisinden çok daha fazla para arzına neden olması dolayısıyla (Yılmaz, 2020: 55) sık başvurulan bir finansman kaynağı değildir.

1.2. Kamu Açıkları, İç ve Dış Borçlanma

Kamu kesimindeki gelir gider dengesizliklerinden gelirin az olması veya giderin fazla olmasından kaynaklanan borçlanma ihtiyacına borçlanma gereği denilmektedir. Kamu kesimi borçlanma gereği şeklinde de ifade edilen borçlanma gereği, yalnızca bütçedeki gelir gider

denge-sizliklerinden kaynaklanan bütçe açıklarından oluşmamaktadır. Ülkelere göre az da olsa farklılık göstermekle birlikte merkezi yönetim bütçe açıklarına ilave olarak yerel yönetim bütçelerinin açıkları, sosyal güvenlik kurumlarının açıkları, varsa fonların açıkları ve yine varsa kamunun kurmuş olduğu iktisadi işletmelerin açıklarından oluşmaktadır. Daha farklı bir ifadeyle devlet tüzel kişiliği ile ilgili olan bütün kurumların ve kuruluşların açıkları borçlanma gereğinin toplamını oluşturmaktadır.

Kamu açıklarının en büyük bölümünü genellikle bütçe ve sosyal güvenlik açıkları oluşturmaktadır. Bütçe açıklarının nedenlerine bakıldığında harcama ve gelir açısından ayrı ayrı ele almak gerekmektedir. Öncelikle harcamaların gereksiz veya israf olarak nitelendirilebilecek derecede fazla olması, personel sayısının gereğinden yüksek olması neticesinde yüksek personel harcamalarının ortaya çıkması, yatırım harcamalarının yetersiz olması ya da etkinlik ve verimlilik özelliklerinden yoksun yüksek bayındırlık harcamalarına yapılması, varsa devlet işletmelerinin zararları, yüksek savunma harcamaları, savaş, doğal afetler dolayısıyla meydana gelen olağanüstü harcamalar, borçlanmaya gerekli gereksiz başvurulması neticesinde yüksek faiz harcamalarının meydana gelmesi, siyasi nedenlerle yüksek transfer harcamalarının yapılması ve ekonomik nedenlerle resesyonist süreci ortadan kaldırmak amacıyla kamu harcamalarının artırılması kamu açıklarını artırmaktadır.

Kamu açıklarının artması gelir anlamında vergilerin kamu harcamalarını karşılayamamasından da kaynaklanabilmektedir. Devletin doğru bir gelir ve vergi politikasının olmaması, vergi matrahlarının tespitinde ve beyanda meydana gelen aksaklıklar, vergi toplama konusunda gösterilen zaafiyet, verginin tabana yayılmış olmaması ve belirli bir kesimin vergiden sorumlu olması, geliri yüksek kesimlerden vergi alma konusunda iltimaslar, kayıt dışı ekonominin yüksek olması, verginin enflasyon karşısında erimesi neticesinde hesaplanan vergi ile toplanan vergi arasında oluşan değer farkı, popülist amaçlarla veya ekonomik darboğazlardan kolayca kurtulmak ve günü geçirmek amacıyla çıkarılan af ve muafiyetler gelirlerin en önemli kalemi olan vergi gelirlerinin azalmasına ve dolayısıyla kamu açıklarına sebep olmaktadır. Kamu açıklarının, yerli para cinsinden tahvil veya benzeri borçlanma senetleri satışı yoluyla büyük bir kısmı bankalar olan ülke içi kaynaklardan finanse edilmesi iç borç stokunun artması anlamına gelmektedir.

Kamu açıklarının veya diğer bir ifadeyle iç açıkların yanında borçlanmaya neden olan bir diğer açık dış açıklardır. Dış açıklar, bir ülkenin dış alemle ticari ilişkilerinin belgelendiği dış ödemeler bilançosu dengesinde ortaya çıkan açıklardır. Genellikle cari açıklar olarak ifade edilmektedir. Cari dengedeki gelir gider dengesizliğinin gider lehine olmasından dolayı ortaya çıkan cari açıklar, daha çok ithalatın ihracattan fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Hizmet dengesinde bir fazlalık olması durumunda dış ticaret açığı da denilen ithalat ihracat arasındaki fark azalmakta, eğer fark kapanmamışsa kalan kısım cari açık olarak adlandırılmaktadır.

Dış dengedeki temel amaçlardan birisi, cari dengede meydana gelen açıkların, ödemeler bilançosunun ikinci önemli başlığı olan sermaye hesabı ile giderilmesidir. Reel bir yatırım olması, ekonomiyi canlandırması ve kalkınmayı hızlandırması açısından doğrudan yabancı sermaye yatırımları en fazla tercih edilen yatırımlardır. Ancak bu yatırımlardan daha hızlı giriş ve çıkışa sahip olan dolaylı yabancı sermaye yatırımları açıklar için rezervlerden önce son başvurulacak araçtır. Portföy yatırımları olarak adlandırılan bu yatırımlar borç veya argo tabirde sıcak para olarak da ifade edilmektedir. Başka bir sermaye hesabı kalemi olan kredilerle birlikte portföy yatırımlarından olan tahvil ihraçları, brüt dış borç stokuna ilave edilir.

1.3. Borçlanmanın Ekonomik Sonuçları

Borçlanma ile ilgili iktisat düşünceleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Klasik iktisadi düşüncede borçlanma ancak büyük bayındırlık harcamaları ve doğal afetler gibi olağanüstü durumlarda başvurulması gereken bir yol olarak ifade edilmektedir. Ayrıca bu düşünceye göre borçlanmanın olumsuz neticeleri olan faiz ve borç yükü gelecek kuşaklara miras kalmaktadır. Çünkü kamu hizmetlerinden yararlanan kuşak borçlanma dolayısıyla daha az vergi ödeyerek sürdürdükleri konforun yükünü sonraki kuşaklara aktarmıştır. Buna karşın aynı düşünceye mensup olan Ricardo borçlanma konusundaki bu düşüncelere itiraz etmiş ve borçları ödeyen kuşağın borçlanmanın yapıldığı kuşakla aynı olduğunu ifade etmiştir. Ricardocu eşdeğerlik teoremine göre borçlanmanın cari tüketim üzerinde bir etkisi yoktur. Bundan dolayı teoriye borçların nötrlüğü de denmektedir. Kısaca bugün alınacak vergi bir süre sonra alınmaktadır ve bundan dolayı yalnızca verginin zamanlaması ile ilgili bir durumdur. Keynesyen iktisadi düşünce ise borçlanmanın normal bir iktisat politikası aracı olduğunu ve gerektiğinde başvurulmasının hiçbir sakıncası olmadığını ortaya koymaktadır. Parasalcı yaklaşım ise miktar teorisinden de yola çıkarak borçlanmanın para arzında meydana getireceği değişiklikler neticesinde bazı sakıncalı sonuçların ortaya çıkabileceğini belirterek Keynesyen teorisinin geçersizliğine dikkat çekmektedirler (Sugözü, 2010: 39-43).

İktisat düşüncülerinin ortaya koydukları teorilerle birlikte devlet borçlanmasının uygulamada görülen ekonomik ve sosyal etkileri de yine iktisat bilimi ile ilgilenenlerin çalışmalarının en önemli odak noktalarından biri olmuştur. Borçlanmanın ekonomik etkilerini gruplandırmak suretiyle özetlemek gerekirse, büyüme ve kalkınmaya etkisi, fiyat istikrarına, döviz kurlarına ve faiz oranlarına etkisi, gelir dağılımına etkisi ve dış dengeye yani ödemeler bilançosuna etkisi iç ve dış borçlanmanın en önemli etkilerindedir.

Kamu harcamalarının artması veya gelirlerin azalması dolayısıyla oluşan bir iç açığa borçlanma ihtiyacı faiz artırımını gerekli kıldığından bu durum yatırımların azalmasına ve dolayısıyla büyümenin yavaşlamasına neden olacaktır. Devletin bir iktisat politikası aracı olarak kamu harcamalarını artırmak suretiyle yatırımları artırması durumunda bile borçlanma ihtiyacından kaynaklanan faiz artışı yatırımları azalttığından dolayı dışlama etkisi (crowding-out effect) meydana gelerek büyüme üzerinde istenilen olumlu etkinin meydana gelmesini sınırlı hale getirecektir.

İç borçlanma döneminde para arzının daraltılması, geri ödeme döneminde para arzının genişlemesi, dış borçlanmada ise bunun tam tersi durumun meydana gelmesi dolayısıyla fiyat istikrarı üzerinde olumsuz etkilerin meydana gelmesi söz konusu olmaktadır. Borçlanmanın büyük ölçüde bankalardan yapılması sonucunda bütçeden bu bankalara yani büyük mevduat sahiplerine yapılan faiz ödemeleri, dolaylı vergilerin oranının yüksek olduğu ülkelerde genellikle nüfusun büyük bölümünü oluşturan orta ve düşük gelirli vatandaşlardan finanse edilmektedir. Bundan dolayı iç ve dış borçlanmadan kaynaklanan faiz harcamaları gelir dağılımını bozucu etkiye sahip olmaktadır.

Dış borç ödemelerinde meydana gelen döviz ihtiyacı kurların yükselmesine, yerli paranın değerinin düşmesine ve dolayısıyla enflasyona neden olmakta ve netice olarak yeniden dış borç ihtiyacının doğmasından dolayı faiz oranlarının yükselmesine neden olmaktadır. İç ve dış borç faiz kısır döngüsüne neden olan bu silsile, borçlanmanın yalnızca verginin bir süre ertelenmesi veya sorunsuz bir iktisat politikası aracı olarak görüldüğü iktisadi düşünceleri doğrulamamaktadır.

1.4. Borçlanmanın Sürdürülebilirliği

Borçlanmanın sürdürülebilirliği yapılan borçlanmanın ülke ekonomisinin büyümesini olumsuz etkilemeden, fiyat istikrarını bozmadan ve borç faiz kısır döngüsüne girmeden ülke kaynakları ile servisinin gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir. Borçların servisinin zamanında yapılması, dış borç sürdürülebilirliğinin, makroekonomik istikrarın ön koşuludur. Borçlanmanın sürdürülebilirliği borçlanmanın yeniden yapılmaması anlamına gelmemektedir. Yalnızca borçlanmanın ve borçlanma faizlerinin giderek artmak suretiyle ülke ekonomisinin iç ve dış dengelerini bozan ve büyük ödeme güçlükleri içerisine sokan bir borç düzeyine erişmemesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle, borçların amaca uygun harcanmasında, geri ödeyecek kaynakların bulunmasında ve geri ödenmesinde sürdürülebilirlik açısından güçlü bir planlama yapmak gerekmektedir.

Borçlanmanın sürdürülebilirliği konusunda birçok teori ortaya atılmıştır. Bunlardan en fazla dikkate alınan ve üzerinde genel bir anlaşmaya varılan teoriye göre sürdürülebilirlik için borç stokunun milli gelire oranındaki stabilliğe bakılmaktadır (Gökten, 2008: 427). Bu teori ampirik uygulamaların da konusu olmuş, ekonomik bir şok neticesinde artan borçların tekrar ortalama borç seviyesine dönmesi, birim kök testleri ile açıklanmıştır. Ancak kullanılan verinin niteliğine göre birinci veya ikinci derecede durağan olup olmaması borçların sürdürülebilir olup olmadığına dair göstergelerden kabul edilmektedir. Başka bir teoriye göre devletin gelir giderleri hesaplandığında sonuç pozitif çıkıyorsa devletin mali sürdürülebilirliği var demektir ve ayrıca reel faiz oranının giderek azalması veya stabil kalması da borçların sürdürülebilir olduğuna dair işaretlerden kabul edilmektedir (Egeli ve Egeli, 2015: 227). Yine bazı teorilerde sürdürülebilirlik faiz dışı bütçe fazlalığına bağlı olarak da izah edilmektedir. Buna göre ülkede faiz dışı fazla varsa borçlar sürdürülebilir anlamına gelmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere sürdürülebilir olduğuna yönelik ampirik tespitler bile borçlanmanın başlı başına bir sorun olup olmadığı konusundaki tartışmaların sona ermesi anlamına gelmemektedir.

2. Kırgızistan'da Devlet Borçları

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla, geçiş dönemi olarak adlandırılan egemenliğin ilk dönemlerinde (1991-1992), Kırgız Cumhuriyeti hükümetinin net bir stratejisi bulunmamaktaydı. Komünistler, devlet kontrollü modeli için muhafazakar bir yaklaşımı, akademisyenler, devlet idaresinin birçok temsilcisi, bazı milletvekilleri karma bir ekonomiyi savunurken, genç bilim adamları ve uzmanlar hızlı bir piyasa dönüşümlerinin radikal uygulamasını talep ettiler (Kuznetsova, Makarova, 2002:185). Sonuçta, Kırgızistan, diğer egemenliğini kazanan bir çok ülke gibi planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçme konusunda tavrını belirlemiştir.

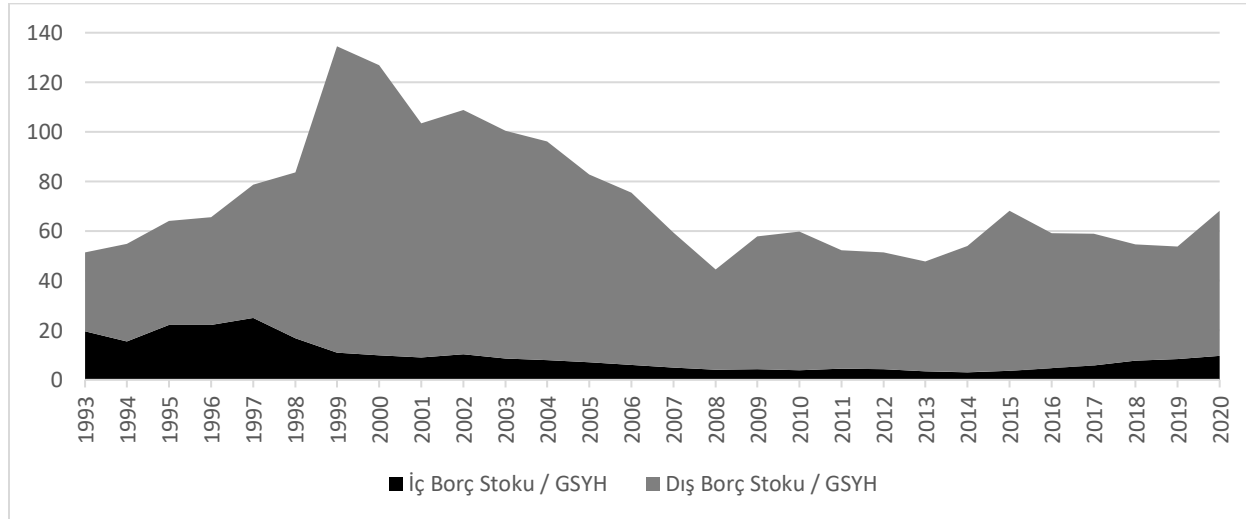
1990'lı yılların ilk yarısı Kırgızistan'ın ekonomik kriz şartında reform yapmak zorunda kaldığı, zor ekonomik denemeler dönemi olmuştur. Özellikle, 1991-1995 döneminde ekonomik durum oldukça sorunludur ve ekonomik daralma gerçekleşmektedir. Bu dönemde krize karşı başarılı bir mücadele verilememiş ve neticede ekonomik reformlar başarıya ulaşmamıştır. 1996 yılına gelindiğinde ülke ekonomisi temel göstergeler açısından 1970'e dönmüştü yani 25 yıl geriye dönmüştü. (Pirimbaev, 2001: 4). Ancak sonrasında uygulanan "şok tedavi" politikası olumlu sonuçlar getirmiş, 90'ların ortalarından itibaren büyüme oranları artmaya başlamıştır. Ancak Asya ve Rusya krizlerinin etkisiyle 1997'de % 9,9'a ulaşan GSYH büyümesi, 1999 yılında yine % 3,6'ya gerilemiştir.

Kırgız Cumhuriyeti geçiş dönemine hiç dış borç olmadan başlamıştır. 1992-1995'de temel ekonomik reformlar dış yardım sayesinde yapılmış ancak bu durum, dış kamu borcunun 1996'da 746 milyon dolara (GSYH'nin %42,8'ine) yükselmesine neden olmuştur. 1999 yılının başında Kırgızistan'ın dış borcu 1,2 milyar dolara ulaşmış ve ödeme sorunları yaşanmıştır (Kuznetsova, Makarova,2002: 191). 1995 ile 1997 arasında, ülkenin dış kamu borcu dolar cinsinden iki katına çıkmış ve 1999 sonunda üç katına çıkmıştır. Bu dönemde borç stoku, GSYH'nin % 134,4'üne ulaşmıştır (OECD,2005: 31).

Kırgızistan'daki bütçe açığını kapatmanın ana kaynağı dış finansman yani dış borçlanma olmuştur. Örneğin, 1995'te açığı kapatmak için 851.1 milyon som, 1996'da 664.5 milyon som, 1997'de 1317.5 milyon som, 1998'de 966.9 milyon som, 1999'da 1550 som. 9 milyon, 2000 1579.0 milyon som tutarında kredi alınmıştır (Abdymalikov 2016:387). Kırgızistan'ın başlıca alacaklıları Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Asya Kalkınma Bankası, Avrupa Kalkınma ve Yeniden Yapılanma Bankası, Japonya, Türkiye ve Almanya hükümetleridir. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu aracılığıyla alınan krediler en ucuz olanıdır (10 yıllık ödemesiz dönemle 30-40 yıl için yılda % 0,5'ten% 0,75'e). Bu krediler, ekonomideki yapısal değişiklikleri, ulusal para birimini ve ödemeler dengesini desteklemeyi amaçlamaktadır (Kırgızistan Maliye Bakanlığı, 2010).

Borç sorununa cevaben, 2001 yılında Kırgız Cumhuriyeti, Ulusal Kalkınma Stratejisinin aşağıdaki hedeflerine dayalı olarak Borç Azaltma Stratejisini kabul etti: sürdürülebilir ekonomik büyüme; kurumsal gelişme; sosyal politika ve insani gelişme. Fakat, stratejinin 2004 yılı değerlendirmelere göre hedeflerine ulaşamadı (OECD,2005:34-35).

Grafik 1. Kırgızistan'da 1993-2020 Döneminde İç ve Dış Borç Stokunun GSYH'ye Oranı (%)

Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı

2014'te, Kırgız Cumhuriyeti'nin devlet dış borcunun kredi portföyü, aşağıdaki kredi türlerini içeren 146 aktif krediden oluşmaktadır: iki taraflı düşük krediler; iki taraflı tavizsiz krediler; çok taraflı yumuşak krediler; çok taraflı tavizsiz krediler. Uluslararası finans kuruluşları ve donör ülkelerden (Çin, Rusya, Japonya, Almanya, Türkiye) alınan krediler en büyüğüdür. Dünya piyasalarında metal fiyatlarının gerilemesi ve bölgedeki ekonomik koşulların kötüleşmesi 2015 yılında olumsuz etki yapmıştır. 2018'de Kırgızistan'ın dış borç stokunun azalması ise Rusya'nın 250 milyon dolar civarında alacağını silmesinden kaynaklanmıştır.

Dış borçların yapısına bakıldığında, ikili imtiyazlı krediler, tavizsiz ikili krediler, çok taraflı imtiyazlı krediler, tavizsiz çok taraflı krediler olarak ayrılır. İkili imtiyazlı kredilerde en çok borçlanılan ülke Çin'dir. Kırgızistan dış borçlanmasının %42,8'ini sadece Çin'den yapmıştır. Bu durum riskleri de beraberinde getirmektedir. Koronavirüs salgınının neden olduğu kriz nedeniyle Kırgızistan'ın dış borcu artmıştır. Aralık 2020'nin sonunda, sadece en büyük beş alacaklıya Kırgızistan'ın 3.6 milyar dolar borcu bulunmaktadır. Bu, toplam kamu borcunun neredeyse dörtte üçüdür. Dış borçları ödemek için ise 2020 yılında devlet bütçesinden 4 milyar 218 milyon 380 bin som ayrılmıştır.

3. Literatür

Hamilton ve Flavin (1986), ABD ekonomisi için 1960-1984 dönemi verileri ile borçlanmanın sürdürülebilirliğini incelemiş oldukları çalışmalarında yaptıkları durağanlık testi neticesinde serilerin durağan olduğunu yani borçlanmanın sürdürülebilir olduğu sonucunu tespit etmişlerdir. ABD ekonomisi için aynı dönemi inceleyen Wilcox (1989), ise kamu tahvillerinin piyasa değeri ve reel getirisini dahil ederek yaptığı çalışma neticesinde durağanlığın sağlanamaması sebebiyle dış borçların sürdürülemez olduğunu tespit etmiştir. Aynı dönem ABD ekonomisi için yapılan bir başka çalışmada Trehan ve Walsh (1991), reel faiz ve borç serisinin birinci farkını içine alan reel açıkların durağanlık testi sonucunda borç stokunun birinci farkta durağan olduğunu dolayısıyla sürdürülebilir olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak 1976:III-1988:IV dönemi hariç koentegrasyon ilişkisi bulmaları sebebiyle son dönem sürdürülebilir olmadığı bulgularını elde etmişlerdir.

Llorca (2017), makalesinde Güneydoğu Asya, Güneybatı Asya, Orta Asya ve Pasifik bölgeleri olmak üzere dört alt panele ayrılmış 24 gelişmekte olan Asya ülkesinden oluşan bir panelde dış borç sürdürülebilirliğini değerlendirmiştir. Örneklem cari hesap, dış borç, ithalat ve ihracat değişkenlerini ve 1993–2014 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada birincil ve ikincil nesil panel birimkök testleri, eşbütünleşme analizi için Pedroni koentegrasyon testi ve kesitsel bağımlılığın test etmede Westerlund testi uygulanarak, borçların sürdürülebilir olduğu sonucu sunmuştur. Ancak son dönemde petrol fiyatlarının düşmesi ve ABD dolarının değer kazanması nedeniyle bazı Orta Asya ülkelerinin (Tacikistan, Kırgız Cumhuriyeti, Kazakistan) dış dengelerinin bozulması nedeniyle dikkatli olmalarının gerektiğini belirtmektedir.

Corsetti ve Roubini (1991), 1960-1989 dönemi 18 OECD ülkesi için yaptıkları çalışmanın neticesinde kamu ödeme gücünün İtalya'da önemli bir sorun olduğunu ancak Almanya ve Japonya'da bir sorun teşkil etmediğini, ABD için net bir sonuç verilemezken Belçika, İrlanda, Hollanda ve Yunanistan'da ise borçların sürdürülemez olduğu yönünde sonuçlar elde etmişlerdir.

Dinh (1999), üç farklı kıtada bulunan ve gelir seviyeleri de birbirinden farklı olan Zambiya, Hindistan ve Arjantin için 1995-1997 dönemi için inceledikleri borçlanmanın sürdürülebilirliği çalışması neticesinde Zambiya ve Hindistan'da borçların sürdürülemez olduğunu, Arjantin'de ise sürdürülebilirlik açısından bir sorun olmadığını ancak gelir ve giderlerde meydana gelebilecek en ufak bir değişiklikte hızlı mali ayarlamalara ihtiyaç duyulacağı dolayısıyla hassa olunması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.

Issler ve Lima (2000) Brezilya ekonomisi için 1947-1992 dönemi verileri ile yapmış oldukları çalışmanın neticesinde borçların sürdürülebilir olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Yine Jayme Jr (2001), Brezilya'nın dış borcunun sürdürülebilirliği 1969-2000 yılları için alt dönemlere ayrılarak ele alınmıştır.

ADF ve PP birim kök testleriyle birlikte dış borçlar ve net ihracat gelirleri arasında Johansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda Brezilya ekonomisine ait bu kez dış borçların sürdürülebilir olmadığı tespit edilmiştir.

Ghosh vd. (2013), 23 gelişmiş ekonomi için 1970-2007 dönemi verileri ile borçların sürdürülebilirliğine yönelik yaptıkları çalışmada ülkeler için farklı farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Yunanistan, İtalya, Portekiz, İrlanda ve İspanya'da mali alanların kısıtlı olması sebebiyle istikrarsız bir durum tespit etmişken, Avustralya, Kore, Yeni Zelanda ve İskandinav ülkelerinde ise daha esnek bir yapının olduğunu tespit etmişlerdir.

Egeli ve Egeli (2015), Türki Cumhuriyeti ülkelerinde dış borçlanmanın sürdürülebilirliğini inceledikleri çalışmalarında dış borç stoku ve cari denge verilerini kullandıkları çalışmalarında panel veri analizi ile borçların sürdürülebilirliğini incelemişlerdir. Kırgızistan ve Kazakistan için borçların sürdürülebilir olduğunu ancak Tacikistan ve Gürcistan için ise sürdürülemez olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan için de dış borçların sürdürülebilirliği açısından net bir istatistiki sonuç elde edemeseler de sürdürülebilir bir eğilimde olduğu bulgularını elde etmişlerdir. Beqiraj vd. (2018), 1991-2015 dönemi 21 OECD ülkesi için yapmış oldukları çalışmalarının neticesinde uzun vadede borçların sürdürülemez olduğu bulgularına ulaşmışlardır.

Yenisu (2020), Türkiye için 1990-2016 için yıllık verilerle 2017-2025 dönemi için de geleceğe yönelik dış borçların sürdürülebilirliğine yönelik yapmış olduğu çalışmada borçların sürdürülebilir olduğu sonucunu tespit etmiş ancak dış borç yönetiminde ihtiyatlı olunması gerektiği sonucunu elde etmiştir. Buna karşın Yalçınkaya (2019), 1970-2018 dönemindeki Türkiye dış borçlarının sürdürülebilirliğini geleneksel DF-GLS, ADF ve KPSS ve yapısal kırılmalı LS, CS ve NP şeklindeki doğrusal birim kök testleriyle ve ESTAR tipi KSS, SLS, KRS ile Fourier Tipi FKPSS, FADF, FGLS şeklindeki doğrusal olmayan birim kök testleriyle araştırmıştır. Analizde, dış borç servisinin ve dış borç stokunun Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ve ihracat gelirlerine oranlanmasıyla oluşturulan dört değişken ele alınmıştır. Hem doğrusal, hem de doğrusal olmayan birim kök testlerinde serilerin seviyede durağanlaşmamasından dolayı, 1970-2018 dönemindeki Türkiye ekonomisinde dış borçların sürdürülemez olduğu tespit edilmiştir.

4. Ekonometrik Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Çalışma, devlet borçlarının sürdürülebilirliğini Kırgızistan ekonomisi için incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada literatürde yer alan ve sürdürülebilirliği tespit amacıyla borçların milli gelire oranının (Kremers, 1989) seviyede durağanlaşıp durağanlaşmadığını göz önünde bulunduran teoriler baz alınmıştır. Bu amaçla, devlet dış borçlarının (DDB) ve devlet iç borçlarının (DİB) GSYH'ye oranları kullanılmaktadır. Sürdürülebilirliği birinci farkta durağanlıkta arayan çalışmalar genellikle milli gelire oran değil direkt borç stoku üzerinden (Hamilton ve Flavin, 1986) analiz yapmaktadırlar. Çalışmada yer alan 1993-2020 dönemine ait yıllık veriler Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası'ndan ve Kırgızistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'nın sitesinden derlenmiştir.

4.1. Ekonometrik Metodoloji

Teorik açıdan, dış borç stokunun ve dış borç servislerinin GSMH ve ihracat gelirlerine oranlanmasıyla oluşturulan dış borç ödeme yükünün uzun dönemde uygun kabul edilebilen

düzeylerinde sabit kalan veya ortalamaya geri dönme eğiliminde olan durağan bir süreci izlemeleri dış borçların sürdürülebilir olduğunu göstermektedir (Yalçınkaya, 2019:29). Bundan dolayı devlet dış borçlarının sürdürülebilirliğinin test edilmesinde Klasik testlerden augmented Dikey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri, bir yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (ZA) testi ve Geweke and Porter-Hudak (GPH) uzun hafıza test sınamaları yapılmıştır. Serilerin birimkök taşıması, meydana gelen herhangi bir şokun etkisinin kalıcı olduğunu dolayısıyla borçların sürdürülemez olduğunu ifade etmektedir.

Öncelikli olarak, Dikey-Fuller'in (1981) testi uygulanmaktadır. Hata terimlerindeki otokorelyondan arınmak için, Dikey-Fuller'in denkleminde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri eklenerek elde edilen genişletilmiş Dikey-Fuller (ADF) denklemi aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \beta + \delta Y_{t-1} + \gamma t + \sum_{i=1}^p Y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

Burada, β sabit terimi, t trendi ifade etmektedir. (1) nolu denklemde sabitin ve trendin yer aldığı geniş model gösterilmektedir. Dikey-Fuller Testindeki AR süreci Phillips-Perron Testinde ARMA sürecine dönüştüğünden PP Testi, ADF'ye göre daha güçlü bir test olarak bilinmektedir. Birimkökün var olduğunu koruyan temel hipoteze karşı hipotez serinin durağanlığını korumaktadır.

Yapısal kırılmaları dikkate alan doğrusal testlerden birini de Zivot Andrews geliştirmiştir. Burada kırılma noktası içsel olarak tahmin edilir. Serilerin dışsal bir kırılma olmaksızın durağan olmadığını gösteren sıfır hipotezine karşı, alternatif hipotez serinin herhangi bir zamanda meydana gelen kırılmayla birlikte trend durağan olduğunu yansıtmaktadır. ZA sınamasında aşağıdaki gibi modeller ele alınır:

$$\begin{aligned} \text{Model A :} & \quad \Delta y = \mu + \alpha y_{t-1} + \beta T + \theta I DU_t(\lambda) + d \sum \Delta y_{kj-1t-1} + \varepsilon \\ \text{Model B :} & \quad \Delta y = \mu + \alpha y_{t-1} + \beta T + \gamma DT_t(\lambda) + d \sum \Delta y_{kj-1t-1} + \varepsilon \\ \text{Model C :} & \quad \Delta y = \mu + \alpha y_{t-1} + \beta T + \theta DU_t(\lambda) + \gamma DT_t(\lambda) + d \sum \Delta y_{kj-1t-1} + \varepsilon \end{aligned}$$

Model A sabitte, Model B trendde, Model C ise hem sabitte hem trendde yapısal kırılmayı içermektedir. DU-sabitte kırılmayı, DT-trendde kırılmayı ifade etmektedir.

Klasik durağanlık testleri sadece serilerin $I(0) - I(1)$ sürecinde durağan olup olmadığını açıklayabilmektedir. Bu nedenle, uzun hafıza özellikleri taşıyan serilerde şokun kalıcı mı geçici mi olduğunu saptamada bu testler yetersiz kalmaktadır. Uzun hafıza modelinin temeli serilerin bütünleşme derecelerinin (d) reel sayı da olabileceği varsayımına dayanmaktadır. Çalışmada uzun hafıza özelliğini test etmede Geweke and Porter-Hudak (GPH) yaklaşımı kullanılmaktadır.

4.2. Ampirik Bulgular

Ampirik analizde ilk olarak augmented Dikey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri yapılmıştır.

Tablo 1. ADF ve PP Birimkök Testlerine Ait Sonuçlar

Testler	Değişkenler	I(0)			I(1)		
		Sabitli	Sabitsiz ve trendsiz	Sabitli ve trendli	Sabitli	Sabitsiz ve trendsiz	Sabitli ve trendli
ADF	DİB	-0.5035	1.084472	1.592094	-0.885894	-2.10979**	-3.9441**
	DDB	-1.88415	-0.31356	-2.172251	-3.54204**	-3.61124***	-3.55268**
PP	DİB	-1.73758	-1.55573	-1.070784	-4.79454***	-4.86869***	-4.81803**
	DDB	-1.88415	-0.313568	-2.229216	-4.15605***	-4.23528***	-4.08085**

Not: ***, ** ve * ile gösterilen değerler sırayla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde, H_0 hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. ADF testinde gecikme sayısının belirlenmesi için Schwarz bilgi kriteri (SC) kullanılmış ve maksimum gecikme sayısı 5 olarak belirlenmiştir.

Tablo 1’de durağanlık sınamalarından olan ADF ve PP testleri sonuçları sergilenmektedir. ADF ve PP Birimkök sınamasında hem devlet dış borçlarının, hem de iç borçlarının seviyede birim köke sahip olduğu, birinci farklarda ise durağanlaştıkları tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile meydana gelen bir şok sonrası, seriler kendi ortalamasına dönememektedirler.

Tablo 2. ZA Test sonuçları

Model / Değişken	Model A		Model B		Model C	
	T-stat.	Kırılma yılı	T-stat.	Kırılma yılı	T-stat.	Kırılma yılı
DDB	-3.377	1998	-3.796	2000	-3.7156	1999
DİB	-2.505	2007	-4.02	2015	-4.7800	2015

Not: ***, ** ve * ile gösterilen değerler sırayla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Serilerdeki yapısal değişimleri içsel olarak belirleyen ZA birim kök testinin sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir. Hesaplanan t istatistiği Zivot Andrews’un (1992) çalışmasındaki tablo kritik değerlerle karşılaştırıldığında t istatistiği % 10 düzeyinde mutlak değerce kritik değerini aşmadığından dolayı, borçlardaki 1998, 1999, 2000, 2007 ve 2015 yıllarında meydana gelen kırılmalarla birlikte durağan olduğu hipotezi reddedilerek, yapısal kırılma olmadan seride birim kökün varlığını gösteren temel hipotez kabul edilir. ZA birim kök testine göre de devlet borçlarını geri ödeme yeteneği koşulunun sağlanmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3. GPH Test Sonuçları

Değişken	D	Gücü	Asiptotik st. Hata	EKK st. hata
DDB	1.07327	0,5	0.51977	0.34376
DİB	1.54966	0,5	0.51977	0.22435

Tablo 3'te yer alan sonuçlara göre devlet dış borçlarına ve iç borçlarına ait d istatistiğinin 1'den büyük olması serilerin durağan olmadığını, bu anlamda, uzun hafızanın varlığına ait kanıtların bulunmadığını yani serilerin uzun hafızaya ait olmadığını sonucunu vermektedir. Buradan elde edilen kanıtlar da klasik ADF testlerinin sonuçlarını desteklemektedir.

Bu çalışmada, devlet iç ve dış borçlarının sürdürülebilirliğinin sınanması için birim kök testlerinden ADF ve PP testleri, bir yapısal kırılmaya izin veren ZA testi ve GPH uzun hafıza testi sınamaları yapılmıştır. Testlerin tamamından elde edilen sonuçlara göre serilerin seviyede durağan olmadığı, dolayısıyla Kırgızistan Ekonomisinde devlet borçlarının sürdürülebilir olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

5. Sonuç

Borçlanmanın iktisat politikası aracı mı yoksa bir sorun mu olduğu tartışmalarında borçlanmanın sürdürülebilirliği büyük öneme sahiptir. Sürdürülebilir olmayan borçlanmanın savunulabilir bir yanı bulunmamaktadır. Çünkü böyle bir durumda ekonominin dengeleri bozulacak, nihayetinde ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığı ile ilgili sonuçlar doğabilecektir. Bundan dolayı önce borçlanmanın sürdürülebilir olup olmadığı tespit edilmelidir. Eğer borçlanma sürdürülebilir ise bu durumda borçlanmanın faydalı olup olmayacağı iktisat teorileri doğrultusunda tartışılabilir. Ancak borçlanmanın sürdürülemez olduğu tespit edildiğinde bu tartışma bir kenara bırakılarak konu ulusal bir mesele haline getirilmeli ve acilen yeni para ve maliye politikaları uygulamaya konmalıdır.

Kırgızistan üzerinde yapılan bu çalışmada önce borçlanma hakkındaki kavramlar ve tanımlar incelenmiş ve Kırgızistan borçlanmasının bir kronolojisi ortaya konmuştur. Ekonometrik analizden önce kısa bir literatür araştırması yapılmıştır. Ekonometrik metodolojiden sonra Kırgızistan devlet iç borçları ve dış borçlarının GSHY'ye oranı değişkenleri üzerinde testler yapılmış ve test sonuçlarına yer verilmiştir. Bu testler sırasıyla birim kök testlerinden augmented Dickey–Fuller (ADF) testi ve Phillips–Perron (PP) testleridir. Bu test sonuçları değişkenlerin seviyede durağan olmadıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca analizin güçlü sonuçlar vermesi için tamamlayıcı testlerden Zivot-Andrews (ZA) ve Geweke and Porter-Hudak (GPH) testleri yapılmıştır. Bu test sonuçları da birim kök testlerine ait sonuçları doğrular niteliktedir. Analiz neticesinde Kırgızistan devlet borçlarının sürdürülebilir bir yapıya sahip olmadığı görülmüştür. Bundan dolayı Kırgız Cumhuriyeti ekonomik karar vericileri tarafından para ve maliye politikalarının gözden geçirilmesi ve istikrarlı bir mali ve finans yapısına kavuşmak için gerekli adımları atmaları beklenmektedir.

Kaynaklar

- Abdymalikov, K. (2016). Kırgızistan'ın Ekonomisi (Geçiş Ekonomisi), Uлуу Toolor, Bişkek.
- Beqiraj, E., Fedeli, S. and Forte, F. (2018). Public Debt Sustainability: An Empirical Study On OECD Countries, *Journal of Macroeconomics*, 58, 238-248.
- Corsetti, G. and Roubini, N. (1991). Fiscal Deficits, Public Debt, And Government Solvency: Evidence From OECD Countries. *Journal of the Japanese and International Economies Volume 5*, Issue 4, 354-380.
- Dinh, H.T. (1999). Fiscal Solvency And Sustainability In Economic Management. *Macroeconomics I*, Southern Africa Region The World Bank.
- Egeli, H. ve Egeli, P. (2015). Türkiye Cumhuriyeti Ülkelerinde Dış Borçların Sürdürülebilirliği, *International Conference On Eurasian Economies SESSION 3B: Makroekonomi*.
- Ghosh, A.R., Kim, J.I., Mendoza, E.G., Ostry, J.D. and Qureshi, M.S. (2013). Fiscal Fatigue, Fiscal Space And Debt Sustainability In Advanced Economies. *The Economic Journal*, 123, F4-F30.
- Göktan, A. (2008). Türkiye’de Mali Sürdürülebilirlik Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt:XXV, Sayı:2, 425-444.
- Hamilton, J.D. and Flavin, M.A. (1986). On the Limitations of Government Borrowing: A Framework for Empirical Testing. *The American Economic Review*, Vol. 76, No. 4, 808-819.
- Issler, J.V. and Lima, L.R. (2000). Public Debt Sustainability And Endogenous Seigniorage In Brazil: Time-Series Evidence From 1947–1992. *Journal of Development Economics Vol. 62*, 131–147.
- Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bankası (National Bank of the Kyrgyz Republic), nbkr.kg
- Kırgızistan Maliye Bakanlığı (2010). Kırgız Cumhuriyeti Devlet Dış Borcunun Dinamikleri ve Mart 2005-Mart 2010 Döneminde Yapılan Kredi Anlaşmaları Hakkında Bilgiler.
- Kremers, Jeroen J. M., (1989), U.S. Federal indebtedness and the conduct of fiscal policy, *Journal of Monetary Economics*, 23, issue 2, p. 219-238
- Kuznetsova, S. I. and Makarova, S.M. (2002) “Kırgızistan Ekonomisinde Geçiş Dönemi”. Bişkek, 185-191.
- Llorca, Matthieu (2017). External Debt Sustainability And Vulnerabilities: Evidence From A Panel Of 24 Asian Countries And Prospective Analysis, *ADB Working Paper*, No. 692, Asian Development Bank Institute (ADB), Tokyo.
- OECD (2005). Kırgız Cumhuriyeti’nde Çevrenin Korunmasına Yönelik Borç Takasları için Ön Fizibilite Çalışması, Proje Talimatları ve Kurumsal Destek Tedbirleri.
- Pirimbaev, J. (2001). Kırgızistan’ın Dinamikleri ve Kalkınma Sorunları. *Reforma*, 9, 1-12.
- Sugözü, İ.H. (2010), Devlet Borçları IMF-Dünya Bankası ve Türkiye, Nobel Yayınevi, Ankara.

Trehan, B. and Walsh, C.E. (1991). Testing Intertemporal Budget Constraints: Theory and Applications to U. S. Federal Budget and Current Account Deficits. *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 23, No. 2, 206-223.

Wilcox, D.W. (1989). The Sustainability of Government Deficits: Implications of the Present-Value Borrowing Constraint. *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 21, No. 3, 291-306.

Yalçınkaya, Ö. (2019), Türkiye Ekonomisinde Dış Borçların Sürdürülebilirliğinin Analizi: Doğrusal ve Doğrusal Olmayan Birim Kök Testlerinden Kanıtlar (1970-2018). *Maliye Dergisi*, 176, 27-51.

Yenisu, E. (2020). Türkiye’de Dış Borçlar Sürdürülebilir mi? ARIMA Modeli. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 195-213.

Yılmaz, E. (2020). Parayı Kim Yaratır?, *Vergi Dünyası*, Yıl:39, Sayı: 466, 50-65.

Zivot, E. and Andrews, D.W.K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 10, No. 3, 251-270.

www.oecd.org, Erişim Tarihi: 22.03.2021.

www.studwood.ru: Devlet bütçesi, borç, hazine, Kırgız Cumhuriyeti'ndeki faaliyetleri

www.stat.kg, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi, Erişim Tarihi: 23.03.2021

www.minfin.kg, Kırgız Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, Erişim Tarihi: 16.03.2021

Sanatta Yer Değiştiren Organlar ya da Organsız Sanat

Berna COŞKUN ONAN¹

Pelin KARAKAŞ²

Giriş

Gilles Deleuze, yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, ürettiği kavramlarla dikkat çeken ve bu kavramlar yoluyla başta sanat olmak üzere birçok alana çeşitli üretim ve bakış olanakları sunmuş düşünürlerden biridir. Deleuze önce felsefe tarihi ile ilgilenmiştir. Bu ilgisini, felsefenin birçok farklı alanında düşünceler üretmiş filozofları anlamak ve ifade etmek açısından biyografilere dönüştürmüştür. Platon'dan Nietzsche'ye felsefe tarihinde büyük kırılmalara neden olan düşünürlerin eserlerini incelemiştir. Erkan'a (2019) göre "Deleuze'ün felsefe tarihinde ilgisini çeken filozofların hemen tümünün ortak özelliği felsefe tarihinden kaçmış olmalarıdır" (s. 2633). Platon, kendinden önce yerleşik bir şekilde yüzyıllardır kabul gören destanlardan öğretilere dönüşen kendi yetiştiği Homer Okulu'nun çok dışında bir sistematik yaratmış ve kendi dönemi öncelikli olmak üzere kendinden sonrakilere de bambaşka bir felsefi zemin sunmuştur. Deleuze'ün bu düşünürlerin eserlerine yaklaşımı ise yerleştirildikleri sabit konumlardan onları kurtarmak yönünde olmuştur. Bu düşünürler hakkında kemikleşmiş yorumları görmezden gelmiş, onlara bambaşka gözlerle bakmıştır.

Birçok filozof gibi Deleuze de metodolojisinde, farklı okumalar yapabilmek, anlam genişlemeleri yaratmak ya da çeşitli disiplinlerde ortak okumalara gidebilecek alternatif bakışlar sunabilmek amacıyla doğrudan anlatımlar ya da doğrusal aksiyomlar yerine metaforik anlatımlardan ve kavramlardan yararlanmıştır. Bunlar arasında yaygın biçimde bilinen ve farklı disiplinlerde kullanılan birçok kavram bulunmaktadır. Çağdaş sanatın anlaşılmasında ve öğretiminde bu tür kavramların öğretimi, kapsamlı bir anlayış geliştirmek için ayrıca önemlidir (Coşkun Onan, 2013). Bu uzun listede *İssız Ada*, *Anti-Ödipus*, *Aion*, *Organsız Beden ve Köksap* gibi daha pek çok kavram sıralanabilir. Deleuze felsefesinin temellerini oluşturan ve eğitim bilimleri alanında dahi kullanılan bir kavram olan *kök-sap* kavramını geliştirmiş ve kullandığı diğer kavramları bu temellere oturtmuştur. Düşünürün köksap kavramı, onun klasik felsefe anlayışlarından farklı hareket etmesinin temel nedeni gibi görülebilir. Deleuze'e göre felsefe bir ağacın ya da bitkinin biyolojik olanaklarının sağladığı ölçüde; dağınık hareket eden, çizgisel bir düzeni reddeden, hiyerarşik bir duruşa olanak sağlayan yapılara dayanmaktadır. "Köksap, kök ağacı ya da ağacimsı yapının bir antitezidir. Ağacimsıların hiyerarşik olmasının yanı sıra köksaplar, hiyerarşik değildir ve birbirinden bağımsız çokluklardır" (Deleuze: 1996'dan, Akt: Erdönmez, 2014, s. 8). Köksap'ın çizgisel akışa karşıt bir yapı olması gibi Deleuze'ün yazılarında da bir düşünceyi tek bir

¹ Dr. Öğr. Üyesi Berna Coşkun Onan, Uludağ Üniversitesi, Resim- İş Öğretmenliği A.B.D - Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar, onanberna@uludag.edu.tr

² Pelin Karakaş, Uludağ Üniversitesi, Resim- İş Öğretmenliği A.B.D - Eğitim Enstitüsü, Güzel Sanatlar, pk.pelinn@gmail.com

*Bu araştırma metni, 2021 yılında düzenlenen III. ICMUSS Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Sanatta Yer Değiştiren Organlar ya da Organsız Sanat" başlığıyla sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve kitap bölümü olarak düzenlenmiş halidir.

bağlama oturtmak, tek bir akışla biçimlendirmek mümkün değildir. Deleuze felsefesi bir çalışma ve düşünme biçimi olarak da bu köksapsal oluşun göstergelerini sunmaktadır. Birçok kavramı, tek bir düşünsel akışın sonucu şeklinde ortaya çıkmamış, düşünsel bağlantılarla bir araya geldiği Felix Guattari'nin düşünsel akışıyla bağlantılar sonucu ifade bulmuştur. Deleuze'ün kavramları incelenirken yepyeni bir köksapsal düşünme biçiminden de söz edilebilmektedir: Deleuze-Guattari'cilik. Bu konuda Ümer'in aktarımı dikkat çekicidir:

“Elbette Deleuze'den bahsetmek, Felix Guattari'den, Guattari'den bahsetmek de Deleuze'den bahsetmek demektir. İkisinin de ortaklıklarından önce ve sonra yazdıkları eserler ne kadar önemli olsa da Deleuze'e ait olan Guattari'ye de aittir denilebilir. Bu çalışma, başlığında sadece Deleuze'ü taşıyor olsa bile kaçınılmaz olarak Guattari'yi de anmış olacaktır. Deleuze kaçınılmaz olarak Guattari'dir ya da Deleuze ve Guattari'dir. Ronald Bogue, bu nedenle 'Deleuzoguattari'likten' bahsedebileceğinde bile ısrar etmektedir” (Bogue, 2002'den, Akt; Ümer, 2016, s. 185).

Bu birliktelik, çoğu zaman bu iki düşünürün yazılarına, düşünme ve aktarma biçimlerine de yansımıştır. Metinler, kimin yazdığı belli olmayan, nominalist bir biçimde tekil bir yapıda anlayamayacağımız, herhangi bir sıralama ölçütü bulunmayan dökümanlara dönüşmektedir. Organsız beden de Deleuze'ün felsefeye bakış açısı ile temellendirdiği herhangi bir sınıflamaya sokamayacağımız, her disipline hizmet edebilecek çoklu bir yapıya işaret eden kavramlarından biri olarak bilinmektedir. Bu kavram, özellikle çokkültürlü bir düzeni gerektiren çağımızda sanatçıların eserlerini anlamak ve düşünme yolları geliştirmek için kullanabileceğimiz bir yapı sunmaktadır. Organsız beden kavramını Deleuze'ün geliştirdiği bilirse de kavramı, ilk kez Antonin Artaud 'Tanrı Yargısının İşini Bitirmek İçin' isimli şiirsel yapıtında kullanmıştır.

*“İnsan hastadır çünkü yanlış kurulmuştur.
Onu soymaya karar vermek gerekir,
onu ölesiyeye kaşındıran şu hayvancığı kazımak için, tanrıyı,
ve tanrıyla beraber onun organlarını.
Çünkü bağlayın beni, isterseniz, ama
bir organdan daha yararsız birşey yoktur.
Ona organsız bir vücut yaptığımızda,
onu bütün otomatizmlerinden kurtarmış
ve gerçek özgürlüğüne kavuşturmuş olacağız.”* (Artaud, 2000'den Akt: Duranay, 2014).

İnsan bedenini otomatizm ile ilişkilendiren Artaud'un şiirinden yola çıkıldığında, aslında insanın sürekli bir döngü içinde olan ve aynı rutinleri, hem hareketleri hem de organları ile tekrarlamakta olan bir canlı söz konusudur. Bu anlayışta, insanı bu birbiri ile bağlı çalışan ve sürekli tekrar eden otomatist var olma halinden, organsız beden anlayışı ile kurtarmanın mümkün olduğu fikri öne çıkmaktadır. Varoluşçu felsefenin temel amacı, insana özgü olanı, antropolojik bir zeminde tartışmaktır. Bu tartışmada Deleuze, felsefelerin de bunu başarma yolundaki çabalarına bambaşka bir yol sunarak, çözümler aramıştır. Bu yol, insanın organları nedeniyle oluşturduğu iç hiyerarşisine karşı çıkmakla başlamıştır. Platon'la başlayan, Descartes, Hume, Locke ve Spinoza'ya kadar uzanan hatta Kant'la bir evrim geçiren aklın bedensel varlığın temeli olduğu tezi, belki de ilk kez sorgulanmıştır. Artık yeni bir

soru sorulmaktadır: “Var olmak demek aklın önceliğini savunmak demek midir?”. Artaud’un sözleriyle, tarihte birçok kez karşılaşılan bir durumla tekrar karşılaşmanın ayrıca bir tartışma konusu olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu konu, “Felsefeler mi sanatları doğurmuştur?” yahut “Sanatlar mı felsefeleri doğurmuştur?” dualitesiyle tartışmaya açılabilir. Bu dualist duruma, bu araştırma bağlamında birçok yazarın görüşleriyle ve sanat eserlerinden örneklerle yanıtlar aranabilir. Örneğin Uslu (2020)’ya göre Artaud, organsız bedeninin derin anlamı üstüne yazabilmeyi başarmış nadir kişilerdendir... Artaud’un organsız bedeni algılama biçimine göre “insanın içinden çıkarıp atmak istediği organ bilinçtir” (Uslu, 2020, s. 123). Bilincin insanda bir organ işlevi gördüğü ve ancak bedenden çıkarılması ile bu otomatist duruma karşı koyabileceği de söylenebilir.

Amacın ifadesi

Bu düşünsel denemenin amacı, Deleuze ve Guattari’nin metaforik kavramlarından biri olan *Organsız Beden* kavramını, felsefenin çeşitli disiplinlerin kullanımına açık bir yapı sunması gerekliliği fikrinden hareketle, öncelikle anlamaya çalışmak, bu anlamı sanatlar bağlamında genişletmek ve sonuç olarak eser çözümlenmesi yoluyla açıklayabilmektir. Bu amaçla, metnin oluşturulmasında Deleuze’un organsız beden istemini gösterdiği düşünülen günümüzden eserler belirlenmiş ve bu eserler ile kavramı sanatsal bağlamda açıklamaya yönelik bir tartışma yaratılmıştır. Bu tartışmaya, sanatın temel bileşenlerinin organlar kadar belirleyici olduğu düşüncesi yön vermiştir. Buna göre, sanatın temel ontolojik yapısı ile organlardan oluşan beden arasında bir analogi rahatlıkla kurulabilir. Bu analogide; sanatçının kimliği, sanat eserinin biricikliği, türünün ne olduğu, nasıl sergilendiği, nerede izlendiği, ne kadar süreyle ve nasıl izlendiği, neler hissettireceği yahut hangi estetik bağlamda değerlendirileceği gibi maddeler kendiliğinden dile gelmektedir. Bu düşünsel denemede, *organlar* olarak kabul ettiği bu maddelerin yer değiştirdiği ya da hiç olmadığı *bedenlerden* söz etmeyi denedik.

Düşünceyi kurgulamak

Eserde bedensizleşen organlar

Deleuzeoguattarici düşüncede organsız beden kavramını sanat yoluyla incelemeyi amaçladığımız bir bağlamda organsız beden kavramını anlamak için bedende hiyerarşik olma olgusuna öncelikle biyolojiden yaklaşmak gerekir. Bilindiği gibi beden, belli bir sistem ile çalışan, kalp ve beyin gibi ana mekanizmalara bağlı ve insan ömrünün tümünde sürekli olarak aynı hareketi tekrarlayan otomatist bir hiyerarşik yapı olarak tanımlanabilir. Araştırma düşünsel bağlamında, bedenle sanat arasında kurduğumuz analogide bedendekine benzer bir hiyerarşiden söz edebileceğimizi belirtmiştik. Bu hiyerarşi, zamansal bir sıralılık anlamına gelebildiği gibi organların taşıdığı önem bağlamında da bir anlam taşıyabilir. Bedenin, tarihin tüm süreçlerinde otomatist davrandığı hatta bazı dönemlerde birtakım tinsellikler uğruna yok sayıldığı dahi bilinmektedir. Bu otomatist varoluş, birçok felsefeye ve farklı yaşam biçimlerine göre doğayla, dünyayla ya da evrenle bütünlük kurmanın bir yoludur. Aslında bu bütünlüğü içsel olarak hissetmenin yoludur. Bunun yanı sıra bu otomatist varoluş, doğaya dönüşün tinsel boyutunu yükselten bir amaca doğru çizgiselleşen ve bitmeye doğru doğan beden fikrini de içinde saklamaktadır. Artaud’un önerdiği beden fikri, tüm rutinlerinden kurtarılmış bir bedendir. Özgür bir beden, ancak organsızlaşarak ya da organlarından sıyrılarak bedensizleşme ile olanaklı görünmektedir. Bu analoginin sanatta hayat bulması hiç şaşırtıcı değildir. Sanat, yaşamda fark edip kaçtığımız, ifade bile

edemediğimiz nevrozlarımızın hatta şizofrenilerimizin ifade bulduğu bir tür bedendir. Eserde ifade bulan yaşamsal nevrozlar; çizgiye, imgeye, renklere, taşa, mermere, ağaca, sözcüklere dönüşerek bedenleşir. Tıpkı Mithat Şen'in bu yeniden bedenleşme olgusunu gösteren eserinde olduğu gibi.

Mithat Şen, üretirken imgeyi önce parçalara ayırır, rutininden çıkarır ve sıradışı bir şekilde onda yeni bir beden hayal eder. Farklı zamanlarda farklı eserlerde bu parçaları bir araya getirerek yeniden kurgular. Sanatçı, eser yoluyla imge-beden hiyerarşisini bozarak, organlarını ayırarak anlatıma farklı zamanlarda başka boyutlarda oluşmak üzere ayrı ayrı yeni anlamlar yüklemektedir. “Mithat Şen resminde bedenün göstergelerinden oluşan figür, sürekli yinelenen, bölünmeler ve parçalanmalardan oluşan bir düzenin karşılığı olur çoğu zaman. Bu düzenin önemli bir elemanı olan beden her bir resimde yeniden ele alınarak tekrara tabi tutulmaktadır” (Umay, 2015, s. 41). Şen'in eserinde önce bedenden ayrılan sonra bambaşka bir birleşimde bir araya gelen organlar, bir bedensizleşme örneği oluştururlar. Eserin plastik yapısı da sözü edilen bu bedensizleşmeyi ilk bakışta da anlaşılan, formlara yansıyan bir doğrudan imgelemeyle anlatılmaktadır. Eserde organlar, mevcut düzenlerine ve rutinlerine uymaksızın da bir araya getirilir, hatta her seferinde yaşamaya başlayacakları bir eser, bedene olan mahkumiyetin de görünmez olduğu bir duruma dönüşmektedir. Bedensizleşme, Deleuzoguattaricilik'te organların rollerinin değişimi anlamı da taşıyabilir. “Gözlerinle görmek, ciğerlerinle nefes almak, ağızla yutmak, dilinle konuşmak, beyinle düşünmekten, bir anüs ve gırtlığa, kafaya ve bacaklara sahip olmaktan bıkkınlık gelmesi çok üzücü ve tehlikeli değil midir? Neden kafanın üzerine yürüyüp, sinüslerinle şarkı söyleyip, belinle nefes almayasın?” (Deleuze ve Guattari 1987'den Akt: Uslu, s.131-132). Şen, eserlerinin her birini yeniden ve organizasyonsuz biçimde bir araya getirdiğinde artık o, gözleriyle görmüyor, diliyle konuşmuyor gibidir. Eserde bedenün otomatizminden çıkan organlar, yer değiştiriyor ve bir bedenün hiyerarşisinde hareket etmiyorlardır. Sanatçının 1980'li yıllardan başlayarak ürettiği serinin ilk örneklerinden, görsel 1'deki eseri incelendiğinde bir beden imgesinin biçimsel olarak parçalandığı görülmektedir. Bu parçalama süreç içinde birbirinden bağımsız, anti hiyerarşik biçimde ve sanatçının kurgusu doğrultusunda yeni oluşumlar ile görsel 2'deki halini almıştır. Eserde organların temsili olan formlar, kafasının üstünde yürüyor, belile nefes alıyor, başka bir boyutta, başka kuvvetlerin eylemi sonucunda metaforik bir anlatımla yeni bir temsile dönüşüyorlardır.

Görsel 1 (sol). Mithat Şen, Bozuk Simetri, 1989, Tuval üzerine akrilik, 130x150 cm
<https://www.mithatsen.com/1989-1985>

Görsel 2 (sağ). Mithat Şen, İsimlessiz, 2017, Şasiye gerilmiş parşömen, 130 cm

<https://www.mithatsen.com/2017>

Kimliksiz bir beden düşü

Organsız beden tartışmaya açılacağı bir başka metaforik bağlam ise kapitalizmin bireye ve topluma dayattığı sahte haz duygusunun karşısında galip gelen yeni insan bedenidir. Kapitalizmin modern dönemde filizlenip günümüzde en had safhaya çıkması, topluma ve bireye çeşitli yönleriyle yansımıştır. Günümüzde de bu etkilerin devam ettiği görülmektedir. Kapitalizmin dayattığı yiyecek, içecek, giysi hatta eğlence anlayışları dahi sürekli olarak tüketilmektedir. Fakat organsız beden ile sanatçı bir eleştiri olarak, kendine yeni bir mide, yeni bir haz duygusu yaratıp kapitalizmin dayatmalarına karşı çıkabilecektir. Bu dayatmalar ve algılar ise sadece bunlarla sınırlı değildir. Günümüzde en çok karşılaştığımız durumlardan biri beden ve kimlik sorgulamalarıdır. Beden, toplumlar ve diğer kurumlar tarafından giydirilen bir giysi ile düz çağrışımları getiren bir kalıba zorlanmaktadır. Bu kalıplar, kapitalizmin yayıldığı tüm yaşamsal alanlarda karşılaşılan kalıpların yanı sıra cinsel kimlik sorunlarıyla da birebir örtüşmektedir.

Görsel 3 (Taner Ceylan, Ingres, 2015, Tuval üzerine yağlıboya 47x35 cm)
Courtesy of the artist and Paul Kasmin Gallery.

Beden ve cinsel kimlik, organların zorunlu kıldığı cinsiyet algısına işaret etmektedir. Yoğun şekilde devam etmekte olan fizyolojik cinsiyetin varlığı ve buna karşı bedende hissedilen farklı cinsiyet durumları, cinsel kimlik sorgulamaları, tıpkı organsız bedendeki gibi organın varlığını kabul ederken onu bozma isteği içeren durumları açıklamaktadır. Bozma isteği, Koşar'ın (2021) "Sistemin her bir organına karşı yarattığı yoğun basınç, bireyleri antidepresansız yaşamının ihtimali olmadığı yönünde sürekli telkin ederken, belki de sanat veya herhangi başka bir form aracılığıyla tüm yükümlüklerden sıyrılabilecek yeni bir bakışla donanmanın vaktini işaret etmektedir." sözleriyle de benzerlikler taşımaktadır. Bu doğrultuda günümüz sanatçılarından Taner Ceylan'ın çalışmalarından biriyle söz

konusu duruma örnek sağlamakta yerinde olacaktır. Görsel 3'te *Ingres* isimli eserde, bedensel anlamda bazı açılardan erkek cinsiyetini karşılayan özellikler mevcutken, diğer yandan kadınsal özelliklerinin de yoğun biçimde öne çıktığı dikkat çekmektedir. Burada organların yokluğundan bahsetmek mümkün değildir fakat var olan organlara bastırılmış tarafta kalan cinsiyetimizin özelliklerini de yüklüyor olma durumu, bir yandan yeni bir beden ve yeni organlar oluşturma yoluna giderken, diğer taraftan organsız bedenin savunduğu hiçbir organın diğerinden üstün olmadığı piramitsel yapıyı da kırarak kadın ve erkeği tek bir vücutta buluşturmaktadır. Böylelikle önce cinsiyetlere ve sonra dolayısıyla organlara yüklenen üstün ya da diğerine göre daha önemli olma mevhumu ortadan kalkmaktadır. Koşar'a göre toplumsal kimlik ya da cinsiyetli toplum krizi "Toplumun en küçük yapı taşından en büyüğüne, sisteme dâhil tüm organlar tarafından büyük bir mekanizma olarak kurgulanan "cinsiyetli toplum modeli"; oturduğu kökleri her gün daha da fazla sağlamlaştırmaktadır" (Koşar, 2020, s.85).

Eserde bedenleşen organlar

Bedenin bir bütün olarak değil organizasyonsuz ve ayrı ayrı organlar olarak değerlendirildiği bir durumda zaman faktörüne dikkat çekmek gerekmektedir. O an, orada organize biçimde çalışan organlar başka bir boyutta anti hiyerarşik biçimde, bütünden ayrı organsız bedenler konumunda başka temsiller halinde olabilirler.

"Burada organları hemen bir kenara atmak söz konusu değildir, en önemli organ olan beynin bedenin geri kalanını düzenleyip denetlediği piramit şeklinde bir düzen olarak organları birbirleriyle ilişkilendirmekten vazgeçmek gerekir.... Organsız beden organlardan yoksun bir beden değildir. Organik belirlemelerin ötesinde bir beden, belirlenmemiş organlardan oluşan bir beden, farklılaşma yolunda bir beden söz konusudur" (Sauvagnargues, 2006, s. 70).

Modern dönemden günümüze süregelen, kadına dayatılan güzel olma durumu da kapitalist bir düzenin inşasıdır. Sayısız makyaj malzemelerinin üretilmesi, çeşitli reklamlarla kadına atfedilen daha güzel olma dayatması, masallarla beyinlere kazılmaya başlanan beğenilme nevrozu... İnsanın organsız beden ile artık, kendine yeni bir güzellik anlayışı oluşturmasıyla galip gelinebildiği bir durumdur. İnsanın otomatist bir varlık olduğunu söylemiştik. Günümüzde daha güzel olma, beğenilme ya da arzu nesnesi olma uğruna yapılan makyaj, süreklilikle dayatılan estetik operasyonlar da günümüzde hayatımızın içinden çıkılamayan bir döngüsü halindedir.

"Kompleksler yığını bir canavar olarak insan, Narkisos misali bir saplantıya sürüklenir. Görüntüsü dahil her şeyi tüketmeye başlayan bu saplantı patolojiktir. Arzulayan bir makine olarak kendi görüntüsü ve görece kusurlarıyla savaşan beden, ideal güzellik uğruna çok ağır bedeller öder. Bunun bir tür sado-mazoşist süreci yansıttığını savunan Freud, özellikle kadınların bu ideal forma ulaşmak için gösterdikleri çabanın bir kereye mahsus olmadığını belirtir" (Koşar, 2018).

Organ-beden ve cinsiyetli toplum-beden arasındaki analogi, organların mevcut bedenden önce varlık kazandığını gösterir. Bu durum, belirlenmiş ve giydirilmiş cinsiyetin karar verme mekanizmalarını harekete geçirdiği ve toplumsal rolleri belirlediği gibi birçok çıkarımla anlamlandırılabilir. Koşar'ın eserlerindeki malzemeler, form anlayışı ve bağlam da insanın bu cinsiyetçi durumdan kurtulmasına yönelik bir eleştiri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle eserlerinde naylon kadın çorabı kullanması dayatılan güzellik algısına malzeme kullanımı ile de desteklenmiş bir eleştiri olarak okunabilir.

Görsel 4 (Sol). Özüm Koşar, Corps Morcele, GsB, 2018, Naylon çorap, keçe, elyaf, ip, 62x40x25 cm
<https://ozumkosar.com/GsB>

Görsel 5 (Sağ). Özüm Koşar, Corps Morcele, MsB, 2019, Naylon çorap, keçe, elyaf, ip, 20x97x29 cm
<https://ozumkosar.com/MsB>

Organlarından arınmış sanat

Organsız beden kavramını eserlere yansımalarıyla incelediğimizde, Deleuze'ün yarattığı kavramların birçok bağlamda okunabilirliğini de anlaşılır olmaya başlar. Bu açıdan Deleuze felsefesi tıpkı diğer bir kavramı olan köksaptaki gibi başlangıcı ve sonu olmayan, istediğiniz noktadan aralayabileceğiniz bir kapı işlevi görmektedir. Bu kapıyı, sanat pratikleri üstünden birçok bağlamda değerlendirmek çağdaş sanatı anlayabilmek noktasında yol gösterici olmaktadır.

İmgeye doğrudan yer veren eserleri, konu bağlamında organsız beden kavramıyla ilişkilendirmek mümkünken, sanat eserinin çağdaş sanatta geldiği noktada birçok metaforik anlatımla da çeşitli boyutlarda ilişkiler kurmak olanaklıdır. Bu konuda, sanatta ya da spesifik bir bağlamda temsil işlevinin temel nosyonlarından biri olarak resim sanatında birçok örnek verilebilir. Resmin temsil kaygısını ana omurgasının dışında bırakan en önemli örneklerden biri Bedri Baykam'ın boş çerçevesidir.

Görsel 7 (Bedri Baykam, The Classical Frame, 150x150 cm, 2013)

<http://www.bedribaykam.com/tr/galeri/2013-boscerceve>

“Boş çerçeve” adlı eseriyle Baykam, ne’yi görmemiz ya da ne’yi görmememiz üzerinde düşündürmeye başlarken, kendimizi resmin alanından çıkmış hissediyoruz. Resmin çerçeveden ayrı da düşünebileceği fikriyle beraber, çerçevenin temel bir organ gibi nominalist etkisinin yadsındığı bir tartışma başlamıştır. Baykam’ın (2013) esere ilişkin açıklamaları şöyledir: “Kompozisyon, renk, konu, derinlik, gerçekle flört, canlı yayın ve 360 derece her biri birbirinden farklı yüzbinlerce görüntü üretimi! Çerçevenin her iki yanından onun içine bakan hiç kimse aynı şeyi görmüyor. Bu işlerde durumun kontrolü, gözleri bu aktif alanda gezen izleyicide”. Eserde sanatın temel öge ve ilkelerine ek olarak ontik organları, yer değiştirmenin ötesinde yok olmuştur. Bir fikrin izleyiciye nakşolmasında en önemli yol “göstermemektir” mottosuyla varlık kazanan bir eser, organlarının varlığından bile haberdar değildir. Onun için doğal olan, organsızlaşmadır.

Organları yer değiştiren sanat

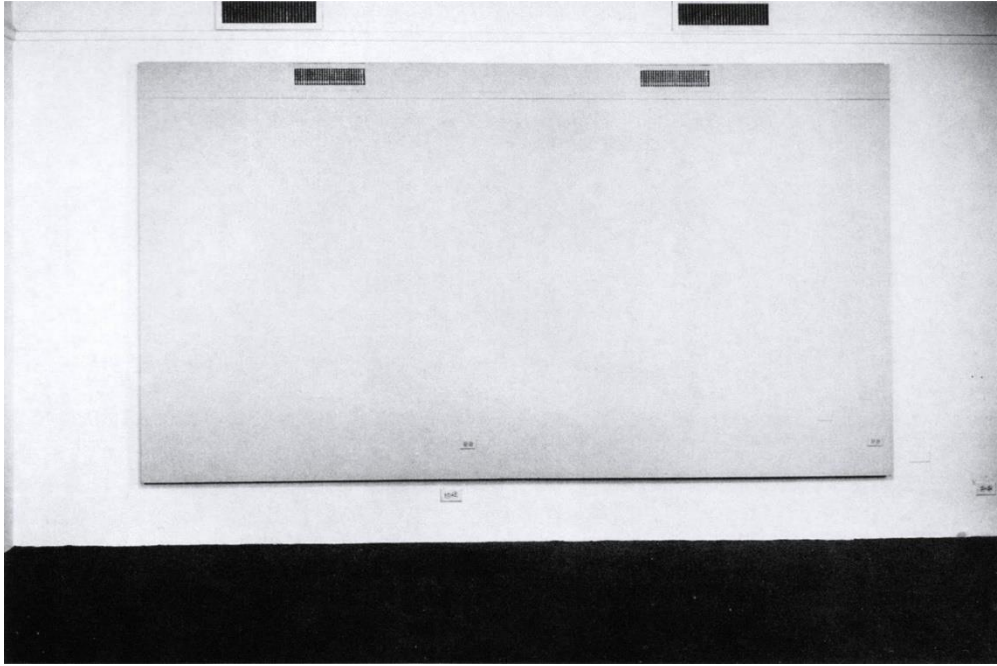
Sanatta organların yer değiştirmesi mefhumu, sergileme olanakları bağlamında da birçok çarpıcı örneği düşünmemize yol açmaktadır. Kurt Schwitters’ın Merzbau (1933) adlı alan kurgusu bu değişimin öncül örneklerinden biridir. Sanatçı, yerden kaideler eşliğinde yükselen heykellerden kaçır gibi bir tutumla, izleyiciyi nefes nefese bırakan tedirgin bir deneyim içine sürüklemiştir. Eserde tavandan sarkıtlar gibi indirilmiş kütleler altında yürümekte zorlanan izleyici, bu büyük değişimin ilk performatif katılımcısına dönüşmüştür. Sanatın organları, katılımcıların etkisiyle bedeninde yer değiştirmekte ve hatta izleyicinin değişen rolüyle yeni organlar dahi eklenmektedir. Sanatta eserin biricikliği ve bitmişliği nosyonu yerinden edilmiş ve sürekli ertelenen bir oluşum türüne dönüşmüştür. Dada hareketi, sanatta organların yer değiştirmesi bağlamında sanat kuramcılarında önemli ipuçları vermiş, sonraki sanatlara nasıl yaklaşılması gerektiğinin önerisini sunmuştur.

Görsel 8 (Kurt Schwitters, Merzbau, 1933)

<https://tr.pinterest.com/pin/111745634481778033/>

Çağdaş sanatta sanatın ontolojik değişimini gösteren ve bu araştırmanın analogisini destekleyen örnekler çoğaltılabilir. 1967 yılında William Anastasi tarafından üretilen Batı Duvarı adlı eser bu sorgulama için ayrıca önemlidir. Avrupa’da Documenta ve Manifesta ile yeniden şekillendirilmeye çalışılan sanatın galeri olgusunun bürokratik yapısına bir karşı duruş olarak nitelendirilebilir. O’Doherty’e göre (2016) eser, izleyiciyi mekânın aldatıcı boyutlarına, saf berraklığına ve yan yana asılmış olma duruma götürürken, bir yandan da eserde yanılısma yaratma yoluyla elde edilen estetik değerlere götürmektedir. Bu düşünceye yol açan sanatçının galeri duvarının fotoğrafını ironik bir temsile dönüştürerek

Görsel 9 (William Anastasi, Batı Duvarı, Dwan Main Galerisi, 1967)

<https://montaltomarco.com/2019/07/14/strategies-surfaces-week-6/>

Eser, çalışmanın sergileneceği duvarın fotoğrafıdır. Bu fotoğraf, organsız beden kavramının çeşitli boyutlarıyla incelenmesine olanak sağlamaktadır. Sanatta geçmişten günümüze değişen, sanatın ne olduğu ve nasıl olması gerektiği tartışması noktasında Batı Duvarı; sanatın tüm elemanları ve işlevlerinin aynı öneme sahip olduğu, sergilenecek bir duvarın dahi esere değer kattığı ve evrensel estetik değerlerin ne’ler olduğu sorununa yeniden bakarak oluşabilecek yeni anlamlara işaret etmektedir. Bu durum çağdaş sanatın sınırsız imkanlarıyla, hangi niteliğin ya da hangi organın daha öncelikli ve önemli olduğunun antihiyerarşik bir saptaması ya da sanatta bir organsızlaşma olarak açıklanabilir. Sanatta kurumsal bir organ olarak sanatçının rolünün de değişimine vurgu yapmak bağlamında birçok eser örnek gösterilebilir. Sanatta günümüz sanatında sonsuz yeteneği, eğitime ihtiyacı olmayan sezgiselliğiyle kavrayan ve müthiş bir ustalıklarla bunları sergileyen kişi olmaktan çıkmıştır. Bu çıkış, yaşanan büyük değişimin göstergelerini sunmaktadır. Bu konuda benzer bir değişimler ilişkisini vurgulayan Koşar’ın

(2021) sözleri dikkat çekicidir: “Bireyselleşmiş bir sanat anlayışı yerine anonimliğin benimsendiği sanat-hayat pratiklerini merceğine alarak, bahsi geçen okumalar üzerinden bir ilişki bağı oluşturmak hedeflenmektedir; sanatçısının belirsizleştiği ortamda sanat yapıtının ise bir tür Organsız Beden yaratma potansiyeli sorgulanmaktadır.”. Deleuzoguattarici bir anlayışta sistematik bütünleri kasteden beden kavramı, organları normatif bir gözetime sokmaktadır. Kurumsallık, organların bedene bağlılığı ve hareket kapasitesi ile ilişkisi düşünüldüğünde, sanat kurumlarına organsızlaştırma yönünde bir yüklem yapabilmek mümkün olacaktır.

Sonuç yerine

Organsız beden, Gilles Deleuze’ün felsefeye bakış açısı ile icat ettiği ve özellikle düşünme ve eyleme dönüştürme gibi felsefeyle insan arasındaki ilişkilerin somutlaştığı bir alan olarak sanatlarda okunabilecek bir kavramdır. İnsan bedenini otomatizm ile ilişkilendiren Artaud’un şiirinden yola çıkarak, aslında insanın sürekli bir döngü içinde olan ve aynı rutinleri, hem hareketleri hem de organları ile tekrarlamakta olan bir canlı söz konusudur. Bu anlayışta, insanı bu birbiri ile bağlı çalışan ve sürekli tekrar eden otomatist var olma halinden, organsız beden anlayışı ile kurtarmanın mümkün olduğu fikri öne çıkmaktadır. Araştırmamızın girişinde bu kavramın Deleuzoguattarici bir yaklaşımla oluştuğunu özellikle çokkültürlü, disiplinlerarası ve yeni materyalci bir bir düzeni gerektiren çağımızda sanatçıların eserlerini anlamak ve düşünme yolları geliştirmek için kullanabileceğimiz bir yapı sunduğu vurgulanmıştır.

Bu araştırmada öncelikle Deleuzoguattarici bu kavramı anlamaya çalışmak, bu anlamı sanatlar bağlamında genişletmek ve sonuç olarak eser çözümlenmeleri yoluyla açıklayabilmek amaçlanmıştır. Bir düşünsel deneme olarak yapılandırılan araştırma sürecinde çağdaş sanatın değişen ontolojik yapısından hareket edilmiş, bu kapsamda kavramla ilişkili altı eser çözümlenmiştir. Bu çözümlenmeye, sanatın temel bileşenlerinin organlar kadar belirleyici olduğu düşüncesi yön vermiştir. Buna göre, sanatın temel ontolojik yapısı ile organlardan oluşan beden arasında; sanatçının sanattaki rolü, sanat eserinin biricikliği, türün ne olduğu, nasıl sergilendiği, nerede izlendiği, ne kadar süreyle ve nasıl izlendiği, neler hissettirdiği yahut hangi estetik bağlamda değerlendirildiği gibi maddelere dayanan bir analogi kurulmuştur. Bu analogik bakışta ve bu eserler sınırlılığında birtakım sonuçlara varılmıştır. Bu sonuçlar; *Eserde bedensizleşen organlar*, *Kimliksiz bir beden düşü*, *Eserde bedenleşen organlar*, *Organlarından arınmış sanat*, *Organları yer değiştiren sanat* başlıklarıyla sunulmuştur. Bu başlıklara göre, bu araştırmanın amacı olan organsız beden kavramını sanatta konumlandırma çabası birçok şekilde kurulabilmiştir. Sanat kurumu ve çeşitli bileşenlerini sıkı bağları nedeniyle kurduğumuz organlar, araştırmadaki analogik yaklaşımımıza incelenen eserler sınırlılığında yön vermiştir. Bu analogi yoluyla; sanatta organsız beden kavramı; bir yandan imgesel çağrışımları yoluyla düz anlamda ve metaforik anlamda konu olarak görülmüş; diğer yandan sanatın kurumsallığı bağlamında yaşamdan malzeme kullanımı, geleneksel anlayışın dışında bileşenler ve sergileme olanaklarına başvurma gibi nedenlerle araştırmada kavramın genişletilmesi yönünde bir düşünme denemesi gerçekleştirilmiştir. Bu düşünsel denemede eser çözümlenmeleri yoluyla, *organlar* olarak kabul edilebilecek temel maddelerin yer değiştirdiği ya da hiç olmadığı *beden*lerden söz etmeyi denedik.

KAYNAKÇA

- Baykam B. (2013). *Boş çerçeve*. <http://www.bedribaykam.com/tr/galeri/2013-boscerceve>
- Coşkun Onan, B., (2013). Necessity of a Dictionary of Contemporary Art in Theory and Practice Concerning Art Education, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 106, 10 December 2013, Pages 1890-1899
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.215>
- Çobanlı E., I. (2014). 20. yüzyılın postmodern düşünürü olarak Gilles Deleuze, *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5.
<http://193.140.143.67/handle/11424/3659>
- Duranay, H. (2014). Modernizm Üzerine Karın Ağrıları: 1 Otomatizm, Organsız Beden, Musallat-Bilim... *Null*. 37-39. <https://cromagnoneditions.files.wordpress.com/2015/06/null2.pdf>
- Erkan, Ü. (2019), Gilles Deleuze Felsefesinde Temel Kavramlar ve Yeni Toplumsal Hareketler, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19: 2629-2651.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/opus/issue/46281/589030>
- Erhat, A., & Kadir, A., (2019). Homeros: İlyada, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Jagodzinski, J. (Ed.). (2017). What is Art Education? Art Education after Deleuze and Guattari, *Education, Psychoanalysis, and Social Transformation*
- Jones, G., & Roffe, J., (Eds.).(2014) . Deleuze'ün Felsefi Mirası. İstanbul: Otonom Yayınları.
- Koşar Ö. (2018). *Corps Morcelé* (fragmented body). [Parçalanmış beden].
<https://ozumkosar.com/Corps-Morcele>
- Koşar, Ö. (2020). Güzel Doğulmaz, Güzel Olunur!: Beauvoir'ın Aşkınlık, Irigaray'ın Taklit Düşüncesi Üzerinden Güzellik Sorunsalı, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 3(1), 83-101.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ktc/issue/54557/689711>
- Koşar Ö. (2021). Büyük grotesk beden'den organsız beden'e: Sanatta Kolektif bilinç ve anonimlik. [From grotesque body to body without organs: Collective conciousness and anonymity in art]. 4. *Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*. Muğla/Türkiye.
http://febts.com/images/FEBTS21_Abstract_Book.pdf
- O'Doherty, B. (2010). *Beyaz Küpün İçinde** Galeri Mekanının İdeolojisi, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Sauvagnargues, A. (2010). Deleuze ve Sanat, De Ki Basım Yayım, Ankara
- Uslu, A. (2020), Anlamın organsız bedeni. *ViraVerita E-Dergi*, (11), 115-139.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1143776>
- Ümer, E. (2016), Gilles Deleuze'ün sanatı ve Francis Bacon ya da duyumsamanın mantığı, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Sayı 15: 185-192

Internet and Smart Phone Use in Turkey and Italy: Online Activities, Social Interactions and Addictive Uses

Gülnur YENİLMEZ KAÇAR¹

Introduction

The Internet has become an indispensable part of everyday life for billions of people all over the world. It has changed how people connect with others, how information is shared, how businesses are carried on, how organizations are structured. It is used for a great number of purposes such as getting education, doing business, shopping, keeping up to date on the latest news, spending leisure time etc. As of January 2020, the number of internet users in Turkey reached 62 million, which made up 74% of the total population. The average time spent on the Internet was 7 hours 29 minutes in Turkey, which was higher than global figures (6 hours 43 minutes) (Kemp, 2020c, 2020a).

Functioning like a computer but small in size, the smartphone is the most common and convenient device to access the Internet without spatial or temporal boundaries. It is a revolutionary tool changing the way people interact with technology. Today the development of the Internet is shaped mainly by the advances in smart phone technologies as people do not spend time in front of their computer after work or school, but lie on the couch surfing the Internet through their smartphones and stay online wherever they go.

In 2020, 89% of all internet users aged 16 to 64 had a smartphone, and 93% of total internet users accessed the Internet via smartphones in Turkey (Kemp, 2020c). While mobile phone connections increased by 3.4%, the number of internet users increased by 4% in Turkey in 2020 (Kemp, 2020c). As regards the figures, it is evident that smartphones play a significant role in the increase of internet use. Moreover, the proliferation of smartphones coincided with the rise in popularity of social media and this led users to prefer smartphones over other media to access social media platforms (“Smartphones and how they impact our daily lives,” 2019).

Internet use is quite high for young people, and the rise in smartphone ownership for this group plays a significant role in making the Internet a ubiquitous component of their life (Lenhart, Purcell, Smith, & Zickuhr, 2010). Called as “digital natives”, young people get acquainted with the Internet and mobile technologies at an early age and spend most of their time engaging in online activities on virtual platforms via their smartphone (Prensky, 2001). They seize the opportunities such as interacting with others on online platforms, expressing their self with videos, texts, photos with rich tools, getting access to information easily, satisfying their curiosity, improving their creativity on virtual

¹ Gülnur Yenilmez Kaçar, Lecturer Dr., Trakya University, Department of Foreign Languages, gulnuryenilmez@trakya.edu.tr

environments whenever and wherever they want (Mascheroni & Ólafsson, 2014). Nevertheless, there exist also risks related to the overuse of the Internet and smartphones (Dunkels, Frånberg, & Hällgren, 2011; Guan & Subrahmanyam, 2009). Furthermore, as the rise in the adoption of the Internet and smartphones never seems to slow down, the risks and negative experiences will also persist (O’Dea, 2021). Therefore, the use of the Internet and smartphones by young people should be examined in a broad sense to demonstrate the risks and opportunities. There is much research on the subject but it usually takes teenagers and children as a target group (Lenhart et al., 2010; Livingstone, Mascheroni, & Ólafsson, 2014; Mascheroni & Cuman, 2014). However, the research on mobile internet experiences of young people is limited. To bridge the gap in the literature, the current research aims at investigating the mobile internet experiences of young adults as a pilot study. It offers an overview of internet and smartphone use of young people in Turkey in comparison to the use of young people in Italy under the themes of internet use, smart phone use, online activities, social contacts and addictive uses.

Method

To investigate the use of the Internet and smart phone by young people, an online survey was conducted among college students from Turkey and Italy between January, 6 and February, 21 2020 as a pilot study. The survey was developed by adapting some questions mainly from “Net Children Go Mobile Research” (Mascheroni & Ólafsson, 2014) and various studies (Christofides, Muise, & Desmarais, 2010; Shi, Luo, Yang, Liu, & Cai, 2014) and by generating some others to assess college students’ habits and attitudes. The link of the survey was shared with students in Edirne and Naples and the data were collected through snowball sampling. After eliminating the uncompleted and invalid responses, a sample of 103 cases was used for the research. Of the participants, 62 were from Turkey, 71% of whom were female and 29% were male. 41 participants were from Italy, 51.2 % of whom were female and 48.8 % male. Ranging between 18 and 26, the average age was 20.6 (SD = 1.8) for the participants from Turkey while it was 22.6 (SD = 1.8) for the ones from Italy.

Findings and Discussion

Participants were asked a multiple-choice question to determine their general use of the Internet daily. Options ranged from “less than one hour” to “more than eight hours”.

Table 1. Time Spent Daily on the Internet

	TURKEY		ITALY	
	Frequency	%	Frequency	%
less than an hour	1	1.6	0	0.0
2-4 hours	12	19.4	7	17.1
5-6 hours	30	48.4	12	29.3
7-8 hours	9	14.5	7	17.1
more than 8 hours	10	16.1	15	36.6
<i>n</i>	62	100.0	41	100.0

Most of the Turkish participants (48.4%) reported that they spent 5-6 hours on the Internet whereas only one participant reported to be using the Internet less than one hour. The findings for Turkey revealed that only 30.6% of all participants spent more than six hours a day on the Internet, which was inconsistent with the “Digital 2020: Turkey” report, indicating average time spent on the Internet as seven hours twenty nine minutes daily in Turkey (Kemp, 2020c). Most of the Italian participants (36.6%) reported that they spent more than 8 hours on the Internet whereas no participant reported to be using the Internet less than one hour. The findings for Italy demonstrated that Italian students spent much more time on the Internet than Turkish ones. 53.7% of the Italian participants were found to spend more than six hours a day on the Internet. It was much higher than the average figures by the “Digital 2020: Italy” report, which indicated the average daily time spent on the Internet as six hours in Italy (Kemp, 2020b).

To learn the most preferred device to go online, participants were asked multiple choice questions examining the frequency of using devices (i.e. desktop, smart phone, etc.) (on a scale from 1 = “never” to 5 = “always”). The most used device for both countries was found to be the smart phone (for Turkey, \bar{X} = 4.5, SD = 0.7; for Italy \bar{X} = 4.7, SD = 0.4). The least preferred device was found to be the desktop computer and tablet for Turkey (\bar{X} = 1.7, SD = 1.1 and \bar{X} = 1.7, SD = 1.1, respectively). For Italy, the least preferred device to go online is tablet (\bar{X} = 1.9, SD = 1.1). The use of desktop computers is high in Italy (\bar{X} = 3.1, SD = 1.2).

Mobile internet use is basically determined by financial factors. Individuals prefer free Wi-Fi networks if they cannot afford to pay mobile internet plans. To check the adoption of mobile internet and to examine the use of Wi-Fi, participants were asked how they connect to the Internet. Most of the Turkish participants (85.5%) connected to the Internet via both mobile internet and Wi-Fi. Only 1.6 % of them had a phone without mobile internet. 9.7% of them connected to the Internet via Wi-Fi only. The percentage of connecting to the Internet via both mobile internet and Wi-Fi was much lower for Italian participants (68.3%). 29.3% of them had mobile internet only. None of the Italian participants had a phone without mobile internet. This suggests that Italian participants had more autonomy of use as most of them have mobile internet plan.

To question the ownership of smartphone/ mobile phone and the use of the Internet at an early age, the participants were asked a couple of questions.

Table 2. The Age of the First Use of Internet, Mobile Phone and Smartphone

	TURKEY				ITALY			
	Minimum	Maximum	Average	SD	Minimum	Maximum	Average	SD
Age of first internet use	6	17	9.2	3.2	5	16	12.1	2.4
Age of first mobile phone	6	21	13.1	2.8	8	17	11.8	2.3
Age of first smartphone	8	24	14.5	2.8	12	20	15	1.9

The average age of first internet use was 9.2 for Turkish participants (SD = 3.2) while it was 12.1 for Italian ones (SD = 2.4). The average age of having the first mobile phone was earlier for Italian, 11.8 (SD = 2.3) while it was 13.1 for Turkish participants (SD = 2.8). The average age of having the first smart phone was much higher for both countries, 14.5 (SD = 2.8) for Turkish and 15 (SD = 1.9) for Italian. The findings suggest that participants from both countries got acquainted with the Internet and smart phone at an early age.

As participants from both countries spent a significant amount time on the Internet, daily online activities they perform aroused interest. Therefore, the participants were asked how often they performed a number of activities online (on a scale from 1= “never” to 5= “always”).

Table 3. Daily Online Activities

Daily Online Activities	TURKEY		ITALY	
	Average	SD	Average	SD
Visited a social network profile	3.4	1.2	4.6	0.9
Watched video online	4.2	0.8	4.7	0.5
Listened to music online	4.3	0.9	4.7	0.5
Used instant messaging application (e.g. WhatsApp)	4.5	1.0	4.9	0.2
Checked info online to satisfy a curiosity	4.3	1.0	4.4	0.7
Published photos, videos or music to share with others	2.8	1.3	3.7	1.0
Played online games	2.8	1.7	2.8	1.4
Watched television / movie online	3.9	1.1	4.2	0.8
Read/ watched the news on the Internet	3.6	1.1	4.3	0.6
Created a character, pet or avatar online	1.8	1.2	1.4	0.7
Downloaded a paid app	1.5	1.0	1.8	1.1

According to the findings, using instant messaging was the most common daily online activity among all others for both Turkey and Italy (\bar{X} = 4.5, SD = 1.0 and \bar{X} = 4.9, SD = 0.2, respectively). Individuals used chatting services in order to interact with each other and, according to various studies, social interaction is a major motive to use the Internet (Kim, Sohn, & Choi, 2011; Leung, 2013; Nadkarni & Hofmann, 2012). Especially the Italian participants engaged in instant messaging almost always. Listening to music online and checking information online to satisfy a curiosity were the activities performed frequently by Turkish participants (\bar{X} = 4.3, SD = 0.9 and \bar{X} = 4.3, SD = 1.0). Watching video online (\bar{X} = 4.2, SD = 0.8) was a popular activity for Turkish participants. The Internet was also reported to be used for watching television online and online movies and for reading or watching the news on the Internet (\bar{X} = 3.9, SD = 1.1 and \bar{X} = 3.6, SD = 1.1 respectively). The activities performed almost never online were downloading a paid app (\bar{X} = 1.5, SD = 1.0) and creating a character, pet or avatar online (\bar{X} = 1.8, SD = 1.2) for Turkish participants. Both Turkish and Italian participants reported to play online games often (\bar{X} = 2.8, SD = 1.7 and \bar{X} = 2.8, SD = 1.4 respectively).

Listening to music online and watching video online ($\bar{X} = 4.7$, $SD = 0.5$) were at the top of the list of most common daily activity after instant messaging for Italian participants. Visiting a social network profile was a popular activity ($\bar{X} = 4.6$, $SD = 0.9$) while it was an activity performed less often by Turkish participants ($\bar{X} = 3.4$, $SD = 1.2$). This activity is categorized under “surveillance/ knowledge about others” motive in research examining uses and gratifications of the Internet (Cho, de Zúñiga, Rojas, & Shah, 2003; Whiting & Williams, 2013). It suggests that Italian participants were more interested in online activities with the purpose of following what their friends/ people were doing. Checking information online to satisfy a curiosity ($\bar{X} = 4.4$, $SD = 0.7$) and reading or watching the news on the Internet ($\bar{X} = 4.3$, $SD = 0.6$) were the activities Italian participants performed usually and can be labelled as use of the Internet with “information seeking” or “cognitive needs” (Charney & Greenberg, 2001; Cho et al., 2003; Flanagin & Metzger, 2001) within the framework of “uses and gratifications approach” (Katz, 1959). Publishing photos, videos or music to share with others was a usual activity for Italian participants ($\bar{X} = 3.7$, $SD = 1.0$) while it was not so common for Turkish ones ($\bar{X} = 2.8$, $SD = 1.3$). It can be regarded as an effort to present the self (Quan-Haase & Young, 2010), to give information about the self (Ruggiero, 2000) or to get attention from others (Urista, Dong, & Day, 2009). The activities performed almost never online were creating a character, pet or avatar ($\bar{X} = 1.4$, $SD = 0.7$) and downloading a paid app ($\bar{X} = 1.8$, $SD = 1.1$).

As it is observed from online activities, social interaction is a significant motive to use the Internet. To understand which platforms are preferred as an interpersonal utility, the participants were asked if they had an account on the most popular social network sites (determined in accordance with the “Digital 2020” report) (Kemp, 2020a) and asked how often they used them (on a scale from 1 = “never” to 5 = “always”).

Table 4. Daily Use of Social Network Sites

	TURKEY		ITALY	
	Average	SD	Average	SD
Facebook	1.6	1	4.4	0.8
Instagram	4.2	1.1	4.5	0.4
Twitter	3.2	1.3	2.2	1.2
TikTok	1.8	1	2.1	0.9
Snapchat	2.5	1.3	2.1	0.9

43.5% of the Turkish participants reported not having a Facebook account while the participants without a Facebook account made up only 7.3% of all Italian participants. Turkish participants used Facebook the least often among other platforms ($\bar{X} = 1.6$, $SD = 1$). Italian participants, on the other hand, used Facebook quite often, which is consistent with “Digital 2020: Italy” report showing Facebook as the most used social networking platform in Italy (Kemp, 2020b). The most used social network site was Instagram both for Turkish participants ($\bar{X} = 4.2$, $SD = 1.1$) and Italian participants ($\bar{X} = 4.5$, $SD = 0.4$). The least popular platform following Facebook was

TikTok in Turkey ($\bar{X} = 1.8$, $SD = 1$) and most of the Turkish participants did not have an account on TikTok (87.1%). The least popular platforms were TikTok ($\bar{X} = 2.1$, $SD = 0.9$) and Snapchat ($\bar{X} = 2.1$, $SD = 0.9$) in Italy and most of the participants did not have an account on them (70.7% for both platforms).

Since social networking sites are used to interact with others, it is necessary to learn the extent of their social circles online. Therefore, the participants were asked how many followers/ followed/ friends they had on Facebook and Instagram. According to the findings, Turkish participants had 433.9 followers, and followed 305.4 people on average on Instagram. Italian participants had far more followers ($\bar{X} = 1124$) and they followed far more people ($\bar{X} = 544.8$) than Turkish peers on Instagram. Turkish participants had 511.6 friends on average on Facebook. Italian ones, on the other hand, had 1328.2 friends on average. According to figures, Italian participants had much more contacts on social network sites than Turkish participants, which suggests they were more likely to accept follow/ friend requests even from people they did not know well.

As it is seen from the figures, most of the participants preferred using the smartphone to connect to the Internet as it is a practical device. Considering its frequent use, the participants were asked what benefits they got by using a smartphone. They were given two sentences and asked if the statements were true, partially true or false for them. 68.3% of the Turkish participants agreed that they felt more connected to their friends thanks to their smart phone. 91.6% of the Italian participants felt more connected to their friends thanks to their smart phone, which suggests that they regarded the smartphone as an essential tool for social connectedness. 78% of the Turkish participants found it easier to organize their daily activities due to having a smartphone. 81.7% of the Italian participants found it easier to organize their daily activities due to having a smartphone. 83.8% of the Turkish participants reported that they got bored less thanks to their mobile phone and 61.9% of the Italian participants reported so, which suggests that Italian did not regard the smartphone as a tool to relieve their daily stress as much as their Turkish peers did.

The high online engagement rates by both countries raises a question whether young people use the Internet and smartphones excessively. Therefore, participants were given a set of statements as regards internet and smartphone addiction and were asked if they experienced any of them for the last year (on a scale from 1 = “never” to 5 = “always”). Most of the Turkish participants ($\bar{X} = 2.7$) and Italian participants ($\bar{X} = 2.8$) reported that they often caught themselves surfing the Internet even when they were not really interested. Some of them reported that they tried to spend less time on the Internet but could not manage it ($\bar{X} = 2.1$ for Turkish participants and $\bar{X} = 2.3$ for Italian participants). As to smartphone use, many participants agreed that they felt bothered when they could not check their smartphone during the day ($\bar{X} = 2.6$ for Turkish participants and $\bar{X} = 3.1$ for Italian participants). It can be concluded that participants from both countries showed signs of internet and smart phone addiction, while the situation was more critical for Italian participants.

Conclusion

With the rapid developments in technology, smartphones and the Internet have become an integral part of daily life. With the ease of mobile internet on smartphones, social interaction has transferred into a new sphere, to social network sites. Born into a digital world, young people, called digital natives, are quite skillful at utilizing the Internet and smartphones and use social networks the most among others. The current study examines the internet, smartphone and social media usage of young people, and provides a general overview of their social life with a communication perspective. Adopting a holistic approach, the study contributes to literature in addressing the benefits and risks of online technologies and platforms for young people. This study is significant as it presents and compares data on two distinct countries, Turkey and Italy.

The findings suggest that smartphone was the most used device to go online for young people in 2020. All having a smartphone, college students most often went online via mobile internet on their smartphone. Using instant messaging services was the most common online activity they performed daily, which highlights the use of the Internet for social interaction purposes. Among all social network sites, they used Instagram the most. Facebook ranked the last for young people in Turkey whereas it was the most popular platform after Instagram for young people in Italy. Young people enjoyed having and interacting with large social circles on social media. However, the Italian had far more contacts on their social networking accounts than the Turkish. Young people from both countries regarded the Internet and smartphone as indispensable tools bringing benefits into their daily life. However, they were also prone to the internet and smartphone addiction. They used the Internet excessively and showed the symptoms of internet and smartphone addiction. However, young people in Italy were far more dependent on their smartphone and the Internet, which draws attention and needs to be tackled. The findings give implications about the overdependence on the Internet and smartphone, and can be referred as a guideline to analyze mobile media usage of young people. Although the study offers a broad overview of the subject, it can be replicated with a wider sample to increase validity.

References

- Charney, T., & Greenberg, B. (2001). Uses and gratifications of the Internet. In L. & D. Atkin (Ed.), *Communication, technology and society: New media adoption and uses and gratifications* (pp. 383–406). Cresskill: Hampton Press.
- Cho, J., de Zúñiga, H. G., Rojas, H., & Shah, D. V. (2003). Beyond access: The digital divide and Internet uses and gratifications. *IT & Society*, 1(4), 46–72.
- Christofides, E., Muise, A., & Desmarais, S. (2010). Privacy and Disclosure on Facebook : Youth and Adults ' Information Disclosure and Perceptions of Privacy Risks, 1–57.
- Dunkels, E., Frånberg, G.-M., & Hällgren, C. (2011). Young People and Online Risk. In *Youth culture and net culture: Online social practices* (pp. 1–16). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-60960-209-3.ch001>
- Flanagin, A. J., & Metzger, M. J. (2001). Internet use in the contemporary media environment. *Human Communication Research*, 27(1), 153–181. <https://doi.org/10.1093/hcr/27.1.153>
- Guan, S. S. A., & Subrahmanyam, K. (2009). Youth Internet use: risks and opportunities. *Current Opinion in Psychiatry*, 22(4), 351–356.
- Katz, E. (1959). Mass Communications Research and the Study of Popular Culture: An Editorial Note on a Possible Future for This Journal. *Studies in Public Communication*, 2, 1–6. Retrieved from http://repository.upenn.edu/asc_papershttp://repository.upenn.edu/asc_papers/165
- Kemp, S. (2020a). *Digital 2020: Global Digital Overview*. Retrieved from <https://wearesocial.com/digital-2020>
- Kemp, S. (2020b). *Digital 2020: Italy*. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2020-italy>
- Kemp, S. (2020c). *Digital 2020: Turkey*. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2020-turkey>
- Kim, Y., Sohn, D., & Choi, S. M. (2011). Cultural difference in motivations for using social network sites: A comparative study of American and Korean college students. *Computers in Human Behavior*, 27(1), 365–372. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.08.015>
- Lenhart, A., Purcell, K., Smith, A., & Zickuhr, K. (2010). *Social Media & Mobile Internet Use among Teens and Young Adults. Pew Internet & American Life Project* (Vol. 01). <https://doi.org/10.3898/NEWF.78.02.2013>
- Leung, L. (2013). Generational differences in content generation in social media: The roles of the gratifications sought and of narcissism. *Computers in Human Behaviour*, 29(3), 997–1006. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.12.028>
- Livingstone, S., Mascheroni, G., & Ólafsson, K. (2014). Children ' s online risks and opportunities: Comparative findings from EU Kids Online and Net Children Go Mobile Executive summary, (November), 49.
- Mascheroni, G., & Cuman, A. (2014). Net Children Go Mobile: Final report. Deliverables D6.4 & D5.2, 1–74. <https://doi.org/10.1115/1.802915.ch1>

- Mascheroni, G., & Ólafsson, K. (2014). *Net Children Go Mobile: Risks and opportunities*. Educatt. Milano. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3590.8561>
- Nadkarni, A., & Hofmann, S. G. (2012). Why do people use facebook? *Personality and Individual Differences*, 52(3), 243–249. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.007>
- O’Dea, S. (2021). Internet user growth worldwide from 2018 to 2023. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1190263/internet-users-worldwide/>
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
- Quan-Haase, A., & Young, A. L. (2010). Uses and Gratifications of Social Media: A Comparison of Facebook and Instant Messaging. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 30(5), 350–361. <https://doi.org/10.1177/0270467610380009>
- Ruggiero, T. E. (2000). Uses and gratification theory in the 21 century. *Mass Communication & Society*, 3(1), 3–37. <https://doi.org/10.1207/S15327825MCS0301>
- Shi, Y., Luo, Y. L. L., Yang, Z., Liu, Y., & Cai, H. (2014). Social Computing and Social Media. *Human Behavior*, 10282(April 2016). <https://doi.org/10.1007/978-3-319-58559-8>
- Smartphones and how they impact our daily lives. (2019). Retrieved from <https://bmmagazine.co.uk/business/smartphones-and-how-they-impact-our-daily-lives/>
- Urista, M. A., Dong, Q., & Day, K. D. (2009). Explaining why young adults use MySpace and Facebook through uses and gratifications theory. *Human Communication*, 12(2), 215–229.
- Whiting, A., & Williams, D. (2013). Why people use social media: a uses and gratifications approach. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 16(4), 362–369. <https://doi.org/10.1108/QMR-06-2013-0041>

Chances and Risks of the Halal Economy in Turkey

Heiko SCHUSS

1. Introduction

Proponents of the Halal Economy or of an Islamic Economy estimate that its global potential comprised \$ 4.9 trillion in 2019 (DinarStandard, 2020, 5). It therefore constitutes a lucrative market which has attracted the attention of entrepreneurs and states who want to secure a share of this market for themselves. Among them is Turkey whose government has shown efforts to increase its countries position within the Halal Economy. After analysing the definition and composition of the global Halal Economy this article will point out the factors which favour Turkey in this market, as well as the problems which it might face.

In order to have a clear view on the chances of the Halal Economy we have to define the term and look at the branches which constitute it. The definition of “halal” refers to the judgements of Islam and more specific to Islamic law. Every good or activity which is not considered forbidden or “haram” in this context, can be viewed as allowed or “halal”. Halal Economy would therefore refer to all goods and services which are allowed according to the views of Muslims or of Islamic law scholars. But the term is more specifically used in sectors where there is a higher probability of a clash between Islamic norms and products traded on the global market. That is the case in the food, pharmaceutical, cosmetics, tourism, fashion, media & recreation and finance sectors.

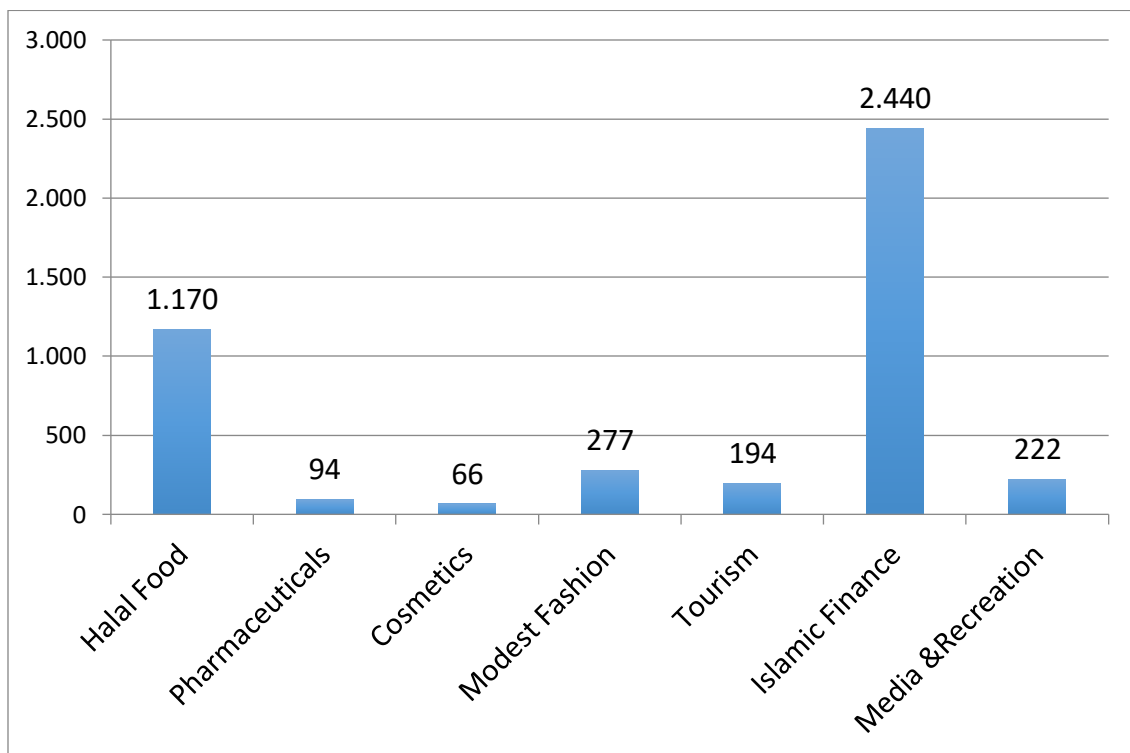
The above mentioned, estimated size of the Islamic Economy of \$ 4.9 trillion in 2019, as put forward in the State of the Global Islamic Economy Report 2020/21, is calculated by summing up the estimated consumer spending of Muslims world-wide in the sectors food, pharmaceuticals, cosmetics, modest fashion, media & recreation – which are together \$ 2.02 trillion - and adding to it the assets of Islamic Finance which are estimated to reach \$ 2.88 trillion (DinarStandard, 2020, 5). That these numbers are rather rough estimations can be shown with reference to Islamic finance. The Islamic Financial Services Board, an important international organisation for the development of standards in Islamic finance, estimates the size of the global Islamic financial services industry to be \$ 2.438 trillion for 2019 (Islamic Financial Services Board, 2020, 12), that is a difference of ca. \$ 440 billion between the two reports. The author of this book chapter prefers the number of the specialized organisation for the sector of Islamic finance and therefore presents the following figure 1 to give a rough idea about the potential and structure of the Halal Economy.

That it is rather a potential size and not the real size of the Halal Economy which is represented by these numbers follows from the definition of its components. While it is safe to assume that a majority of Muslims in the world eats halal or at least tries to do so, and that Islamic finance is involved

¹ Heiko Schuss, Dr. Öğretim Üyesi, Abdullah Gül University, Department of Economics, heiko.schuss@agu.edu.tr.

in halal services, taking into account the opinions of those religious scholars who endorse the sharia-compliance of these finance institutes, it would be wrong to assume that all the consumption of Muslims world-wide in the fields of pharmaceuticals, cosmetics, tourism, media and recreation could be evaluated as halal from the point of view of conservative Islamic scholars. The authors of the State of the Global Islamic Economy Report 2020/21 are therefore referring to these numbers as an estimation of the global Islamic Economy. This term has again a problematic undertone as it might imply that all Muslims should consume and use halal products and services, an attitude which is typically for the proponents of a Halal Economy which have an interest in showing the market potential of the industry in a positive light. In the media these subtle distinctions are dropped and numbers for the global Halal Economy of \$ 4 trillion are circulated (Hürriyet, 2019; Turan, 2019).

Figure 1: Size and sectors of the Halal Economy, measured by the estimated consumer spending of Muslims in the real sectors, and the estimation of the assets of Islamic banking and Islamic funds, of outstanding Islamic bonds and of contributions of Islamic insurance for Islamic finance, in billion US \$

Sources of the data: DinarStandard, 2020, 5 and Islamic Financial Services Board, 2020, 12.

A definition of Halal Economy is difficult because for the consumer attitudes it might refer to what Muslim consumers perceive as halal, while the halal industry itself bases its claim on the judgements of Islamic law scholars. As there is no consistent hierarchy of authority within Sunni Islam, there is a legitimate plurality of opinions in a lot of questions of Islamic law. While in some areas there

is a consensus of religious scholars and believers, in other fields there are conflicting opinions which lead to a multitude of different halal standards and halal certification institutes. Add to this the variety of traditional and modern Muslim lifestyles from Morocco to Indonesia, and the definition between halal and haram goods and services depends on the standpoint and convictions of the viewers. This becomes especially clear in a sector like the media which was not covered by classical Islamic law.

What is the attractiveness of the Halal Economy for Muslim consumers and producers? While it cannot be assumed that every Muslim prefers halal products in every field of life, there is for sure a great number who have a general preference for them. In the past, the traditional products and services in countries with a Muslim majority population were in accordance with the local interpretation of Islamic norms. Modern, industrial production methods, global supply chains and global trade cause the problem that Muslims might buy and consume products and services which are haram from their point of view without even knowing it. This doubt leads to a demand for halal certification, that is a process of controlling the production, storage, transport, etc. of a product to ensure that it is halal and of issuing a halal certificate for the products which communicates this finding to the consumer. Thus, halal certificates make it easier for scrupulous Muslim consumers to buy products or services according to their preferences. He or she might be willing to pay higher prices for such a product with a halal certificate as it reduces time and worry for finding a halal product by themselves. But these consumers may face another search problem on a higher level: Which of the different halal certification institutes and their certificates can be trusted? The presence of different halal labels on the market might at the one hand raise doubts about the clarity and validity of the underlying standards, it can on the other hand also raise the consciousness of Muslim consumers who might ask for more products with halal certificates. The market is not only dependent on the number of Muslim consumers, their purchasing power, etc., but also on their preferences. While the estimation the potential size of the Halal Economy by summing up consumer spending of Muslims in the relevant sectors leads to a gross over-estimation, there is nevertheless a considerable market and growth potential in this industry, which legitimizes the increased efforts of entrepreneurs and states in this area.

2. Turkey and its Market Potential in the Halal Economy

Important factors which influence a countries success in the Halal Economy are the development and competitive advantages of its industries in the respective sectors, the size of the domestic market in general, the preferences of its population for halal products and services, the regulations and standards for halal products and services, and the attitude of the state. In this chapter the Turkish industries, the market potential and the preferences of the Turkish population with regard to halal products and services will be analysed.

Turkey has a diversified economy which is active in agriculture, the industrial sector and the service sector. Since the year 2001 the Turkish economy has experienced considerable growth: Its GDP (in current \$) grew from ca. 201,8 bill. in 2001 to 761,4 bill. in 2019 (World Bank Open Data).

Turkey's geography allows for the production of a wide spectrum of agricultural products, but because of the structure of its agriculture with a lot of small farmers other countries have the advantage in mass production. Turkey is successful in exporting mainly halal chicken to Muslim countries. The representative of the Turkish halal certification institute GİMDES (Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği) estimated Turkish halal food export in 2019 to be between \$ 8-10 billion (Hürriyet, 2019). But the five top exporting countries of food and beverages to the countries of the OIC (Organisation of the Islamic Conference) are Brazil, India, the United States, Russia and Argentina (DinarStandard, 2020, 40-41). Turkey benefits from its industrial basis and from its diverse and sophisticated consumer market which serves as a laboratory for the development of halal products and services. This is true specifically for the modest fashion sector where *tesettür* fashion from Turkey is exported to other Muslim countries and for Turkish family-friendly TV series which are popular in the Muslim world. Due to its nature and historical heritage sites Turkey is a prime tourism destination. Combined with its moderate Islamic culture this makes it attractive for tourists from other Muslim countries. It is also the most popular destination among Muslim tourists with an estimated number of 6.4 million inbound Muslim travellers in 2019 (DinarStandard, 2020, 98-99). It has to be taken into consideration that only part of the international Muslim tourists prefers a halal hotel if they have the choice. But while there is only a small number of hotels and tourist destinations in Turkey which might be labelled as halal – maybe around 200 – these hotels have a higher occupancy rate than conventional hotels which indicates that there is potential for the development of halal tourism in Turkey (Öztürk, 2017, 85). Part of the customers of halal hotels in Turkey are domestic tourists, so that the development of halal tourist resorts satisfies both a demand from domestic and of international customers.

Turkey's domestic market is influenced by its demography. Turkey had in 2020 a population of 83,6 million and this population is still growing, but with decreasing growth rate, 0,55% in 2020 (Turkish Statistical Institute, 2021). It is a country in demographic transition which benefits from a young, active population in the presence, but will face the problems of an ageing society in the future. Since 2001 its per-capita income (in current \$) increased from \$ 3.143 in 2001 to \$ 9.127 in 2019 (World Bank Open Data). The vast majority of Turks are Muslims. So there is a large potential domestic market for all kinds of halal products or services. But it would be wrong to assume that all Turkish Muslims have preferences for these products.

The preferences for halal products are connected to the religiosity of the believers, but this is of course not a one-to-one relationship. When asked about their religiosity in the World Values Survey of 2017-2020 60% of the people interviewed in Turkey answered that religion is very important and 28,4% that it is important. While one can conclude that religiosity is high in Turkey, two points have to be taken into consideration. First, these numbers are slowly decreasing over time. In the World Values Survey of 2000-2004 80,3% responded that religion is very important and 13,1% that it is important. Second, Turkey has higher religiosity numbers than some Muslim countries, but they are still lower than in many other Muslim countries. In the survey of 2017-2020 in Egypt for example, 97,3% answered that religion is very important in life (World Values Survey).

This outcome has been influenced by the secularization process since the beginning of the Turkish Republic which has led to a plurality and (sometimes conflict) of lifestyles among the Turkish population. The early republican time led to the creation of a laicist elite and middle class which embraced a secular lifestyle. But with the economic and political success of the Anatolian, more conservative parts of the population since the 1980s, there is the appearance a conservative upper class and middle class which orient their lifestyles more towards Islamic values.

What does this mean with regard to halal products and services? Most Turks, secular and conservatives, take it for granted that food produced in Turkey is halal. Thus, there is a low consciousness and therefore need for halal certifications. As the specific product quality of being halal for many food products is being hidden in the production process and secular and conservative Turks are enjoying the same cuisine, food might not be the best instrument to signal one's belonging to a specific social milieu with an Islamic identity. In contrast to this, alcohol consumption can be counted as a characteristic difference between secular lifestyles and orthodox, Sunni Islamic lifestyles. While the alcohol consumption in Turkey (with an average of 2,05 litre pure alcohol per capita, 15+ years, in 2018) is much lower than in the European Union countries (11,4 litre in 2018), it nevertheless exists and is higher than the average in the Middle East and North Africa region (0,8 litres in 2018) (World Bank Open Data). Alcohol can be bought freely in specialized alcohol shops and in some supermarkets. Its wide-spread or rare availability in restaurants can be seen as an indicator of the lifestyles which are dominant in different regions within Turkey. In the hospitality industry the avoidance of alcohol is one of the essential demands for halal tourism. Another difference which communicates the belonging of women to an Islamic milieu is the preference for tesettür fashion. With its diversified products and trademarks it nowadays not only allows women to signal their belonging to an Islamic milieu, but also to position themselves and show social distinction within the conservative middle and upper classes (Sandıkcı & Ger 2007). The visibility of these parts of a lifestyle contributes to their wide-spread adoption and to a considerable demand for the respective products and services. The more abstract services of Islamic finance can serve this signalling function less well.

3. State Support

The support of the state is an important factor for the development of the Halal Economy as the example of Malaysia shows. In Turkey during the first decades of the Republic political laicism and an endeavour towards the secularization of the society state policies went into the opposite direction. But with the success of conservative parties and governments this changed gradually. State support for halal products and services can be demonstrated for Islamic finance. In the time of Turgut Özal Turkey showed its interest to strengthen economic relations with other Muslim countries, especially from the Gulf region. As a result Special Finance Houses – a form of interest-free Islamic banks – were founded in the 1980s and working under privileged conditions. This changed in the 1990s when more secular governments were in power. With the success of the AKP in 2002 the government was again more in favour of interest-free banking. In 2005 interest-free banks were included in the banking sector under the term of participation banks (katılım bankacılığı). State support

became obvious in the field of Islamic bonds (sukuk). In 2010 the first Turkish corporate sukuk was issued and in 2012 the first sovereign sukuk of Turkey followed (International Islamic Financial Market, 2013, 56-58). While for three decades Islamic banking was the field of private banks and joint-ventures with foreign banks, the government induced in 2015 state banks to enter this field and to create participation banks. In 2015 Ziraat Katılım Bank and Vakıf Katılım Bank were founded and in 2019 Türkiye Emlak Katılım Bank (Yücel & Köseoğlu 2020). While participation insurance (katılım sigortacılığı or tekafül) started to operate in Turkey since 2009, it was in 2017 that specific regulations for the sector were issued for the first time (Dilek, 2019, 48).

Moreover, the government supported international organisations and events which increase the visibility of Turkey within the Halal Economy. Istanbul is also the location of recurring World Halal Summits which are held together with the OIC Halal Expo (Turan, 2019). While halal certification in Turkey was first provided by some private institutes, the Turkish state has become more active in this field in the last decade, too.

4. Halal Certification and Standardization

As people took it for granted that food produced in Turkey was halal, they felt no need for halal certification. Thus, halal certification started quite late in Turkey and mainly as a response to the need for halal certificates for exports into other Muslim countries. The first associations who provided halal certificates belonged to the private sector. In 2005 GİMDES (Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği) was founded, later HEDEM (Helal Gıda Denetim ve Sertifikalandırma Merkezi, founded in 2010) and HELALDER (Konya Helal Derneği, founded in 2010) and others followed. Then the state became active, too, and in 2011 the state Turkish Standards Institution started to issue halal certificates. This move was critically commented upon by a representative of GİMDES who questioned the qualifications and therefore the legitimacy of the newcomers (Kaptan, 2019, 10-12). The government went a step further and created in 2017 the state Halal Accreditation Agency which has been given the responsibility for the accreditation of those organisations which provide halal certificates (USDA Foreign Agricultural Service, 2017). While for a long time halal certification was predominantly a decentralized and private endeavour in Turkey, the Turkish state shows now a strong interest in more standardization. If this is successful, it could provide the potential to develop strong internationally known halal brands for Turkey. But as critical comments within the industry show, there seem to be partially conflicting opinions and interests between the state and private actors in this field. Moreover, globally there exists a multitude of halal standards and certification organizations as different countries try to position themselves in the market. Thus, on the national and on the international level halal certification is still fragmented and disputed.

5. Conclusion

While Turkey has potential to increase its role in the global Halal Economy, especially if state and the private sector work together in order to establish credible halal certification standards and

well-known brands, there is the risk of a multitude of standards and the ensuing conflicts about them. The Halal Economy has also a potential to grow in the domestic market, especially in areas like halal tourism where the supply seems to be less than the demand. But the examples of participation banking and participation insurance show also the limits of the industry. Participation banking exists for a long time, its products are well developed and it can offer its costumers nearly all possibilities of a conventional bank. In addition to that, participation banks have experienced in the last years support by the state. While participation banks and participation insurances have grown considerably in the last years, participation banks have just reached an asset share of 6,3 % in 2019 (Participation Banks Association of Turkey, 2020, 61) and participation insurances a premium share of 5% (Türkiye Sigorta Birliği, 2020, 2). This shows that in the secular Turkish environment with a wide spectrum of lifestyles the more abstract of the products and services of the Halal Economy can only reach a modest market share.

References

Dilek, İlker (2019). Türkiye’de Tekafül (Katılım Sigortacılığı) ve Uygulanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 13, (Aralık 2019), 44-57.

DinarStandard (2020). State of the Global Islamic Economy Report 2020/21: Thriving in Uncertainty, produced with the support of the Dubai Islamic Economy Development Center. Available from <https://www.salaamgateway.com> .

Hürriyet (2019). Helal gıda ihracatında hedef 15 milyar dolar. 29.06.2019. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/helal-gida-ihracatinda-hedef-15-milyar-dolar-41258986> .

International Islamic Financial Market (2013). Sukuk Report. A comprehensive study of the Global Sukuk Market, 3rd Edition. <https://www.iifm.net/wp-content/uploads/2019/12/IIFM-Sukuk-Report-3rd-Edition-A-Comprehensive-study-of-the-Global-Sukuk-Market.pdf> .

Islamic Financial Services Board (2020). Islamic Financial Services Industry Stability Report 2020. <https://www.ifsb.org/download.php?id=5724&lang=English&pg=/sec03.php> .

Kaptan, Yesim (2019). At the Nexus between the National and the Global: The Discursive Construction of the Turkish Halal Market in the Neoliberal Age, Markets. *Globalization & Development Review*, Vol. 4: No. 1, Article 5. <https://digitalcommons.uri.edu/mgdr/vol4/iss1/5> .

Öztürk, Aziz (2017). Halal Products Market in Turkey and the World and its Problems at the Marketing of Halal Products. *International Journal of Marketing and Management Research*, Vol. 8, Issue 7, July 2017, 80-99.

Participation Banks Association of Turkey (2020). Participation Banks 2019. <https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Participation-Banks-2019-Sector-Report-.pdf> .

Sağiroğlu, Güç Gönel (2017). Helal sertifikalama kurumları 'HAK'ı bekliyor, Anadolu Ajansı, 30.10.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/helal-sertifikalama-kurumlari-haki-bekliyor/951304> .

Sandıkcı, Ö., & Ger, G. (2007). Contemporary Turkish Consumptionscape: Polarity and Plurality, In J. Prasnikar & A. Cirman (eds.), *New Emerging Economies and Their Culture*, Nova, 139-153.

Turan, Musab (2019). Büyüklüğü 4 trilyon doları aşan helal ekonominin paydaşları buluşuyor. Anadolu Ajansı, 24.11.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/buyuklugu-4-trilyon-dolari-asan-helal-ekonominin-paydaslari-bulusuyor/1653908> .

Turkish Statistical Institute (2021). The Results of Address Based Population Registration System, 2020, Press Release, No. 37210, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=The-Results-of-Address-Based-Population-Registration-System-2020-37210> .

Türkiye Sigorta Birliği (2020). Türkiye Katılım Sigortacılığı Sektör Raporu 2019. https://tsb.org.tr/media/attachments/2019_Y%C4%B1%C4%B1_Kat%C4%B1%C4%B1m_Sigortac%C4%B1%C4%B1g%C4%B1_Sektor_Raporu.pdf

USDA Foreign Agricultural Service (2017). Turkey Established a Halal Accreditation Authority, GAIN Report, No.: TR7056, 12.20.2017. https://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Turkey%20Established%20a%20Halal%20Accreditation%20Authority%20_Ankara_Turkey_12-20-2017.pdf

World Bank Open Data, <https://data.worldbank.org> .

World Values Survey, Online Data Analysis, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> .

Yücel, Ali Gökhan, & Köseoğlu, Ahmet (2020). Do Participation Banks Contribute to Economic Growth? Time-Series Evidence from Turkey. *bilimname* XLII, 2020/2, 155-180, <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.811760> .

Hâkim Tarihi'nin Kaynak Değeri ve Hâkim Efendi'nin Politik Tavrı

Cem GÖRÜR¹

Giriş

Arapça “vak’a” (olay) kelimesi ile Farsça “-nüvis” (yazan-yazıcı) sıfatının bir araya getirilmesiyle oluşturulan “vak’anüvis” ifadesi, Osmanlı merkez teşkilâtında tarihçilik vazifesini yerine getiren memurlar için kullanılırdı.² Vakanüvis; geçmiş tarihi olayları değerlendirir, özetler ve kendi döneminde meydana gelen gelişmeleri kaydederdi (Kütükoğlu, 1994: 103; İncalcık ve Arı, 2013: 130). Bilhassa üst düzey memur atamalarını ve azillerini, yaşanan siyâsî-diplomatik gelişmeleri, İstanbul’da meydana gelen önemli olaylar ile yangın, deprem ve sel gibi doğal âfetleri, padişahların tebdil ve yazlık göç gibi çeşitli faaliyetlerini, hânedandaki doğum ve ölüm hâdiseleri ile yapılan türlü merâsimleri kaydeder, bunların dışında yine önemli gördüğü pek çok konuda bilgi verirdi.

1. Osmanlı Vakanüvislik Kurumu

Osmanlı Devleti’nde Divan-ı Hümâyun’a bağlı bir kalem olarak şekillenen vakanüvislik müessesesi, XVIII. yüzyılın hemen başında Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa’nın Mustafa Naîmâ Efendi’yi vakanüvis olarak görevlendirmesiyle tesis edilmiştir.³ Divan-ı Hümâyun kâtipliğinden yetişen Naîmâ Efendi, Şârihülmenârzâde Ahmed Efendi tarihinin müsveddelerini temize çekerek işe başlamış, ardından 1574-1655 yılları hadiselerini konu alan ilk eserini kaleme almıştır. Bu eserin giriş kısmına, Amcazâde Hüseyin Paşa’nın başarılarını ve Karlofça Antlaşmasını anlattığı bir bölüm de ilâve eden Naîmâ Efendi, eserini Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa’ya takdim etmiştir. Bilâhare bunu, 1660 yılına kadar getirerek, 1591-1660 (H. 1000-1070) yıllarını kapsayacak şekilde düzenlemiş ve bu ikinci eserinin baş kısmına Edirne Vakası’nı anlattığı bir risâle de eklemiştir. (Kütükoğlu, 1994: 111-112; Kütükoğlu, 2012: 457-458; İpşirli, 2006: 316; Afyoncu, 1999: 84; İncalcık ve Arı, 2013: 132; A. Özcan, 2013: 281-282).

Mustafa Naîmâ Efendi’den sonra vakanüvis tayinleri devam etmiş ve bir ihtimâlê göre Naîmâ Efendi’den sonra bu göreve yine Divan-ı Hümâyun kâtipliğinden yetişen Şefik Mehmed Efendi getirilmiştir. Edirne Vakası’nı anlattığı *Şefiknâme* adlı bir eser kaleme alan Mehmed Efendi, bu göreve Sadrazam Şehid Ali Paşa tarafından getirildiğini ve III. Ahmed’in cülûsundan Ali Paşa’nın sadaretine kadar olan dönemi yazmakla görevlendirildiğini belirtir. Mehmed Efendi’den sonra ise vakanüvisliğe Râşid Mehmed Efendi’nin getirildiği kesin olarak bilinmektedir. İlmiyeden yetişen Râşid Mehmed Efendi’nin 1714 yılında bu göreve tayiniyle birlikte vakanüvisliğin daimî bir memuriyet hâlini aldığı

¹ Dr., cemgorur@gmail.com

² Vak’anüvis kelimesi, “vekayî’nüvis” ifadesinin bozulmuş -galat- hâlidir (Kütükoğlu, 1994: 103).

³ Vakanüvislik ile bir çeşit resmî saray tarihçiliği olan şehnâmecilik arasında ciddi farklar vardır (Kütükoğlu, 1994; 103-104). Bununla birlikte vakanüvislik, şehnâmeciliğin devamı olarak değerlendirilir (Afyoncu, 2001: 7; Afyoncu, 2003: 110).

bilinir (Kütükoğlu, 1994: 105, 111-113; Afyoncu, 2001: 10; Afyoncu, 2003: 114; Günay, 2007: 463-464; İnalçık ve Arı, 2013: 130-133).

Vakanüvislik kurumu, varlığını devletin ilgasına kadar sürdürmüştür. Bu süreçte vakanüvisler, ekseriyetle inşâ ve şiir sanatlarında kabiliyetli kişiler arasından seçilir, ayrıca ilmiye mensupları arasından da bu göreve tayin edilenler olurdu. Nisan 1909'da bu makama atanan Abdurrahman Şeref Efendi, görevini 1 Kasım 1922'de saltanatın ilgasına kadar sürdürmüş ve böylece son vakanüvis olarak kayıtlara geçmiştir (Kütükoğlu, 2012: 458; A. Özcan, 1988: 175).

2. Vakanüvis Seyyid Mehmed Hâkim Efendi ve Eserinin Kaynak Değeri

Osmanlı Devleti'nde görev alan vakanüvislerden birisi de Seyyid Mehmed Hâkim Efendi'dir. 4 Mayıs 1753 tarihinde vakanüvis olarak tayin edilen Hâkim Efendi, bu görevini aralıksız olarak 3 Aralık 1766'ya kadar sürdürmüş ve kaleme aldığı *Tarih*'inde, vakanüvislik döneminde meydana gelen önemli olayları kaydetmiştir. Bu sebeple onun eseri, Sultan I. Mahmud'un son bir yılını, III. Osman'ın üç yıllık hükümdarlık yılları ile III. Mustafa'nın ilk on senelik sürecini ihtiva etmektedir (Kütükoğlu, 1994: 140-142; İlgürel, 1997: 189; Afyoncu, 1999: 110-111; Hâkim Efendi, 2019: LXIII).⁴

Hâkim Efendi, Tarih'indeki bilgileri herhangi bir kitâbî kaynaktan aktarmamış, gördüğü ve duyduğu olaylar ile vazifesi gereği kendisine ulaşan resmî belgelerdeki kayıtları kullanmıştır. Eserinde tayin, azil ve vefatları, yangın, deprem ve kıtlık gibi afetleri, merâsimleri, hânedandaki doğum ve vefatları, padişahların pek çok faaliyetleri ile siyasi-diplomatik gelişmeleri aktarmış ve bunlar hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir (Hâkim Efendi, 2019: XCV-CIV, CL-CLII; Kütükoğlu, 1994: 142; İlgürel, 1997: 189).

Hâkim Tarih'i, dönemin vakalarını ilk elden aktaran kaynak olması sebebiyle kendisinden sonra kaleme alınıp döneme dair bilgi veren pek çok tarih kitabına kaynak teşkil etmiştir. Nitekim söz konusu döneme dair eserlerinde bilgi veren pek çok tarihçi Hâkim Tarih'ini ana kaynak olarak kullanmıştır. Bunlar arasında bilhassa vakanüvis Ahmed Vâsıf Efendi ve Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin tarihleri ön plana çıkmaktadır. XVIII. yüzyıl gelişmelerini aktaran bu yazarlar, söz konusu dönemi büyük oranda Hâkim Tarih'inden nakletmişler, zaman zaman onu özetleyerek bazen de verdiği pek çok detaylı bilgiyi görmezden gelerek kullanmışlardır. Dahası Hâkim Tarih'i, Vâsıf Efendi ve Süleyman Efendi'nin eserleri üzerinden çok sayıda üçüncül esere de kaynak olmuş, bir yönüyle 1753-1766 dönemi büyük oradan Hâkim Efendi'nin gözüyle aktarılmıştır (Kütükoğlu, 1994: 122-123, 137; Hâkim Efendi, 2019: CIV, CXXXI; İlgürel, 1997: 189).

Öte yandan Hâkim Efendi, pek çok vakanüvis gibi İran edebî tarihçiliğinden beslenen naklî tarihçilik geleneğine bağlı bir vakanüvistir. Bu tarz tarihçilikte üslûp kaygısı ön planda olur ve aktarılacak gelişmeler söz sanatlarının gölgesinde kalırdı. Olaylar genellikle mistik/ilâhî ölçülerle açıklanır, sebep-sonuç ilişkisi kurma ihtiyacı hissedilmezdi. Bu tarz tarihçiliğin Hâkim Efendi'nin Tarih'ine büyük oranda sirâyet ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte eserindeki bu yöntemin, Hâkim Efendi'nin bir eksikliği ya da kusuru olarak görülmemesi gerektiği bilinir. Buna mukabil onun bu tarzı, başta halefi Vâsıf Efendi tarafından eleştirilmiş, özellikle anlaşılması güç dili,

⁴ Hâkim Tarih'i, Tahir Güngör tarafından 2014 yılında doktora tezi olarak çalışılmış ve 2019 yılında da yayımlanmıştır.

dolaylı anlatımı ve tayin-azil konularına geniş yer vermesi sebebiyle eseri kıymetsiz görülmüştür.⁵ Vâsıf Efendi'nin bu yaklaşımı, Hâkim Tarih'ine gerekli kıymet ve ilginin gösterilmesini engellemiş, bu sebeple Osmanlı tarihinin 1753-1766 arası süreci, dönemin bizzat yazarı olan Hâkim Efendi'den değil, daha çok onun eserini özet ve eksiltmeler yoluyla kullanan Vâsıf Efendi'nin kroniği üzerinden okunmuştur. Bununla beraber Vâsıf ve Süleyman efendilerin, Hâkim Tarihi'ni kaynak olarak kullanırken olayları geniş ölçüde özetleyerek aktarmaları ve Hâkim Tarih'inde bahsedilen pek çok gelişmeyi tamamen görmezden gelmeleri, Hâkim Tarih'inin önemini daha da arttırmakta ve konu edildiği dönemin anlaşılması adına kullanılmasını gerekli kılmaktadır (Kütükoğlu, 1994: 139, 143, 146; Hâkim Efendi, 2019: LXIII-LXVI)

3. Hâkim Efendi'nin Eserindeki Politik Tavrı

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasından ortalama bir/bir buçuk asır sonra başlayan tarih yazımı, hânedanın -dolayısıyla devletin- meşruiyetini sağlama noktasında önemli bir işlev görmüştür. Önceleri Oğuz Kağan'a bağlanan soy ağaçları, rüya motifleri ve gazilik türü öğelerle sağlanan meşruiyet, zamanla devletin büyüüp kurumsallaşması ve Safevi/Memlûklü gibi rakiplerin ortaya çıkmasıyla, yerini büyük oranda Sünnî İslam'ın gerçek temsilciği ve liderliği iddialarına bırakmaya başlamıştır (Güneş, 2005: 7-26).

Vakanüvislik, tarih yazıcılığının resmî ve devamlık arz eden bir kurumsal yapıya dönüşmesini sağlamıştır. Bu durum bir tarafıyla -resmî- tarihçilerin, patrimoniyal sistem içerisinde, efendilerini en ideal şekilde resmetmesine de kapı aralıyordu. Bu yönüyle pek çok vakanüvis gibi Hâkim Efendi de Tarih'inde, Osmanlı padişahlarını -efendilerini- ilâhî/mistik bir yaklaşımla kutsallaştırma gayreti içinde olmuş, onların hemen her faaliyetini bu yaklaşımla îzah etmeye çalışmıştır. Bir misal vermek gerekirse; Hâkim Efendi, Sultan III. Mustafa'nın tahta çıkışından kısa bir süre sonra tebdil-i kıyafetle yaptığı bir teftişten söz ederken padişahın, zimmilere yasak olduğu halde sarı mest papuç ve elvan kıyafet giyen bir Ermeni vatandaşını görüp cezalandırdığını ve hatt-ı hümayunu ile onun idamına hükmettiğini anlatır. Bu olayı aktarırken de Osmanlı padişahlarının, kullarının rahatı ve refahı için nice meşakkate katlanarak tebdil-i kıyafet gezdiklerini ve tebdilleri bir âdet haline getirdiklerini aktarır ve III. Mustafa'nın da bu geleneği sürdürdüğünü belirtir. Akabinde de Osmanlı padişahlarının "*bazerâti evliyâ'ullâhdan*" olduklarını ve bu duruma şüphenin bulunmadığını, padişahların kalplerine her ne ilham olursa onunla amel ettiklerini ifade eder (Hâkim Efendi, 2019: 511-512). Dahası Hâkim Efendi, III. Mustafa'nın bu tebdili üzerinden giriştiği anlatıyı daha da ileri götürerek "*bikmet-i garîbe*" olarak nitelendirdiği bir anekdotuyla efendisinin bu icraatına mistik/ilâhî bir boyut kazandırır. Nitekim Hâkim Efendi'ye göre, katledilen Ermeni, hem sarraflık hem de ekmekçilik yapmaktadır ve mahallesindeki bir fakirin "*seni Allâhu 'azîmü's-şâna havâle ettim. Pâdişâh kâlıcma uğrayasın*" şeklinde bedduasını almış ve aradan bir hafta geçmeden III. Mustafa tarafından tebdil gezisinde katledilmiştir. Hâkim Efendi, eserindeki bu gibi anlatılarla efendisine ilahi adaletin tecellisinde rol alan kutsal bir vasıta hüviyeti kazandırmaya ve giriştiği her işte ilâhî bir hikmetin varlığına işaret etmeye çalışır (Hâkim Efendi, 2019:

⁵ Vâsıf Efendi'nin bu gibi eleştirilerine ve Hâkim Efendi'nin tarihçiliğine dair detaylı bilgi için bkz. Hâkim Tarihi, 2019: LXVIII-LXVI. Hâkim Efendi, eserinde tayin ve azillerden söz ederken, kendisinin devlet memuru olması münasebetiyle, bunların sebeplerine değinmesinin uygun olmayacağını ifade etmiştir. Ona göre, olayları *mücerred* bir şekilde aktarmak yeterlidir. (Hâkim Efendi, 2019: LXIV-LXV, 657-658).

515-516). Buna mukabil eserini ilerleyen yıllarda resmî bir tarihçilik vazifesi olmadan kaleme alan Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, vakanüvis Hâkim Efendi'nin bu anlatısını farklı bir şekilde aktarmış ve onun aksine III. Mustafa'ya ilâhî bir misyon yüklemeyen, yalnızca çıktığı tebdillerde kıyafet kurallarına uymadığını gördüğü bir ekmeğe ve bir Yahudi'yi siyaseten katlettiği bilgisini vermiştir. Ayrıca Süleyman Efendi, Hâkim Efendi'nin aksine tebdilleri Osmanlı padişahlarının nice meşakkati göze alarak giriştikleri hikmetli bir hizmet olarak değil, daha faydacı bir yaklaşımla açıklama eğilimindedir. Süleyman Efendi'ye göre padişahların tebdile çıkmaları oldukça yararlıdır ve tebdile çıktıklarında “*biç olmaz ise bir kimesneyi ihsan ile ihyâ ve bir bi-edebi siyâseten ya katl ya gayri gûne te'dîb*” etmeleri gerekir ki böylece “*herkes edebini*” takınacak ve toplumsal düzene hâle gelmeyecektir (Şemdanizade, 1978: 12, 35).

Esasında böylesi bir tavır, yukarıda da ifade edildiği üzere İran edebi tarihçiliğinden ilham alan naklî tarihçilik geleneğinde görülebilen bir durumdur. Ancak olayları sebep-sonuç ilişkisine girmeden nakille yetinen bu metodun, Hâkim Efendi tarafından politik bir yaklaşımla araçsallaştırıldığı da ifade edilebilir. Bu yöndeki kanaatimizi iki örnek üzerinden inceleyebiliriz.

Ele alacağımız ilk vaka, Sultan III. Osman'ın vefatının ardından III. Mustafa'nın tahta geçmesiyle ilgilidir. Nitekim vakanüvis Hâkim Efendi, Sultan III. Osman'ın 30 Ekim 1757 gecesi vefat etmesinin ardından Sultan III. Mustafa'nın tahta geçişini, takribi otuz dört sayfalık bir bölümde anlatmaktadır.⁶ Esasında bu uzunca bölüm, yalnızca cülûsa dair bilgileri içermez, ayrıca Hâkim Efendi'nin şürler, Arapça dualar ve âyet-i kerîmelerle süslediği çeşitli bahislerle beraber Osmanlı'nın kuruluşundaki rüya motifini de işlediği, nihayetinde Osmanoğulları'nın kutsiyeti ve hakimiyetlerinin meşruiyetini vurgulayan konular ile yapılan cülûs ve kılıç kuşanma merâsimleri gibi süreçleri de ihtiva eder. Hâkim Efendi bu bilgilerin ardından III. Mustafa'nın tahta geçmesinin bir nevi halktaki yansımalarını anlatmaya koyulmuş ve eski efendisi III. Osman'ı ve dönemini, dolaylı ama bir o kadar da açık bir şekilde kötümüşür. Hâkim Efendi'ye göre III. Osman'ın üç senelik hükümdarlık süreci (1754-1757), türlü felâketler ve sıkıntılarla geçmiş, üç yüz yıldır görülmemiş garip olaylar, bu üç sene zarfında meydana gelmiştir. Onun göre bu ıstırap dolu süreçte Bahr-ı Sefîd (Akdeniz) donmuş, misli görülmemiş depremler meydana gelmiş, bir arada olsalar bütün İstanbul'u yakacak iki büyük yangın çıkmış ve tüm bunların üstüne bir de büyük bir veba salgını yaşanmıştır. Hâkim Efendi, üst üste gelen bu felaketlerle “*te'dîbât-ı ilâhiyye*” nin yani ilâhî te'diblerin -terbiye etmelerin-, “*üç sınıfı ile temâm*” olduğunu belirterek yaşananları, Allah'ın uyarıları şeklinde yorumlamıştır. Hemen ardından da, Allah'a şükrederek yeni padişah Sultan III. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla hayatın yeniden başladığını, halkta büyük bir ferahlık ve mutluluğun yaşandığını, insanların “*ol geçen günler ne idi ve ne gûne ıztırâblar idi*” diyerek yüz binlerce şükür ettiklerini ifade etmiştir (Hâkim Efendi, 2019: 483-484; Görür, 2020: 37-38). Dolayısıyla Hâkim Efendi, III. Osman döneminde meydana gelen olayları çoğu zaman nakille yetinirken, padişahın vefatının ardından yaşanan süreci ıstıraplar ve felaketlerle dolu olarak hatırlamış/kurgulamış ve bu olumsuzlukları, ilâhî bir uyarı olarak değerlendiren sorumluluğu bir nevi III. Osman'a yüklemiştir.⁷ Zira onun vefatı ve yeni padişahın tahta geçmesiyle birlikte büyük bir ferahlama ve huzurun yaşandığını anlatmış, böylece yeni efendisiyle de temiz bir sayfa açmıştır.

⁶ Takribi sayfa sayısı, Hâkim Tarihi'nin Topkapı Sarayı'ndaki yazma nüshanın birinci cildine göre verilmiştir (Hâkim Efendi, 2019: LXXXVIII-XC, 450-489).

⁷ Esasında burada Hâkim Efendi'nin kendi anlattıklarıyla örtüşmeyen bir geçmiş kurguladığını da ifade edebiliriz. Zira Hâkim

Değineceğimiz ikinci ve son vaka ise, Rumeli Kazaskeri Veliyyüddin Efendi'nin hakkında verilen şikâyet dilekçeleri üzerine görevinden alınıp sürgün edilmesi hadisesidir. Buna göre Veliyyüddin Efendi, Sultan III. Osman döneminde 7 Mayıs 1756'da Anadolu kazaskerliğine, 3 Mayıs 1758'de ise Rumeli Kazaskeri Abdurrahim Efendi'nin vefatı üzerine Rumeli kazaskerliğine atanmıştır⁸ (Hâkim Efendi, 2019: 383-384, 662-663). Bu süreçte 30 Ekim 1757'de tahta çıkan III. Mustafa, 4 Ağustos 1758'de Cuma selâmlığı için Eyüp Sultan Camii'ne gittiği sırada kendisine sunulan arzuhallerde Veliyyüddin Efendi'den şikâyet edildiğini görünce onun görevinden alınarak Manisa'ya sürgün edilmesini emretmiştir. Söz konusu vakayı aktaran Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, Veliyyüddin Efendi'nin “*şedid ve gazabla şöhreti şâyî*” olduğunu; ancak bu durumunun “*eğri*” kişilere karşı olduğunu ifade ederek, Cuma selâmlığı sırasında III. Mustafa'ya verilen arzuhallerin büyük çoğunluğunun Sadrazam Ragıp Paşa'nın tahrikinden kaynaklandığını aktarmıştır. Ona göre Ragıp Paşa, şehzadeligi sırasında III. Mustafa'ya hüsnühat dersi veren Veliyyüddin Efendi'yi, kendisi için bir tehdit olarak görmüş ve III. Mustafa'nın hatt hocası Veliyyüddin Efendi'nin tesirinde kalabileceği endişesiyle, onu uzaklaştırmak için söz konusu arzuhalleri tertip ettirmiştir.⁹ (Şemdanizade, 1978: 18-19; Görür, 2018: 151).

Buna mukabil Hâkim Efendi, -yukarıda da ifade edildiği gibi eserini resmî bir tarihçilik vazifesi olmadan kaleme alan Şemdanizade'ye göre- olayı farklı bir noktadan, politik bir yaklaşımla aktarmıştır. Nitekim Hâkim Efendi, Mayıs 1758'de Rumeli kazaskerliğine atanan Veliyyüddin Efendi'yi, “*yegâne-i rûzgâr ve me'ârif-intimâ, a'lem-i 'ulemâ'-i mütebahbirîn ve esdal-i fudalâ, zevi'n-nühâ*” şeklinde niteleyerek övmüş ve onun “*zâten ve zemânen a'lem ü abrah olmalarıyla...*” bu vazifeye uygun olduğunu belirtmiştir. Devamında da onun, akranı olan büyük alimler arasında “*nâdiru'l-vüçûd*” olduğunu, nice marifet ve iyilikler ile donanmış, güzel feyizleri olan, şeriata uyan, alimlerin yolunda, fukara talebeye karşı merhameti bol, vefalı ve gönlü aydın bir kimse olduğunu belirterek, küçük yaştan itibaren ilim ve fenne ömür sarf ettiğini anlatmıştır. Ayrıca tâlik hattında “*imâd-ı sâni*” ve “*bey'ât-ı hurûf-ı rûbânîde sâhib-i mebânî*” olduğunu belirterek kazaskerliğe atanmasına yazdığı bir şiirle tarih düşmüştür (Hâkim Efendi, 2019: 662-663).¹⁰ Ancak Hâkim Efendi, bir süre sonra Veliyyüddin Efendi'nin görevden alınması bahsine gelince ise, Şemdanizade'nin iddia ettiği şekliyle, Ragıp Paşa'nın bir tertibi sonucu azledildiği yönündeki

Efendi, III. Osman döneminde İstanbul'da meydana gelen iki büyük yangından detaylı bir şekilde söz etmiş ve III. Osman'ın bu yangınlardaki olumlu tavrını net bir şekilde belirtmiştir. Buna göre ilk yangın 29 Eylül 1755 Pazar gecesi İstanbul Hocaapaşa yakınında bir hânede çıkmış, kısa sürede rüzgârın da etkisiyle hızla büyüyerek civar semtlerde geniş bir alana sirayet etmiştir. Burada dikkat çekici olan ise Hâkim Efendi'nin, yangın sırasında insanların evsiz kalıp perişan olması üzerine III. Osman'ın sarayın Soğuk Çeşme kapısını açtırdığını, fukaraya kıyafet vererek çokça ağladığını ve onu gören halkın da aynı şekilde ağladığını anlatmasıdır. Dahası Hâkim Efendi, otuz altı saat süren bu yangının, III. Osman'ın (anlatımındaki ifadeyle “*Zullulâhi 'âlem hazretlerinin*”) ve halkın göz yaşlarına Allah'ın merhamet etmesiyle son bulduğunu belirtmektedir. Bu anlatıyla Hâkim Efendi, III. Osman'ın yangın sırasında ve söndürülmesindeki rolünü, olumlu ve hatta kutsî bir örgüyle aktarmaktadır (Hâkim Efendi, 2019: 326-328). Öte yandan bahse konu diğer yangında da benzer bir durum söz konusudur. Nitekim 6 Temmuz 1756 Pazartesi gecesi Cibali'deki bir hânede başlayan yangın, kısa sürede civar semtlere yayılmıştır. Hâkim Efendi'ye göre kırk sekiz saat süren yangın boyunca III. Osman, rahatını terk ederek gece gündüz çalışmış, fukaraya şevket ve merhamet göstermiştir (Hâkim Efendi, 2019: 395-397).

⁸ Tahsin Özcan, Veliyyüddin Efendi'nin Rumeli kazaskerliğine tayin tarihini 28 Nisan 1758 olarak verir (T. Özcan, 2013: 40).

⁹ Veliyyüddin Efendi, bilhassa tâlik hattının önemli üstatlarından. Durmuş-zâde Ahmed Efendi'den tâlik eğitimi almış ve bu hatta “*imâd-ı sâni*” ve “*şeyhü'l-hattâtîn*” olarak nitelendirilmiştir. Sultan III. Ahmed ile oğlu Şehzade Mustafa'ya tâlik hattında eğitim vermiş, bu vesileyle III. Mustafa, hatt-ı hümayunlarının büyük kısmını bu hatla kaleme almıştır (Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, 2014: 76, 691; T. Özcan, 2013: 41; Mehmed Süreyya, 1996: 1660-1661; Görür, 2020: 17).

¹⁰ Hâkim Efendi'nin yazdığı şiir “*Cemâl-ı fazl ü 'ilm ü mekremet-kân-ı semâbat kim. Ne mümkün biye-i fazl ü kemâlin eylemek tavsif...*” mısraıyla başlar (Hâkim Efendi, 2019: 663).

iddialara -veya ikili arasındaki rekabete- değinmek şöyle dursun, yapılan azli haklı ve mâkul görmüştür. Zira Hâkim Efendi'ye göre Velîyyüddin Efendi, “*etrafa i'timâd gösteriþ, olur olmaz de'âvî-i gayr-ı müstakîmede itmâ'-ı etraf ile*” halkın diline düşmüş ve bu sebeple “*azli ve diyâr-ı âhara*” sürgünü “*muktezâ*” yani gerekli olmuştur. (Hâkim Efendi, 2019: 689).

Sonuç

Tarihin hemen her kaynağına temkinli ve sorgulayıcı bir tavrıla yaklaşılması gerektiği bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede Osmanlı kitâbî kaynaklarının da benzer bir açıdan değerlendirilmesi önem taşır. Söz konusu eserlerin, mümkün merteye başka kaynaklarla “sorgulanması” ve yazarlarının mercek altına alınması, başvurulacak ilk yöntemlerden olacaktır. Hâkim Tarihi, döneminin ilk elden ve en ayrıntılı kitâbî kaynağı olması sebebiyle son derece önemli bir eserdir ve böylesi bir yaklaşımla tetkik edilmeyi fazlasıyla hak etmektedir. Öte yandan Hâkim Tarihi'nin ve yazarı vakanüvis Hâkim Efendi'nin kritik edilmesi, uzun ve detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. Bir girizgâh mahiyetindeki bu çalışmamız, Hâkim Efendi'nin vakanüvislik vazifesi gereği olayları çoğu zaman Osmanlı merkezi yönetimi açısından yansıttığına ve kanaatlerini ifade etmekten mümkün merteye kaçındığına işaret etmektedir. Bu açıdan Hâkim Efendi, Osmanlı merkezi yönetiminin aldığı hemen her kararı olumlu olmaya hazır görünmektedir. Ayrıca Hâkim Efendi, yine resmî tarihçiliğin doğasına uygun şekilde Osmanlı hânedanının meşruiyetini tahkim ederken, mevcut padişahları da her fırsatta övmekten geri durmamıştır. Bununla birlikte III. Osman'ın vefatının ardından III. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla beraber dolaylı da olsa eleştirel bir tavır takınmış ve III. Osman dönemini kötülemiştir. Dolayısıyla Hâkim Tarihi, dikkatli ve eleştirel bir şekilde okunarak, başta arşiv kaynakları olmak üzere, Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi ve Vâsıf Efendi gibi dönemin diğer tarihçilerinin eserleriyle karşılaştırılmalı ve detaylı bir şekilde kritik edilerek kullanılmalıdır.

Kaynakça

Afyoncu, Erhan (1999). Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX (24), 77-155.

Afyoncu, Erhan (2001). Vekayi'nüvis Tabirine Dair. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 7-19.

Afyoncu, Erhan (2003). Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, [Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat'a Kadar) Sayısı] 1 (2), 101-172.

Görür, Cem (2018). Sultan III. Mustafa'nın Cuma Selâmlıkları. *History Studies*, 10 (9), 147-155.

Görür, Cem (2020). *Sultan III. Mustafa: Ailesi, Günlük Hayatı, Dini ve İlmi İlgileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Günay, Fatih (2007). Râşid Mehmed Efendi. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34, 463-465.

Güneş, Ahmet (2005). Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 17 (18), 1-48.

İlgürel, Mücteba (1997). Hâkim Mehmed Efendi. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, 189-190.

İnalcık, Halil; Arı, Bülent (2013). Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği. Ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek, *Türkiye'de Tarih Yazımı*, içinde (ss. 107-136). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İpşirli, Mehmet (2006). Naîmâ. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32, 316-318.

Kütükoğlu, Bekir (1994). Vekayi'nüvis. *Vekayi'nüvis Makaleler*, 103-138.

Kütükoğlu, Bekir (2012). Vak'anüvis. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, 457-461.

Kütükoğlu, Bekir (1994). Müverrih Vâsıf'ın Kaynaklarından Hâkim Tarihi. *Vekayi'nüvis Makaleler*, 139-194.

Mehmed Süreyya. (Haz. Nuri Akbayır). (1996). *Sicill-i Osmanî*. 5, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi. (Haz. Mustafa Koç). (2014). *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Özcan, Abdülkadir (1988). Abdurrahman Şeref Efendi. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1, 175.

Özcan, Abdülkadir (2013). Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (1), 271-293.

Özcan, Tahsin (2013). Veliyyüddin Efendi. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43, 40-42.

Seyyid Mehmed Hâkim Efendi. (Haz. Dr. Tahir Güngör), (Ed. Prof. Dr. Ziya Yılmaz). (2019). *Hâkim Efendi Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi. (Haz. Prof. Dr. M. Münir Aktepe). (1978). *Mür'it-Tevârih II.A*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Muhalefet Tarzı: Laikliğin Dayanılmaz Cazibesinden Ekonomi-Politiğin Vazgeçilmezliğine

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Giriş

Türkiye'nin modernleşme serüveni genel olarak 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlatılmakta ve o dönemde gerçekleştirilen reform çabaları incelenmektedir. Bazı siyasi tarihçiler, modernleşme çabalarının izlerini daha eski bir tarihe kadar da götürmekteyse de literatürde Tanzimat Fermanı'nın ilanı birçok şeyin başlangıcı olarak önemsizdir. Zira ferman ile birlikte imparatorluğun monarşik yapısındaki değişimi ve bu değişimin de kabulünü ya da isteğini okuyabilmek mümkün hale gelmektedir. Daha sonra da meşrutiyetin ilanı ile değişen pratikler ve son döneme doğru da meşrutiyetin yeniden ilanı ile siyasal akımların imparatorluğun çıkmaza girmiş durumuna yönelik politik ve ekonomik çözüm arayışları ile karşılaşmaktadır. 1923'e gelindiğinde ise her açıdan yeni bir dönem başlamakta ve modernleşmenin seyri büyük değişikliğe uğramaktadır.²

1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile ulus-devletin kuruluş aşamasına geçiş yaşanmış ve bu aşamada Kemalist devrimin yaratmaya çalıştığı siyasal, toplumsal ve kültürel sonuçlar izlenmeye başlanmıştır. Çözülmesi gereken esas meselelerden biri, laikliğin tesisine ilişkin olmuştur. Bu dönemde laiklik, modernleşme projesinin en önemli ayağını oluşturmuştur. Dinin siyasal meşruiyeti sağlamadaki merkezî rolü, ulus-devlet tarafından istenmemiş ve aksine bu rol bastırılmaya ve “dinsel doğrular” yerine “ulusal doğrular” koyulmaya çalışılmıştır (Gülalp, 2009: 679). Osmanlı'nın modernleşirken geleneksel olanı yeniden diriltme amacı taşınmadığı için geleneksel olan ve etkileri silinmeye çalışılmıştır (Sarıbay, 1985: 56). Neredeyse hemen her alanda değişim yaşanmış ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) de bu sürecin en önemli siyasi aktörü olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekten de CHP, Türk siyasal hayatında özgün bir yere sahiptir ve bu özgünlüğü de ulus-devletin kuruluş sürecinde üstlendiği rol ve görevlerle doğrudan bağlantılıdır. 1923'te kurulan parti, kurtuluş mücadelesine tanıklık ettiği gibi kurulan yeni devletin dayandığı dinamiklerin de hazırlayıcısı, uygulayıcısı ve denetleyicisi olmuştur. Başka bir ifadeyle, aslında oldukça büyük bir misyon yüklenmiş; devleti ve toplumu, modernleşme ve laikleşme yolunda âdeta taşıması beklenmiştir. Tabii ki bu talepler, pek çok araştırmacının değindiği üzere CHP'nin zaman zaman siyasal parti olma özelliklerinden uzaklaşmasına ya da bu özelliklerini yitirmesine neden olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra ilke ve inkılapların da birbiri ardına gerçekleşmesi ve geleneksel yapının bu radikal denebilecek modernleşme hamlelerine yönelik itirazları CHP'nin işini oldukça zorlaştırmıştır. Cumhuriyet'in ilke ve inkılaplarının koruyuculuğunun

¹ Araştırma Görevlisi Doktor, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, emel.cokogullar@dpu.edu.tr

² Literatürde bu bir kopuş olarak adlandırıldığı gibi Osmanlı modernleşme serüveninin radikal bir evresi olarak da iki farklı görüş eşliğinde değerlendirilmektedir.

üstlenilmesi ve yeni nesillerin de belirlenen idealler çerçevesinde yetiştirilmesi sürecinin rol ve görevleriyle bezenmiş geniş bir sorumluluk alanı ile karşılaşmıştır CHP. Bu beklentiler, roller ve görevler zaman zaman farklı mecralara da yayılmış ve dönemsel koşullar itibariyle ülkenin sorunlarının da çeşitlenmesiyle birlikte iktidardaki CHP de muhalefetteki CHP de sıklıkla bahsi geçen o 'koruma-kollama' refleksini güçlü bir şekilde geliştirmiştir. İşte bu 'koruma-kollama', bir siyasi parti için zaman zaman önemli boyutlara ulaşmıştır. CHP gerçekten de her dönem nasıl bir politik duruş benimsemesi gerektiğini diğer siyasi partilerden farklı olarak düzenli bir şekilde düşünmek zorunda kalmış ve bu pratiği sürekli tekrarlamasını hatırlatan bir sistematik içerisinde kalmıştır. Birçok siyaset bilimci Cumhuriyet tarihinin siyasi partilerini ve tabii ki CHP'yi incelerken CHP'nin "ilk", "özel", "özgün" ve "farklı" yönlerine titizlikle değinmeye çalışmış ve bu bağlamda da CHP'nin neden böyle davrandığı ya da davranmak zorunda olduğu yönünde okunabilecek geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Çok genel anlamda da CHP'nin "itici güç" olarak görülmesi söz konusu olmuş ve Ayşe Güneş-Ayata (1995: 79)'da CHP'nin "itici güç" olma rolüne değinmiştir:

CHP 27 yıl iktidarda kaldı. Bu dönemde bir çok politika değişiklikleri geçirdi; yine de bu 27 yılda hiç değişmeyen temel bir özellik görüyoruz: Bir ulus oluşturmak ve bir ulus devleti yaratmak. Atatürk ve arkadaşları Türkiye Cumhuriyetini bir ulus devleti olarak yaşatmaya, bu açıdan da bir ulus yaratmaya çok önem veriyorlardı. Bu uğraşta da partiyi itici güç olarak görüyorlardı. Bu çabada dört ilke önemliydi. Birinci olarak modernleşme ve ikincisi laikleşme, üçüncü olarak halk egemenliği ve bunun bir türevi olarak halkçılık.

CHP'nin bu "itici güç" olma çabasının ya da yukarıda değinilen 'koruma-kollama' refleksinin daha ziyade laiklik eksenli geliştiği de benzer minvalde ele alınmıştır. Zira bilindiği üzere, Cumhuriyet'in kurucu kadrosu için temel amaç modern bir devlet yaratmak olmuştur. Laiklik de modern devletin ortaya çıkabilmesi için taviz verilmeyen bir şekilde uygulanması gereken ilke olarak görülmüştür. Kemal Karpat (1996: 236)'ya göre de laiklik, Türkiye'nin çağdaş bir devlet haline gelebilmesi için de âdeta bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Laiklikle ilgili söylenen her söz ya da bazen her suskunluk bir tartışmanın konusu olarak ortaya çıkmıştır. Laiklik, Kemalist devrimin üzerinde özenle durduğu ve yerleşmesi adına da hummalı bir mücadele yürüttüğü ilkelere en önemlisi olmuştur. Modernleşmenin yöntemi, güvenlik kalkanı ve aynı zamanda ilerlemenin de kaynağı olarak kabul edilmiş ve başka bir ifadeyle, devletin varlığı ve toplumsal düzen açısından elzem görülmüştür. Faik Temuçin Ertan (2011: 253)'e göre, laiklik toplumda var olan din, mezhep ve ibadet farklılıklarının çatışmaya dönüşerek ulus-devletin varlığına yönelecek tehditlerin bertaraf edilebilmesi açısından önem taşımış ve dolayısıyla laiklik, "hem demokrasinin yerleşmesinin hem de ulusal devletin varlığını korumasının bir anahtarı olarak görülmüş ve bütün devrimlerin temelini oturtulmuştur." Başka bir ifadeyle, laiklik "yenilenme hareketlerinin amacını ve özünü" oluşturmuştur (Tanör, 1999: 194).

Bu çalışmada da CHP'nin bir siyasi parti olarak öncelemesi gerekli olan ilkeler ışığında bir politik duruş benimsediği gerçekliğinden hareketle yer yer değişkenlik gösteren politikalarına değinilmiştir. CHP'nin laiklikle kurduğu temel bağ üzerinde durulmuş ve ardından 2002'de başlayan AK Parti Hükümetleri ile birlikte Deniz Baykal özelinde bu laiklik vurgusunun seyri incelenmiştir. Anlama çabasının öne çıktığı bu çalışmada, Baykal'ın laiklik savunusunun neden bu kadar güçlü olduğu ve Baykal'ın genel başkanlığı sırasında bu laiklik vurgusunun yönünün ve içeriğinin değişip değişmediği ele alınmıştır. AK Parti Hükümetleri'nin Baykal'ın laiklik kaygısı üzerinde nasıl etkide bulunduğu da

yine Baykal'ın beyanlarından ve özellikle parti meclisi çalışma raporlarından yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. 2010'da genel başkan olan Kemal Kılıçdaroğlu'nun ise laikliğe bakışının hangi esaslar dikkate alınarak şekillendiği ve CHP'nin artık "Yeni CHP" olarak siyasi faaliyetlerine devam edeceği mesajı ile anlatılmak istenenin ne olduğu sorularının da yanıtı aranmıştır.

1. Türkiye'nin Laiklik Serüveni ve CHP

Laiklik başlığı açılırken çok temel olarak laikliğin ne olduğu anlatılmaya ve dolayısıyla laiklik tanımı yapılmaya çalışılmaktadır. Genel ve en bilinen din ve devletin birbirinden ayrılması tanımı ile karşılaşılmaktadır. Din ve devletin ne zaman ve nasıl birbirinden ayrıldığı siyasal düşünceler tarihi başta olmak üzere modernleşme kuramlarının da konusu arasında yer almaktadır. Gerçekten de oldukça uzun denebilecek bir tarihsel sürecin incelenmesi ve siyasal düşünürlerin bu ayrım üzerine neler söylediklerinin detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Değinilen ve âdeta artık üzerinde düşünülmeden ezbere söylenen bu tanım, en temel ve en yalın çağrışımları yapmakla birlikte günümüzde de birçok yeni gelişmelere ve farklılaşmalara rağmen kullanışlılığını sürdürmektedir. Tabii ki her devletin sahip olduğu toplumsal ve kültürel özellikler birbirinden farklıdır ve tarih boyunca da bu farklılık süregelmiştir. Laiklik konusunda da bu farklılıklar izlenebilmekte ve gerçekten de uygulamalar ve yaklaşımlar açısından önemli değişiklikler gözlemlenmektedir.

1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile birlikte kurulan yeni devletin dayanacağı temel dinamikler tanımlanmış ve modernleşme süreci oldukça kapsamlı bir şekilde başlamıştır. Siyasal, toplumsal, iktisadi ve kültürel alanlarda dönüşüm gerçekleştirilmeye çalışılmıştır; ama öte yandan bu o kadar da kolay olmamıştır. Laikliğin güçlenerek yerleşmesinin sağlanması adına gerçekleştirilen düzenlemeler ya da alınan kararlar, tepkilerin en büyüklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dinin karar alma organlarının dışında ya da o bilinen ifadesiyle vicdanlarda yer bulmasının istenmesi, toplumun dinsel kimliğiyle öne çıkan kesimleri tarafından kabul edilmemiştir. Bu tepkisellik zaman zaman radikal boyutlara ulaşmış ve İslamcı refleksin âdeta karşı atağa dönüşen eylemsel karakteri ile özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde karşılaşılmıştır. Modernleşme süreci ve dolayısıyla aslında laikleşme süreci, doğrudan dine ve dinin varlık alanına yöneltilmiş bir tehlike olarak görülerek sorunsallaştırılmıştır. Laikliğin benimsenmesi nedeniyle kültürel ve toplumsal yapının çok büyük zarar gördüğü ve Batı odaklı yozlaşmanın dine mesafe koyulması ile başladığı ileri sürülmüştür. Laikliği tehdit olarak tasvir eden ve bu tasvir üzerinden de laik politikaları reddettiğini ilan eden toplumsal kesimler, Cumhuriyet tarihi boyunca varolagelmiştir ve bu reddiyeler, siyasal iktidarların kendilerine açtıkları alan nispetinde zaman zaman daha gür bir tonla duyulmuş ve yakın tarihimize kadar da ulaşmıştır. Özellikle kamusal alanda görünürlük talep eden siyasal İslamcılar, devletin işleyiş mekanizması ile karar alma organlarında dinseliliğin ötelenerek tanrı iradesinin tamamen yok sayılmasının kabul edilmesinin aslında başlı başına kendi bireysel yaşamları adına büyük bir bunalıma işaret ettiğini savunmuşlardır. Öte yandan bu savunudan oldukça rahatsızlık ve endişe duyan Kemalist kadrolar, laikliğin bir güvence ve özgürlük olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu güvence ve özgürlük vurgusu, Kemalistler tarafından farklı dönemlerde de ülkenin iç siyasetinde yaşanan olay ya da olgular ele alınarak öne çıkarılmıştır. CHP de tabii ki laikliği, güvence ve özgürlük anlamına gelecek şekilde ele almış ve laikliğe yöneltilmiş her türlü itirazı çoğu zaman içeriğini dahi değerlendirme gereği duymadan aslında öğrendiği ve belki de alıştığı endişeyle karşılamıştır.

CHP gerçekten de gerek Tek Parti Dönemi'nde gerekse de çok partili hayata geçildikten sonraki dönemde laikliğe yönelen ve yönelecek tehditler eşliğinde beliren endişe içerisindeki bir politik atmosferin tam da ortasında varlığını sürdürmüştür. Bu durum pek çok araştırmacının üzerinde durduğu gibi CHP'nin bir siyasal parti gibi hareket edebilmesinin de önünde engel oluşturmuş ve genellikle de her yerde, söylemde, mesaja laikliği hedef almış irtica tehlikesi aranmıştır. Öte yandan Kemalist devrimin laiklik iradesi ne yönde gelişmiştir, pratiğe yansımaları nasıl olmuştur ve felsefi arka planında neler vardır şeklinde çok temel sorular da bu minvalde akıllara gelmiştir. Levent Köker (1995: 166-167)'ye göre, Kemalist laiklik ilkesi dinin devlet tarafından denetlenmesini ve kontrol edilmesini amaçlamıştır ki bu sayede Cumhuriyet'in yerleşip güçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla yine Köker'in aynı çalışmasına referansla, burada söz konusu olan din ve devletin ayrılması olmamıştır ve Kemalist laiklik politikasını farklılaştırarak ayıran özellik de “bireyin toplumsallaşma sürecinde edineceği değerleri, bu sürece devletin aktif müdahalesini sağlayarak biçimlendirme isteği” olmuştur. Günümüzde de varlığı tartışma konusu olan ve laiklikle doğrudan bir karşıtlık içerisinde olduğu ileri sürülen Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), devletin dini kontrol ettiğini beyan eden en tipik örnek olarak gösterilmiştir. M. Şükrü Hanioglu (2013: 42)'ye göre, halifelik kaldırıldığı gün DİB'in kurulması “İslâm'ı yeniden tanımlamak ve kontrol etmek üzere iddialı bir dinî reform programının yeni rejim ve bu rejimin lideri tarafından fazlasıyla arzulandığını gösteriyordu. Yeni yönetimin sıkı kontrolü altındaki bu kurum, eski dinî kuruluşun müsaade ettiği İslâm'ın yorumlanmasındaki sınırsız serbestliği nispeten sonlandıracaktı.” Nitekim de Hanioglu'nun değindiği bu “yeniden tanımlama” ve “sınırsız serbestliği” belirli ölçüde sonlandırma isteği, DİB aracılığıyla yapılabilir bir hal kazanmış ve bu noktadan bakıldığında DİB oldukça işlevsel bir boyut elde etmiştir. Laikliğin sağlamaştırılması ve kamusal alanda dinin etkisinin ortadan kaldırılması adına yalnızca DİB ile sınırlı olmayan daha birçok düzenleme de yapılmıştır ve her biri de hem birbirini tamamlayan hem de kapsamlı olan düzenlemeler olmuştur. Tüm bunlar düşünülürken ve yapılırken de muhtemel tehditler açık bir şekilde tanımlanmış, bazen önlemler katılmış; ancak alınan hemen her kararın ardında laikliğin önemini anlatacak bir arka planın izine de rastlanmıştır. Bülent Tanör (1999: 183)'te de belirttiği gibi, dinin kamusal alanın dışına gönderilmesi adına dozu da oldukça radikal bir boyut kazanan bir tavır benimsenmiştir; ama yapılan köklü değişimler, felsefi bir temelden yoksun bir şekilde gerçekleştirilmemiştir. Üstelik bu noktada belirtmek gerekir ki Kemalist devrimin laiklik politikalarında dine karşı hasmane bir tavır alış söz konusu olmamıştır; aksine dinin asıl olarak yaşaması gereken yere doğru gitmesinin önünü açan bir konumlanış arzulanmıştır. Karpat (1996: 236) da 1930-1940'lı yıllarda “din üzerine konan tahditlerin sebebi dine karşı içten içe beslenen bir düşmanlık” olmadığını dile getirmiş ve İslamiyet'in kontrolünün sağlanarak reformların toplumsal bazda yerleşerek kökleşmesinin sağlanabilmesinin acil ihtiyacından bahsetmiştir. Ali Yaşar Sarıbay (1999: 71)'de ise laiklik “devlet ile toplum arasında bir sınır çizmekten çok, devletin toplumu kolonize etmesine”, “özerk bireylerin inançlarındaki özerkliği sağlamanın yerine, kamusal alanın bütünselliğini gerçekleştirirkenin aracı” olmuş ve “yeni bir politik din” halini almıştır.

İşte CHP de yukarıda değinilmeye çalışıldığı üzere, Türkiye'nin modernleşme ve laiklik serüveninin tam merkezindeki yerini ısrarla ve titizlikle korumaya çalışmıştır. Bu serüvenin gidişatı açısından da belirleyici olmuş ve gerek merkezdeki konumu gerekse de belirleyiciliği üstlenmesi nedeniyle de özellikle muhafazakâr ve İslamcı kesimlerin eleştirilerinin odağında yer almıştır. Kuruluşundan günümüze kadar ulaşan süreçte de CHP, farklı bağlamlarda ilerleyen tartışmalarda dahi bu eleştirilerle sıklıkla karşılaşmak zorunda kalmıştır. Bir siyasal parti olarak bu durumu ya da zorunluluğu âdetâ içselleştirmiştir. Öte yandan bu kabullenme durumunun konforundan ziyade

konjonktürel gerçeklikleri okuyarak ve değerlendirerek siyasi açılımlar da yapmıştır. Örneğin “ortanın solu”, bunlardan biridir ve CHP'nin siyasal tarihi açısından da oldukça önemli olmuştur.³

CHP, Türkiye'nin modernleşme tarihi değerlendirilirken de kriz zamanları incelenirken de ve tabii ki ülkenin karşı karşıya kaldığı iç-dış koşullar ele alınırken de üzerine konuşulmak zorunda olunan ve mutlaka değinilmesi gereken bir siyasal parti olmuştur. Kılı'nın bir önceki paragrafta değinilen devrini tamamlayan bir parti olarak sahneden ayrılmamak adına da CHP, değişimleri yakalamaya çalışmış ve ancak 1990'ların sonu ve 2021'i yaşadığımız şu günlere kadar -hep tartışıldığı ve aslında eleştirildiği üzere- büyük bir seçmen desteği yakalamayı başaramamıştır. Bu durum farklı nedenlere dayandırılarak açıklanmaya çalışılsa da sonuç üzerinde etkili bir değişim ortaya çıkmamıştır. Özellikle de milliyetçi-muhafazakâr siyasetin güç kazandığı dönemlerde CHP, muhalefet partisi olarak güç kazanma açısından büyük zorluklar yaşamıştır ve yaşamaya da devam etmektedir. 2000'lerin başında AK Parti iktidarı ile birlikte bu zorluğu çok daha derin hissetmiş, zira siyasal İslam'la bağı eskilere dayanan ancak “muhafazakâr demokrat” olarak siyasal kimliğini tanımlamaya çalışan AK Parti'yi karşısında bulmuştur. Elindeki temel dayanağı da artık malumun ilanı olacağı üzere Kemalizm'in ilkeleri olmuş, inkılapların korunmasının zorunluluğunu her fırsatta ele almış ve beklendiği üzere laikliğe sıkı sıkı sarılmıştır. Laikliğin tehdit edileceği, AK Parti ve kurucu kadrolarının geldiği siyasal gelenek itibarıyla her fırsatta dile getirilmiş ve âdeta hükümet cephesinden gelecek salvolar beklenmeye başlanmıştır. Aslında CHP, gelmesi muhtemel olan bu salvolar karşısında oldukça belirgin bir hazırbulmuşluk içerisinde olagelmıştır ve neler söyleyeceğini ve nasıl davranacağını da çok iyi bilen bir hal almıştır. Gerçekten de bu durum CHP için bir döngü haline gelmiş ve hafızasını çok da zorlamasına gerek kalmadan laiklik savunusunu yerleştirdiği temel parametreleri ortaya koymuştur.

2. Deniz Baykal'ın “Bir Mevsimlik Çiçek Olmayan” CHP'si ve Laiklik

Baykal, CHP tarihi açısından önemli bir lider olmuş, CHP'nin seçim yenilgilerine de zaferlerine de tanıklık etmiş ve bu nedenle de aslında CHP'nin reflekslerini oldukça iyi tanıma imkanı bulmuştur. 1992'de yeniden kurulan CHP'nin genel başkanlık koltuğuna oturduğu andan itibaren partinin ideolojisini sol olarak açıklamaya çalışmıştır. CHP'nin birikimi ve CHP'yle özdeşleşmiş birtakım olumlu ya da olumsuz özellikler Baykal'ın âdeta önünde hazır buldukları olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesi, ulus-devletin kurulması, modernleşmenin sağlanması şeklinde önem atfedilerek sıralanabilecek gelişmelerin yanında bir de faşizmle ilişkilendirilme, halkı açıklıkla imtihana sürüklemeye tek sorumlu olarak gösterilme ve darbelere giden yolun açılması ya da darbe sürecinin kolaylaştırılmasında etkili olma şeklinde de son derece olumsuz bir yaklaşımla da karşılaşmıştır CHP ve tabii ki genel başkanlığı devralan Baykal. Genel olarak da CHP, bu değerlendirmelerin ortasında kendisini bulmuş ve bazen beklemediği sonuçlarla karşılaşmıştır. 1990'ların çalkantılı ve kaos kokan siyasal atmosferinde yol bulma ve yön tayin etme arayışına devam etmiştir.

Baykal, CHP'nin genel başkanlığını sürdürdüğü dönemlerde ‘sol’a yönelik Türkiye özelinde yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır. 23 Mayıs 1998'de gerçekleştirilen 28. Kurultay'da “Yeni Sol” izlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde Baykal, beklediği ilgiyi ve desteği görememiş ve 18 Nisan 1999'da

³ Bu konuda bkz. Suna Kılı, 1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.

gerçekleştirilen genel ve yerel seçimde CHP, %8,71 oy oranı ile baraj altında kalarak meclise girememiştir. Baykal, bu seçim başarısızlığından kendisini sorumlu görerek seçimin hemen ardından 22 Nisan 1999'da genel başkanlık görevinden ayrılmıştır. Bu ayrılık kısa sürmüş ve 30 Eylül 2000'de Baykal, yeniden genel başkan olmuştur. 2000'ler artık tüm dünya açısından farklı dinamiklerin siyasal alanı şekillendirmeye başladığı ve neoliberal politikaların çok daha etkin bir şekilde sonuçlarının izlenebildiği yıllar olmuştur. 2001'de Anayasa kitapçığının fırlatılmasıyla fitili ateşlenen ekonomik kriz ile karşılaşmış ve krizin yıkıcı etkileri hemen her alanda hissedilmiştir. DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümetinin iş başında olduğu bu kriz döneminde, siyasal ve toplumsal yapının üzerine ciddi bir yük binmiş ve bu ortamdan kurtuluş çaresi aranmıştır. Ancak bulunmaya çalışılan çareler, halkın gözünde önemini yitirmiş, güvensizlik ciddi boyutlara ulaşmış ve siyasal iktidar açısından meşruiyet sorunu gözle görülür hale gelmiştir. Nitekim 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen seçimde meclise yansıyan temsiliyet görüntüsü, Türkiye için her açıdan yeni bir dönemin başladığını haber verir nitelikte olmuştur.

3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimde CHP, meclise ana muhalefet partisi olarak girmeyi başarmıştır. Birçok siyasi partinin baraj altında kalarak meclise giremediği bu seçimde CHP'nin, AK Parti'den sonra en fazla oyu alan ikinci parti olarak meclise girmesi CHP ve Baykal için büyük bir sorumluluk olarak algılanmıştır.⁴ Siyasal İslam'a olan yakınlığı ile bilinen bir siyasi partinin içinden doğan AK Parti'nin arkasındaki büyük seçmen desteği ve mecliste elde ettiği büyük çoğunluk ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu gerçeklikle yüzleşme, CHP kadroları için zor olduğu kadar endişe verici de olmuştur. AK Parti'nin üzerinde taşıdığı düşünülen siyasi kimliği ve aslında partiyi kuran kadroların geçmişteki İslamcı ve Batı karşıtı söylemleri hafızada canlanmıştır. Baykal, 2002'de 177 milletvekili ile girdiği mecliste CHP tabanının ve dolayısıyla Kemalist ve laik kesimlerin kendisinden ne beklediğinden haberdar bir şekilde hareket etmiş ve pek çok kez dile getirildiği üzere tam anlamıyla laikliğe odaklanmıştır. Laikliğe yönelen tehditler tanımlanmaya çalışılmış ve hükümetin hemen her politikasının önünde ve arkasında laiklik karşıtı bir niyet aranmıştır. Bu arayışın beklenen sonucu da laikliğin güçlü bir şekilde ele alınmasına giden yolun açılması olmuştur. Öte yandan yalnızca laikliğin merkeze alınarak geliştirildiği görülen söylemlerin öne çıkması, en az laiklik kadar önemli olan diğer siyasal ve ekonomik meselelerin gözden kaçırılmasına da neden olmuştur. Ana muhalefet partisi olarak neredeyse tümüyle laiklik vurgusu ile ortaya çıkması aslında CHP'nin kendi tabanında da rahatsızlık yaratmıştır. Laikliğin bu denli güçlü bir şekilde işlenmesi, 2003'te gerçekleştirilen 30. Kurultay'da yeniden genel başkan olarak seçilen Baykal'ın bir stratejisi olarak görüldüğü gibi bu vurgunun her geçen gün artması, parti tabanının belirli bir kesimi için politika üretmemeye ve etkili muhalefet yapamama şeklinde eleştirilmiştir de. Öyle ki zaman zaman hükümetin dahi CHP'ye ve dolayısıyla Baykal'a eleştirisi bu yönde gelişmiştir. Baykal, bu eleştirileri de genellikle Cumhuriyet'in başka niteliklerinin de bulunduğu ancak her şeyi söylemenin bir zamanı olduğu ve dolayısıyla şu an "laikliği söylemenin zamanı olduğu"; çünkü laikliğin bilinçli bir politika olarak tehdit edildiği şeklinde karşılamıştır (Laiklik Atışması, 2006, 14 Kasım).

⁴ Baykal'ın 2002-2010 aralığında bu denli güçlü laiklik odaklı muhalefeti farklı nedenlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Literatürde en sık karşılaşılan argümanlardan biri CHP'nin her dönem kendisini rejimi "koruma" ve "kollama" eksenli bir politik duruş sergilediği yönünde olmuştur. Baykal'ın genel başkanlığı ve CHP'nin Baykal'ı tercih etmesi şeklinde değerlendirmelerle de karşılabilmek mümkündür. Bu konuda bkz. E. Fuat Keyman, Değişen Dünya, Dönüşen Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Hükümetin ve dolayısıyla AK Parti kadrolarının “milli görüş yapılanması” içerisinde doğduğu, “tarikatlarla etkileşim içinde siyaset yapma” alışkanlığı taşıdığı ve “Türkiye'nin değerlerine ve kuruluş ilkelerine duyarsız yönetim” anlayışında olduğu ileri sürülerek burada da öncelikle sorumluluğun ve temel görevin CHP'ye verildiği belirtilmiştir (Cumhuriyet Halk Partisi 30. Olağan Kurultayı Parti Meclisi Çalışma Raporu, 2003). Bu görev-sorumluluk ve 'koruma-kollama' misyonu, genel olarak 2008'e kadar değişen gündem maddeleriyle birlikte her defasında tekrar edilmiş ve laikliğin büyük bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı uyarısı sürekli canlı tutulmaya çalışılmıştır. 2006'da Baykal, ilk defa laikliğin hükümete karşı savunulması ihtiyacının doğduğundan ve laikliğe karşı olanların her dönem var olduğundan bahsetmiş ancak şu an vahim olanın iktidarın bunları korur, himaye eder ve meydan bırakır pozisyonda olmasıdır yönünde açıklamalar yapmıştır (Baykal: Laiklik kazanacak Başbakan kaybedecek, 2006, 23 Mayıs). Siyasal iktidarın çağdaşıktan uzak ve dini istismar eden politikalarının olduğu, laikliğe karşı olanlara alan açar uygulamalarla geldiği ve tüm bunları yaparken de demokrasi ve demokratik haklar söylemine yaslandığı belirtilmiştir. 2008'de AK Parti Hükümeti'nin parti kapatmaların zorlaştırılması adına anayasa değişikliği yapılmasını ve bu değişiklik için referanduma gitmeyi gündemine taşımasını da Baykal, bunun aslında dolaylı olarak laikliğin referanduma götürülmesi anlamına geldiğini öne sürmüştür (Baykal: Laiklik dolaylı yoldan referanduma götürülüyor, 2008, 20 Mart).

2008 CHP Programı “Çağdaş Türkiye İçin Değişim” şeklinde belirlenmiş ve CHP için laikliğin ne anlama geldiği açıklanmaya çalışılmıştır. Laikliğin, Cumhuriyet'in “temel taşı” olduğu belirtilmiş ve dinin yerinin kamusal alan değil; özel alan olduğu üzerinde durulmuştur. Laiklik, ulusal bütünlük, iç barış, insan hakları, demokrasi, kadın-erkek eşitliği, çağdaşlık, modernleşme gibi olgu ve kavramlarla doğrudan ilişkilendirilmiştir⁵ Ancak Baykal, genel olarak 2008'den sonra ve özellikle 2007'de gerçekleştirilen genel seçimde AK Parti'nin çoğunluğu elde ederek seçimden birinci parti olarak çıkması ve yine hükümeti tek başına kurabilecek güce ulaşması neticesinde nispeten de olsa laiklik vurgusunu azaltmaya çalışmıştır. Örneğin İslamiyet ve laikliğin birlikte güzel olduğunu dile getirerek “altın sentez” tanımlaması yapmıştır. Yine 2008'de “çarşaf açılımı” olarak adlandırılan Baykal'ın çarşafli kadınlara parti rozeti takması olayı yaşanmıştır. Bu olay sıradanlaştırılarak ele alınabilecek ya da açılım olarak adlandırılıp demokratik birtakım ataklarla açıklanabilecek nitelikte olmamıştır. Nitekim Baykal'ın “çarşaf açılımı”nın din istismarı anlamına geldiği, dinsel kimliğini önceleyen kesimlerden oy alabilme çabası içerisinde girerek halkla barışmaya çalıştığı ve CHP'nin kimliği ile doğrudan bir karşıtlık içerisinde bulunduğu gerek hükümetin gerekse de özellikle muhafazakâr basının gündemine yerleşmiştir. Gerçekten de “CHP ve çarşaf neden yan yana getirilmeye çalışılmıştır?” sorusu öncelikle akıllara gelmiştir. Baykal'ın amacının ne olduğu, sadece oy kaygısı mı taşıdığı ve hatta takıyye mi yaptığı soruları da sorulmuştur. CHP tarihini araştıran ve dolayısıyla CHP'nin 1923'ten günümüze kadar olan süreçte siyasal reflekslerini, dokunulmaz alanlarını ve tehdit tanımlamalarını bilen hemen her sosyal bilimcinin açıklaması, CHP'nin bunu yapmak zorunda olduğu üzerinde ortaklaşmıştır. Şu ana kadar bahsedilmeye çalışıldığı üzere, Baykal Dönemi'nde laikliğe yönelmiş tehditler eksensiz anlık tepkiler gözlemlenmiştir. “Çarşaf açılımı” da bir bakıma bu anlık tepkilerden biri olmuştur. Ancak medyanın da müdahalesi ile gösteriye dönüşen bu rozet takma olayı, her kesime seslenme ve tüm Türkiye'nin partisi olabilme sloganlarıyla da birleşince oldukça sorunlu

⁵ Ayrıntı için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Çağdaş Türkiye İçin Değişim, Ankara, 2008.

bir hal almıştır. Tutarsız ve ideolojik açıdan çelişkili duran bir görüntüden kaçış pek de mümkün olamamış ve bu adımın da tehlike algılarına yönelik atılmış olduğu ihtimal dahilinde kabul edilmiştir.

Hükümetin, siyasi erkini Türkiye'yi din esasına dayanılarak yönetilen bir ülke haline getirmek için kullandığı, Cumhuriyet'in temel ilke ve değerlerini görmezden geldiği ve hatta tahrip ettiği üzerinde durulmuş ve Cumhuriyet'in kuruluş felsefesiyle ve temel değerleriyle sorunlu olduğu ileri sürülen siyasal iktidarın, bu çatışmalı durumunu da birçok kez kanıtlamış bir zihniyet içerisinde olduğu ve birtakım “örtülü siyasi projeler”le Cumhuriyet'in değerlerine ve hatta varlığına yönelik devletin erklerini ele geçirme sürecinin başlatılabileceği öne sürülmüştür (Cumhuriyet Halk Partisi 32. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 2008). AK Parti'nin “örtülü gündem” ile ilerlemeye çalıştığı özellikle türban tartışmaları esnasında dile getirilmiştir. Türbanın, çözülebilecek bir sorun olarak görülmesi gerektiği, bu sorunun aşılmasında Cumhuriyet'in birikimlerinin yeterli olduğu ancak “laik cumhuriyeti teslim alma çabası” içerisinde olan “gerici siyaset” anlayışı ile bu sorunun halledilemeyeceği, başka bir ifadeyle, bu sorunun “laiklik konusunda hiç tereddüt yaratmayan, laiklik inancı sapsağlam güvenilir bir iktidar” ile çözülebileceği belirtilmiştir (Cumhuriyet Halk Partisi 32. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 2008).

Baykal'ın AK Parti Hükümetleri'ne muhalefetinde, hükümetin gizli ve örtülü gündemlerinin ve projelerinin olduğu ve aslında amacının görülenden ya da gösterilmeye çalışıldandan çok daha farklı olduğu şeklinde politik duruş ile karşılaşmıştır, yani aslında laikliğe yönelik hasmane bir tavırın söz konusu olduğu ve bu hasımlığın da gizlenmeye çalışıldığı ileri sürülmüştür. Laiklikle çok temele dair problemlerinin olduğu belirtilen AK Parti'nin, Türkiye'de başka bir siyasi ve toplumsal atmosfer oluşturmaya çalıştığı vurgulanmış, bağnazlık ve gericilik ifadelerine özellikle CHP'nin olağan kurultay parti meclisi çalışma raporlarında rastlanmıştır. Gerçekten de 2002-2010 Dönemi'nde CHP'nin ve tabii ki Baykal'ın dili ve üslubu, laikliğe yönelik tehditlerle ve tehlikelerle şekillenmiştir. Laikliğin çok temel ve esas olduğu, bu nedenle de laikliğe yönecek muhtemel art ve kötü niyetlere karşı âdeta her an karşı atağa geçecek şekilde hazır bulunmak gerektiği, bu uyarının yapılması görevinin de CHP'ye ait olduğu belirtilmiştir. Baykal, bu dönemde de görevin yine CHP'ye verildiği ya da ait olduğu fikrinden hareketle laikliği koruyan ve kollayan siyaset tarzını oldukça baskın bir karaktere büründürerek sürdürmüştür.

3. Kemal Kılıçdaroğlu ve “Yeni CHP”

22 Mayıs 2010'da genel başkanlığı devralan Kılıçdaroğlu, ilk andan itibaren ekonominin kötü yönetildiğini vurgulayan ve yoksulluğu önceleyen açıklamalar yapmıştır. AK Parti'nin siyasi kadrolarının zenginleştiğini ileri sürdüğü konuşmalarında hükümetin, toplumun belli kesimlerini ihya ettiği iddiasını da dile getirmiştir. Kılıçdaroğlu muhalefet tarzını düzenin bozulduğu ve toplumun mutsuz olduğu genel tespiti üzerinden şekillendirmeye çalışmıştır. Cumhuriyet'in temel değerleri ve ilkeleri tabii ki de hâlâ önemini koruyor olmakla birlikte artık daha ziyade gerekli görülen zaman ve mekanlarla sınırlı olmak koşuluyla bu öneme dikkat çekildiği ve savunuyu geliştirildiği görülmüştür. Baykal'da rastlandığı şekliyle, her konuşmanın, açıklamanın ya da kendisine yöneltilen herhangi bir sorunun yanıtının bir yerinde laiklik vurgusunu öne çıkarmama çabası belirginlik kazanmıştır. Öte yandan Kılıçdaroğlu, laiklik hassasiyetini dile getirmekten kaçınmamış; ancak devletin ve toplumun daha farklı ve çok yıkıcı niteliğe bürünebilen temel sorunlarının yalnızca laiklik eksenli bir muhalefet ile ötelenmemesi gerektiğini de belirtmiştir. “Düzen değişmeli”, “hakça bir düzen”, “insanca bir

düzen”, “iş güvencesi” ve “önce üreteceğiz sonra hakça bölüşeceğiz” şeklinde daha sol söylemlerle ekonomik temele ilişkin sorun alanları belirlemenin etkin olduğu bir çerçeve çizilmiştir (TBMM Grup Konuşması, 27 Mayıs 2014). Genel olarak hükümete yönelik eleştirilerini de bu söylem üzerine inşa etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de zaman zaman dinî vurgular eşliğinde bir açılım yapmış, “haram” ve “kul hakkı” gibi dinsel kavramları kullandığı görülmüştür.

Kılıçdaroğlu günümüze kadar ulaşan genel başkanlığında iktidar partisi olarak AK Parti'yi ve dolayısıyla partinin lideri konumundaki Recep Tayyip Erdoğan'ı da oldukça iyi tanımıştır. Bir ana muhalefet partisinin lideri olarak siyasal iktidarın hassasiyetlerini, zaaflarını ve tabii ki siyasal kimliğini yakından değerlendirebilme imkanı bulmuştur. Dolayısıyla aslında Baykal'ın da Erdoğan karşısında hangi açılardan açmazlar ve çelişkiler yaşadığını da görmüş ve bir bakıma Baykal'ın yer yer boş bıraktığı alanları doldurmuş ya da nispeten de olsa geri plana attığı konuları partinin gündeminin sıcak meseleleri haline getirmiştir. 2010'da genel başkanlık koltuğuna oturduğu andan itibaren muhalefetini genel anlamda ekonomi ve sosyal devlet vurgusu üzerinden ilerleteceğinin ilk sinyallerini vermiştir. Partinin kongresinde Erdoğan'a “Recep Bey” şeklinde hitap etmesi ve bundan sonra da bu şekilde ifade edeceğini açıklaması önemli olmuştur. Zira burada artık bir zenginleşme olduğu ve bu zenginleşme yaşanırken halkın fakirleştiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakir fukara tasvirinden yararlanmış ve fakir fukaranın yaşadıkları zorluklardan bahsetmiştir (Kılıçdaroğlu'ndan ‘Recep bey’ açılımı, 2010, 22 Mayıs). “Yeni CHP”yi anlatmaya çalışmış ve bu “yeni” vurgusu ile CHP'nin değişen siyaset anlayışını ve kimliğini açıklamıştır (‘Biz, yeni CHP'yiz’, 2011, 04 Nisan):

Biz, yeni CHP'yiz. Proje üreten, ülkesini düşünen, yarattığı değerleri hakça bölüşen, yoksulluğu tarihe gömmeyi düşünen yeni bir anlayışın sahibiyiz. İnançlara, etnik kimliğe saygılı, bunları siyasetin odağına koyan partilerden olabildiğince uzak duran, 19. yüzyılın politikalarını reddeden yeni bir anlayışın sahibiyiz.

CHP'nin değiştiği ve artık farklı bir siyasi parti olduğu yönündeki açıklamalar, Türkiye'de siyasi partilerin özellikle genel başkanları değiştiğinde başvurdukları genel bir yöntem ve tarz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da aslında hem değişimi vurgulamak ve hem de o ana kadar partiyi desteklemeyen seçmenlerin de merakını uyandırma çabası eşliğinde değerlendirilebilmektedir. Kılıçdaroğlu, CHP'de bu değişimi daha vurgulu bir şekilde gerçekleştirmeye ve vaat düzeyinde bırakmadan da gerçeğe dönüştürmeye çalışmıştır. Öyle ki zaman zaman CHP tarihi ve CHP ideolojisi üzerinde belirleyiciliği açısından oldukça önemli bir siyasi aktör olan Bülent Ecevit'e dahi benzetilmiştir. “Yeni CHP”yi anlatırken de “yeni düzen” talebinde olduklarından ve bunun için de şeffaf devlet, katılımcı demokrasi, özgürlük ve adaletin “yaşamın doğal bir parçası” haline getirilmesinden, yoksulluk ve yolsuzluğun ortadan kaldırılması gerektiğinden bahsetmiş ve partinin devrimci karakterine vurgu yapmıştır:⁶

Umudun ve özgürlüğün ülkesi, herkesin Türkiye'si” işte bütün bu duyguların ifadesinden ibaret. Böyle bir Türkiye'yi kurmak için, partimiz de yeni adımlar atmak zorundaydı. Ülkemize dördüncü büyük devrimi getirmek için devrimci bir cesaretle partimize bakmak, halkçı, sosyal demokrat ve eşitlikçi bir

⁶ Kemal Kılıçdaroğlu'nun yazısının tamamına ulaşmak için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi 34. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 17-18 Temmuz 2012 (Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu, Genel Başkan'ın 2 Yılı Birlikte Yaptık, Birlikte Başaracağız), Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/80064.pdf>

gözlükle, demokratik bir şekilde eksiklerimizi gidermemiz gerekiyordu. Biz “ya yeni bir yol bulacağız ya da yeni bir yol açacağız” dedik. Bu süre içinde yaptıklarımızla, Türkiye’yi değiştirmek için gereken cesarete sahip bir parti olduğumuzu herkese gösterdik. Çünkü CHP tarihi devrimci bir cesaretin de tarihidir. CHP tarihi, Cumhuriyet’in doğduğu siperlerden, Lozan’a, çok partili hayatın kurulmasından Kıbrıs’a kadar bu güzel ülke için kimsenin atamayacağı adımları, büyük bir kararlılık ve inançla atmanın örnekleriyle doludur.

“Yeni CHP” ile kastın, “halktan yana”, “korkulara direnen özgürlükçü” ve “özgürlüğü getiren” bir yeni yönetimin başladığının anlaşılması olmuş ve ekseninin de yolunun da laik, demokratik, sosyal hukuk devleti ve çağdaş uygarlık olan CHP’nin yerinin “halkın bağı” olduğu belirtilmiştir (Kılıçdaroğlu, ‘Yeni CHP’yi Açıkladı, 2010, 04 Kasım). “Yeni CHP”, “yeni bir yol”, “yeni düzen” ve dolayısıyla devrimcilik öne çıkarılarak laikliğin tehdit altında olduğu temelinde geliştirilen muhalefet anlayışından yer yer uzaklaşmıştır. Laiklikle ilgili söylenmek istenenler ve hükümetin politikalarına yönelik eleştiriler, birçok araştırmacının da belirttiği üzere haklar ve özgürlükler alanına kaydırılmaya çalışılmıştır. Laiklikle ilgili çizilecek çerçevenin ve laikliğin oturtulacağı ana eksenin genel olarak din ve vicdan özgürlüğü, demokratik haklar ve hukuk devleti ilkeleri ile birlikte geliştirileceği 2010’dan itibaren oldukça açık bir şekilde ortaya konmuştur. Ülkede varlığını sürdüren tüm dinlere ve dolayısıyla bu dinlerin ibadet ve ritüellerine ilişkin daha özgürlükçü ve demokratik hakları önceleyen politikaların oluşturulması gerektiğine değinilmiştir. Din ve vicdan özgürlüklerinin genişletilmesi gerektiğini ve dinin, siyasetin malzemesi haline getirilmesinin kabul edilemeyeceğini dile getirdiği bir söylemden yararlanmıştır. Laikliği, hukuk devleti ve sosyal devlet ile birlikte ele almaya çalışmış ve bir hiyerarşik bir sıralama yapmaktan kaçınmıştır. Böylece Kılıçdaroğlu ilk andan itibaren Baykal’ın koyu ve katı laiklik söyleminden uzaklaşacağını işaretini vermiş ve bu yaklaşımı her ne kadar özellikle parti içindeki Kemalist kanadı rahatsız etse de ülkenin mevcut durumunu değerlendirdiğinde laiklikle ilgili herhangi bir sorun olmadığından bahsetmiştir. Nitekim 2010 Eylül’ünde Kılıçdaroğlu yaptığı bir açıklamada, Türkiye’de laikliğin tehlike altında olduğunu düşünmediğini, eğer tehlikede olduğunu söylerse bunun altının doldurulması gerektiğini ve dolayısıyla askıda kalarak gerekçelendirilemeyeceğini belirtmiştir (Bugün için laiklik tehlikede diyemem, 2010, 22 Eylül).

34. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu (2012)’de de laikliğin artık çok vurgulu ve baskın bir karaktere bürünerek işlenmediği görülmüş ve özellikle sosyal demokrasi tanımlanmaya ve sosyal demokrasiden ne anlaşılması gerektiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Devletin ise “kişilerin özgürlüklerini ve refahını sağlamaya yönelik bir hizmet aracı” olarak görülmesi gerektiğinden ve CHP’nin de bu siyasal perspektifle ilerleyeceğinden bahsedilmiştir. Laiklik, belirgin bir şekilde din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olarak ele alınmaya başlanmış ve laikliğin, dinin kendisini de o dine mensup bireyleri de koruyan bir anlama geldiği ve dolayısıyla aslında toplumsal barışın da güvencesi olduğu vurgulanmıştır (Kılıçdaroğlu’ndan ‘laiklik’ açıklaması, 2016, 26 Nisan). Kılıçdaroğlu laikliğe bakışın bu şekilde gerçekleşeceğini en başından itibaren anlatmaya çalışmış ve daha sonraki açıklamalarında da ve özellikle “Yeni CHP”den bahsederken laiklik konusunda CHP’nin bundan sonraki değerlendirmelerinin bu esaslar etrafında olacağını belirtmiştir. AK Parti Hükümetleri’nin 2010’dan sonraki politikalarına da muhalefetini de bu değişimden uzaklaşmadan gerçekleştirmiştir. 2012’den sonra siyasal iktidarın dinselliği önceleyen tavır alışlarına karşı da laiklik tehlikesinden ziyade özgürlüklerin yok sayılması ve demokrasiye aykırılık oluşması iddiaları ile yaklaşmıştır. 2016’da Türkiye’nin temel sorun alanlarını ele alırken de demokrasinin aşındırılması, hukuk düzeninin işletilmemesi, hak ve özgürlüklerin yok sayılması, ekonominin kötüye gitmesi, eğitim sisteminin

çökmesi, dış politikadaki basiretsizlikler ve toplumsal barışın bozulması şeklinde laiklik kaygısından uzaklaşmış bir yaklaşım ortaya koymuştur.⁷

Sonuç

CHP'yi ele alırken ve CHP'ye dair bir şeyler yazarken ya da söylerken değinilen noktalar genel olarak neredeyse hiç değişmemektedir. Ulus-devletin kurulması, modernleşme sürecinin en hummalı şekilde başlatılması, laikliğin kabul edilmesi, kamusalın inşası, siyaset pratiğinin belirlenmesi şeklinde aslında daha da detaylandırılabilir başlıklar sıralanabilmektedir. CHP'nin bir siyasal parti olarak neler yaptığı ya da neler yap(a)madığı, iktidardaki ve muhalefetteki haliyle malû olduklarıyla birlikte değerlendirilmekte, zaman zaman da CHP'nin laik seçkinlerin çabasıyla tanımlandığı öne sürülen ideolojik önyargılar ve zaman zaman da dinsel değerlere ve sınıflara tutarsız politik duruşu nedeniyle eleştirildiği görülmektedir.

CHP'nin nasıl bir dinamizm üzerine kurulduğu ve bu kuruluşun temel dayanak noktalarının neler olduğu bir bakıma artık malumun ilanı niteliğine bürünmüştür. Devletle ve rejimle arasındaki yakın ve sıkı ilişki, koruma-yansıtma ve ilerletme şeklinde karşımıza çıkan roller/görevler dizilimi ve özellikle laiklik konusundaki güçlü hassasiyet, CHP'nin farklı siyasal koşullarda nasıl davranacağını genel çerçevesine dair reflekslerini oldukça açık bir şekilde ortaya koymuştur. CHP, çok yönlü bir parti olagelmış ve siyasal birikimi açısından değerlendirildiğinde özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi olarak adlandırılan dönemde tabiri caizse öğrenmesi gereken her şeyi öğrenmiştir. Bu öğrenme ifadesi yer yer ironik dursa da gerçeklikten de uzak değildir. "Parti-devlet bütünleşmesi" olarak bilinen ve anılan süreçte CHP'nin, siyasal ve toplumsal kodlara hakimiyetinin geliştiğini ve güçlendiğini söyleyebilmek mümkündür ki nitekim bu da sıklıkla dile getirilen tezler arasında yer almaktadır.

CHP, değinilmeye çalışıldığı üzere modernleşme ve laikleşme sürecinin başroldeki aktörü olmuş ve devletin varoluşsal sorunları başta olmak üzere tarihsellik açısından tanıklığı, Cumhuriyet tarihinin diğer siyasal partilerinden onu ayıran en temel özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla CHP, günümüze kadar ulaşan süreçte siyasal hayat içerisindeki yerini çok iyi bilerek ve bu durumun farkına vararak hareket etmiştir. Ancak çalışma boyunca da belirtildiği gibi laiklikle ilgili endişeleri zaman zaman artmış ve genellikle de bu endişenin haklılığını kanıtlamaya çalışmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ilke ve inkılapların yerleşme ve benimsenme sürecini ayrı tutmak gerekirse laiklik vurgusunun belirgin bir şekilde öne çıktığı dönem, Baykal'ın genel başkanlık yaptığı 2002-2010 arası olmuştur. 2002'de gerçekleştirilen seçimde CHP, %19,4 oy alarak meclise 177 milletvekili ile girmiş ve seçimden birinci parti olarak çıkarak tek başına hükümeti kurabilecek çoğunluğa ulaşan AK Parti'nin başlayan iktidarında, ana muhalefet partisi olarak meclisteki yerini almıştır. Bu seçimde meclise yalnızca AK Parti ve CHP girebilmiştir. Baykal'ın genel başkanlığında ana muhalefet partisi olarak meclise girmeyi başaran CHP, AK Parti iktidarıyla ilgili oldukça endişeli olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında da AK Parti'nin siyasal geçmişinin milli görüş geleneği ile olan yakınlığı, başka bir ifadeyle bu geleneğin bizzat içinden doğmuş olması etkili olmuştur. Genel olarak ifade etmek gerekirse

⁷ Bu farklılığı daha açık bir şekilde okuyabilmek için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi 35. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 16 -17 Ocak 2016, <https://content.chp.org.tr/file/45340.pdf>

Baykal, pek çok araştırmacının da değindiği üzere muhalefetini laiklik üzerine kurmaya çalışmış ve ilk andan itibaren hükümetin laikliği tehdit ettiğini öne sürdüğü politikalarına odaklanmış ve âdeta her an laikliğin hedef alınacağı düşüncesi ile şekillenen bir politik söyleme başvurmuştur. Hemen her konuşmasında laiklik savunusuna yer vermiş ve hükümeti, laiklik konusunda daha duyarlı olması konusunda uyarmıştır. Laikliğin, Cumhuriyet'in kazanımları açısından çok önemli olduğu ve laikliğe yönelecek her türlü tehlikenin bertaraf edilmesi görevinin bizatihi CHP'ye verildiği en sık karşılaşılan savlar arasında yer almıştır. Başka bir ifadeyle, Baykal AK Parti Hükümetleri Dönemi'nde 2010'da genel başkanlığı sona erene kadar muhalefetinin genel görüntüsünü laiklik endişesi ve eleştirisi ile belirlemeye çalışmıştır. Baykal'ın laiklikle ilgili açıklamaları incelendiğinde görülmektedir ki tehditleri oldukça geniş bir zemin üzerinde hareket edebilecek şekilde ele almış ve bu sayede de aslında politikalarla ilgili değerlendirmelerini de bu ölçekte açmılabilmeye imkanı bulmuştur. Bu denli laiklik vurgusu, tabii ki de başka meselelerin talileşmesine neden olmuştur. Söz konusu meselelerin başında da ekonomideki krizler gelmiştir. Ekonomiyle ilgili yolunda gitmeyen halk tarafından duyulması ve bu nispette de tespitlerin ortaya konarak paylaşılması zorlaştırmıştır. Bu durumun bir “tercih” mi bir “strateji” mi olduğu tartışmasından azade 2002-2010 arasında Baykal, siyasal iktidara muhalefetini etkin bir şekilde yürütebilmekte ve aynı zamanda CHP'nin de nasıl bir gelecek tahayyülünde olduğuna dair ikna edebilecek bir dil ve yöntem geliştirmekte oldukça zorlanmıştır.

2010'da başlayan Kılıçdaroğlu'nun genel başkanlığında ise laiklik hâlâ önemini koruyor olmakla birlikte Baykal'ın laiklikle ilgili geliştirdiği endişe ve tehdit belirlenimlerinden oldukça farklı bir söylem kullanılmıştır. Kılıçdaroğlu öncelikle mevcut durumda laiklikle ilgili bir tehdidin olmadığını söyleyerek başlamış ve bu tür bir tehdit-tehlike üzerinden ilerlemeyeceğini belirtmiştir. Nitekim “Yeni CHP” olarak adlandırdığı partinin yol haritasında laiklik de diğer ilkelerden biri olarak görülmüş ve öne çıkarılmamaya çalışılmıştır. Kılıçdaroğlu ile birlikte laiklikten ve laikliğe yönelen tehditlerden ziyade başka siyasal ve toplumsal sorunlara odaklanılarak demokrasi ve özgürlük talebinin CHP tarafından çok daha güvenceli bir şekilde talep edileceği belirtilmiştir. Ekonomik eleştiri, yozlaşma, yolsuzluk ve düzenin bozulduğu ana başlıkları üzerinden yapılmıştır. İnsanların her geçen gün çok daha fazla yoksullaştığı ve toplumun çok küçük bir kesiminin ise ihya olmuş bir şekilde refah düzeyini arttırdığı ileri sürülmüştür. Siyasal iktidarın yanlış ekonomi politikaları nedeniyle ülkeyi krize taşıdığı ve bu krizin neredeyse süreklilik göstererek toplumu kuşattığı üzerinde durulmuştur.

Kaynakça

Baykal: Laiklik dolaylı yoldan referanduma götürülüyor. (2008, 20 Mart). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykal-laiklik-dolayli-yoldan-referanduma-goturuluyor-8504563>

Baykal: Laiklik kazanacak Başbakan kaybedecek. (2006, 23 Mayıs). *Gazete Vatan*. Erişim adresi: <http://www.gazetevatan.com/baykal--laiklik-kazanacak-basbakan-kaybedecek-78463-gundem/>

'Biz, yeni CHP'yiz'. (2011, 04 Nisan). *Cumhuriyet*. Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/biz-yeni-chpyiz-235756>

Bugün için laiklik tehlikede diyemem. (2010, 22 Eylül). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bugun-icin-laiklik-tehlikede-diyemem-15837090>

CHP yeniden 'Baykal' dedi. (2008, 27 Nisan). *Milliyet*. Erişim adresi: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/chp-yeniden-baykal-dedi-521446>

Cumhuriyet Halk Partisi 30. Olağan Kurultayı Parti Meclisi Çalışma Raporu, 23-24 Ekim 2003, Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/30kurultaycalismarapor.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi 32. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 26-27 Nisan 2008, Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/74477.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi 33. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 22-23 Mayıs 2010, Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/63314.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi 34. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 17-18 Temmuz 2012, Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/80064.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi 35. Olağan Kurultay Parti Meclisi Çalışma Raporu, 16 -17 Ocak 2016, Erişim adresi: <https://content.chp.org.tr/file/45340.pdf>

Cumhuriyet Halk Partisi Programı. (2008). *Çağdaş Türkiye İçin Değişim*. Ankara.

Ertan, T. F. (2011). Atatürk İlkeleri. Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan (Ed.). *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (s. 239-258) içinde. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Gülalp, H. (2009). Türkiye'de Laiklik ve Sol. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 9-Dönemler ve Zihniyetler* (s. 669-689) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

Güneş-Ayata, A. (1995). Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50 (3), s. 79-88.

Hanioğlu, M. Ş. (2013). Kemalizm'in Tarihî Kökenleri. Ahmet T. Kuru-Alfred Stepan (Der.). *Türkiye'de Demokrasi İslâm ve Laiklik* (s. 31-57) içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları.

Çokoğullar, Emel; Cumhuriyet Halk Partisi'nin Muhalefet Tarzı: Laikliğin Dayanılmaz Cazibesinden Ekonomi-Politiğin Vazgeçilmezliğine

Keyman, E. F. (2005). *Değişen Dünya, Dönüşen Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kili, S. (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Köker, L. (1995). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıçdaroğlu'ndan 'laiklik' açıklaması. (2016, 26 Nisan). Erişim adresi: <https://haber.sol.org.tr/toplum/kilicdaroglundan-laiklik-aciklamasi-153944>

Kılıçdaroğlu, 'Yeni CHP'yi Açıkladı. (2010, 04 Kasım). Erişim adresi: <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/125871-kilicdaroglu-yeni-chp-yi-acikladi>

Kılıçdaroğlu'ndan 'Recep bey' açılımı. (2010, 22 Mayıs). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglundan-recep-bey-acilimi-14803610>

Laiklik Atışması. (2006, 14 Kasım). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/laiklik-atismasi-5436219>

Sarıbay, A. Y. (1985). Türkiye'de Siyasal Modernleşme ve İslam. *Toplum ve Bilim*, 29-30, s. 45-64.

Sarıbay, A. Y. (1999). Cumhuriyet, Kamusal Alan ve Politik İslam: Türk Modernleşmesine Yeniden Bir Bakış. *Bilanço 1923-1998 "Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış* (Uluslararası Kongresi Ankara, 10-12 Aralık 1998). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Tanör, B. (1999). Laikleş(tir)me Kemalistler ve Din. Mete Tunçay (Der.). *75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar* (s. 183-196) içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

27 Mayıs 2014 tarihli TBMM Grup Konuşması (Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu), Erişim adresi: <https://www.chp.org.tr/haberler/27-mayis-2014-tarihli-tbmm-grup-konusmasi?q=>

BREXIT ve COVID-19 Sonrası 2021-2027 Avrupa Birliği Bütçesi

Erdi KUTLU¹

Giriş

Avrupa Birliği'nin (AB) 2021-2027 bütçesi Brexit ve COVID-19 pandemisi etkisinde hazırlanmış olağandışı dönem bütçesidir. 2019 yılında Brexit sonrası yeni bütçe dönemini müzakere etmeye başlayan AB ülkeleri ortak bütçenin kararlaştırılmasına kısa bir süre kala Avrupa'da ve tüm dünyada etkisini kısa sürede gösteren küresel salgın meydana gelmiştir. 2020 yılında tüm dünyayı tamamen etkisi altına alan COVID -19 salgını ekonomik sektörleri tahripkar biçimde etkileyen kapanma tedbirlerinin alınmasıyla resesyon tüm dünyada olduğu gibi Avrupa'da da kendisini göstermiştir. Brexit sürecinin gerçekleşmesi ve küresel salgının etkisiyle 2020 yılında çifte kriz yaşayan AB içinde üyelerin ortak hareket etmesi ve dayanışma ruhu daha güçlü bir şekilde gündeme gelmiştir. Bütünleşmenin önemli bir dönemini oluşturacak 2021-2027 AB ortak bütçesinin kıta Avrupası bütünleşmesine önemli bir etki yaratabilmesi Brexit sonrasında 27 üyeli AB'nin ortak bir gelecek vizyonu çizmesi ile mümkündür. Ortak AB bütçesinin kapsam ve etkinliğinin seksenli yıllarda yaratılmış iade adı verilen rebatelerle (geri ödeme mekanizması) bozulması bütünleşmenin ilerletilmesine engeller oluşturmaktadır. 1979 yılında dönemin Birleşik Krallık Başbakanı Margareth Thatcher tarafından ortak bütçe ile ilgili ülkesinin yaptığı fazla katkıya istinaden söylediği meşhur 'paramı geri istiyorum' sözü Birleşik Krallık'ın ortak Avrupa ideali için yapacağı harcamalarda doğrudan fayda ile geri alamayacağı ödemeleri yapmak istemediğini gözler önüne sermiştir. Thatcher döneminde AB bütçesinden Birleşik Krallık'a yapılan fazla ödemeler için geri ödeme mekanizması oluşturulmuş ve rebate adı verilen mekanizma bütçeye fazla katkı veren diğer üyeleri de kapsayacak biçimde günümüze kadar sürmüştür. Son olarak Brexit kararı da Avrupa için yapılan fazla ödemelere karşı olan Birleşik Krallık halkının çoğunluğunun kolektif fikrini beyan etmektedir.

Birleşik Krallık'ın AB bütçesine net katkı sunan en önemli ülkelerden biri olması, Brexit'in AB bütçesi anlamına gelen Çok Yıllı Mali Çerçeve'de (ÇYMC) yaratabileceği olumsuz etki bütünleşmenin derinleştirilmesinin 2021-2027 döneminde baskılanması ihtimalini doğurmuştur. ÇYMC yedi yıllık AB bütçesini düzenleyen ve işletilmesini sağlayan finansal çerçevedir. Birleşik Krallık'ın yeni dönemde olmayacak mali katkısı 27 üye ülkenin AB bütçesine sağladığı katkının arttırılmasını gerektirmiştir. Brexit ile birlikte AB, ortak bütçeye net katkı yapan üyesini kaybetmiştir (Brehon, 2017:2).

Geri ödeme mekanizması kapsamındaki iadelere rağmen Birleşik Krallık AB bütçesine en çok katkı yapan ikinci ülkedir. Almanya'dan sonra ve Fransa'dan daha fazla katkı yapan ülke olarak yer almaktadır. 2012-2016 yıllarını kapsayan dönemde Birleşik Krallık'ın AB bütçesine katkısı yaklaşık 39 milyar Avro olarak hesaplanmış, yıllık net ortalama katkısı ise 7,5 milyar Avro civarında gerçekleşmiştir. 2016-2018 yılları arasında da net 17,8 milyar pound bütçe katkısı gerçekleştirmiştir (Keep, 2019:6).

¹ Dr, Araştırmacı, Ege Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler, erdikutluu@gmail.com

Roma Antlaşması ile kurulan AET yapısında 1963 yılında ortak bütçe olgusunun Avrupa bütünleşmesinin içinde kurumsallaşmasından günümüze bütçeden en çok pay ayrılan alan Ortak Tarım Politikasıdır (OTP). Birleşik Krallık'ın tarım sektörünün Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkelere kıyasla nispi küçüklüğünden kaynaklanan gerekçeyle AB bütçesinden aldığı katkının az olması egemenlik hassasiyeti ile hareket eden Birleşik Krallık'ın sürekli tepkisini çekmiştir. Rebate mekanizmasından yararlanmasına karşın bütçeye en büyük katkıyı veren bütünleşmenin motoru Almanya'nın öncülüğü ve benzer katkı veren Fransa'nın geri iade mekanizmasını çalıştırmaması ortak Avrupa idealine inancı içerirken, Birleşik Krallık'ın bütünleşme ruhundan uzak tutumu Avrupa aidiyetinden ziyade ulusal kimliğini öne çıkarması ile ilgilidir. Birleşik Krallık siyasi elitleri ve halkı Avrupalılık düşüncesinin geliştirilmesi konusunda milliyetçi ve tarihsel imparatorluk ihtiraslarını bırakmamışlardır. Avrupa bütünleşmesi içinde yapılan fazla harcamalar Birleşik Krallık halkı ve siyasi elitlerinin sürekli var olan Avrupa şüpheciliğinin artmasına sebebiyet vermiştir. Birleşik Krallık'ın 1984 yılında Thatcher'ın katıldığı Fontainebleau Zirvesinde(Murray, 1984) AET bütçesinden geri iade mekanizması olan 'rebate' olgusunu Topluluk mevzuatı içerisine aldırması sonrasında diğer üye ülkelerin de rebate mekanizmasına dahil olmasıyla Avrupa ölçeğinde bütçe olgusunun geliştirilmesinin önünde engeller yaratarak bütünleşmeye zarar vermiştir. Danimarka, Avusturya, İsveç, Hollanda ve Almanya rebate mekanizmasından yararlanmaktadır(EU Commission, 2021c). Almanya rebate mekanizmasından yararlanmasına karşın bütçedeki en büyük yükü sırtlamaktadır. Günümüzde varılan ve tamamlanmaya çalışılan AB'nin Ekonomik ve Parasal Birlik aşamasında bulunduğu dönemde Birleşik Krallık'ın değişmeyen hükümetlerarası yaklaşımı bütçe alanında da benzer biçimde gelişmiştir. Ulusüstü bütünleşme yerine hükümetlerarası AB'yi indirgemesi Avrupalılık aidiyetinin düşük olmasından kaynaklanmıştır.

Bütçeden geri iade mekanizması Avrupa dayanışmasına engel oluşturan bir durum yaratmaktadır. Brexit sonrasında müzakere edilecek bütçe dönemlerinde rebate mekanizmasının kaldırılması istikrarlı AB bütçesi ve bütünleşmenin derinleştirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Birleşik Krallık'a rebate mekanizması uyarınca yapılan iadeler sonrası bütçede oluşan boşluklar Almanya ve OTP'den önemli paylar alan Fransa, İtalya ve İspanya başta olmak üzere büyük devletlerin bütçeye yeniden katkı sağlamalarıyla doldurulmuştur. Birleşik Krallık'ın Avrupalıdan ziyade radikal Britanyalı kimliğinin yansımalarının genel bir özelliği olan bütçedeki rebate savunusu AB içinde bütçenin oybirliği ile finanse edilmesinden kaynaklanmıştır. Brexit sonrası AB bütçe yapısının genişletilerek geliştirilmesi, oybirliği yönteminden nitelikli çoğunluk yöntemine geçilmesi, Avrupa Parlamentosu'nun ulusüstü bütçe kapsamındaki yetkisinin arttırılması ile ulusal parlamentoların yetkisine benzer biçimde bütçe yapım ve onay sürecinde söz sahibi olabilmesi ve rebate mekanizmasının kaldırılması Avrupa bütünleşmesinin ve dayanışmasının ilerletilmesi imkanını arttıracaktır.

AB Bütçesine yeni katkılar: Almanya ve Fransa

Brexit sonrasıdaki 2021-2027 AB ortak bütçe müzakereleri bütçenin düzeyi, yapısı ve bütçe katkılarını içeren net denge ile geri iade kapsamındaki tartışmaları içermiştir. Almanya ve Fransa yeni dönemde Birleşik Krallık'ın ayrılmasıyla Avrupa entegrasyonunun iki yürütücü motoru haline gelecektir. Almanya ve Fransa'nın Avrupa bütünleşmesinde üstlendiği kurucu roller bütçe alanında da

devam edecek, iki ülke AB bütçesinde Brexit ile oluşacak boşluğu doldurmak amacıyla en fazla finansal katkıyı sunmaları yanında ek katkılar da sunacaklardır.

Tablo 1: Brexit Sonrası Fransa ve Almanya'nın Brexit Sonrası Yeni Bütçeye Yıllık Ek Katkısı:

Üye Ülke	DTÖ Çerçevesi	İkili Anlaşma (İsviçre)	AEA (Norveç)
Almanya (Milyon Avro)	+ 2849	+ 1915	+ 959
Almanya (%)	+ 10,8%	+ 7,3 %	+ 3,6 %
Fransa (Milyon Avro)	+ 1182	+ 489	- 220
Fransa (%)	+ 5,6 %	+ 2,3 %	- 1 %

Kaynak: Albéric de Montgolfier, French Senate.

Birleşik Krallık'ın Brexit sonrası 2021-2027 bütçesinde yer almayacak olması ve mali katkısını uzun vadeli yürürlükte olan ortak programlar dışında sürdürmeyecek olması Almanya ve Fransa'nın bütçeye katkılarını merkeze oturtmaktadır. Bütçe gelirlerini oluşturan alanlara bakarak Almanya ve Fransa Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çerçevesinde üçüncü ülkelerle gerçekleştirecekleri ticarete, AB ile ikili özel anlaşma kapsamında İsviçre ile ticarete ve Avrupa Ekonomik Alanı bağlamında Norveç ile geliştirilen ticaret kapsamında bütçeye ek katkılar sunacaklardır. Tablodaki miktarlar üçüncü ülkelerden gerçekleştirilecek ithalattan alınan gümrük vergisi gelirleridir. Belirtilen miktarlar Almanya'nın yıllık mevcut katkısına ek olarak üzerine eklenmesi muhtemel net mali katkılar ve onların yüzdesi şeklinde verilmiştir. Fransa için de verilen rakamlara bakıldığında Almanya üç alanda net ek katkı sunacakken Fransa DTÖ ve İsviçre ile geliştirilen ilişkide iki alanda net ek katkı sunarken AEA alanındaki katkısı düşecektir. Brexit sonrası Almanya, itiraz ve kesintilere rağmen bütçeye net katkı yapan Birleşik Krallık gibi en iyi partnerini kaybedecektir. Fransa ise Almanya ile birlikte gerçekleştireceği bütçe katkısı oranında AB bütünleşmesinin geliştirilmesine katkı sunacaktır. OTP kapsamında aktarılan yardımların bütçe içindeki ağırlıklarının düşürülmesine karşı çıkan Fransa bir yandan da Almanya'dan sonra bütçeye en fazla katkı yapacak ülke olması açısından iki ülkenin bütçe bağlamında da güç mücadelesine girişmesi olası görünmektedir (Brehon, 2017:14-15). Fransa OTP kapsamında yer alan Topluluk sübvansiyon desteklerinden yararlandığı için eski bütçe düzenini savunmaktadır. Almanya ise yeni dönemde en net katkıcı pozisyonuyla birlikte reforme edilmemiş ve kontrolünde olmayan ortak AB bütçesinin yalnızca doğrudan ulusal katkılarla arttırılmasına soğuk yaklaşmıştır.

Brexit'in Bütçeye Etkisi ve Müzakereler

Brexit sonrası yeni dönem AB bütçesinin AB'ye göç akınının sürmesi durumu başta olmak üzere oluşabilecek yeni güvenlik endişelerinin ulusüstü düzeyde daha fazla ele alınarak bertaraf edilmesine odaklanması ve Avro Alanı'nın reformlarla konsolide edilerek mali birliğin sağlanması

konusunda kapsamlı bütçe oluşturulması tartışmaları yaşanmıştır (Begg, 2017:1). Avro Bölgesi'nde yer almayan Birleşik Krallık'ın ayrılmasıyla parasal birlik alanında reform gerçekleştirilmesi hedefi AB bütçesinde de genişleme imkanı yaratacaktır. Avrupa genelinde makroekonomik istikrar için ulusüstü düzeyde oluşturulacak kurumlar esasen kredi mekanizması şeklinde kriz durumundaki Avro Alanı ülkelerine destekler sağlayabilecektir. Schengen AB Ortak seyahat alanında düzensiz ve yasadışı göç konusunun dahil olduğu yeni güvenlik tehditlerine karşı alınacak önlemler bütçede bu iki alanı yeni dönemde önceliklendirmektedir. Burada ortaya çıkan sorun Avro Bölgesi ve Schengen Alanı dışında kalan ülkelerin bütçeye katkılarının nasıl olacağıdır. Farklılaştırılmış, esnek veya birden fazla AB bütçesi seçenekleri önerilse de bütüncül olmayan bir bütçe yapısının oluşturulması AB bütünleşmesine zarar verebilecektir. Brexit sonrası Schengen ve Avro alanının tüm ülkeleri kapsayacak şekilde bütünleştirilmesinin yeni bütçe dönemi içerisinde gerçekleşmesi mümkün olmayacağından bu alanlarda bütçe tartışmaları uzun vadeli devam edecektir.

Brexit sonrası ilk ortak AB bütçesinin ağırlığı ve kapsamının belirlenmesinde üye ülkeler arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. İsveç, Danimarka, Polonya, Hollanda, Avusturya AB'nin toplam GSYİH'sinin yüzde 1'inin çok üzerinde gerçekleşecek daha yüksek ve bağımsız AB bütçesinin oluşturulmasına sıcak bakmamıştır(Rodrigues ve diğerleri, 2020). İkinci olarak, bütçenin büyük kısmının önceki dönemlerde olduğu gibi yine OTP ve uyum politikası kapsamında ayrılmaya devam ettirilmesi politikası uyarınca Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan, Polonya OTP'nin ağırlığını savunmuştur. Birliğe en son dahil olan ekonomik gelişmişliği daha düşük ülkeler uyum politikası kapsamında ayrılan payların azaltılması veya radikal değiştirilmesine karşı durmuşlardır(Bachtler ve diğerleri, 2019). Üçüncü olarak AB kurumsal yapısının bürokratik işleyişinde meydana gelen idari harcamaların azaltılması da mümkün görünmemiştir. Dördüncü olarak bütçe gelirlerinin doğrudan ulusal katkılarla finanse edilmesi öngörüldüğünden rebate adı verilen geri iade sistemi sürdürülmüştür. Avrupa Komisyonu'nun rebate mekanizmasının kaldırılmasını içeren teklifine karşın 2020 Temmuz'unda toplanan Avrupa Birliği Konseyi'nde rebate mekanizmasının yeni bütçe döneminde sürdürülmesini içeren karar alınmıştır(European Commission, 2021c). Bu gelişmelere paralel olarak bütçenin kapsamı, yapısı ve niteliğinde radikal değişiklik olmayacağı öngörüldüğünden ek finansal araçlar ve fonlar yaratılarak ödemeleri tamamlayıcı kredi usulüne ve desteğine dayanan yapılar oluşturulmuştur.

Brexit ile birlikte Birleşik Krallık'ın AB bütçesine katkısının sona erecek olması ile 2021-2027 bütçe döneminde yaklaşık olarak 94 milyar Avro açık oluşacaktır(Darvas and Wolf, 2018:1). Birleşik Krallık'ın bütçeye net katkı sunan bir ülke olduğu düşünüldüğünde yıllık ortalama 15 milyar Avro AB bütçesine ek katkının yaratılması gerekmektedir.

Birleşik Krallık'ın 2014-2020 ortak bütçe dönemindeki AB bütçesine ortalama net katkısı GSYİH'sinin %0,5'ini oluşturmuştur. Brexit referandumu kampanyası sürecinde Brexit yanlısı siyasi elitlerce kullanılan bu olgu her yıl Birleşik Krallık'ın GSYİH'sinden AB'ye net %0,5 mali katkı anlamına gelmektedir (Springford ve diğerleri, 2016:105). Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması kendisi için söz konusu edilen rakam kadar tasarruf anlamına geldiği gibi AB bütçesinde de açılan bir gedik anlamına gelmektedir. Birleşik Krallık Avrupa Topluluklarına üye olduğu 1973 yılı haricinde günümüze kadar gelen ortak bütçe dönemlerinde AB bütçesine sürekli net katkı sağlamıştır. Tarım sektörünün göreceli

küçük olması ile sanayi ve finans sektörlerinde gelişmiş ülke olması hasebiyle bütçenin en önemli iki kalemini oluşturan OTP ve yapısal fonlardan düşük miktarda yararlanması Birleşik Krallık'ın net katkı sağlayan ülke olmasını beraberinde getirmiştir. Bunun yanında araştırma ve geliştirme programları kapsamında AB destek programlarından yararlanan Birleşik Krallık araştırmacı ve bilim adamlarının sayısı ise önemli miktardadır. Birleşik Krallık'ı oluşturan bölgeler bağlamında dikkate alındığında daha az gelişmiş Kuzey İrlanda ve Galler AB bütçesinden net katkı alan bölgeleri oluşturmaktadır. Brexit sonrası bu bölgelerde bütçeden ayrılan net AB desteğinin kesilmesine müteakip ekonomik kayıp yaşanmasının önüne geçilmesi Birleşik Krallık hükümetinin ülke içinde sağlayacağı yeni desteklerle sağlanabilecektir(Springford ve diğerleri, 2016:109-110).

2021-2027 ÇYMC' de yer alacak AB finans kaynaklarının ve kanallarının oluşturulması Brexit ile birlikte bütçede gerçekleşecek açığın daraltılmasını hedeflemektedir. Bunun yanında Birliğin gelecek dönemde karşılaşacağı sorunlara proaktif cevap verebilmesi için Birlik bütçesinin artırılması gerekmektedir. Birliğin bütçesinin artırılması doğrudan üye ülkelerden gerçekleştirilecek mali transferler yerine Birliğe doğrudan kaynak oluşturacak kalemleri yaratmaktan geçmektedir. Bu sebeple Birliğin bütçesinin gelir kalemlerinin çeşitlendirilmesi iklim değişikliği ile mücadele gibi alanlarda karbon vergisi başta olmak üzere çevrenin korunmasını hedefleyen yeni mali kanalların oluşturulması suretiyle de planlanmaktadır. Ancak Brexit ile birlikte bütçede oluşacak boşluğun azaltılması öncelikle bütçe konusunda farklı görüşlere sahip ülkelerin politikalarının uyumlulaştırılmasını gerektirmektedir. Avusturya, Danimarka, Hollanda ve İsveç bütçeye net katkı sağlayan ülkeler olarak(European Commission, 2021c) Birlik bütçesinin Birlik toplam GSYH'sinin %1'inin üzerine çıkmasını kendi ulusal gelirlerinden doğrudan daha fazla katkı vermeyi onaylamadıklarından istememektedirler. Bu açıdan müzakerelerin başında Avrupa Konseyi Başkanı Michel'in bütçenin %1'in biraz üzerinde olmasını öngören teklifine soğuk yaklaşmıştır.

Michel'in teklifi bütçenin net yararlanıcıları olan ve AB'ye en son genişleme süreçleriyle dahil olan orta ve doğu Avrupa ülkelerince de eleştirilmiştir. Ortak Tarım Politikası ile bölgesel kalkınma politikası uyarınca AB bütçesinden net biçimde yararlanan bu ülkelerin zararına olacak biçimde Michel'in planında yeni dönem bütçesinde OTP'de %14 bölgesel kalkınma için de %12 kesinti önerilmiştir. İspanya ve Fransa da tarım politikasındaki kesintilerden dolayı yeni dönem bütçe önerisine mesafeli yaklaşmıştır. Brexit sonrası oluşacak yeni dönemde AB'nin daha güçlü ve operasyonel açıdan aktif olabilmesinin önerilen yeni bütçe ile mümkün olmayacağı Fransa Cumhurbaşkanı Macron tarafından ifade edilmiştir. Macron idaresindeki Fransa Brexit sonrası yeni dönemde ortak güvenlik ve savunma, dış işleri ile parasal ve mali birlik açısından yekpare bir AB yapısı öngördüğünden AB bütçesinin GSYİH açısından oranının yükseltilmesini desteklemektedir. Brexit sonrası içsel ve dışsal sorunlarının güçlü AB ve güçlü ortak bütçe ile çözümlenmesi yanında Hollanda, İsveç, Danimarka ve Avusturya'dan oluşan Tutumlu Dörtlü (Frugal Four) olarak adlandırılan ve bütçeye net katkı veren ülkeler nezdinde AB siyasetindeki farklılıkların uyumlulaştırılması yeni dönemde AB politikalarının şekillenmesinde rol oynayacaktır. Tutumlu dörtlüler AB bütçesine kendi milli hasıllarının %1'in den fazla destek vermek istemedikleri gibi Birleşik Krallık'ın AB üyesi olduğu dönemde bu ülkenin başat itirazlarıyla ortaya çıkan ve en fazla yararlanıcısı olduğu rebate mekanizmasından yararlanmayı da devam etme politikasına sahiptirler. Birleşik Krallık ile birlikte Hollanda ve İsveç'in rebate mekanizmasının en önemli yararlanıcısı olduğu gerçeğiyle birlikte Avrupa

Komisyonu Birleşik Krallık'ın ayrılması sonrası yeni dönemde rebate mekanizmasının aşamalı kaldırılmasını desteklemektedir. AB bütünleşmesinin genel faydalarına ve bu ülkelerin ortak pazardan elde ettiği ticari faydalar başta olmak üzere muhtelif kazanımlarından hareketle yalnızca bütçeye sağladığı ve yararlandığı rakamların ötesinde AB'den sağlanan faydalara bir bütün olarak bakılmalı ve bu sebeple AB'nin istikrarını sürdürecektir artı bütçe kanallarının tüm üyelerin faydasına olacağı gözden kaçırılmamalıdır.

Yeni dönemlerde karmaşık hesaplara dayalı rebate mekanizması yerine daha şeffaf ve ülkelerin ihtiyaç duydukları alanlarda doğrudan destekler alabileceği dar kapsamlı rebate sisteminin ancak kabul edilebilir olacağı tartışılmaktadır. Bu açıdan yeni dönem bütçesinde harcama tavanı, öncelikli politikalar, rebateler, AB fonlarına erişimde koşullulukların gözden geçirilmesi önemli tartışma alanlarını oluşturmuştur. Brexit sonrası gözden geçirilecek eski bütçe alanlarının hangisinde önemli değişimler yaşanacağı bütçe konusunda iki kampa ayrılan (Frugal Four and Friends of Cohesion) üye ülkelerin uzlaşısı sonucu ortaya çıkmıştır (Valero, 2020). Friends of Cohesion ülkeleri daha güçlü ortak AB bütçesini savunan on yedi ülkeden oluşmaktadır. İtalya ve Hırvatistan haricindeki on beş ülke; Macaristan, Litvanya, Letonya, Güney Kıbrıs, Polonya, Malta, Portekiz, Çekya, Yunanistan, Estonya, Slovenya, Slovakya, Romanya, Bulgaristan, İspanya 2020 yılının Şubat ayında Portekiz'de Beja Zirvesinde toplanmıştır (Rodrigues ve diğerleri, 2020). Ortak deklarasyona imza atarak uyum fonlarının yeni bütçe döneminde kesintiye uğramadan devam ettirilmesini destekleyeceklerini taahhüt etmişlerdir.

Yeni Bütçe ve Harcama Kalemleri

2021-2027 AB Ortak Bütçe dönemi geçmişteki genişleme dönemleri sonrası oluşturulan bütçeden tamamen farklı olarak AB'nin üye sayısı olarak ilk kez küçüldüğü ve en önemli üyelerinden bir tanesini kaybettiği bir periyoda karşılık gelmektedir. Brexit bütçesi minvalinde tartışmalar ve müzakereler yürütülürken dünyanın genelini hızlıca etkisi altına alan COVID-19 salgını AB'yi de etkisi altına alırken 2020 yılında AB'de ekonomik resesyon ve daralma yaşanmıştır. Sosyal huzursuzluk ve ekonomik istikrarsızlığın AB genelinde ciddi etkiler yaratmaması için COVID-19 pandemisinin yarattığı kapanma sonrası muhtelif ekonomik sektörlerin ve AB vatandaşlarının desteklenmesini içerecek kurtarma paketi de oluşturulmuştur. AB bütçesi "GelecekesilAB (NextGenerationEU)" adı verilen iyileştirme paketiyle birlikte 1.8 trilyon Avro değerinde gerçekleşirken (European Commission, 2021A) 2021-2027 bütçe dönemi Brexit ile COVID-19 pandemisinin etkilerini birlikte kapsayan bir süreci ihtiva eder hale dönüşmüştür. COVID-19 pandemisinin de etkisiyle AB bütçesine ilk kez giren iyileştirme paketinin AB içindeki ortak karşılık ve birlik ruhunu arttırması amaçlanmıştır. Ulusüstü politikalarla Avrupada'ki problem ve zorlukların üstesinden gelinmesinin Avrupalılık ruhu ve dayanışmasını arttıracığı bir gerçektir. 2018 yılında Avrupa Komisyonu'nun ilk teklifi sonrası müzakere edilen 2021-2027 Ortak AB Bütçesi üye ülkelerin bütçe önceliği ile ilgili ciddi anlaşmazlıkları ve sonrasında COVID-19 salgınının başlamasıyla yeni mali politika, önlem ve desteklerin tartışıldığı süreç evrilmiştir. COVID 19 salgını üye ülkeler arasında bütçe reformunu içeren önemli anlaşmazlıkların giderilmesinde ve bütçenin geliştirilmesinde bir fırsat yaratmıştır. 2020 yılının Mayıs ayında Avrupa Komisyonu tarafından COVID-19 pandemisinin sosyal ve iktisadi etkilerinin Avrupa kıtasında

azaltılması amacıyla yeni bir bütçe teklifi sunulmuştur. İkinci bütçe teklifi yaklaşık 1 trilyon Avro değerinde olması tartışılan AB bütçesine iyileştirme paketinin eklenmesini içermiş ve bütçe kapsamı ile miktarı genişlemiştir. 2020 yılının Temmuz ayında toplanan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde teklif kabul edilmiştir. Avrupa Parlamentosu 2020'nin Kasım ayında bütçeyi kabul etmiş ve 2020 yılının son günlerinde toplanan Avrupa Birliği Konseyi tarafından kabul edilmiştir.

AB Bütçesinin oluşturulmasında kurumların farklı rolleri bulunmaktadır. Önceki bütçelerde olduğu gibi 2021-2027 bütçesi de AB'nin yedi yıllık süreci kapsayan uzun dönemli harcamalarındaki mali öncelik ve sınırlarını belirlemektedir. AB bütçesi kırsal bölgelerin desteklenmesinden çevrenin korunmasına, insan haklarının teşvikinden dış sınırların korunmasına kadar birçok alan içermektedir. Komisyon, Konsey ve Parlamento bütçenin kapsamı, dağıtılması ve büyüklüğüne ilişkin söz hakkına sahip olmaktadır. Komisyon ile başlayan bütçe teklifinde Konsey ve Parlamento danışmada bulunarak bütçe üzerinde değişiklik hakkına sahip olmaktadır (An official website of the European Union, 2021). Bu açıdan bütçe hem ulusüstü hem de hükümetlerarası nitelikte kararlaştırılmaktadır. Bütçenin onaylanmasından sonra Komisyon bütçenin dağıtılmasında söz sahibi iken ulusal hükümetler bütçeden aktarılan AB fonlarının kendi ülkelerinde harcanması ve idaresinden %80 oranında sorumludurlar.²

AB Bütçesinin yeni döneminde yer alan teşvik paketi bir ilki oluşturmaktadır. Ulusüstü karşılık ve dayanışmayı daha fazla ön plana çıkartmaktadır. COVID-19 sonrasını kapsayan Avrupa bütünleşmesinin mali destekleri daha bütünleşmiş, dijital, yeşil ve dirençli Avrupa'yı hedeflemektedir.

Tablo 2: 2021-2027 Ortak AB Bütçesi ve COVID-19 İyileştirme Paketi

Gelecek Nesil AB(Next Generation EU) Teşvik Paketi (2021-2023)	Geçici destek ve yardım -750 Milyar Avro
Çok Yıllı Mali Çerçeve Programı (2021-2027)	-1074.3 Milyar Avro

Kaynak: European Commission, 2021.

Bütçe programında tek pazardan istifade eden Avrupa'nın tüm uluslarının iklim değişikliği, yasadışı göç ve terörizmle mücadele gibi alanlarda işbirliğini arttırmalarının amaçlandığı belirtilmiştir. Ayrıca pandemi döneminde önemi daha fazla anlaşılan tarım politikasına desteklerin sürdürülmesi ve tüm sektörlerin geleceğini merkezinde barındıran dijital alanlara desteğin geliştirilmesi AB'nin önceliklerini oluşturmaktadır (European Commission, 2021A).

Tablo 3: 2021-2027 AB Bütçesinin Destek Kalemleri

Alanlar	ÇYMÇ	Gelecek Nesil AB	Toplam
1. Tek Pazar, İnovasyon, Dijital	€132.8 milyar	€10.6 milyar	€143.4 milyar
2. Uyum, İyileşme ve Değerler	€377.8 milyar	€721.9 milyar	€1099.7 milyar
3.Doğal Kaynaklar ve Çevre	€356.4 milyar	€17.5 milyar	€373.9 milyar
4. Göç ve Sınır İdaresi	€22.7 milyar	-	€22.7 milyar
5. Güvenlik ve Savunma	€13.2 milyar	-	€13.2 milyar
6. Komşuluk ve Dış Dünya ile İlişkiler	€98.4 milyar	-	€98.4 milyar
7.Avrupa Kamu Yönetimi	€73.1 milyar	-	€73.1 milyar
Toplam	€1074.3 milyar	€750 milyar	€1824.3 milyar

Kaynak: European Commission, 2021.

AB'nin 2021-2027 döneminde sağlayacağı harcamalar ÇYMÇ ve Gelecek Nesil İyileştirme paketi kapsamında gerçekleştirilecektir. Gelecek Nesil iyileştirme programı COVID pandemisinin yarattığı ekonomik ve sosyal tahribatların giderilmesi amacıyla 2021-2023 yılları arasında uygulanacak bir kurtarma ve teşvik paketidir. ÇYMÇ'den ayrı bir program olmasına karşın bütçe müzakereleri içerisinde oluşturulmuş ve 2021-2027 döneminde AB'nin sağlayacağı toplam mali yardımların bir parçasıdır. Gelecek Nesil AB COVID-19 İyileştirme ve Teşvik Paketi tematik iyileşmeyi sağlayacak farklı kalemlere sahip hibe ve kredilerden oluşmaktadır. Pandemi sonrası yaşanacak zorluklara kısa vadede cevap verebilmek için yaratılan bir mali araçtır. Bunun yanında orta ve uzun vadeli desteklenecek alanlar da pakete dahil edilmiştir. Bunlar; araştırma ve inovasyon, iklim değişikliği ile mücadele, dijital sektörler destek, muhtelif geleneksel sektörlerin(sanayi ve hizmet) kalkınması için teşvik ve destekler, sağlık alanında yatırımlar, biyo çeşitliliğini korunması, cinsiyet eşitliği, OTP ve uyum politikasının modernleştirilmesidir(European Commission, 2021B). ÇYMÇ'nin geleneksel yapısı reforme edilemediğinden korunmuş olsa da COVID-19 kaynaklı yaratılan Kurtarma Paketi ulusüstü bütçenin farklı bir kanal ve gerekçeyle geliştirilmesini sağlamıştır.

Yeni Bütçenin Gelir Kalemleri

2021-2027 bütçesinin gelir kaynaklarını üye ülkelerin GSYİH miktarlarının yaklaşık %1'i oranında bütçeye doğrudan sağladıkları ulusal katkılar yanında Birlik düzeyinde yaratılan yeni gelir kalemleri oluşturacaktır. AB'nin kendi öz gelir kaynaklarını oluşturması daha fazla bütünleşmiş

Avrupa'nın önemli gerekliliklerinden biridir. Üye ülke ulusal hükümet desteklerine daha az bağımlılıkla birlikte AB'nin öz kaynaklarının çeşitlendirilmesi entegrasyonun derinleştirilmesi için gerekli ekonomik ve sosyal uyumun sağlanması yönünde bağımsızlık demektir.

Tablo 4: 2021-2027 Bütçe Kalemleri

Mevcut Gelir Kalemleri	Muhtemel Gelir Kalemleri
Gümrük Vergileri	Karbon Vergisi (Haziran 2021)
Üye Hükümetlerin GSYİH'ya bağlı katkı oranları(yaklaşık %1)	Dijital Harçlar (Haziran 2021)
Üye devletlerdeki KDV'den gelen katkılar	AB Emisyon Ticaret Sistemi (Haziran 2021)
Geri dönüştürülemeyen Plastik atıkları vergisi (1 Ocak 2021)	Yeni Bir Finansal İşlem Vergisi (Haziran 2024)
	Yeni Bir Kurumsal Sektöre Bağlı Finansal Katkı (Haziran 2024)
	Yeni Bir Ortak Kurumlar Vergisi Tabanı (Haziran 2024)

Kaynak: European Commission, 2021.

Avrupa Komisyonu yeni gelir kalemleri yaratarak hükümetlerarası kaynağı esas alan bütçe yapısını daha fazla ulusüstü gelirlere dayalı bütçeye dönüştürmek istemektedir. Gelişen teknolojiyle birlikte dijital ve inovatif temelde dönüşen finansal sektörlerden elde edilecek gelirleri hedefleyen AB böylelikle ulusal hükümetlerin geleneksel sektörel vergi gelirlerine müdahale etmeyecektir. Yeşil ve Dijital Avrupa teması ve hedefine uyumlu biçimde yeni vergi kalemlerinin yaratılmasına odaklanılmaktadır.

COVID pandemisinin yarattığı ekonomik zorluklardan kurtulmak amacıyla daha düşük maliyetli borçlanma ve kredili kaynağın Avrupa'ya dağıtılması için AB tüm üye ülkeler adına borçlanma yetkisini hayata geçirmek istemektedir. Borçlanmayı AB adına gerçekleştirecek Avrupa Komisyonu'nun kaynak bulabilmesi için Komisyon'a yetki veren yeni Öz Kaynaklar Kararının (Own Resources Decision) tüm üye ülkeler tarafından anayasalarına uygun biçimde onaylanması gerekmektedir (European Commission, 2021B). Bu durumda AB Finansal sistemi daha bütüncül bir yapıya erişebilecektir. Ulusüstü düzeyde üye ülkelerin tamamı adına söz hakkı arttığı gibi denetimsiz ulusal borçlanmaların büyüyerek AB düzeyinde kriz yaratmaması için üye ülke hükümetlerinin mali denetimi gerçekleştirilecek ve mali birlik doğrultusunda önemli bir reform daha hayata geçmiş olacaktır. Ancak mali egemenlik kısıtlamasını ve devrini içerecek ulusüstü borçlanma kararının uygulanmasına egemenlik hassasiyeti gelişmiş üyeler tarafından şüphyle yaklaşılmaktadır. Brexit ve COVID-19 krizleri üyelerin bir araya gelip aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak AB bütünleşmesini derinleştirdikleri fırsatları sunmuş, bütçenin kararlaştırılmasında üyeler arasında

konsensus sağlanmıştır. Bütçe temelinde sağlanan uzlaşma Öz Kaynaklar Kararı'nın üyelerin tamamı tarafından benimsenmesi konusunda da sağlanabilecektir.

Sonuç

Yeni bütçe dönemi görüşmeleri Brexit etkisinde ve bütçeye net katkı sunan üyenin ayrılmasıyla başlamıştır. Yeni dönemde sağlanacak bütçe katkıları kamplara ayrılmış üye ülkelerce tartışılırken COVID-19 salgının ortaya çıkışı küçülmesi beklenen bütçeye teşvik paketinin eklenmesiyle AB finansmanının gelecek dönemde ciddi miktarda artmasıyla sonuçlanmıştır. Net katkı veren ve aynı zamanda yeni dönemde en çok rebate alacak Almanya'nın 2021-2027 bütçe döneminde en büyük yükü taşıyacak öncülük ve liderliği göstermesiyle AB bütünleşmesinin derinleştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Macron ve Merkel daha ileri AB bütünleşmesini desteklerken yeni dönem bütçesinin daha bağımsız olması üzerinde anlaşmışlardır. COVID-19 Salgını yeni dönemde daha fazla kesinti istenen OTP'nin önemini gündeme getirmiş, Birlik içinde geri kalmış bölgelerin fazla etkilenmelerine müteakip uyum politikası yardımlarının gerekliliği anlaşılmıştır. Ortak politikalar neticesinde Birlik düzeyinde sağlanan yetkiler eşliğinde yeni sektörel alanların vergilendirilmesiyle ulusüstü gelir kalemlerinin geliştirilmesinde fikir birliğine varılmıştır. OTP'nin öneminin korunmasına paralel rebate mekanizmasının sürdürülmesi anlaşmazlıkların giderilmesini sağlamıştır. Ancak gelecek dönemlerde fazla katkıdan kaynaklı üye ülkelere geri aktarılan bütçe miktarının ulusüstü düzeyde kullanılması koşuluyla Hollanda, İsveç, Danimarka ve Avusturya'nın Birleşik Krallık gibi bir gücün yokluğunda Almanya'nın inisiyatifiyle rebate itirazlarının zayıflaması muhtemeldir. AB bütçesinin geliştirilmesi güncel sorunların ulusüstü düzeyde çözümü için yaratılacak yeni ortak politika alanlarından geçmektedir. Göç ve mülteci hareketleri, artan güvenlik sorunları, 2008-2009 küresel kriz kaynaklı ve son dönemde COVID-19 kaynaklı yaşanan sosyal ve ekonomik sorunlar AB nezdinde daha güçlü bütüncül karşılık ihtiyacını doğurmaktadır. Avro bölgesinin yeni olası krizlere karşı reforme edilmesi ve sosyal eşitsizliklerin popülist siyasi oluşumları güçlendirmesi ortak AB finansmanının daha güçlü olmasını gerektirmektedir. Birlik vatandaşları Avrupa'da ortaya çıkan sorun ve tehditlere AB düzeyinde bütüncül daha başarılı karşılık verildiği sürece AB'yi destekleyen siyasi partilere ve AB'ye desteklerini esirgemeyecektir. Tarihsel sürece bakıldığında AB bütünleşmesi her kriz sonrasında daha da derinleşmiştir. COVID-19 ve Brexit çifte krizi yaşayan AB, ulusüstü derinleşmeye fayda sağlayacak daha geniş bütçe ve kapsamlı harcama yetkisine sahip olmuştur. Doğrudan ulusüstü gelir başlıklarının yaratılması bütçenin bağımsızlığını gelecek dönemlerde güçlendirecek önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır.

Kaynakça

- An official website of the European Union. (2021). *How the EU budget is spent*, https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-budget/expenditure_en, (22. 02.2021).
- Bachtler, J. ve diğerleri, (2019). Reforming the MFF and Cohesion Policy 2021-27: pragmatic drift or paradigmatic shift?, *European Policy Research Paper No. 107*, https://www.eprc-strath.eu/public/dam/jcr:079b3969-932f-4f7b-9e5a-5de7613c36e3/EPRP%20107_Reforming%20MFF%20and%20Cohesion%20Policy%202021-27.pdf
- Begg, I. (2017). The EU budget after 2020, Swedish Institute for European Policy Studies, 9, 2017.
- Brehon, N. J. (2017). The Budgetary Impact of the Brexit on the European Union, *Fondation Robert Schuman Policy Paper*.
- Darvas Z. ve Wolf, G. (2018). Rethinking the European Unions's Post-Brexit Budget Priorities, *Bruegel, Policy Brief*, 1.
- European Commission. (2021A). *Negotiation process of the 2021-2027 long-term EU budget & NextGenerationEU*, https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/mff-2021-2027-and-ngeu-negotiations_en, (17.02.2021).
- European Commission. (2021B). *Recovery plan for Europe*, https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en, (11.03.2021).
- European Commission. (2021c). Rebates: correction mechanisms. An overview of the budgetary correction mechanisms introduced over the course of the years to compensate certain Member States for their financial contributions to the 2021-2027 EU budget, https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/revenue/rebates_en, (18.03.2021).
- Keep, M. (2019). The UK's contribution to the EU Budget, *House of Commons Library Briefing Paper, Number CBP 7886*.
- Murray, I. (1984). Remarks at Fontainebleau European Council, *The Times*.
- Rodrigues, M. D. Ve diğerleri.(2020). In Portugal, 15 'cohesion countries' call for stronger EU budget, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/in-portugal-15-cohesion-countries-call-for-stronger-eu-budget/>, (30.02.2021).
- Springford J. ve diğerleri. (2016). *The economic consequences of leaving the EU*, The final report of the CER commission on Brexit 2016.
- Valero, J. (2020). Summit fails to narrow differences over EU's seven-year budget, *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/future-eu/news/summit-fails-to-narrow-differences-over-eus-seven-year-budget/1433173/>, (06.03.2020).

Dijitalleşme: Din Eğitiminde Fırsat Eşit(siz)liği

Gülderen DURNA¹

GİRİŞ

Son 10 yılda, internet her geçen gün bireylerin gündelik yaşamlarını ekonomik, sosyal ve işe yönelik alanlarda kolaylaştırma işlevi üstlenmektedir (Campbell ve Lövheim, 2011). Toplumsal uygulamaları dönüştürülmesinde ve değişikliklerin daha geniş kültür içerisinde yansıtılmasında rol oynar. Bireylerin dini meşguliyetleri ve çevrimiçi manevi motivasyonun şekillendirilmesi ve yayılmasını da içeren bu süreçte internet, disiplinler arası bir çalışma alanının açılıp geliştirilmesinde de, giderek büyüyen çevrimiçi bir dini varlık alanı olmuştur (Campbell & Vitullo, 2016; Hoover & Lundby, 1997).

Akademi, dijital ortamdaki dini tanımlamak için dijital din kavramının yanı sıra “ağ dini”, “internet dini”, “çevrimiçi din” ve “bilgisayar dini” gibi farklı kavramlar kullanmaktadır. Enformasyon teknoloji çağında dijital din kavramının zuhur etmesi de tesadüf değildir. Dindar bireyler, grup içerisinde sosyal davranış ve etkinliklerini gerçekleştirirken dijital araçlardan faydalanabilir. Daha geniş anlamda, bireylerin kutsal günlerini, ibadetlerini, liderlik yapılanma ve dini hayatlarını bu platformlar üzerinde yeniden şekillendirdiği görülmektedir. Çevrimiçi din, sanal alanda kendisine varlık bulmakla birlikte sosyal medya işbirliğiyle nüfuz alanını da genişletmektedir. Özellikle pandemi sürecinde kalabalık grupların bir araya gelme kısıtlaması veya yasağı, insanları hızla Zoom, Instagram, Google Meet gibi platformlara yöneltmiştir. Böylece yüz yüze ve örgün olarak yürütülen eğitim faaliyetleri de uzaktan eğitime geçmiştir. Uzaktan eğitim kavramı, pandemi süreciyle hayatımızın merkezine oturmuştur. Farklı mekânlarda bulunan öğretmen ve öğrencilerin teknolojik araçlarla öğretim faaliyetlerini sürdürmesi olarak tanımlayabileceğimiz uzaktan eğitim, maliyetleri düşürmesi bakımından da faydalıdır. Uzaktan eğitim, öğretim kalitesini artırmak için yapılabileceği gibi, günümüzde temel olarak içinde bulunduğumuz pandemi şartlarında eğitim öğretim faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak adına yapılmaktadır (Karaca vd. 2021).

Sosyolojik kavramlar kısmen dinin işlevlerinin psikolojik yorumlarıyla örtüşür. Psikologlar dini, insanları güçlendiren bir araç olarak görürler. Genellikle insanlar hayatlarında karşılaştıkları zorlukların öngörülemez olayların üstesinden gelmek için dine yönelir. Bu da dinin, destek ve umut verici yönüne işaret eder.

Araştırmalar da insanların ciddi hastalık, yakın bir aile ferдинin ölümü, boşanma, doğal afet veya ciddi bir trafik kazası gibi hayatlarının zorlu dönemlerinde dine yöneldiğini ispatlamaktadır (Pargament 2001; Gene and Vasconcelles 2005'den Akt. Bożewicz ve Podkowi). COVID19 pandemisinin insanlar üzerinde oluşturduğu tehdit, endişe ve korku insanları daha çok manevi arayışlara yöneltmiştir. 95 ülke üzerinden Google verileri, dua edenlerin sayısının en üst düzeye ulaştığını göstermiştir (Bentzen 2020)

¹ Dr. Din Sosyolojisi Bilim Dalı durnagulderen@gmail.com

Pandemi öncesinde modern toplumlar temel olarak beden ve iyi olma hali üzerinde yoğunlaşarak ruhaniyeti dışarıda bırakmaktaydı. Diğer bir ifadeyle bireyin ihtiyaçları sadece fiziksel gereksinimlerden ibaret sayılmaktaydı. Korku, acı çekme ve hastalık deneyimleyen insanların ruhani bir yenilenmeyle kendi özüne dönmeye de neden oldu. Böylelikle kendi gerçekliği ve özgürlüğü temelinde olgunluğa ulaşma imkânı da bulacak bireyler için pandemi krizi fırsata çevirme aracına da dönüşecek.

Bu çalışmanın amacı, pandemi sürecinde eski normalini terk etmek durumunda kalan kadınların bu dönemde karşılaştığı manevi imkân ve sınırlılıkları onların nazarından betimlemektir. Böylelikle bir grup dijital çağda teknolojinin verdiği imkânları kullanarak kriz ortamını fırsata çevirerek kedisini geliştirme ve dönüştürme olanağı bulurken, bir grup katılımcı ise bu dijital göçe uyumlanamayarak geleneksel çerçevede kısıtlanabilmektedir. Sınırlılıkların ortaya çıktığı bu alanda ise fırsat eşitliği tartışmaya açılmaktadır.

Yöntem

Dijitalleşme ve din eğitimi olgusuna ilişkin anlam çeşitliliğini yansıtabilmek için, deneyimler aktörün gözünden aktararak yaşanan sorunların anlaşılması ve çözüme ulaşılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda fenomenolojik araştırma desenine başvurulmuştur. Fenomenolojik araştırma deseninde olgu, yorumların ürünüdür. İnsanların eylemlerini ortaya çıkarmanın yanı sıra, bu eylemlerin arkasında yatan niyetleri tespit edecek şekilde betimleme yapmak da önem kazanır. (Burcu, 2015, s.83). Çalışmada, kişilerin deneyimlediği bir olguyu anlamaya yönelik bir yol takip edilmiştir. Bu doğrultuda, dijitalleşme kavramı çerçevesinde bireylerin deneyimleri arasındaki farklılık ve benzerlikler çözümlenebilir. Shunit'in de belirttiği gibi, bu konular süreçlere dayalı olan nitel araştırmayı gerektirir. Dolayısıyla bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'in ifadesiyle "nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği yöntemdir."(Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.40). Doğal ortama duyarlılık, araştırmacının katılımcı rolü, bütüncül yaklaşım, algıların ortaya konması, araştırma deseninde esneklik, tümevarımcı analiz ve nitel veri (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.40) olmak üzere yedi başlık altında toplanan nitel araştırmanın bu özellikleri, yürütülen araştırmamıza en etkili biçimde hizmet edeceği düşüncesiyle tercih edilmiştir.

Sosyal olguları bağlı olduğu çevre içerisinde araştırmayı ve anlamlandırmayı önemseyen bu çalışma kapsamında kadınların pandemi sürecinde dijital ortamlarda sosyalleşme durumu resmedilmiştir. Bireylerin bu süreçte yaşadığı imkân ve sınırlılıklar incelenirken, dijitalleşme bağlamında dini sosyalleşme de yeni bir boyut kazanmıştır.

Öncelikle pandemi sürecinde dijitalleşen din eğitimine müdahil olan grup tanımlanmıştır. Ardından dini sosyalleşme ve dijitalleşme olgusu betimlenmiştir. Moustakas'ın deyişiyle, bu betimleme, katılımcıların neyi, nasıl deneyimlediklerinden oluşur.

Veri toplama süreci, pandemi günlerinde eve kapandığımız zaman diliminde dijital alanda dini sosyalleşme deneyimleyen kişilerle yapılan görüşmelerden oluşmuştur. Heterojen bireylerden oluşmasına dikkat edilen katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmelerde, olabildiğince farklı anlam dünyalarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Moustakas, katılımcılara şu iki sorunun yöneltilmesinin gerekliliğinden bahseder: söz konusu olguyla ilgili hangi deneyimleri yaşadınız? Hangi durumlar, olguyla ilgili yaşadığınız deneyimleri etkilemiştir? Bu iki temel soru aracılığıyla, deneyimlerin dokunsal ve yapısal betimlemesi sağlanır. Moustakas'ın da belirttiği gibi, araştırma problemiyle ilgili veriler elde ettikten sonra görüşmeye başvurulmuştur. Deneyimleri açık bir şekilde yansıtmak için görüşmelerden açıklamalar, cümleler ve alıntılar yapılmıştır. Moustakas, bu ilk aşamayı anahtar kelimelerin sıralanması olarak adlandırır. Bu anahtar kelimelerden hareketle, temalar geliştirilerek anlam kümeleri oluşturulmuştur (Cresswell, 2013, s.83). Dolayısıyla, çalışmada içerik analizine de başvurulduğu söylenebilir. Derinlemesine görüşmenin temel alındığı bu çalışmada doküman incelemesinin önemi de yadsınamaz. Literatürde yer alan çalışmalarını tespit etmek ve araştırmanın literatüre ne tür katkı sağlayabileceği gibi hususların analizi açısından da doküman incelemesi, tüm araştırma çeşitlerinin başvurusu gereken bir tekniktir. Pandemi dönemine yönelik çalışmalar son zamanlarda ivme kazanmıştır. Türkiye'de yapılan araştırmalar henüz tez aşamasında olduğu için, tezler ve kitaplar literatür kısmında kendisine yer bulamazken, yurtdışı kaynaklı makalelere ağırlık verilmiştir.

Chadwick'in ifadesiyle, sosyolojik yöntemle neredeyse eş anlamlı olarak kullanılan yöntem olan görüşme(Chadwick'ten Akt. Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.159), çalışmamızda öncelikli veri toplama aracı olarak işlev görür. Stewart ve Cash görüşmeyi, önceden belirlenmiş ve ciddi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen soru sorma ve yanıtlamaya dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci(Stewart ve Cash'dan Akt., Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.148) olarak tanımlar.

Patton'un da ifade ettiği gibi, görüşmenin amacı bireylerin iç dünyasına girmek ve onların bakış açılarını anlamaktır. Araştırma kapsamına giren katılımcıların deneyimleri, tutumları ve görüşlerini, duygularını ve inançlarını yansıtmada noktasında verimli bir bilgi kaynağı olduğu için görüşme tekniğine başvurulmuştur. Çalışmanın evrenini dijital araçlar üzerinden canlı dini yayın yapan eğitimci, hoca, vaiz, akademisyen gibi kişileri takip ederek pandemi sürecinde maneviyatını besleyen 20 kadın katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcıların; yaş, meslek, aile yapısı, yetiştiği çevre, sosyo-ekonomik durum gibi nitelikler açısından olabildiğince farklı kimselerden oluşmasına dikkat edilmiştir

Araştırmada, iki tür örnekleme kullanılmıştır. Bunlardan ilki kartopu örneklemdir. Bu örnekleme tipinde, araştırmacı öncelikle araştıracağı grup dâhilinde bir kişiye ulaşarak görüşmesini gerçekleştirir. Diğer katılımcılara ise bu kişinin yönlendirmesiyle ulaşılır. Ancak bu örnekleme tek başına yeterli görülmemiştir çünkü çalışmanın konusu gereği bireylerin dini sosyalleşme sürecinin getirdiği eylemleri, hayatının farklı kesitlerinde uygulaması beklenmektedir.

Olasılıklı olmayan örnekleme, nitel yöntemi kullanan araştırmacı örnek olayları incelemek için büyük sayıda olay arasından temsili bir örnekleme çeker. Seçilen örneklemin temsiliyet gücü kadar, araştırma konusuyla ilgisi de merkezi bir önem taşır. Rastlantısal olmayan örnekleme türlerinden biri olan amaçlı örnekleme, belirli bir olay üzerine derinlemesine inceleme yapmak isteyen araştırmacının belli olay türleri tespit etmek istediği zaman tercih edilir. (Neuman, 2008, s.320).

Sorulacak soruların önceden belirlenmiş olup, soruların esneklik gösterebilmesi ve görüşmenin gidişatı doğrultusunda konuların genişletilmesi açısından yarı yapılandırılmış görüşme tercih edilmiştir.

Katılımcıların sorulan sorulara dürüst, rahat ve açık bir şekilde yanıt vermesi için çalışmanın konusu, amacı ve önemine ilişkin gerekli bilgiler verilmiştir.

Görüşme ile elde edilen verilerin kaydedilmesinde, cihaz ile kaydetme ve not alma olmak üzere takip edilen iki yöntemden bahsedilmektedir. Veri toplama sürecinde, bilgilerin kaybedilmemesi ve katılımcıların ifadelerinin tekrar tekrar dinlenebilmesine imkân verme açısından cihaza kaydetme yoluna gidilmiştir. Not alırken, soru sorma, dinleme ve not alma eylemlerinin hepsini eş zamanlı olarak yürütmek durumunda kalan görüşmecinin daha verimli bir görüşme gerçekleştirebilmesi adına da ses kayıt cihazının kullanımı faydalı bulunmaktadır. Ayrıca, görüşme esnasında zaman kaybı, eksik not alma ya da ifadeleri tekrar dinleyememe gibi olumsuzlukları da bertaraf etme hedeflenmiştir. Kayıt işlemine başlamadan önce, etik ilkeler gereğince katılımcıların izni alınmıştır.

Bulgular

Pandemiyle hayatımızın her alanına nüfuz eden değişimden kültürel hayatımızın önemli bir parçasını oluşturan inanç ve din de payını almıştır(Cirhinlioğlu,2008).

Mart 2020’de başlayan tam kapanmayla birlikte insanlar kamusal alanlardan özel alanlarına çekilmek durumunda kalmıştır. Fırsat ve kriz hallerinin iç içe geçtiği bu süreçte, bir grup insan bu dönemi kendi hayrına dönüştürebilmeyi başarabilirken, bir grup insan ise bu izolasyonu değerlendirmeyi yeterince başaramamıştır. Pandemi sürecinde insanların dijital ortamlarda manevi hayatını nasıl anlamlandırdığını resmeden bu çalışmada, 18-65 yaş arasındaki 20 kadın katılımcıların bu sürece dair nasıl bir dünya inşa ettiği de araştırılmıştır. Bu bağlamda pandeminin avantajlı yönlerine dikkat çeken katılımcılar yanı sıra gelecekte yaşanabilecek muhtemel olumsuzluklara da işaret etmişlerdir.

Katılımcıların görüşü ışığında pandemi sürecinin manevi alandaki olumlu yansımaları şu şekilde sıralanabilir: Aile içi iletişim ve etkileşimdeki artış, zaman ve alandan bağımsız şekilde dini bilgiye erişim ve öze dönüş. Diğer yandan pandeminin getirdiği sınırlılıklar ise şöyle sıralanabilir: Bilgi kirliliği, camilerden uzaklaşma, dikkat eksikliği, asosyalleşme, dini ve ahlaki değerlerin terk edilmesinin normalleşme tehdidi.

K1 (18, öğrenci)pandeminin ahlaki değerlerimize etkisini şu sözleriyle değerlendirmektedir: “Pandemi bize sabretmeyi öğretti. Aileler bir arada yaşamaya başladı. Pandemi öncesinde anne baba işe, çocuklar ise okula giderdi. Bu nedenle akşamdan akşama kısıtlı bir zaman diliminde görüşürlerdi. Eve kapanmalarla beraber daha sık birlikte olmaya başladılar. Birbirine tahammül bile edemeyen insanlar bu süreçte tahammül edebilmeyi öğrendi.”

Pandeminin ailevi birlikteliği güçlendirdiğini vurgulayan K9 (45, ev hanımı), aile içi yabancılaşmadan bütünleşmeye doğru olan dönüşüme şu ifadeleriyle ışık tutmaktadır: “Aile olarak birbirimizden o kadar uzak yaşıyormuşuz ki pandemiyle birlikte bu unuttuklarımızı hatırladık. İletişim kurmayı unutmamışız. Oğlum üniversite okurken yatılı olarak eğitimine devam ediyordu. Eve gelince

bizimle uyumlanma sorunu yaşadı. Kardeşleri abisine misafir gibi davrandı. Küçük kızım abisini aile ferdi olarak kabul etmiyor. Birbirimizden uzaklaşmışız.”

Eve kapanmalarla beraber ev içi sorumlulukları artan kadın katılımcılardan K12 (46, anaokulu öğretmeni),bu sürecin kendisi için yorucu tarafına işaret ederken ailevi bakımdan çocuklarıyla olan ilişkisinin daha iyiye gittiğini belirtmektedir.

Pandemi kısıtlamalarının aileye bu şekilde olumlu yansımaları yaşanırken, dini sosyalleşmenin de aile içi ivme kazandığından söz edilebilir. Örneğin,K9 (45, ev hanımı),aile içi birlikteliğin çocukların din eğitimini olumlu yönde etkilediğini şu sözleriyle resmetmektedir: “Önceden aileler çocuğun akademik başarısı için uğraşıyordu. Okula gidip gelmeler, dersler, iş hayatı derken vakit geçiyordu. Bu dönemde ise dini hayat hep birlikte yaşanıyor. Önceden çocuk sabahtan akşama kadar okulda olduğu için, dini açıdan anne babasını modelleyemiyordu. Annesinin Kuran okuduğunu, namaz kıldığını gören çocuğun zihninde dini hayata dair resim oluşuyor. Evde kalmamızla birlikte bütünlük oluştu. Şer gibi görmüştük ama Rabbim hayra dönüştürüyor.”

K2 (43, ev hanımı), benzer bir bütünleşmenin eşler arasında da meydana geldiğini şöyle ifade etmektedir: “Çocuklarla ve eşimle daha çok vakit geçirmeye başladık. Eskiden eşim televizyon başında çok fazla vakit geçirirdi. Artık günde 10 dakika bile olsa hep birlikte dini sohbet yapıyoruz. Kuran ve mealini beraber okuyoruz.”

Cemaat ruhundaki canlanmaya dikkat çeken katılımcılar, çocukların da ebeveyni modelleyebilme imkânından bahsetmektedir. Anne babadaki dini uyanış veya manevi derinliğin çocuklar tarafından da kopyalanarak hayata geçirilmesi adına önemli bir adım olduğu söylenebilir.

Pandeminin dini hayat alanına en önemli katkılarından biri ise dijitalleşmeyle birlikte dini sohbetlerin sanal ortama taşınmasıyla bireylerin zaman ve alandan bağımsız olarak ders alabilmesidir.

Çalışma hayatını evde sürdüren K7 (41, memur),dini yayınları takip edebilme imkânı bulunduğunu belirtmiştir. Eski normalde ulaşamayacağı kadar canlı yayın ve sohbe erişim imkânı bulunduğunu söyleyen K7, zaman ve alandan bağımsızlığın önemine dikkat çekmiştir. Çocuklar için tefsir atölyesi düzenleyen K12 (42, DİKAB öğretmeni), dijital mecraya göçün dini hayata getirdiği kolaylıktan şöyle söz etmektedir: “Yurt içinden olduğu kadar yurt dışından da canlı yayınlara katılım oldukça fazla. Mesela İngiltere, Danimarka ve Kanada’dan katılımcı arkadaşlarım mevcut. Buralardaki insanların cismen katılma imkânı yoktu. Eskiden yüz yüze yapılan eğitimlere herkes her yerde ve her zaman katılamıyorken şu anda her an her yerden bir tıkla yayınlara bağlanabiliyoruz. Ayrıca pek çok akademisyenin verdiği yüksek lisans düzeyindeki eğitimlere çevrimiçi ulaşabiliyorum. Bu tür kaliteli eğitimlere ücretsiz ve uzaktan ulaşmak çok güzel.”

K14 (50, modelist), pandemiyle birlikte hayatımızın merkezine oturan Zoom ve Instagram gibi araçların yansımalarını şu sözleriyle açıklamaktadır: “Pandeminin getirdiği kapanma durumundan ben çok memnunum. Eskiden derslere zaman zaman katılamıyordum. İstanbul gibi bir şehirde bir yerden bir yere gitmek saatler alıyordu. Birinde gitsem diğerinde gidemiyordum. Pandemi sürecinde ise ders programım o kadar yoğun ki youtube canlı yayınlarını kaçırmıyorum. Canlı yayınlara katılamasam bile sonradan izleme imkânım oluyor. Bütün vakit bana kaldı. Başka şehirlerden başka gruptan insanlarla

da tanıştım. Hatim grupları oluşturduk. Başka gruptan insanlarla tanıştım. Bana göre pandemi nimet oldu. Değişik mecralardan arkadaş edindim. Hatim başladık. Beraberce. Haftada bir. Hasta olunca derslere gidemiyordum. Vakit bana kalmış oldu. Ben hiç sıkılmadım. Bütün vakit bana kaldı gibi.

3 çocuğum var. Kızım sürekli evden çalışıyor. Diğer çocuklarım da odalarında ve derse giriyorlar. Bu süreç benim için bir okul haline geldi. Sabahları yemeklerimi ayarlayıp, derslere katılıyorum.”

Dernekte gönüllü faaliyetlerine devam eden K15 (47, maden mühendisi), eskiden dernek ortamında ne fazla 50 kişiye ulaşabildiklerini belirtmiştir. Sosyal medya araçları zaten aktif olarak kullanılıyordu fakat dini içerikli canlı yayınların yoğunlaşması pandemi döneminde gerçekleşti. Yurt dışında yaşamak veya çalışmak gibi zaman ve alan bağımlılığı olan bireyler de bu özgürleşmeyle kendilerine yeni manevi alanlar bulmuş oldular. K15 dini içerikli canlı yayın buluşmalarının resmini şöyle çizmektedir: “Dersler farklı insanların ilgisini bile çekti. Görünür olmadan derslere katılanlar bile dine dair bilgi edindi. Önceden kendi kabuğumuzun içinde kalıyorduk. Pandemiyle gelişen online dersler sayesinde, belki de normal şartlarda kazanamayacağımız insanlara ulaştık. Pandemiden sonra aramıza yeni arkadaşların katılımıyla sayımızın artacağını düşünüyorum.”

K5 (45, öğretmen) içe dönüş sürecindeki alandan bağımsızlaşmayı şöyle ifade etmektedir: ”Aşırı derecede dışarıdaydım. Evde olmak bana çok iyi geldi. Her şey zıddıyla kaim. Daha çok şeyi hayatıma sığdırdım. Kitap ve cüz okumalarımı yetiştirebiliyorum. Örgü örerken canlı yayınlara katılabiliyorum. Öncesinde vaktim yollarda geçiyordu.”

Pandemi öncesinde kitap okuyarak, radyo televizyon dinleyerek veya STK’lar tarafından düzenlenen dini sohbetler, sınırlı sayıda katılımcıya hitap etmekteydi çünkü bireylerin alışkanlıkları, zaman ve mekanı bu tür etkinliklere müsait olamıyordu. Pandemi sürecinde dini etkinliklerin dijital mecrada toplanmasıyla, sadece STK etkinlikleri değil aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı da vaazlarını Instagram üzerinden duyurarak gerçekleştirmektedir. Böylelikle bireyler manevi alanda çeşitli kaynaklardan her an her yerde beslenme imkana kavuşmuştur.

Pandemi kısıtlamalarıyla iç âlemine dönme imkânı bulan katılımcılar hayatın hengâmesinden uzaklaşarak manevi derinliğe yönelmiştir.

K6 (37, çalışmıyor), yalnızlaşma duygusuyla birlikte içe dönüşün kendisine getirisini şu ifadelerle açıklamaktadır: “Pandemi süreci beni hiç korkutmadı. Manevi ve bireysel alanda kendimi daha iyi hale getirdiğimi düşünüyorum. İzolasyonda kendimi içsel olarak motive ettim. Allah, kulunu kendisine yakınlaştırmak istediğinde yalnızlaştırıyor. Bu dönemde kendimin dini alanda geliştirmek için bir yön çizdim. Aldığım online eğitimlerle daha iyi bir insana doğru evrildiğimi fark ettim.”

K9 (45, ev hanımı), eve kapanmayla beraber koşuşturmayla geçen hayatının dinginleşerek manevi hayatına nasıl yansıdığını şöyle betimlemektedir: “Kısıtlamalar ve kapanma bana çok iyi geldi. Dışarıda o kadar çok vakit geçiriyor ve koşturuyormuşum ki evde kalarak özüme döndüm. Bir yerlere yetişmek adına namazlarımı çok hızlı kılıyordum. Dernekteki derslere yetişmek adına çok koşuşturma halindeydim. Evde olunca sakinleştim. Kişisel gelişimime vakit ayırabiliyorum artık. Bu sakinliği hem

özlemişim hem de seviyormuşum. Huşu içinde namaz kılmaya başladım. Daha çok Kuran okuyabiliyorum.”

K12 (42, DİKAB öğretmeni), pandemiyle manevi derinleşmeye yönelime şöyle dikkat çekmektedir: ”Birden bire eve kapandığımız için kendi içimize dönmeyi istedik. Uzaktan eğitimle ulaşamadığımız yerlere ve derslere ulaşmaya başladık. Öze dönme noktasında ilkin kendimizi yokladık. Ne kadar çok nimet ve zenginlik içerisinde yaşadığımızı anladık. Nerelerde yanlış yaptığımızı düşünme noktasında bir iç muhasebe yaşadık.”

K4 (47, ziraat mühendisi),pandeminin içinde barındırdığı diyalektik noktaya şu sözleriyle dikkat çekmektedir: ”İnsanlar unuttukları değerleri sorgulama mecburiyetinde kaldı. İç muhasebe yapmaya başladılar. Hızlı geçip giden dünyada geçtiğiniz yerlerde ne gördünüz iye sorsalar bir şey algılayamazdınız. Biraz duraklamak lazım. Durakladığımız zaman çevremizdeki güzellikleri fark edebiliyoruz. Durmak algıyı artırıyor. Pandemi bizi durdurdu ve iç dünyamıza dönerek iç sesimizi duyar olduk. Bazı şeyleri daha doğru bir şekilde düşünme, algılama ve tartma imkânımız oldu. Hayat yavaşlayınca bilinç arttı. Bazı nimetler normalleşmişti. Kolaylıkla nefes almak, sevdiğimizle yüz yüze görüşebilmek, dışarı özgürce çıkmak bile farkındalık oluşturdu. Kişisel olarak bazı şeyleri ne kadar abarttığımızı ya da azımsadığımızı fark ettim. Bazı olayların Allah’ın ir lütfu olduğunu, kötü veya iyi şeylerin Allah’tan geldiğinin idrakına vardım. İyi olarak görünenin kötü sonucu olabilir. Kötü bir şey gelirse de sizin bir şekilde terbiye olacağınıza işaret eder.”

Canlı programlarla birlikte bilgi üretiminin takip edilemeyecek kadar artmasıyla bilgi çeşitliliği oluşurken bir yandan da bilgi kirliliği meydana gelmiştir. İçerik üretimi artarken, içerik üreticilerinin de bilgi bakımından belirli bir kalite kontrolüne tabi tutulamaması bilginin güvenilirliğini sorgulanır hale getirmiştir. Sosyal medyada oluşan bilgi çeşitliliğinin getirdiği avantajlara vurgu yapan K15 (47, maden mühendisi), bu durumun bazı bireyler açısından olumsuz etkileri de olabileceğini şu şekilde açıklamaktadır: ”İslami anlamda hiç temeli olmayan insanlar, doğruyu yanlış ayırt edemeyebilir. Dine dair bilgisi olmayanlar için sosyal medyada yapılan yayınlar yanıltıcı olabileceğinden kişinin maneviyatına zarar da verebilir. Dersler çok fazla. Bu da neymiş diyerek girip bakabilir. Ehlişünnet çizgisinde yayın yapmayanların takip edilmesi imanı anlamda da sakıncalı olacaktır.”

K4 (47, ziraat mühendisi),dijital mecradaki bilgi kirliliğine temas ederken din eğitiminin dijital alana taşınmasındaki gecikmelerin etkisini şu sözleriyle ifade etmektedir: “O kadar çok bilgi kirliliği var ki bilgiye ulaşmaktan ziyade doğru kişiye ulaşmak daha doğru. Her şeyin bir şeyini bilmektense, bir şeyin her şeyini bilmek bana daha doğru geliyor. Böylece derinleşmiş oluyorsunuz. Doğru bilginin halkla dijital ortamlarda buluşturulması hususunda yetkililerin geç kaldığını düşünüyorum. Hocalar bu konuda o kadar yetersiz kaldılar ki etrafa yayamadılar. İnternet kötü değil ama internette yer alma şeklimiz kötüydü. Çizgi filmler aracılığıyla çocukların beyni yıkanıyor. Dini içerikli çizgi filmler mevcut değil.”

K12 (42, DİKAB öğretmeni)dijital alana fazla yüklenmenin birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirebileceğini şu sözleriyle yansıtmaktadır: “Her yönden beslenmeye çalışmamız bizi olumsuz etkileyebilir. Bilgi çokluğu, kafa karmaşasına da neden olabilir. Diğer yandan dini eğitimlerin dijital mecraya taşınması, bizi daha fazla dijital dünyanın içerisine soktu. Alanında uzman olmayan

kişilerin bu mecralarda yer alması sorun oluşturabilir. Adeta bilgisayar ve telefonlarla yapışık şekilde yaşamaya başladık. İslam denge dini. Ya tamamen uzak kalmak ya da içinde boğulmak yerine dengeyi tutturmak gerekir.”

K14 (50, modelist), dijital alan kirliliğini şu sözleriyle değerlendirmektedir: “Kuran’dan uzak olan insanlar, dijital ortamdaki yanlış insanlara kapılıp yanlış yola gidebilir. Eğitim veren kişinin dini kimliği çok önemli. Kişiyi dışarıdan baktığında da Müslüman olduğunu anlayabilmelisin. Bilinçaltı çalışmalarıyla kişileri kendi benliğine tapma noktasına getirebiliyorlar. Kuran’dan uzak yaşayan insanların din dersi vermesi canımı çok sıkıyor.”

Salgın yayılımını önlemek için camiler birkaç ay faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldı. Bu durum sadece insanlar arasındaki cemaat ruhunu etkilemekle kalmadı aynı zamanda camilere giderek dini bilgi edinen kişilerin eğitim kaynağı farklı ortamlara yönlendirildi. Bu bağlamda insanların yüz yüze ortamda olmanın verdiği etkileşimden uzak kalmasıyla önceki verimliliği alıp alamadığı tartışılabilir.

K2 (43, ev hanımı), camilerin kapanmasının çocukların din eğitimini olumsuz etkilediğini şöyle belirtmektedir: “Camilerin bir dönem kapanmasıyla çocuğum camiden uzak kaldı. İmam çocuklarla yakından ilgileniyor ve onları camiye bağlıyordu. Sabah namazına koşarak gidiyorlardı. Çocuğuma evde eğitim versek de camide verilen eğitimdeki verimlilik gibi olmuyor.”

Camilere özlemine dile getiren K11 (42, anaokulu öğretmeni), Ramazan ayında teravih namazlarını evde kılmak zorunda olmanın burukluğunu yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca camilere gidiş gelişlerin azalmasıyla camilerden ister istemez uzaklaşmanın olacağını da ifade eden katılımcı, pandeminin hayatımız üzerindeki tek olumsuz etkisini bu durum olarak nitelendirmektedir.

Uzaktan eğitime geçişle ekran karşısında saatlerce vakit geçirmek zorunda kalan bireylerin odaklanma sorunu yaşadığı da görülmektedir. Sınıf ortamında hareket ederek yüz yüze iletişim ve etkileşimin de etkisiyle dikkati kolaylıkla toparlanabilen bireyler, sanal alanda farklı alanlara yönelebilmektedir.

Yüz yüze eğitimden uzaktan eğitime geçilmesiyle çocuklarda oluşan dikkat eksikliğini vurgulayan K5 (45, öğretmen), yüz yüze eğitim sürecinde çocukların daha kolay algıladığını belirtmektedir. Çocuklardaki yaş aralığının ekran karşısında uzun süre odaklanmasındaki önemini ifade eden K5, özellikle 4-6 yaş arasındaki çocukların ekran karşısında öğrenmesinin olumsuz yönde etkilendiğini söylemiştir.

K9 (45, ev hanımı)da yüz yüze eğitimdeki verimliliğe şu sözleriyle dikkat çekmektedir: ”Hocadan yüz yüze alınması gereken dersler var. Mesela sübyan mektebine giden kızım, yüz yüze eğitimden aldığı verimi çevrimiçi eğitimlerden alamıyor. Bu da kızımın yaşıyla alakalı.

Örneğin talim derslerinde harflerin telaffuzu yanlış olabiliyor ve bunu telefon konuşmalarıyla düzeltmek de zor oluyor. Satırdan satıra değil de sadırdan sadıra. Yüz yüze olunca gönül bağı kurmak daha kolay oluyor.”

Dikkat eksikliğinin oluşmasında görselliğe önem verdiği anlaşılan K7 (41, memur), kameraların açık olmasıyla enerji akışının hissedilebildiğini belirtirken, kameralar kapalı olduğunda enerji kısıtlanmasının olduğunu ifade etmiştir.

Ekran karşısında dikkatini toparlamakta zorlanan bireyler, sanal âlemde sosyalleşirken, gerçek anlamda asosyalleşmektedir.

Aile kültürü olan bir ortamda sosyalleşmenin önemini belirten K11 (52, ev hanımı), pandeminin beraberinde getirdiği asosyalleşmenin gelecekteki yansımalarını şöyle resmetmektedir: “Özellikle yaşlı insanlar, beden sağlığını korusa da ruhen yalnızlaştı. Sadece yaşlılar değil gençler de yalnızlaştırıldı. Herkes telefon ve tabletini eline alarak yaşıyor. Pandemi nedeniyle insanlar ne annesini ne de ninesini ziyaret etmek istiyor. İnsanlar yaşlılarını huzurevine yerleştiriyor. Bunlar toplumun geleceği için açılmış çok büyük yaralar. Bu tür durumlar normalleştiriliyor. Hastalık geçtikten sonra da mesafe korunmalı algısı oluşturuluyor. Alışkanlıklar değişti. Görüntülü konuşmanın yüz yüze iletişimin yerini tutmayacağına inanıyorum. Sadece tüketime yönlendirildiğimiz bu dönemde sene yiyerek ve uyuyarak geçti. Böylelikle dünyayı da tüketiyoruz.”

K12 (42, DİKAB öğretmeni), maneviyatın insanların stresle ve korkuyla başa çıkma sürecinde ne denli önemli olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Büyüklerle görüşememe, hastalık stresi ve belirsizlik bizi toplum olarak çok etkiledi. İman noktasındaki zayıflığımız nedeniyle korkularımız arttı. Bu süreçte tevekkülle yaklaşanların daha rahat bir dönem atlattığını düşünüyorum. Neye ne kadar güvendiğimize bakmak lazım. Kendimizi kontrol edemediğimiz zamanlar da oluyor.”

Pandemi sürecinin getirdiği sınırlamalarla yeni normalleşme döneminde bazı değerleri yitireceğimize dair endişe taşıdığı anlaşılan K16 (50, STK çalışanı), konuya ilişkin öngörülerini şu şekilde açıklamaktadır: “Ailemle yan yana yaşıyorum. Biraz evhamlılar. Hastalık evhamı artırdı. Panik atak da çağın hastalığı oldu. Bir grup insan hastalığı umursamaz ve yokmuş gibi davranırken, bir grup insan ise aşırı kaygılı. Kriz dönemlerinde manevi olarak kendi içimizde organize olmayı bilen bir milletiz. Ama hastalık kaygısıyla hiç yapmadığımız şeyleri yapabiliyoruz. Akrabalarımızla görüşmüyoruz. Bu da akrabalarımızla bağımızı koparacakmışız gibi geliyor bana. Şu an içerisinde yaşıyoruz ve net bir şekilde farkında değiliz ama etkileri gelecek yıllarda ortaya çıkacaktır. Bir oluşum içerisindeyiz henüz.”

Yeni normallerle birlikte ibadet şeklindeki değişikliğe dikkat çeken K13 (53, eğitimci), uyumlanma sürecinin ritüellerin çevrimiçi mecraya taşınarak nasıl bir boyut kazanacağını şöyle anlatmaktadır: “Öncelikle insanlar mabetlerden uzak kaldı. Gitmek isteyip de camiye gidememek, ramazanda bir yerlere gidememek, komşuların bir araya gelmediği, iftarlara misafir davet edilemediği, mukabelelerden uzak kalındığı bir dönem oldu.

Dini hayatımızın parçası olan hasta ziyaretleri, taziyelere gidemeyişimiz, insanların üzüntüsünü paylaşamayışımız bizi etkileyen olumsuzluklar oldu. İnsanların bu tür eğilimlere alışması beni kaygılandırıyor. Uzun vadede bunların normalleşmesini risk olarak görüyorum. Düğün gibi mutlu günlerin kaygıyla geçtiğini gördük. Düğünler düğün gibi değil. Dinimizde kutsal olan sılayı rahime ket vuruldu. Komşuluk ilişkileri de bitmek üzere. Araya görülmez duvarlar örüldü. Ekonomik olarak herkes az ya da çok etkilendi. İnternet kullanım oranı yükseldiği için, beni gibi az kullananlar bile sanal

ortamda herkes girdi ve bu da daha çok vaktimizi alır oldu. Bu da kalıcı bir alışkanlık haline geldi maalesef. Herkes interneti daha çok kullanacağından, her ne kadar aile içinde bir araya gelsek de aile fertleri sanal ortamda vakit geçirdiğinden fiziksel olarak bir arada olsa da zihinsel mekânda ayrışmalar başladı.

Şartlar değişse bile bundan sonra daha çok görüntülü görüşmeye başlayacağız. Bu da potansiyel bir risk. Uzaktan görüntülü konuşmaya alıştığımız için belki de ileride fiziksel olarak bir araya gelmek de önemsenmeyebilir. Düğüne gitmeden cenazeye gitmeden de oluyormuş şeklinde zihnimiz güzel hasletleri yapmamaya yönlendirebilir. Büyüklerin elini öpmeden de olabilirmiş şeklinde bir düşünce oluşabilir.

İnfak biçimi de değişti. Mesela benim banka hesabım olmaz. Yardımı dernekler ve vakıflarda elden nakit olarak ihtiyaç sahiplerine gönderirdik. Artık banka üzerinden yardımlar ulaşıyor. Bir Müslüman olarak bu ibadeti yapmanın başka bir imkânı kalmadı. Muhtemelen bu da daha yaygın ve kalıcı hale gelecektir.”

Kıscası incelediğimiz sosyalleşme, dijitalleşme ve manevileşme gibi kavramlar içerisinde diyalektik bir yapı da barındırmaktadır. Aile içi iletişim artmasına karşılık aile fertlerinin uzun süre bir arada olması, çatışmaları da beraberinde getirebilir. Dijital alanın genişlemesiyle zaman ve alandan bağımsızlık kazanılırken bu durum bireyleri ekran başına kilitleyerek internet bağımlılığına da neden olabilmektedir. Ayrıca uzun süreli çevrimiçi derslerde odaklanma sorunuyla da karşılaşılması muhtemeldir. Dijital mecrada bilgi paylaşımı artarken bilgi kirliliği ve bilginin güvenilirliği sorunu da meydana gelebilmektedir. Bu noktada bireylerin bilinçli seçiminin önemli rol oynayacağı söylenebilir. Bir grup katılımcı STK ortamlarında başlattığı eğitimleri çevrimiçi sürdürürken, bazı katılımcılar ise dijital ortamlara taşınan vaaz ve etkinliklerle pandemi sürecinde tanışmıştır. Diğer yandan geleneksel yöntemlerle dini bilgi kaynağına erişen katılımcıların bu süreçte dijital mecraya kolaylıkla uyum sağladığı görülmektedir.

Pandemi sürecindeki eve kapanma ve kısıtlamalarla bireyler bir yandan yalnızlaşırken bir yandan da özüne dönerek ruhani bir boyut da kazanmaktadır. Dolayısıyla olumlu olarak bize yansıyan her olgunun bir de olumsuz yönlerinden söz edilebilir.

Sonuç

Değişimin kaçınılmaz olduğu pandemi sürecinde yeni normale uyumlanmanın sancıları görülmektedir. Hayatımıza sunduğu imkânların yanı sıra götürüleri de yadsınamayacak olan pandemi, bireylerin manevi hayatına olumlu şekilde yansımaktadır. Özellikle 50 yaş üzeri bireylerin sanal mecrayla aralarının çok iyi olmadığı düşünülürse, pandemiyle birlikte hemen herkes akıllı telefonlar ve tabletler aracılığıyla dijital mecralara uyum sağlamaya başladı. Mart ayında başlayan kapanmayla ailelerin belki de hiç olmadığı kadar bir arada bulunmasına neden oldu. Böylelikle aile bireyleri, birbirini daha yakından tanıma imkânı buldu. Dini sosyalleşmenin aile içerisinde başlayarak devam ettiği düşünülürse bu birlikteliğin aileye dini bir canlılık kattığı söylenebilir. Anne babasını ibadet ederken gözlemleyen çocuk, ebeveynini daha yakından modelleyebilir ve kendini manevi yönde geliştirebilir.

Dini ibadet ve sohbetlerin dijital mecraaya taşınmasıyla insanlar daha önce bir araya gelerek gerçekleştirdiği faaliyetleri Zoom ve Instagram canlı yayınlarında gerçekleştirmeye başlamıştır. Böylece zaman ve mekân sınırlılığından özgürleşen bireyler, her an her yerden dini içerikli yayınlara katılarak dini bilgisini geliştirebilmektedir.

Özellikle büyük şehirlerde ikamet eden bireyler açısından değerlendirdiğimizde, trafik yoğunluğu nedeniyle birkaç saatin yollarda geçiren bireyler zamanını ve enerjisini kendileri için faydalı olacak etkinliklere sarf edebilmektedir. Diğer yandan insanları ekranlara hapsedme tehlikesi de olan sosyal medya araçları, bireyleri aynı zamanda yalnızlaştırabilmektedir. Bu yalnızlığı fırsata çevirebilen insanlar, bu kapanma sürecini iç hesaplaşma ve öze dönüş şeklinde hayatlarına olumlu yansıtmayı başarmıştır.

Zaman ve alan bağımsızlığı, mekânın sınırlarını ortadan kaldırarak aynı anda pek çok kişiye hitap edebilme imkânı vermiştir. Dolayısıyla dini eğilimi olup bilgiye erişimi kısıtlı olan bireyler, kendini yetiştirebilmektedir. Fiziksel ortamda yüz yüze sosyalleşme gerçekleşirken, dinin dijital alana göç etmesiyle bu etkileşim sanal ekranlara taşınmıştır. Normal şartlarda tanışamayacaklarıyla tanışma olanağı yakalayan bireyler, birbirinin deneyim ve bilgisinden de faydalanmıştır.

Pandemi sürecinin gerek sosyal gerekse dini hayat üzerinde olumlu yansımalarının tezatını görmek de mümkündür. Dijital ortamlar, bilgiye erişim maliyetini azaltmakla birlikte bilgi çeşitliliğini artırmıştır. Ayrıca farklı hocalardan farklı dersler alabilme, bireylere seçim alanı tanımıştır. Neticede bu çeşitlilik kontrolden çıkarak dijital ortamda ciddi düzeyde bilgi kirliliğine yol açmıştır. Herkesin canlı yayın yapma olanağına sahip olmasıyla, yetkinliği olmayan kişilerin dini bilgi vermesi toplumun yanlış doğrultuda yönlendirilmesine neden olabilmektedir.

Tam kapanma sürecine girilmesiyle cami gibi kutsal mekânların da kapanması söz konusu olmuştur. Böylece camilerde oluşturulan cemaat ruhu bireylerin maneviyatı çerçevesinde evlere taşınırken, camilerde verilen dini eğitimle sorumluluğu da ebeveynlere yüklenmiştir. Bu noktada aktarılan eğitimin ne denli etkin olduğu tartışmaya açık iken, uzun süre ekran başında durmak ve insanlardan uzak bir atmosferde tek başına yayını takip etmek bireyde motivasyon kaybına da yol açabilmektedir.

Bu durum hem eğitmen hem de öğrenci açısından sıkıntı yaratmaktadır çünkü sınıf ortamında öğrenci veya katılımcının dikkati farklı tekniklerle yoğunlaştırılabilirken sanal âlemde bu pek mümkün olmayabilmektedir.

Daha önce şükretmeyi dahi düşünmediğimiz durum ve etkinliklere şükretmeye başladık. Diğer yandan da insanları derinden saran ölüm ve hastalık korkusu, bireylerin maneviyatı ve teslimiyeti ölçüsünde nispeten daha kolay baş edilebilir hal almıştır. Karakaş'ın (2020) da belirttiği gibi, ölüm korkusu, dini inançların önemini bir kez daha gündeme getirebilir. Salgın sonucu ortaya çıkan korku, dini kişiliği olan bireylerde dine sarılma şeklinde zuhur ederken, bu sarsılma durumu bireyleri manevi boşluğa da sevk edebilir. Böylece insanlar her duyduğuna inanabilir, muhakeme gücünü yitirebilir, hurafelere eğilim gösterebilir.

Pandemi öncesinde insanlar acı tatlı günlerde birbirinin yanında destek olurken, pandemi bu eylemleri durdurmuştur. Büyükleri ve akrabaları ziyaret geleneği seyrekleşmiştir. Geleneksel uygulamalar yeni normalle beraber terk edilmeye yüz tutmuş ya da çevrimiçi alanlarda farklı bir boyuta bürünmüştür. İnsanlara elden sadaka ve zekât verme, bayramlarda el öpme, kucaklaşma, cemaatle namaz kılma gibi ritüeller pandemi öncesindeki anlamından ayrılarak eskiden yadırganan durumlar normalleşmeye yüz tutmuştur.

Kaynakça

- Bentzen, J. S. (2020, May). In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. https://www.researchgate.net/publication/343627578_In_Crisis_We_Pray_Religiosity_and_the_COVID-19_Pandemic adresinden alındı
- Burcu, E. (2015). *Engellilik Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- CİRHİNLİOĞLU, Z. (2008). Değişim, Bilgi ve İnanç. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 425-436. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turkiyat/issue/16675/341003> adresinden alındı
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri* (3 b.). (M. Bütün, & S. B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Kitapevi.
- İzzet KARACA, Nahide KARACA, Numan KARAMUSTAFAOĞLU, & Mustafa ÖZCAN. (2021). Öğretmenlerin Uzaktan Eğitimin Yararına İlişkin Algılarının İncelenmesi. *Humanistic Perspective*, 209-224. doi:10.47793/hp.844113
- KARAKAŞ, M. (2020). Covid-19 Salgınının Çok Boyutlu Sosyolojisi ve Yeni Normal Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40(1). <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusosyoloji/issue/56274/776402> adresinden alındı
- Shengju Xu, & Heidi A. Campbell. (2018). Surveying digital religion in China: Characteristics of religion on the Internet in Mainland China. *THE COMMUNICATION REVIEW*, 21. <https://doi.org/10.1080/10714421.2018.1535729> adresinden alındı
- Yıldırım, P., & Şimşek, P. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9 b.). İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Mekansal Kümelenmelerinin İzmir Özelinde Analizi

Aykut ÇALIŞKAN¹

Gazanfer KAYA²

Giriş

Göç, en genel anlamıyla insanların mekân üzerindeki yer değiştirmesi olarak tanımlanmakla birlikte, çok daha karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Nitekim Jackson (1986), fiziksel olarak adlandırdığı göç hareketinin yanına, göçün bir toplumdan başka bir topluma doğru olduğunu ekleyerek, göçün sosyal boyutuna da önemli bir vurgu yapmıştır (1986: 2). Castles ve Miller'e (2008) göre ise göç toplumsal değişimin neden olduğu kolektif bir eylemdir. Bu eylem, göç alan ve göç veren iki toplumu da etkiler. Göç süresince göçmenler sadece buldukları fiziksel mekânı değiştirmezler. Kendileri ve ailelerinin hatta sonrasında gelecek olan kuşaklarının hayatlarında köklü bir değişim sürecini başlatırlar (2008: 29). Bu bağlamda göç kararının alınması, göçün hedeflendiği yer, göç sonrasındaki yaşam deneyimlerinin sosyal, ekonomik, kültürel, sosyal psikolojik yönleri, göç olgusunun çok boyutluluğunu göstermektedir. Bu çok boyutluluk özelliğine sahip göç, insanlık tarihinin her döneminde görülmüştür.

Mülteciler, uluslararası göç sürecini deneyimleyen özneler ve bu haliyle uluslararası göçmenlerdir. Nitekim Uluslararası Göç Örgütü'nün tanımıyla uluslararası göç hareketinde kişilerin geçici veya daimî olarak başka bir ülkeye yerleşmek üzere kendi ülkelerinden veya mutat olarak ikamet ettikleri ülkeden ayrılmaları dolayısıyla uluslararası bir sınırın geçilmesi söz konusudur (IOM Uluslararası Göç Örgütü, 2013: 88). 2019 verileri ışığında 271,6 milyon insan, farklı nedenler sebebiyle anavatanı dışında yaşamak durumundadır (Migrationdata, 2019). Uluslararası göçmenler içinde yer alan mültecilerin, vatandaşı oldukları ülkedeki olumsuz koşullara bağlı olarak, başka ülkelere göç etmek zorunda kalması “mülteci” gerçekliğini ortaya çıkarmıştır. Birleşmiş Milletler'e göre mülteci, ülkesi dışında bulunan ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi görüşü nedeniyle zulüm görmek gibi geçerli sebeplerden korku duyan ve ülkesinin korumasından yararlanamayan kişidir (Hazan, 2012: 187). Dünyada 25,9 milyonu mülteci statüsünde olan 70 milyonun üzerinde zorla yerinden edilmiş insan vardır. Bu toplam nüfusun %85'i krizlerin yaşandığı ülkelerin komşu ülkelerinde yaşamaktadır (Erdoğan, 2020b: 74). Kümbetlioğlu'na göre de büyük kitlesel göçlerden önemli bir kısmı az gelişmiş ülkelerin sınırları arasında gerçekleşmektedir. Milyonlarca mülteciyi barındıran Afrika ülkelerini bu duruma örnek verilebilir (Kümbetlioğlu, 2003: 278). Diğer bir ifadeyle dünyada devletler arası veya devlet sınırları içinde gerçekleşen savaş ve çatışmalar ve insan hakları ihlalleri, ülke insanlarını ana vatanlarını terk etmeye ve başka bir ülkeye sığınmaya zorlamaktadır. Özellikle Ortadoğu, Asya ve Afrika ülkelerinde yaşanan iç-dış çatışmalar, siyasi rejim değişimleri, milyonlarca insanın komşu ülkelere ve de refah ülkeleri olarak görülen Avrupa

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, aykut.caliskan@deu.edu.tr

² Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, gazanfer.kaya@deu.edu.tr

ülkelerine doğru bir göç hareketliliğine neden olmaktadır. Bu bağlamda önce Sovyet işgaline uğrayan, sonrasında ise siyasi rejim değişikliği yaşayan ve de BM'nin müdahalesine sahne olan Afganistan, dünyanın mülteci kaynağıdır. Yine 1979 İran İslam Devrimi, Afrika'daki iç çatışma ve katliamlar ve de yüzyılın en büyük kitlesel göç dalgasını yaratan Suriye iç savaşı dünyadaki mülteci hareketliliğini artırmıştır. Bu saptamalar, mülteci hareketliliğinde itici faktörlerin ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca ölüm pahasına çıkılan yolculukların göçmenlerce göze alınması, mültecilerin gitmek istedikleri hedef ülke koşullarının çekici etmenleri oluşturduğu söylenebilir. Özellikle Türkiye, bu göç trafiğinde adeta bir transit ülke veya Erder'in ifadesiyle adeta "bekleme odası" (2020: 19) görevini sürdürmektedir.

Ülkelerini terk etmek zorunda kalan göçmenler için, Avrupa ülkeleri önemli bir hedefi oluşturmaktadır. Unutulmaz'ın aktarmasıyla gelişmiş Avrupa ülkelerinde nüfusun çok önemli bir kısmı göçmenler ya da göçmen kökenli azınlıklardan oluşmaktadır. İngiltere, Fransa ve Almanya'da bu kesimlerin toplam nüfus içindeki payı %20'yi aşmıştır (Hansen, 2000 ve Favell, 2001'den akt. Unutulmaz, 2012: 137). Gelişmekte olan ülkelerde savaş, silahlı çatışma ve yoksulluk arttıkça giderek daha fazla insan, temel insan haklarından marum kalmakta ve mültecilik başvurusu yapmakta ancak insan haklarının kalesi olan gelişmiş ülkeler daha az mülteci kabul etmektedir (Atasü Topçuoğlu, 2012: 510). Göç alan ülkelerin kentlerine yeni gelen göçmen gruplar çok da fazla tercih imkânına sahip olamamakta, kısıtlı kaynakları ve farklı sosyal sermayeleri nedeniyle bir arada ve kent bütününden ayrı yerleşimler oluşturmaktadır (Logan ve diğ. 2002. Akt Savran ve Sat, 2019: 287). Yaygın olarak Amerikan kentlerindeki kümelenmeler çalışılmış olsa da dünyanın hemen her yerinde benzer mekânsal yapılardan söz edilebilmektedir. Berlin'de Türkler, Paris'te Cezayirli, Londra'da Pakistanlılar, Helsinki'de Somalililer, Amsterdam'da Surinamlılar (Savran ve Sat, 2019: 286). Türkler dışındaki göçmen grupları, Harvey'in ifadesiyle kapitalizmin coğrafi olarak yayıldığı sömürgecilik döneminden kalan tortular (2002: 153) olarak nitelenebilir. Kanada da uluslararası göçmenlerin ve mültecilerin yerleştiği bir ülkedir. Kanada'nın büyük kentlerindeki mekânsal ayrışmada gelir faktörünün etkisiz; etnik unsurların ise belirleyici olduğu ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgulara göre, başta yoksul Asyalılar olmak üzere, diğer göçmen gruplar ve yoksul siyahlar gibi benzer özelliklere sahip kesimler bir arada yaşamakta; yoksul siyahların belli mahallelerde toplanmaları toplumsal kesimler arasındaki ayrışma üzerinde güçlü bir etki meydana getirmektedir (Fong ve Shibuya 2000'den akt Bayraktutan, Akbulut ve Özbilgin, 2016: 1676).

Mültecilerin belli ülke kentlerinde kümelenmelerde ilişkiler ağı kuramı açıklayıcıdır. İlişkiler ağı aile, akrabalık, arkadaşlık ve topluluk bağlarına dayanan kişisel ilişkilerden oluşur (Boyd, 1989'dan akt. İhlamur Öner, 2012: 311). Abadan Unat'a göre de göçmen ilişkileri ağı, önceden göç etmiş, yeni göçmenler ve göçmen olmayanlar arasındaki ortak köken, soydaşlık ve arkadaşlık bağı ile oluşur (2012: 18). İlişkiler ağı kuramına göre, eski göçmenler ve potansiyel göçmenler arasındaki akrabalık, arkadaşlık bağları uluslararası göç hareketliliği ihtimalini artırır. Çünkü ortak paylaşılan toplumsal değerlere sahip olmak ilişkiler ağını güçlendirir ve potansiyel göçmenin hayatını kolaylaştıracak bilgi, birikim paylaşımı göç süresince ortaya çıkan riskleri azaltır ve yeni göç hareketliliğini kolaylaştırır. Ayrıca ağ ilişkileri yabancı istihdamın girişini kolaylaştıran sosyal sermaye oluşturur (Massey ve Diğerleri, 2014: 28). Ağ örgütleri tarafından temin edilen bağlar uluslararası göç ile alakalı riskleri azaltır çünkü bireyler iş ve barınma konularında kendilerinden önceki göçmenlerden yardım beklerler (Faist, 2003: 202).

Türkiye hem sahip olduğu coğrafi konum hem de tarihsel/toplumsal özellikleriyle, uluslararası göç süreçlerini sıklıkla deneyimleyen bir ülkedir. Göç veren, göç alan ve göçte geçiş yeri olan Türkiye'deki uluslararası göçmenlere; Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin "*yakın tarihte görülen en büyük göç dalgası*" (Erdoğan, 2015: 317) olarak nitelendirdiği Suriyeli mülteciler de eklenmiştir. Nitekim 2021 yılı niyas ayı rakamıyla yaklaşık 3,6 milyon Suriyeli Türkiye'de yaşamaktadır. Türkiye, Suriyeli göçüyle dünyada en fazla mülteciye sahip ülke konumundadır. Harunoğulları ve Cengiz'e göre Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmelerinin nedenleri mekânsal yakınlık, ortak sosyo-kültürel yapının varlığı ve devletin uyguladığı göç politikalarıdır (Harunoğulları ve Cengiz, 2016: 310). Türkiye'deki Suriyeli mültecilerin varlığı on birinci yıla (ikinci on yıla) girmişken, ülkenin hemen her kentine değişik oranlarda Suriyeliler yerleşmişlerdir. Suriyeli mülteciler, öncelikle sınıra yakın kentler (Hatayi, Şanlıurfa, Mardin, Kilis, Gaziantep) ve de Adana ve Mersin gibi metropollere yoğunluklu olarak yerleşmişlerdir. Suriyeli mülteciler sonrasında ise diğer metropol kentlere doğru bir hareketlilik içinde olmuşlardır (Kaya ve Çolakoglu, 2020: 595). Türkiye'nin kentleri içinde en fazla Suriyeli'ye sahip yerleşim yeri İstanbul olup, resmi rakamlarla Suriyeli mülteci sayısı 500 bin civarındayken, Erdoğan'ın aktarımıyla Uluslararası Göç Örgütü'nün çalışmasında, başka illerde olduğu halde İstanbul'da yaşayan Suriyelilerle de bu sayı 961 bine ulaşmaktadır (Erdoğan, 2020a).

Göçmenler, karşılaştıkları birçok sorunun üstesinden gelmede yaşadıkları kentin örgütsel bakımdan yetersizliğinden dolayı büyük ölçüde akraba ve hemşehrileriyle aynı kent ve aynı semtlerde bir arada oturmayı seçmişlerdir. Dolayısıyla, bu durum, göçmenlerin aynı mahallede, aynı semtte ya da bölgede oturabildiği bir yapıyı veya "kümelenme"yi karşımıza çıkartmaktadır (Ünal, 2012: 51). Suriyeli mülteciler, Türkiye'nin hemen her kentine dağılmış olmakla birlikte, bu dağılımın belli kentler ve kentlerin semt ve mahallerinde daha fazla yoğunlaştıkları/kümelendikleri görülmektedir. Vesek ve Suğur sosyal ilişki ağlarının göçmen nüfusun kentlerin belli semtlerinde ve mahallelerinde yoğunlaşmalarına neden olduğunu vurgular. İkamet açısından belli bir bölgede yoğunlaşma, onlara yabancı oldukları bir ülkede sınırlı da olsa bir güvende olma imkânı sağlamaktadır (2020: 3). Kentlerdeki göçmenlerin sosyo-mekansal kümelenmenin birçok belirleyicisi vardır. Göçmenlerin ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri kümelenmeleri üzerinde etkilidir. Bu bağlamda Suriyeli mülteciler Kilis ilinde büyük oranda aynı mahallelerde yaşamayı tercih etmiştir. Böylece aynı mahalle, semt ve binayı kullanarak kümelenme meydana getirmekte ve birbirleriyle ilişki içinde bulunarak kendi kültürel alışkanlıklarını sürdürmektedirler (Harunoğulları, 2018: 311).

Göç etkilerinin tespit edilmesi; barınma, ulaşım, eğitim ve mültecilerin dağıtımı gibi idari lojistik planlamaların belirlenmesi için önemlidir (Hübl vd., 2017:2). Göçmenlerin yer seçim gerekçelerinin başında iş piyasasına giriş ve çalışma yerine yakın bir konut gelmektedir (Abrahamson 2006 Akt. Savran ve Sat, 2019: 287). Savran ve Sat'ın belirttiği üzere Türkiye kentlerdeki Suriyeli göçmen yerleşimlerini, çoğunlukla spontane olarak işleyen barınma ve işgücüne katılım süreçleri yönlendirmiştir (Savran ve Sat, 2019: 284). Suriyeli mültecilerin kurduğu ilişki ağları dikkate alındığında söz konusu saptamadaki "spontane"lik durumunun olmadığı aşikardır. Nitekim Erdoğan'a göre Suriyeliler, bekleneceği üzere kendilerine destek olacak yakınlarının olduğu ve çalışabilecekleri yerlere dağılmışlardır (2019: 7). Karademir ve Doğan'a göre Suriyeli mültecilerin en fazla olduğu iller arasında olan Şanlıurfa'da iş sahalarının yoğunlaşması aynı zamanda eski tip konutların yer alması nedeniyle merkez ve Karşıyaka dağılımın fazla olduğu mahallelerdir (2019: 118). Şentürk'e göre Suriye sınırına yakın illerin yanı sıra, Suriye ile doğrudan coğrafi ve kültürel bağı olmayan İstanbul, Bursa, Konya ve Kayseri gibi ekonomik cazibe merkezleri Suriyeli göçmenleri çekmektedir (2020: 15). Yine Suriyeliler üzerine makro veriler

üzerinden gerçekleştirilen bir araştırmada Suriyelilerin yerleşim yeri tercihlerinde geçimlerini sağlayabilecekleri ve çalışma olanakları görece daha iyi olan yerleri daha ziyadesiyle tercih ettikleri bulgulanmıştır (Çalışkan, 2020: 1201). Suriyeli mültecilerin yöneldiği kentler, mültecilere bir takım çalışma olanakları sunmakla birlikte, Suriyeli ve güvencesiz işgücü, tarım, inşaat ve tekstil başta olmak üzere, pek çok sektörde ucuz emek arzının önemli bir kısmını oluşturmaktadır (Gültekin, 2020: 48). Bakker ve arkadaşları (2019) tarafından cep telefonu verileri üzerinden Suriyeli mültecilerin Türkiye’de mekânsal, sosyal ve ekonomik entegrasyonu üzerine yapılan araştırmada; Suriyeli mültecilerin en fazla yaşadığı il konumunda yer alan İstanbul’a, Suriye’ye yakınlığı ve mülteci yoğunluğu nedeniyle tercih edilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne ve en fazla turist alan bölgelere yer verilmiştir. İstanbul’da yaşayan mültecilerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayan mültecilere göre daha entegre mahallelerde yaşadıkları, mekansal ve sosyal entegrasyon ile istihdam ve sosyal entegrasyon arasında çok daha güçlü bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayan mültecilerin çalışma olasılığı ile mültecilerin yerel halkla karşılaşma olasılığı arasında çok daha yüksek pozitif bir ilişki saptanmıştır (Bakker vd., 2019:123-140).

Suriyeli mültecilerin mekân tercihlerinde barınma durumu temel belirleyicilerdendir. Deniz-Ekinci ve Hülür’ün Gaziantep ve Kilis’teki Suriyeliler araştırmasında da Kilis gibi Suriyelilerin tercih ettiği birçok şehirde, sığınmacı yoğunluğunun en fazla olduğu semtler yoksul semtlerdir. Suriyelilerin yoksul semtlere birikmesine sebep olan da bu semtlerin yoksullar için az bir bütçe ile geçinebilmeyi mümkün kılmasıdır. Dolayısıyla bu bölgeler, kötü fiziksel yaşam koşullarıyla göçmenlerin dışlanmasının mekansal boyutunu oluşturur (2016: 35). Yine Gaziantep’teki Suriyeliler üzerine yapılan bir diğer araştırmada sığınmacıların en yoğun yaşadıkları yerlerin başında ise genelde 1990’lı yıllardan itibaren gecekondulaşma ile ortaya çıkmış kenar mahallelerdir. Özellikle şehir merkezinin kuzeyindeki kalan gelir durumu düşük ve kira fiyatlarının 350-800 TL arasında olduğu Karşıyaka bölgesi ile şehir merkezinin güneyinde benzer şartlara sahip Cumhuriyet-Vatan mahalleleri arasındaki alanlar sığınmacıların sayısal olarak en fazla olduğu bölgelerdir. Gaziantep’in kuzey batısında kalan ve gelir düzeyi yüksek olan bu bölge Suriyeli sığınmacıların sayısal olarak en az yaşadıkları alanların başında gelmektedir. (Sönmez, 2016: 394). Kayseri’deki Suriyeliler üzerine yapılan bir araştırmada da yüksek kiraları karşılayamayan Suriyeliler, Kayserili dar gelirli ailelerin yaşadığı ve kiraların görece daha düşük olduğu mahallelere taşınmış ve yeni gelenler de bu mahallelere yerleşmişlerdir (Kararlan ve Gençoğlu, 2019: 74). İstanbul’daki Suriyeliler üzerine yapılan bir araştırmada ise görüşmecilerin İstanbul’da ilk geldikleri yer genellikle Fatih Suriçi’dir. Görüşmecilerin sonrasında Esenyurt ilçesine taşınmasında ise, Suriçi’ndeki evlerin eski ancak kiraların yüksek olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir (Şahankaya ve Adar, 2020: 237-238). Ankara’da yapılan bir araştırmada Altındağ İlçesindeki Suriyeli mültecilerin yoğun yaşadığı mahalleler, Siteler Sanayi Sitesininin sınırlarındadır. Suriyeliler yoğun olarak düşük kaliteli konutlarda ve gecekondularda yaşamaktadırlar. Bu araştırma kapsamında Siteler’de Suriyeli işçi çalıştıran bir işveren ile yapılan görüşmede ise hemen hemen bütün firmaların Suriyeli işçi çalıştırdığı dile getirilmiştir (Savran ve Sat, 2019: 296- 298). Ankara’daki bir diğer araştırmada ise Suriyelilerin buldukları mahalledeki nüfus artışına vurgu yapılmıştır. İş, barınma ve güvenlik ihtiyaçlarına cevap veren yerde mülteci yoğunlaşması da bir etki yaratarak mülteci nüfusunun geometrik artışına neden olmuştur. Suriyelilerin Altındağ ilçesinin Ulubey, Önder ve İsmetpaşa mahallelerinde bir mülteci habitatu yaratmasını sağlayan en önemli şartlar ise bu araştırmada şöyle özetlenmiştir: (1) Rekabet gücünü kaybetmiş mobilya imalathanelerinin bulunduğu Siteler sanayi bölgesinin ucuz işgücü ihtiyacı ve (2) kent merkezinde kalmış olması nedeniyle çevresinde kentsel dönüşüm ile yıkılacak ucuz, kısmen

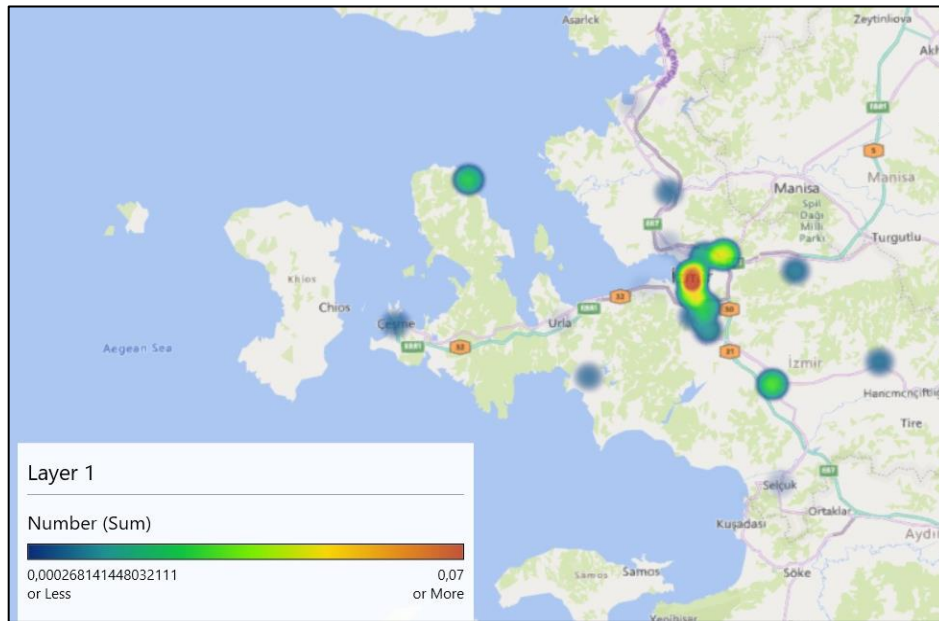
boşaltılmış ve yerel halk tarafından sahiplenilmeyen konut stoku bulunması. (3) Merkezi konumu ile sosyal hizmetlere ulaşım kolaylığı sağlaması (Bakıoğlu, Artar ve İzmir, 2018: 20).

Suriyeli mültecilerin kümelenmesinde ekonomik belirleyicilerin dışında, sosyal ve kültürel belirleyiciler de önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Suriyeli mültecilerin en fazla yerleştiği illerden biri olan Hatay'da yapılan bir araştırmada gözlemlenen durumlardan biri sığınmacıların kent mahallelerine göre sosyoekonomik kümelenme oluşturduğudur. Nitekim karşılaşılan bu kümelenmede dikkat çeken önemli ayrıntılardan biri kente gelen sığınmacıların ekonomik durumlarının ikamet alanlarını belirlemede olduğudur. İkinci ayrıntı ise din faktörü üzerinde biçimlenmiştir. Özellikle Hatay'ın çok etnisiteli (din-mezhep farklılığı) bir yapıda olması nedeniyle gelen sığınmacıların aidiyet durumlarına göre ikamet sahası seçtikleridir (Harunoğulları ve Cengiz, 2016: 314). Şentürk'e göre Suriye'den kaçan pek çok kişinin sınırın öte tarafından yakın ve uzak akrabaları bulunmaktadır. Aile ve aşiret bağları Şanlıurfa, Mardin ve Hatay gibi sınır kentlerinin daha fazla sığınmacı çekmesinin nedenleri arasındadır (2020: 14-15). Suriyeliler üzerine bir raporda kentlere yerleşen Suriyeliler ile yerli halk arasında yaşanan gerilimlerde kültürel özelliklere değinilmiştir. Şanlıurfa nüfusunun önemli kısmını Kürt ve Arap kökenli Türkiye vatandaşları oluşturmaktadır. Kente gelen Suriyelilerin büyük bölümü de Kürt ve Arap kökenlidir. Aynı aşiretten Suriyeli aileler Şanlıurfa'daki akrabalarının yanına gelmiştir. Sığınmacılar ile yerel arasında sorun yaşandığında olay büyümeden aşiret kuralları içinde çözülebilmektedir (Oytun ve Gündoğar, 2015: 22-23). Yine aynı raporda Osmaniye'ye yerleşen Suriyeli nüfusun çoğunluğunun Türkmen bir kısmının da Arap kökenli olduğu ifade edilmektedir. Gelenlerin çoğunluğunun Türkmen olmasının sorun yaşanmamasında etkili olduğu söylenmektedir (Oytun ve Gündoğar, 2015: 22-29). Ayrıca mültecilerle yerli halk arasındaki mezhepsel farklılıklar da mültecilerin belli mahallerde kümelenmemesine neden olmaktadır. Oytun ve Gündoğar'a göre Adana'da Alevi Arap kesim şehre göç eden Suriyelilere karşı temkinli ve rahatsızdır. Bu sebeple sığınmacılar Alevilerin yoğun yaşadığı semtlere yerleşmemektedirler (2015: 28).

Bu çerçevede 21. yüzyılda yaşanan en büyük kitlesel göç dalgasının kaynağını, Türkiye'nin en uzun kara sınır komşusu olan Suriye oluşturmuştur. 2011 yılından itibaren Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar ve çatışma ortamı sonucu ülkelerini terk eden Suriyeliler, öncelikle daha yakın ülkelere sığınmışlardır. Geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler, Türkiye'nin hukuk sisteminde mülteci olarak kabul edilmemekle birlikte, uluslararası göç yazınında mülteci sözcüğünün Türkiye'deki Suriyeliler için sıklıkla kullanıldığını belirtmek gerekir. Suriyeliler, esasında ülkelerindeki iç savaş ve çatışma ortamına bağlı olarak can güvenliği endişesiyle başka ülkelere sığındıklarından ve bu bağlamda sosyolojik olarak mültecilik koşullarını deneyimlediklerinden, bu çalışmada da "Suriyeli Mülteciler" ifadesi kullanılmıştır. Türkiye'nin üçüncü büyük nüfusa sahip ili olan İzmir'de yaklaşık olarak 150.000 Suriyeli mülteci yaşamaktadır. Bu çalışmada Suriyeli mültecilerin İzmir ilindeki sosyo-mekansal kümelenmelerine odaklanılmış ve mekânsal kümelenmelerinin belirleyicileri araştırılmıştır. Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerin muhtarları ve Suriyelilerle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş, mültecilerin mekân tercihleri, mekâna ilişkin aidiyetleri ve mekandaki yerli nüfusla olan ilişkileri ele alınmıştır. Çalışma kapsamında İzmir'deki Suriyeli mültecilerin sosyo-mekansal kümelenmesine ilişkin resmi demografik verileri ve İzmir mahallelerindeki saha araştırmasının bulguları ışığında, mültecilerin İzmir özelindeki kümelenmelerin mekansal etkileri ele alınmıştır.

1. İzmir'deki Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Mekansal Kümelenmeleri

Tarihsel ve toplumsal geçmişle adeta bir göç kenti olan İzmir, özellikle legal ya da illegal yollarla Türkiye'ye giriş yapan göçmenlerin Türkiye'nin deniz sınırı üzerinden Avrupa'ya geçmeye çalıştığı bir kenttir. İzmir'deki uluslararası göçmenlere, 2010'lı yıllarda Suriyeli mülteciler ve özellikle de Avrupa'ya geçmek isteyen Suriyeli mülteciler eklenmiştir. AB'nin Türkiye'deki sığınmacılar için vermiş olduğu ekonomik destek sözünü yeterince tutmadığı dönemlerde, Batı sınırlarını açma kartı öne sürülmüştür. İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, gazetecilerle bir araya geldiği göç konulu toplantıda, AB'nin sığınmacılar ile ilgili politikalarını eleştirmiş ve “İzmir’i açsak günde 35 bin kişi Avrupa’ya gider” demiştir (Hürriyet Gazetesi, 03 Ağustos 2019). Bu ifade, İzmir’in uluslararası göçmen trafiği açısından ne denli önemli olduğunu göstermektedir. İzmir’de Suriyelilerin 2014-2015 yıllarında çok yoğun ve kitlesel giriş yaptığı dönemde Avrupa ülkelerine sığınmak için Avrupa ülkelerine yönelen mültecilerin ana uğrak yeri İzmir olmuştur. Bu tarihlerde Konak ilçesinin Basmane Semti, Avrupa’ya geçmek isteyen Suriyeli nüfus ile gündeme gelmiştir. Kaya ve Sarıkaya’ya göre İzmir’in Konak İlçesi Basmane semti bu dönemde, eski ve bakımsız evleri ve görece ucuz otelleri ile kent içi bir çöküntü mekânı olarak yerinden edilmiş sığınmacı göçmenleri kendine çekmiştir (2020: 1238). İzmir’deki göçmenlerin bir kısmı Avrupa ülkelerine geçmekle birlikte, sonradan gelen mültecilerle birlikte ilde 150 bin civarında Suriyeli mülteci bulunmaktadır. Bu çerçevede İzmir, en çok Suriyeli mülteci barındıran sekizinci ildir. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün 2016 Türkiye Göç Raporu’na göre 2016 yılında İzmir’deki Suriyeli sayısı 99.701 olup son beş yıldaki artış dikkat çekicidir (2017: 79).

Şekil 1. Suriyeli Mültecilerin İzmir İlinde Yoğun Olarak Yaşadıkları Mekansal Alanlar

Suriyeliler İzmir’in belirli ilçelerinde yoğunluk göstermektedir. Çamur tarafından 2018 yılında İzmir İli ve bağlı ilçelerinde yaşayan Suriyeli mültecilere ilişkin paylaşılan tablo verileri esas alınarak MS Excel’de hazırlanan haritada (Şekil 1) Konak ilçesinin bulunduğu alanda Suriyeli mültecilerin yoğunlaştığı görülmektedir (Çamur, 2019:142-143). Bu veriler dikkate alındığında 2018 yılı verilerine göre Konak ilçesinde yaklaşık olarak %9 Suriyeli mülteci yaşamaktadır.

Tablo 1. Suriyeli Mültecilerin Merkez İlçelere Göre Yoğunluğu

S. No	Merkez İlçe	Suriyeli Mülteci	İlçe Nüfusu	Suriyeli Mülteci Oranı
1	Konak	32.718	363.181	9,01%
2	Karabağlar	28.131	480.790	5,85%
3	Bornova	24.716	442.839	5,58%
4	Buca	13.250	492.252	2,69%
5	Bayraklı	7.754	314.402	2,47%
6	Gaziemir	1.555	136.273	1,14%
7	Çiğli	1.344	190.607	0,71%
8	Karşıyaka	971	342.062	0,28%
9	Narlidere	140	66.269	0,21%
10	Balçova	65	78.442	0,08%

Kaynak: (Çamur, 2019: 142-143)

Konak'tan sonra Karabağlar, Bornova, Buca ve Bayraklı sırasıyla Suriyelilerin en yoğun yaşadığı merkez ilçelerdir. Karşıyaka, Gaziemir, Balçova ve Narlıdere gibi orta ve üst orta gelir gruplarının yoğunlukta olduğu merkez ilçelerdeki Suriyeli sayısı çok sınırlı düzeydedir. Yine alt orta ve orta gelir gruplarının yoğunlaştığı Çiğli de ise eski gecekondü yerleşimlerinin ve iş imkanlarının sınırlılığı nedeniyle Suriyeli sayısının az olduğu söylenebilir. Merkez ilçeler dışında en fazla Suriyeli'nin yaşadığı ilçe Torbalı'dır. Torbalı ilçesi tarım işçiliğine olanak veren özelliğiyle de Suriyelilerin yönelmiş olduğu bir yerdir. Çamur'un aktardığı verilerle 2017 yılında Torbalı'da 5243 Suriyeli varken (2017: 121), 2018 yılında bu sayı 9314'e yükselmiştir (Çamur, 2019: 136). Yine 2017 yılında Menderes ilçesinde Suriyeli sayısı 1080, Kemalpaşa'da 967, Menemen'de 1195 olup (Çamur, 2017: 121); 2018 yılında Menderes'te Suriyeli sayısı 1803 ve Kemalpaşa'da 1482 ve Menemen'de ise 2049 olmuştur (Çamur, 2019: 136). İl Göç İdaresi Müdürlüğü'nün kayıtlarına dayandırılan bu bir yıl içindeki artışlar dikkat çekicidir. Nitekim Şekil 1'de oluşturulan haritada da Suriyeli mültecilerin yoğunluğunun olduğu merkez ilçelerden, merkez dışı ilçelere doğru bir kayışın olduğu açıkça görülmektedir. Söz konusu merkez dışı ilçelerin tarımsal işgücü potansiyelinin ve ucuz işgücü gerçekliğinin bu artışlarda etkisinin olduğu söylenebilir. Üstelik İzmir'in iklim koşullarının elverişliliğinden kaynaklı olarak, tarımsal üretimin yılın uzun bir zaman diliminde sürdürülmesi gerçekliği, merkez ilçelerdeki Suriyeli ucuz işgücünün sonraki yıllarda bu alanlara doğru daha fazla hareketlilik kazanabileceğini düşündürmektedir. Böyle bir hareketlilik, tarımsal işgücü potansiyeli olan merkez dışı ilçelerdeki yerli işgücü ve mülteciler arasında toplumsal gerilimlere de neden olabilir.

İzmir'deki Suriyeli mültecilerin doğrudan mekansal tercihlerine odaklanan çalışmalar olmadığından, İzmir'deki Suriyeliler üzerine yapılmış bazı çalışmaların bulguları üzerinden mültecilerin sosyomekansal kümelenmeleri ele alınacaktır. Bunlardan ilki Vesik ve Suğur'un çalışması olup, Suriyelilerin İzmir'i tercih etme sebepleri kategorisi altında sosyal ağlar, ekonomik faktörler ve İzmir'in Avrupa'ya geçişteki rolü üzerinde analizler yapılmıştır. Bu çalışmada İzmir'de bulunan Suriyelilerin önemli bir kısmının Basmane, Agora, Tepecik gibi yoksul bölgelerde ikamet ettikleri belirtilmiştir (2020: 9-10). İzmir'deki Suriyelilerin etnik kökene göre (Arap, Türkmen, Kürt) yerleşim yeri/mahalle tercihinde buldukları belirgin olarak görüldüğü de çalışmada belirtilmiştir (Vesik ve

Suğur, 2020: 29). Vesik ve Suğur'a göre; kentte bulunan üç büyük Suriyeli gruptan biri olan Suriyeli Kürtler daha çok Agora, Çimentepe, Çamdibi ve Ballıkuyu çevresinde ikamet etmekte olup ağırlıklı olarak Mardin ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin diğer illerinden gelen göçmenlerin yaşadıkları mahallelerde yaşamaktadırlar. Bu grupta yer alan Suriyelilerin bir bölümü esnaflıkla uğraşmakta ancak büyük çoğunluğu tekstil fabrikalarında ya da inşaatlarda işçi olarak çalışmaktadır. Katılımcıların önemli bir bölümü, İzmir'de yaşayan akraba veya tanıdıkları aracılığıyla bu kente göç etmişlerdir. Suriyeliler, irtibatlı oldukları sosyal ağların verdiği bilgiler aracılığıyla İzmir'i güvenli, iş olanaklarının bulunduğu, yaşanabilir bir kent olarak algılamış ve tercih etmişlerdir. Suriyeli Araplar ise daha çok Buca'da Gediz ve Yıldız, Konak'ta Basmane olmak üzere kentin değişik yerlerinde yaşamakta olup ağırlıklı olarak tekstil ve inşaatlarda işçi olarak çalışmaktadırlar (Vesik ve Suğur, 2020: 23-24).

Beş merkez ilçe üzerine gerçekleştirilen saha çalışmamızda Suriyeliler içinde Arap kökenli olanların, her ilçede ağırlıklı nüfus yapısına sahip olduğu bulgulanmıştır. Yine Suriyelilerin mahalle tercihinde etnik köken dışında, ekonomik etkenlerin öne çıktığını söylemek gerekir. Örneğin Suriyeli Arapların yoğun olduğu Bayraklı Alpaslan Mahallesi, Arap kökenli Türk vatandaşlarının oldukça sınırlı olduğu muhtarca ifade edilmiştir. İzmir'deki Suriyeli mültecileri araştıran Çamur'un çalışmasına göre de Suriyeliler, İzmir'de yoğun olarak kent merkezlerinde ve tarıma dayalı işgücü ihtiyacı bulunan ilçelerde ikamet etmektedirler. Bu alanların ortak özelliği yoksulluk alanları olmalarıdır. (Çamur, 2019: 138) Yine İzmir'in, Yunanistan'a yakınlığı nedeniyle kaçak geçişlerin merkezi olması, bu sebeplerden biridir. Suriyeli nüfusun İzmir'in tercih edilme nedenlerinden birisi de istihdam olanaklarıdır. Tekstil, ayakkabıcılık ve mobilyacılık alanlarında Suriyeliler iş bulma imkânına sahiptir. Ayrıca, özellikle kent merkezindeki hizmet sektörü istihdam için olanak sağlamaktadır.

İlçelerde Suriyelilerin yoğunlukla yaşadıkları mahalleler değerlendirildiğinde, karşımıza yoksul ve göçle oluşan mahalleler öne çıkmaktadır. En fazla Suriyeli yaşayan ilçelerde Suriyelilerin, Kürtlerin ve Arapların yaşadıkları mahallelere yerleştikleri görülmektedir. Dayanışmanın güçlü olması, dil ve yoksulluk bu mahallelerin tercih sebebi olarak değerlendirilebilir. Mültecilerin, inşaat, tekstil, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edildikleri görülmektedir (Çamur, 2019: 144). İzmir'in Konak ilçesinde yapılan bir çalışmada dil birliği, coğrafi köken birliği ya da etnik birlik gibi nedenler kent mültecilerinin İzmir'de yer seçiminde çok etkili olmuştur. Basmane semtinin kent merkezinin hemen çeperinde olması ve işe erişimde avantajlı konumu ile kira fiyatlarının düşüklüğü de diğer etkenler olarak sıralanmıştır (Ayalp, 2020: 324). Bir göç kenti olan İzmir, göç trafiğindeki transit konumu, görece iş olanakları ve tarımsal hinterlandında yer alan ilçelerinin tarımsal ucuz işgücü potansiyeliyle, sonraki yıllarda da Suriyeli mülteciler için çekim merkezi olma potansiyeli taşımaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Mekânsal alanların göç yoğunluğunu belirleyen yapısal özelliklerin toplum ve sosyal gruplar üzerinden anlaşılması dinamik sürecin çözümlenebilmesi açısından önem taşımaktadır. Göçün istikrar kazanan ve zamana yayılan örüntüsü, nicelik gerektiren sayısal verilerin yanında toplumsal kurumlar ve de göç eden bireylerin toplumsal konumlarından etkilenerek sosyal gerçekliği inşa etmektedir. Toplumsal yapıyı oluşturan öğelerin göç gerçekliği özelinde mekânsal koşullara ilişkin görünümü ise göçmen ya da mülteci bilgileri dikkate alınarak anlaşılmaktadır.

Göçe ilişkin mekâna özgü elde edilen önsel bilgiler ışığında araştırma yapılması durumunda açıklayıcı bilgilerin keşfedilmesine imkân tanımaktadır. Bu çerçevede İzmir, Türkiye'nin üçüncü büyük metropolü olup, geçici koruma kapsamında yaklaşık olarak 150.000 Suriyeli mülteci yaşamaktadır. Çalışma kapsamında Suriyeli mültecilerin İzmir kentinde yoğunlaştığı yerleşim yerleri üzerinden sosyo-mekansal kümelenmeleri belirleyen özelliklerinin anlaşılması hedeflenmiştir. Araştırmanın temel problem cümlesi; Suriyeli mültecilerin yoğunlukla yaşamlarını sürdürdükleri yerleşim yerlerinin sosyo-mekansal özelliklerinin belirlenmesidir.

Çalışma kapsamında nitel araştırma yöntemi esas alınarak anlatı deseni üzerinden yerel yönetici ve Suriyeli mültecilerin mekânsal tercih nedenleri anlaşılmaya ve keşfedilmeye çalışılmıştır. Araştırma kapsamında toplam 24 kişiden oluşan mahalle muhtarları ve Suriyeliler ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Suriyeli mültecilerin göç sürecine ilişkin sosyo-mekânsal özelliklerin anlaşılmasının amaçlandığı araştırma kapsamında analiz edilen araştırma soruları aşağıda belirtilmiştir:

- Geçici koruma kapsamında Suriyeli Mültecilerin sosyo-demografik özellikleri nelerdir?
- Suriyeli mültecilerin mekân tercihlerini belirleyen sosyo-mekansal özellikler nelerdir?

2.1. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında Suriyeli mülteciler ile yaşadıkları yerleşim yerlerinin yerel yöneticilerinin anlatıları dikkate alınarak göçün işlevsel bir görünüm almasına katkı sağlayan sosyo-mekânsal özelliklerin tespit edilmesi amaçlanmış, anlatı araştırma deseni üzerinden çalışma planlanmıştır. Çalışma kapsamında veri toplama teknikleri arasından yarı-yapılandırılmış görüşme (mülakat) tekniği kullanılmıştır. Araştırmada yer alan katılımcılara ulaşılmasında çalışma öncesinde belirlenen kota örnekleme dahilinde hareket edilmiştir. Planlanan katılımcı sayısı 20 olup, saha araştırmasında gönüllü olarak katılım sağlayan 24 katılımcı ile araştırmanın bulguları analiz edilmiştir.

Mülakat formunda yerleşim yerlerinde göçü inşa eden sosyo-mekansal özelliklere ulaşılmasını amaçlayan iki ayrı form geliştirilmiştir. Farklı sorular üzerinden geliştirilen görüşme formlarından biri mahalle muhtarlarına diğeri ise Suriyeli mültecilere uygulanmıştır. Her iki görüşme formunda dokuz sosyo-demografik bilginin (yerleşim yeri, aylık geliri, mesleği vb.) elde edilmesine katkı sağlayan ortak sorulara yer verilmiştir. Bununla beraber sosyo-mekansal özelliklerin belirlenmesi için her iki gruba üç farklı soru yöneltilmiştir.

2.2. Veri Toplama Süreci

İzmir ilinde geçici koruma kapsamında Suriyeli mültecilerin yoğunlaştığı yerleşim yerlerinin ilçe ve mahalle düzeyinde belirlenebilmesi amacıyla 16.02.2021 tarihinde Göç İdaresi İl Müdürlüğü'ne iletilmek üzere veri talebinde bulunulmuştur. Veri talebi kapsamında süreç dahilinde İzmir Göç İdaresi Müdürlüğü ile farklı periyotlarda yapılan telefon veya yüz yüze görüşmeler sonucunda ilçe düzeyinde Suriyeli Mültecilerin yoğunlaştığı mahallelere ilişkin resmi bilgi alınamamıştır. Bu gelişme sonrası geçmiş yıllarda ikincil veri sunumu üzerinden İzmir ili özelinde yapılan alan araştırmalarında ilçelere göre göç verilerinin paylaşıldığı tespit edilmiştir.

Literatür dahilinde elde edilen bilgiler vasıtasıyla İzmir ilinde Suriyeli Mültecilerin yoğun olarak yaşadığı ilçelerin Konak, Karabağlar, Bornova, Buca ve Bayraklı ilçeleri olduğu anlaşılmıştır. Açık kaynak üzerinden yerel yönetimler tarafından paylaşılan iletişim bilgileri dikkate alınarak mahalle muhtarlarıyla iletişim kurulmuştur. Devamında bu ilçelerde belirlenen mahallelerin muhtarları ile farklı zaman dilimlerinde telefon görüşmesi yapılarak her ilçe özelinde Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerin tespit edilmesi sağlanmıştır. Bununla beraber Suriyeli mültecilerin yoğunlaştığı mahallelerin muhtarlarından randevu alınarak görüşmelerin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır.

Suriyeli mülteciler ve mahalle muhtarlarıyla gerçekleştirilen görüşme formu öncesinde Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun 05.04.2021 tarihinde yapmış olduğu toplantıda araştırma içeriği ve görüşme formları incelenmiş ve etik açıdan uygun görülmüştür. Çalışma kapsamında 14.04.2021-28.04.2021 tarihleri arasında farklı zamanlarda beş farklı ilçede 9 Mahalle Muhtarı ve 15 Suriyeli Mültecinin yer aldığı toplam 24 kişiyle görüşme yapılmıştır. Araştırma kapsamında Suriyeli mültecilerle görüşmelerin yapıldığı ilçe ve mahalle bilgileri Tablo 1'de paylaşılmıştır.

Tablo 2. Suriyeli Mültecilerin Yoğun Olarak Yaşadığı İlçe ve Mahalle Bilgileri

S. No	İlçe	Mahalle
1		Pazaryeri Mahallesi
2	Konak	Kadifekale Mahallesi
3		Mirali Mahallesi
4	Bornova	Mevlâna Mahallesi
5		Doğanlar Mahallesi
6	Bayraklı	Alparslan Mahallesi
7		Aydın Mahallesi
8	Karabağlar	Peker Mahallesi
9	Buca	Göksu Mahallesi

Ayrıca görüşme öncesinde araştırmanın kapsamı hakkında bilgi verilerek mülakat yüz yüze uygulanmıştır. Suriyeli mültecilerle yapılan mülakatlarda görüşmeler Arapça gerçekleştirilmiş ve gönüllü tercüman eşlik etmiştir. Katılımcılara ses kaydı ve isimlerinin açıklanmayacağına dair güvence verilmiştir. Görüşmeler 30 dakika ile 1 saat arası değişen sürelerde tamamlanmıştır.

2.3. Veri Değerlendirme Süreci

Araştırma, yukarıda ifade edilen soru cümleleri kapsamında analiz edilmiştir. Görüşmelerde yer alan katılımcıların ifade özlerine dokunulmaksızın gerekli tanımlamaların yapılabilmesi için katılımcılara kod atanmıştır. Nitel verilerin analizinde oluşturulan kod, tema ve kategorilerin belirlenmesinde transkript yöntemi üzerinden hareket edilmiştir. Tema ve kategorilerin kategorik düzeyde hazırlanması için Microsoft Excel programından istifade edilmiştir. Kod, tema ve kategorilerin sunumunda ilişkisel kavramlar tablolar üzerinden ifade edilmiştir.

3. Araştırmanın Bulguları

Suriyeli mültecilerin göç sürecine ilişkin deneyimledikleri ve aktardıkları mekânsal özelliklerin sosyolojik perspektif üzerinden ortaya çıkarılabilmesi için yerel yönetimde yer alan muhtarlar ve mültecilerin ifade ve cümle özyine riayet edilerek temalara ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında temaların oluşturulma sürecinde kavramları inşa eden boyutlar katılımcıların sosyo-demografik özellikleri paylaşıldıktan sonra aktarılmıştır.

3.1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Çalışma kapsamında 9 Mahalle Muhtarı ve 15 Suriyeli Mültecinin yer aldığı toplam 24 kişiyle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen bilgiler Tablo 2’de paylaşılmıştır. Mahalle muhtarları ve Suriyeli Mültecilere rasgele kod atanarak, transkript analizinde bu kodlar üzerinden göçün sosyo-mekansal dağılımına ilişkin deneyimledikleri sosyal gerçekliğinin aktarımı sağlanmıştır. Katılımcıların sosyo-demografik bilgilerine ilişkin özellikleri on değişken altında açıklanmıştır.

Suriyeli katılımcılar arasından çalışmaya katılanların 8’i erkek, 7’si kadındır. Ayrıca yaş dağılımlarının çalışmaya katılanlar arasında düzgün dağıldığı görülmektedir ve çalışma esnasında her iki değişken özelinde homojen dağılım elde edilmesine özen gösterilmiştir. Buna göre 18-30 yaş aralığında 4 kişi, 30-45 yaş aralığında 6 kişi, 45-60 yaş aralığında 5 kişi yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede özellikle katılımcıların cinsiyet ve yaş dağılımların birbirine benzer dağılım göstermesine özen gösterilmiştir. Suriyeli katılımcıların medeni durumları incelendiğinde genç bir katılımcının bekar olmasının yanında sadece bir tane boşanmış kişi bulunmaktadır. Suriyeli katılımcıların çocuk sayılarının 3’ten fazla olduğu görülmekle birlikte çocuk sayısı 1 ile 7 arasında değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların çoğu düzenli aylık gelirleri olmadığını belirtirken, gelirlerini ifade edenler ise en fazla 3.200 ₺ olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine İlişkin Bilgiler

Kod Adı	Cinsiyeti	Yaşı	Eğitim Durumu	Medeni Durumu	Çocuk Sayısı	Aylık Geliri	Doğum Yeri	Hane Halkı Sayısı	Mesleği	Yerleşim Yeri
Katılımcı-1	E	60	İlkokul Okuma	Evli	7	-	Deyrizor	9	Mermerci	Kadifekale
Katılımcı-2	E	58	Yazma Bilmiyor	Evli	6	-	Halep	12	Hurdacı	Pazaryeri
Katılımcı-3	E	50	Lise	Evli	3	3200	Halep	5	Esnaf Öğretmen	Mirali
Katılımcı-4	K	40	Lise	Evli	3	2500	Halep	5	Ev Hanımı	Alparslan
Katılımcı-5	E	31	İlkokul	Evli	4	3000	Halep	6	Ev Hanımı	Alparslan
Katılımcı-6	K	29	İlkokul	Evli	3	-	Halep	5	Ev Hanımı	Mevlâna
Katılımcı-7	E	37	Okuma Yazma Bilmiyor	Evli	5	-	Halep	7	İşçi	Doğanlar
Katılımcı-8	K	53	İlkokul	Evli	2	-	Halep	5	Ev Hanımı	-

Çalışkan, Aykut; Kaya, Gazanfer; Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Mekansal Kümelenmelerinin İzmir Özelinde Analizi

Katılımcı-9	E	34	İlkokul	Evli	6	-	Halep	8	İşçi	Pazaryeri
Katılımcı-10	K	25	Lise	Evli	1	1500	Halep	3	-	Kadifekale
Katılımcı-11	K	27	İlkokul	Evli	3	2000	Halep	5	Terzi	Kadifekale
Katılımcı-12	K	52	Ortaokul	Boşanmış	4	3.000	Halep	5	-	Göksu
Katılımcı-13	E	18	Ortaokul	Bekar	-	2700	Halep	6	Tekstil	Aydın
Katılımcı-14	E	36	Ortaokul	Evli	5	-	Halep	7	Şoför	Aydın
Katılımcı-15	K	32	Lise	Evli	2	-	Haseki	4	Kuaför	Peker
Katılımcı-16	E	60	Ortaokul	Evli	3	4000	Ömerli	4	Muhtar	Konak
Katılımcı-17	E	43	Ortaokul	Evli	3	2400	Ömerli	5	Muhtar	Konak
Katılımcı-18	E	55	İlköğretim	Evli	2	10000	Buca	4	Muhtar	Bayraklı
Katılımcı-19	E	46	Lise	Evli	2	10000	İzmir	3	Muhtar	Doğanlar
Katılımcı-20	E	42	Lise	Evli	3	2400	İzmir	5	Muhtar	Bornova
Katılımcı-21	E	50	Ortaokul	Evli	2	2400	İzmir	3	Muhtar	Konak
Katılımcı-22	E	51	İlkokul	Evli	5	2000	Muş	7	Muhtar	Göksu
Katılımcı-23	E	66	İlkokul	Evli	2	4500	Ömerli	2	Muhtar	Aydın
Katılımcı-24	E	59	Ortaöğretim	Evli	3	2400	Midyat	5	Muhtar	Peker

Suriyeli mülteciler arasında çalışmaya katılanların önemli bir kısmının Suriye'nin Halep ilçesinden Türkiye'ye geldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca katılımcılar arasında Deyrizor ve Haseki'den katılan katılımcılar da yer almaktadır. Katılımcılar arasında yerleşim yerlerinde esnaf olarak çalışan katılımcılar olmakla birlikte öğretmen olarak çalışanların da yer aldığı ancak çoğunluğunun işçi olarak çalıştıkları tespit edilmiştir. İşçi olarak çalışanların tekstil, ayakkabıcılık, sıhhi tesisat gibi farklı nitelik gerektiren alanlarda çalıştığı görülmüştür. Bununla beraber aynı hanede yaşayan birey sayısının 12 bireye kadar ulaştığı görülmüştür. Ailelerin üçten fazla çocuklara sahip oldukları ifade edilmiştir. Çocuk sayısının yüksek olmasında SUY (Sosyal Uyum Yardımı) kapsamında alınan yardımlarda en az üç çocuk olma koşulunun belirleyici olduğu yapılan görüşmelerde ifade edilmiştir.

Çalışmada yer alan mahalle muhtarlarının ise Suriyeli mültecilerin yoğunlukla yaşadığı yerleşim yerlerinde görev yapmasına özen gösterilmiştir. Mahalle muhtarlarının Tablo 2'de yer verilen sosyo-demografik özellikleri incelendiğinde mahalle muhtarlarının erkek olduğu, yaş aralıklarının 42 ile 66 arasında değişim gösterdiği görülmektedir. Diğer sosyo-demografik bilgiler dikkate alınarak yapılan incelemede gelir durumlarının 2.400-10.000 ₺ arasında değişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

3.2. Sosyo-Mekansal Kümelenmeleri Belirleyen Özelliklerin Analizi

İzmir kent merkezinde yer alan Konak ilçesi ve merkezi konum teşkil eden Karabağlar, Bornova, Buca ve Bayraklı ilçeleri saha araştırmasında tercih edilen mekânsal alanlardır. Söz konusu ilçelere bağlı Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadığı sosyo-mekansal alanların belirlenmesinde yerel yönetimlerin aktarımları ve literatür özelinde İzmir'de yapılan araştırma sonuçları dikkate alınmıştır. Saha araştırması sonucu Suriyeli mültecilerin sosyo-mekansal dağılımını belirleyen etkenlere ilişkin temalar Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 4. Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Mekansal Dağılımını Etkileyen Özellikler

S. No	Tema	Kategori
1	Ekonomik Nedenler	▪ İş Olanakları▪ Çalışma Sahalarına Yakın Olması▪ Kira Bedeli▪ Şehir Merkezine Yakınlık (Kısa Mesafe)▪ Ulaşım İmkanları
2	Sosyal Ağlar	▪ Sosyal Etkileşimin Sıklığı▪ Sosyal Çevre Oluşturma▪ Yeni Göç Rotasını Belirleme
3	Sosyal Yardımlaşma	▪ Maddi Yardımlaşma▪ Kendi Aralarında Ticaret
4	Kültürel Benzerlik	▪ Dil Uyum▪ Yaşam Koşullarına Uyum▪ Etnik Yapı
5	İklim Koşulları	▪ Hava Sıcaklığı

Alan araştırması kapsamında Suriyeli mültecilerin İzmir kentinde sosyo-mekansal tercihlerini belirleyen özelliklerin ekonomik nedenler, sosyal ağlar (akraba, tanıdık), sosyal yardımlaşma, kültürel benzerlik ve iklim koşulları olarak şekillendiği tespit edilmiştir. Katılımcıların anlatıları doğrultusunda ulaşılan temalara yönelik içerikler ise araştırma kapsamında ziyaret edilen mekânsal alanlara göre açıklanmıştır.

Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı anlaşılan Konak ilçesi Basmane ve Kemeraltı Çarşısı'nın yakınında yer alan bölgeler coğrafi açıdan Kadifekale Dağı'nın eteğine uzanmaktadır. Çalışma kapsamında fiziki açıdan Basmane bölgesinden itibaren Pazaryeri, Mirali ve Kadifekale Mahalleleri yerel nüfus dikkate alındığında Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerleri olarak tespit edilmiştir. Basmane bölgesinden itibaren bu bölgede Suriyeli mültecilerin yerleşik nüfus ile etnik ve kültürel açıdan benzerlik ile ekonomik nedenlerden dolayı yerleşim yerlerini tercih ettikleri anlaşılmıştır. Ekonomik nedenler arasında Suriyeli mülteciler tarafından iş olanakları, kira bedelinin az olması gösterilmiştir.

“Dört yıl önce Kayseri’den İzmir’e geldik. Eşimin ablası İzmir’de sekiz yıldır yaşıyordu. Kayseri’de hurdacılık işiyle uğraşıyorduk, hava şartları ve geçimimizi sürdürmede yaşadığımız zorluklardan dolayı İzmir’e geldik. İlk önce başka bir mahalleye oturduk, ev sahibi binayı yıktırmak istediğinden başka bir mahalleye taşındık. 550 ₺ kira veriyoruz. Çocuklar okula gidiyor. Diğer çocuklarım ve ben hurdacılıkla uğraşıyoruz. Bacanağım iş olanakları olduğunu, gelmemizi söyleyince buraya göç ettik. Geçim sıkıntısı bazen yaşıyoruz. Tek katlı binada yaşıyoruz. (Katılımcı 2, Erkek, 58, Okuma-Yazma Bilmiyor, Hurdacı)”

“7 sene önce direkt İzmir’e geldim. Basmane’nin çeşitli mahallelerinde yaşadım. Akralarım Hatay’da ama ben İzmir’i tercih ettim. Çünkü iş olanakları daha fazla. Ailede 5 kişi yaşıyoruz. Sadece ben çalışıyorum. Market işletiyorum. Dükkanın kirasına 500 ₺, evin kirasına 800 ₺ kira veriyorum. Gelir ve gider ucu ucuna yetiyor. Ben geçimimi sağlasam da komşularımın yardıma çok ihtiyacı oluyor. Çok milletli bir yaşam var ancak sorun yaşamıyoruz. (Katılımcı 3, Erkek, 50, Lise mezunu, Esnaf)”

Basmane bölgesinde Suriyeli mültecilerin yerleşik nüfusu göre yoğun yaşadığı mahallelerdeki mahalle muhtarları, nüfus dinamikleri ve kültürel uyumun ön planda olduğunu ifade etmişlerdir. Suriyeli mültecilerin dil sorununun çözülmesi ve göç sonrası sosyal çevrelerine uyum sağlayabilmesi için göç sürecini inşa eden özelliklerin yakınlarının ve akrabalarının tavsiyeleri olduğu anlaşılmıştır. Göç sürecinin kendisi aile ve akraba ilişkileri üzerinden nüfus hareketliliğe sebep olurken, Suriye'den gelen mültecilerin sosyo-kültürel etmenlere göre sosyal çevrelerini tercih ettikleri tespit edilmiştir.

Fotoğraf: Gazanfer Kaya/Karabağlar

Fotoğraf: Gazanfer Kaya/Konak

Yerleşim yerinin tercih edilme nedenleri arasında ekonomik etmenler arasında ulaşım koşullarının avantajlı olması ve kira bedellerinin düşük olması gösterilmiştir. Suriyeli mültecilerin nitelikli iş gücü gerektirmeyen konfeksiyon, pazarlama gibi alanlarda çalıştıkları belirtilmiştir. Basmane bölgesine yakın yerlerde Suriyeli mültecilerin kendi dükkanlarını işlettikleri, dükkanlarda satılan ürünlerin Arapça ifadeler içeren ürünlere yer verildiği görülmüştür. Bakkalların haricinde günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak sağlayan kasap, berber, kuaför gibi dükkanların da Suriyeli mülteciler tarafından işletildiği görülmüştür.

Fotoğraf: Yusuf Ceylan/Buca

Fotoğraf: Gazanfer Kaya/Konak

Basmane bölgesinde yaşayan mültecilerin ekonomik durumlarının iyi olmadığı, Suriye’den gelen mülteciler arasından durumu iyi olanların ve sonradan durumunu düzelterenlerin bu bölgeyi geçiş yeri olarak kullandıkları belirtilmiştir. Basmane bölgesinde yaşayan mültecilerin yeni göç rotalarını burada edindikleri deneyim ile oluşturdukları diğer ifade edilen özellikler arasında yer almıştır. Yaşam şekilleri açısından çok evliliğinin diğer etnik gruplara göre Araplarda yaygın olduğu ifade edilirken, boşanma oranlarının azlığının nedenleri arasında ekonomik nedenlerden dolayı birbirlerine bağlı olmaları gösterilmiştir.

*“Buradaki yöre insanı ile daha iyi ilişki kurabilme kapasiteleri var. Kültürel bir uyumlulukları var. Burayı tercih etmelerindeki bir diğer neden, sebrin büyük kesimine yayan gidip gelebiliyorlar. Kira fiyatları da bu konuda büyük etken. Bazı evlere 200 lira veriyorlar. Hem ulaşım hem ekonomik hem de kültürel nedenleri var diyebiliriz. Burada Kürtler, Araplardan daha fazla. Suriye’den gelen kişinin burada sosyal etkileşime girebileceği çok insan var. Buradaki Suriyelilerin çoğu vassıfsız. Genel olarak konfeksiyon, ütüçülük, terziilik, pazarlama alanında çalışıyorlar. Fakir olanlar burada daha çok. Parası olan buradan gitti. Siyasi görüşleri mahalle sakinlerinin bakış açılarını etkiliyor ve Suriyelilere olumsuz bir şekilde yaklaşıyorlar. Buradaki insanlar şöyle düşünüyor “onlar gelip, buradaki bizim iş alanlarımızı işgal ediyorlar.” Muhtarlar için yapılan bir seminerde şunu gördüm; muhtarların çoğu ırkçı yaklaşıyor. Seminerin amacı, Suriyelilere nasıl yaklaşılsın diye muhtarları bilgilendirmek. Ben Arapça, Kürtçe, Türkçe bildiğim için insanlarla samimi bir ilişki kurabildim. Genelde Suriyelilere öğrenci yardımı, gıda-süt yardımı, Kızılay kartı gibi yardımlar var. Aileler 5-6 kişiden az değil. Çocukları 3’ün üstünde olduğunda Kızılay yardım yapıyor. Çok eşlilik genelde Araplarda var. Kürtlerde daha seküler bir yaşam tarzı var. Daha açık ve laikler diyebiliriz. Aynı evin içinde 2 aile çok istisna. Boşanma ve fuhuş daha aşağıdaki yerlerde var. Boşanma oranı yüksek değil çünkü birbirlerine mecburlar. Nüfus hareketliliği çok aktif. Buraya gelen bir iş bulup çalışıyor diyelim. Para biriktirip hemen gidiyor. Eşrefpaşa ve Bozyaka’ya genelde gidiyorlar. Bizim buradaki evler eski yapı. 3+1 evler çok nadir. Kiracılar genelde 2+1 ya da 1+1’e yerleşiyorlar. **(Katılımcı 16, Erkek, 60, Ortaokul, Muhtar)**”*

*“Yerlilerin yerinden göçü var. Suriyelilere Buca’da 500 ₺ kiralık ev ver gitmezler. Burada 1.500 ₺ ver gelir. Çünkü burada örgütleniyorlar. Bizim insanlarımız muzdariş. Her mahalleye azınlık olarak dağıtılması gerekiyor. Ancak öyle uyum sağlıyorlar. Her mahalleye bir aile, iki aile dağıtılmalı. Bu şekilde kümeleniyorlar. Boş olan her evi onlar dolduruyor. 400’e yakın nüfusları var. Bir hanede en düşük 5-6 kişi yaşıyor. Kimisi inşaatçı, burda, kağıtçı olarak çalışıyor. Esnaf çok az var, daha çok Basmane’de **(Katılımcı 21, Erkek, 50, Ortaokul, Muhtar)**”*

Bayraklı ve Bornova ilçelerinde ise Alparslan, Mevlâna ve Doğanlar mahallelerinde Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yaşadıkları tespit edilmiştir. Suriyeli mültecilerin mekân tercihlerinde sosyal ağların önemli olduğu anlaşılmıştır. Akrabaları dışında çalışan Suriyelilerin arkadaşlarının da mekân tercihlerini etkilediği tespit edilmiştir. Suriyeli mülteciler hali hazırda yaşadıkları yerleşim yerlerine yerleşmeden önce pek çok yer değiştirmişlerdir. Yer değiştirme nedenleri arasında iş bulma gerekçesi vurgulanmıştır.

Suriyeli mültecilerin yerleşim yerinde kalabalık şekilde yaşadıkları görülmüştür. Yardım paralarını kiralarını ve ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları belirtilmiştir. Çalışma alanlarına yakın mahalleleri tercih ederken, çoğu kez çalışma koşullarından dolayı da yer değiştirdikleri görülmüştür. Yerleşim yerini tercih ederken yakınlarından o yer ile ilgili bilgi aldıkları anlaşılmıştır. Gelen yardımlarının ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli olduğunu ifade etmişlerdir, özellikle Türk vatandaşlığına geçmeleri durumunda yardımların kesileceğinden dolayı vatandaşlık başvurusunda bulunmadıklarını ifade eden katılımcılar bulunmaktadır.

“6 senedir bu mahallede yaşıyoruz. İlk olarak Gaziantep’e geldik, 2015’ten önce Gaziantep’teydik. 6 ay burada kaldık. Gaziantep’ten sonra kendi başımıza İzmir’e geldik. Suriye’deyken UNICEF’e bağlı çalıştığım için buraya gelince de UNICEF’in desteği ile İzmir’e yerleştik. Aynı zamanda arkadaşlarımız burayı övdü. O yüzden UNICEF’e biz İzmir’e yerleştirmesini istedim. Bu mahalleyi de eşimin arkadaşları övdü o yüzden İzmir’de bu mahalleyi seçtik. Buraya ilk geldiğimizde ev bulma, gıda ve giysi konusunda çok zorlandık. 700 lira da kira veriyoruz. **(Katılımcı 4, Kadın, 40, Lise mezunu, Öğretmen)”**

“Önce Antep, sonra Adana, sonra burası, İzmir’de beş senedir yaşıyoruz. İzmir’de direkt Mevlana’ya geldik. İş bulma nedeniyle buraya yerleştik. Çünkü arkadaşlarımız burada iş bulabileceğimizi söylediler ama bulamadık. Antep’e dönmeyi düşünüyoruz. 3 çocuk toplamda 5 kişi yaşıyoruz evde. Eşim ayakkabıcılık yapıyor ama şu an çalışmıyor. Kızılay’dan 600 tl para alıyoruz. Aylık 2000 ₺ eve para giriyor. Kıraya 350 veriyoruz. Ev çok kötü. **(Katılımcı 6, Kadın, 29, İlkokul mezunu, Ev hanımı)”**

“2012’de Gaziantep’e gittim. 2 çocuğum orada oldu. 4 yıl Antep’te kaldık. Kardeşim İzmir’e benden önce geçti ben Antep’te işçi olarak çalışıyordum, su tesisatçıydım. 2016’da İzmir’e geldim. İlk olarak Kemalpaşa ilçesine yerleştim. 3 ay kaldım. Birkaç yer değiştirdim. Seferihisar gibi farklı ilçe ve illerde çalıştım. Doğanlar Mahallesi 2019 yılında geldim. Atatürk Mahallesinde işçi ya da amele olarak çalışıyorum. Gaziantep’te aynı işleri devam ettiriyorum su tesisatı üzerine çalışıyorum. Batık Kuyu’da çalıştığım ortamda kusursuz olduğum ve Türkmen olmam sebebiyle Doğanlar Mahallesi’ne yerleştim. Evde tek ben çalışıyorum herhangi bir yardım almıyoruz komşulardan gelen yardımları kullanıyoruz. Kızılay’dan gelen yardım parasını kiraya veriyorum. Bu yardım kira elektrik gibi diğer masraflara gidiyor. Türkiye’de çalışırsanız geçinebilirsiniz, yoksa geçim zor. Çalışmadığımız zaman gıda ürünleri karşılamakta zorlandığımız zamanlar olabiliyor. 4 katlı bir binada giriş katında oturuyoruz...Suriye’de akrabalarımız var, telefon ile iletişim kuruyoruz...Türk vatandaşlığına Kızılay’dan yardım kesileceği düşüncesiyle müracaat etmiyoruz, yardım kesilince nasıl karşılayacağız **(Katılımcı 7, Erkek, 37, İlkokul terk, İşçi)”**

“Suriyeli bakkallara gidiyorum. Şimdilik borç yazdırıyorum. Yaşadığım mahalleyi Suriye’deki mahalleme benzetiyorum. Ancak torunlarımız vatansız kaldılar, onların Türk vatandaşı olmasını çok isterim. Suriye’den Esad giderse döneriz diye düşünüyorduk ama gitmedi. Dönmemiz zor. **(Katılımcı 8, Kadın, 53, İlkokul, Ev Hanımı)”**

Doğanlar ve Mevlana bölgesini tercih eden Suriyeli mültecilerin çalışma alanlarının yoğun olduğu Işıkkent’e yakınlığı nedeniyle tercih ettikleri anlaşılmıştır. Ayakkabıcılık gibi nitelik gerektiren işlerde çalışanların da yer aldığı görülürken, kâğıt toplama ve hurdacılık gibi nitelik gerektirmeyen işlerde çalışan Suriyeliler de bulunmaktadır. Erkeklerin evin geçimiyle uğraştıkları görülürken, kadınların çalışma hayatına katılmadıkları belirtilmiştir.

“12 bin hane var mahallede, seçmen 16 bin kişi. Mahallenin ekonomik durumu, zengininde var fakir de. Apartmanı olan var küçük bir yerde yaşayan var. Dağınıklar yani. Kapıdan içeri zengin de giriyor fakir de. 2-3 bin civarı Suriyeli vardır. Erzurum, Afyon, Manisa, Karadeniz’den çok insan var. Göçmen de çok var. Araçlarla, Türkmenler daha çok yanına geliyor. Binalarda oturuyorlar. Kira 600- 700’den başlıyor. İki odalı, üç odalı evlerde oturuyorlar. Çok eşliliğe denk gelmedim. Işıkkent’te oturanlar var. Günlük çalışıyorlar. Kâğıt toplama, hurdada çalışıyorlar. Kadınlar nadiren iş istiyor, genelde yardım istiyorlar. Esnaf var, bakkalda çalışan var. **(Katılımcı 5, Erkek, 42 yaşında, Lise, Muhtar)”**

Karabağlar ve Buca ilçelerinde sanayiye yakın mahallelerde Suriyeli mültecilerin yoğunlukla yaşadıkları tespit edilmiştir. Yer değiştirme nedenleri arasında aynı dili konuşma, iş bulma gerekçeleri ve öncesinde göç sürecini yaşayan yakınlarının tavsiyeleri önemsenmiştir. Suriye’de temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında bir kişinin çalışmasının yeterli olduğunu ifade ederlerken, Türkiye’de

geçinebilmek için birden fazla kişinin çalışması gerektiği belirtilmiştir. Karabağlar ilçesinde oto boyacılığı yapan birinin oto sanayiye yakın olması nedeniyle bu bölgenin tercih edildiği aktarılmıştır.

Temel ihtiyaçlarını karşılanmasında Kızılay'dan gelen yardımların önemi ifade edilirken, daha önceden Avrupa ülkelerine giden yakınlarından da yardım aldıkları belirtilmiştir. Ailede gençlerin yer alması durumunda çalıştıkları ve ailelerine yardım ettikleri anlaşılmıştır. Suriyeli mülteciler çalıştıkları iş yerlerinde günlük ücretlerinin de farklılık gösterdiğini belirtmişlerdir. Daha iyi ücretler için Suriyeli mültecilerin sonradan da yer değiştirme kararı verdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca günlük ücretlerin geçimleri sağlama noktasında Gaziantep ve Kilis gibi illerin daha ucuz olduğu ifade edilmiştir.

“Yedi senedir Türkiye’deyiz. Kısa bir süre İstanbul’da oğlumun yanında kaldık. Türk kimliği var. Kızılay’dan yardım alamıyoruz. Hamileyken buraya geldiğim ilk yıllarda kimlik aldım. ...Oğlum burada oto sanayide çalışyordu. Ücretler düşük olduğu için şu an İstanbul’da tekstil işinde çalışıyor. Önceden 800 lira kira veriyordum. Ev sahibi eşyaları alıp dolandırdığı için şu anki evde 1200 lira kira ödeyerek kalıyoruz. 4 odalı apartman katı. Faturalar çok pahalı, kira da pahalı ama mecburuz. Evde çalışan yok ama gelinim internetten kıyafet alıp satıyor. 5 kişiyiz sadece gelin çalışıyor, oğlum da para gönderiyor. (Katılımcı 12, Kadın, 52 yaşında, Ortaokul, Ev Hanımı)”

“...Burası göç almış bir mahalle. Oturanlar göç ederek Doğu ve Güneydoğu’dan gelen ailelerdir. Burada çalışanlar; Seyhan mahallesinde oto sanayide, tekstilde ve esnaf olarak çalışıyorlar. 3000’e yakın Suriyeli mülteci mahallede yaşıyor. 400-500 hane yaşıyorlar. 7 veya 8 yıldır bu mahalledeler. İlk geldiklerinde yoğun bir nüfus hareketliliği vardı, yaklaşık 5000 kişiydi, buradan Avrupa’ya ve çevre illere göç verildi. Suriye’den gelenlerin ekseriyeti Arap kökenlidir. Suriyeliler dile göre mahalle seçiyorlar. Buradaki yerleşik nüfus Kürtçe ve Arapça konuşabiliyor. Burada yaşayan Mardinliler arasında Arapça bilen vatandaşlarımız vesilesiyle Suriyeliler evlerini tutuyorlar. Düşük gelirli aileler otursa da ev kiraları 800 liradan 1500 liraya kadar çıkabiliyor... (Katılımcı 22, Erkek, 51 yaşında, İlkokul, Muhtar)”

Suriyeli mültecilerin sosyo-mekansal tercihlerini ekonomik ve sosyo-kültürel etkenler belirlerken, yerleşik nüfus ile sorun yaşamadıkları vurgulanmıştır. Yerleşim yerinde yer alan muhtarların iş imkanları nedeniyle yerli nüfusun Suriyelilerin kalıcılığından memnun olmadığını ifade ederken, toplumsal açıdan önemli bir sorunun olmadığını belirtmişlerdir. Yaşanan sorunların ise devamlılık göstermediğini belirten muhtarlar; Suriyeli mültecilerin aynı dili konuşma, sosyo-kültürel özellikler, kira bedeli, çalışma alanlarına yakınlık ve ulaşım imkanları gibi gündelik ihtiyaçların mahallelerinin tercih edilme nedenlerini etkilediğini ifade etmişlerdir. Suriyeli mülteciler ülkelerinde dönme noktasında geçim zorlukları yaşamalarına rağmen nadiren net ifadeler kullanmışlardır.

Tartışma ve Sonuç

Uluslararası göçmenlerin özelde ise mültecilerin buldukları ülkelerin kentlerinde kümelenmeleri yaygın görülen bir durumdur. Göç yazınında, özellikle de ilişkiler ağ teorisi çerçevesinde göçmenlerin kümelenmeleri açıklanmaktadır. 20. yüzyıl yerinden edilmiş milyonlarca insanın, başka ülkelere sığındığı ve mültecilik hukukunun öne çıktığı bir zaman dilimidir. 21. yüzyıldada ülkeler kitlesel anlamda mülteci göçüne tanıklık etmeye devam etmektedir. Engelhardt’a göre bu bir sığınmacı devrimidir. 65 milyondan fazla insan eşini, dostunu, akrabasını, malını, mülkünü, işini, kültürünü, geleneğini, kısacası yurdunu terk etmek zorunda bırakılmıştır. Hepsi de savaş, şiddet, doğal afet, eşitsizlik, takip edilme ve vatanlarının batma korkusundan kaçıyor ya da çocuklarının geleceği için

duydıkları kaygıdan. Kaçanların küçük bir azınlığı da Avrupa'ya sığınıyor (2020: 21). Suriye'deki iç çatışmalar sonrasında milyonlarca Suriyeli, komşu ülke ve diğer ülkelere sığınmışlardır. Yaklaşık olarak 3,6 milyon Suriyelinin sığındığı Türkiye, bu süreçte en fazla mülteciye sahip ülke konumuna gelmiştir. Türkiye'nin sınıra yakın kentleri ve de büyük metropol kentlerine yerleşen yüz binlerce mülteci, kentlerin demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı üzerinde etkileri olmuştur. Bu çalışmada odaklanılan İzmir'de yaklaşık 150 bin Suriyeli mülteci yaşamakta olup, mültecilerin sosyo-mekansal kümelenmeleri, bu kümelenmelerdeki belirleyiciler ve de Suriyelilerin buldukları mekâna etkilerinin sahadan elde edilen bulgular çerçevesinde tartışılması son derece önemlidir.

Suriyeli mültecilerin yerleştiği İzmir, diğer metropol kentleriyle benzeşen ve farklılaşan yanları vardır. Bir göç kenti olan, bu anlamıyla pek çok göç hareketliliğine tarihinde deneyimleyen İzmir'in coğrafi konumu ve mülteci göçü arasında ilinti kurmak gerekir. İzmir'in uluslararası göç trafiğinde transit göç merkezi olduğu gerçekliği görüşülen bir muhtarın ifadesiyle 'sevkiyat yeri' olarak belirtilmiş (*Katılımcı 2, Erkek, 43, Ortaokul, Muhtar*), 2014-2015 yılları arasında Avrupa'ya geçmek isteyen Suriyeli mülteciler akınıyla ülke kamuoyuna yansımıştır. Bu bağlamda hem İzmir'e yerleşen Suriyeli mülteciler hem de başka şehirde yerleşen Suriyelilerin bazıları, sınır geçişlerine ilişkin katı veya yumuşak politik iklimle bağlı olarak Avrupa'ya geçme arayışı içerisine girdikleri bilinmektedir. Bu araştırma bulgularında Avrupa'ya geçiş niyetinde olduğunu açıkça belirtenler sınırlı sayıda olsa da mali, hukuki ve idari nedenlerle sınır geçişinin oldukça zor olduğu yine aynı görüşmeciler tarafından ifade edilmiştir. Yine Vesik ve Suğur'un araştırmasında Suriyelilerin İzmir'i tercih etmesinde, Avrupa'ya geçme noktasındaki konumu bulgulanmıştır (Vesik ve Suğur, 2020: 9).

İzmir, Türkiye'de hızlı ve plansız kentleşmenin yaşandığı dönemde aldığı yoğun göçe paralel olarak, İzmir kentsel mekanındaki morfolojik, demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel örüntüler şekillenmiştir. Özellikle de kırsaldan kente olan bu göç sürecini deneyimleyen İzmir'deki gecekondulaşma, kentsel yoksulluk ve kültürel çeşitlilik, kentsel mekanlardaki yerleşme düzeni ve ilişkilerini belirlemiştir. Suriyeliler İzmir'in merkez ilçelerinde çok yoğun iç göç almış, düşük yoğunluklu, eski ve görece ucuz kiralık evlerin olduğu ve iş sahalarına (sanayi siteleri, mobilya atölyeleri, Kemeraltı) yakın olan ilçelerde yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda Konak, Karabağlar, Bornova, Buca ve Bayraklı en fazla Suriyeli mültecinin yaşadığı ilçelerdir. Suriyeli mülteciler bu ilçelerin bazı mahallelerinde kümelenmişlerdir. İzmir'deki Suriyeli mültecilerin sosyo-mekansal dağılımındaki temel belirleyicilerin başında ekonomik koşullar gelmektedir. Yoksul kent mültecileri, ucuz barınma ve iş bulma ümidi taşıdıkları mekanlara yönelmekte ve buralarda kümelenmektedirler. Bir diğer deyişle aynı mekânda yaşayan yerli nüfus ve Suriyelilerin, ortak sosyal kümesi yoksulluktur. Gültekin'e göre yoksullar olarak, önceden yoksul mahallelerde yaşayanlara, sonradan yerleşen yoksul mültecilerin eklenmesiyle, *yoksulların karşılaşması* gerçekliği ortaya çıkmıştır (2020: 58).

Kentsel mekân yoksulların karşılaşma ve ortak sosyal kümesini oluştursa da mültecilerin yoksulluğu çok daha derindir. Bir Suriyeli görüşmecinin ifadesiyle yaşadığı evi, "Hayvan konulsa durmaz" (*Katılımcı 14, Erkek, 36, Ortaokul, Şoför*) olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla mültecilerin yoksulluğu, belli mahallelerdeki kümelenmelerinin zorunlu bir durumudur. Bir görüşmeci bu durumu şöyle ifade etmiştir. "Suriye'de oturduğumuz yer Karşıyaka, Balçova gibiydi, güzeldi. Şimdi bu mahallede mecburiyetten oturuyoruz" (*Katılımcı 4, Kadın, 40, Lise mezunu, Öğretmen*). Ekonomik koşulları iyileşen Suriyelilerin daha iyi semtlere ve ilçelere yerleştiği ifade edilmiştir. Bir katılımcı bu durumu şöyle belirtmiştir: "Oturduğumuz mahallede yaşayan insanlar alt sosyo-ekonomik düzeye sahip.

Durumu iyi olanlar farklı mahallede yaşıyorlar (*Katılımcı 5, Erkek, 31, İlkokul mezunu, Esnaf*). İzmir'in Karşıyaka, Balçova, Narlıdere ve Gaziemir gibi orta ve üst gelir gruplarının yoğunlukla yaşadığı ilçelerde Suriyeli sayısını azlığı da bu saptamaları güçlendirmektedir. Dolayısıyla İzmir'deki Suriyeli yoksul mültecilerin kümelenmeleri söz konusudur.

Van Uden ve Jongerden (2021) tarafından Şanlıurfa'dan yapılan araştırmada, Suriyeli mültecilerin ulusal kimlikten daha spesifik kimlik özelliklerine dayalı olarak sosyal ağlarda kendilerini tanımladıklarını ve örgütlendiklerini belirtilmiştir. Bu ağların temelde akrabalık, bölge, etnik köken, din, komşuluk, sınıf, mesleğe dayalı şekillendiği aktarılmıştır (Van Uden ve Jongerden, 2021:263). Kentsel ayrışmanın yaşandığı bir şehirde bireylerin sınıfsal durumlarına, etnik/dini kimliklerine göre ayrı yerlerde yaşadıkları farklı mekânsal kümelenmeler ortaya çıkmaktadır. Mekâna kendi kimliğini kazandıran o etnik veya sınıfsal grubun, o mekânda belirli bir süre için yaşamış olmasını gerektirir. Mekânın kimlik kazanımı onu işgal edenlerin mekânla aidiyet kurmalarının dışında, mekân dışındakilerin de o mekân ile o sosyal grup arasında belirli bir özdeşlik düşüncesini inşa etmeleri sonucunda gerçekleşir (Çetin, 2012: 162-164). Çetin'in belirttiği bu durum bu çalışmanın saha araştırması safhasında da gözlemlenmiş ve de bulgulanmıştır. Bu noktada iç göçle belli bir bölgeden gelenlerin kültürleri ve kimlikleri ile mekâna özdeşleşmişliği bağlamında Konak Kadifekale semti bu gerçekliğe oturmaktadır. Özellikle Mardin'den gelen Arap ve Kürt kökenli Türk vatandaşlarının, Kadifekale'nin bazı mahallerinde yoğun yaşadığı aşikardır. Bu semtte görüşülen bir muhtarın "*İzmir'e gelen her Mardinli kaleden geçer*" sözü, mekân, kültürel kimlik ve sosyal ağlar arasındaki ilişkiyi dışa vurması açısından önemlidir.

Andersen'e göre sosyal kümelenme gruplar arasında sosyal ve kültürel farklılıklara yol açmakta ve etnik ya da sosyal olarak farklı grupların mekansal olarak ayrışmasına neden olmaktadır (2004'ten akt Harunoğulları, 2018: 308). İzmir'e gelen Suriyeli mültecilerin yolunun belli mahallelerde geçmesinde kültürel özelliklerin ve kentsel mekandaki sosyokültürel ayrışmanın etkisi nedir? Özellikle muhtarlarla yapılan görüşmelerde Suriyelilerin mahalle tercihlerinde kültürel özellikler ve dilin etkisi ortaya çıkmıştır. Konak'taki mahallelerde Suriyeli Kürtlerin, Mardinli Kürt kökenlilerin bulunduğu mahallerde kümelenmişler, Suriyeli Araplar'ın ise Mardinli Arapların bulunduğu mahallerde kümelenmişler görülmüştür. Yine Buca ve Bornova'ya yerleşen Arap ve Kürt kökenli olan Suriyelilerin, buldukları mahallerde de Doğu ve Güneydoğu bölgesinden göç eden Kürt ve Araplar'ın olduğu bulgulanmıştır. Dolayısıyla mültecilerin kümelenmesinde ekonomiden sonra kültürün de önemli olduğunu söylemek mümkündür. Bir diğer deyişle, Suriyelilerin buldukları mahallelerdeki sosyo-kültürel ayrışmaya bağlı mekansal kümelenmenin yanında oluşan Suriyeli kümelenmeleri, dil ve etnisiteyi içine alan kültür gibi diğer bir sosyal ortak kümenin işaretidir. Bu ortak küme mültecilerin uyumu noktasında, bazı avantajlar sağlama potansiyeli taşımakla birlikte, yerli nüfusla ortak özelliklere rağmen sosyal ilişkilerin hala mesafeli olduğu da gözlemlenmiştir. Nitekim bir görüşmeci "Türk komşularla sadece selam veriyoruz şimdi. Çok iç içe değiliz" (*Katılımcı 6, Kadın, 29, İlkokul mezunu, Ev kadını*) şeklinde ifade etmiştir.

Göçlerle etnik temelli yerleşim bölgelerinin ortaya çıkması ve bunların ekonomik açıdan dezavantajlı bölgelere dönüşmesi ise çok daha risklidir. Çünkü bu alanlarda oluşan yeni dezavantajlı sosyal, kültürel ve ekonomik ortamın bir sonraki nesle aktarılması sağlanmakta ve problemin kökleşmesine neden olmaktadır (Iceland, 2014'ten akt Sönmez, 2014: 393). Suriyeli mültecilerin Türkiye'de yaşadığı bir ortamda, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık temelli milliyetçi söylem, toplumdaki

nefret duygusunu daha da keskinleştirebilir (Erdoğan, 2020b: 86). Özellikle bazı muhtarların söylemlerinde oldukça tepkisellik ve dışlayıcı söylemler dikkat çekmiştir. Örneğin bir muhtar, “*Suriyelilerin asla bir Türk gibi olamayacağı*” ifade edilmiştir. Bu örneğin dışında, mültecilere karşı daha olumlu bakış açısını öne süren muhtar katılımcılar da görülmüştür. İzmir’deki ve diğer illerdeki Suriyelilerin, Türkiye kentlerinin temel gerçekliği olduğu ve bu nüfusun kalıcılığa doğru evrildiği açıktır.

Sonuç olarak mültecilerin kurdukları sosyal ağlar aracılığıyla, özellikle ekonomik ve kültürel belirleyicilere bağlı kümelendikleri bulgulanmıştır. Bir diğer deyişle, kentin merkez ilçelerini kapsayan bu araştırmada, mülteciler ve yerli nüfusun yoksulluk gerçekliğinin ve kültürel özelliklerinin, sosyal ortak kümelenmeleri oluşturduğu bulgulanmıştır. Bu ortak kümelenmelere karşın Suriyeli mültecilerin dezavantajlı durumları ve yerli nüfusun mesafeli duruşu saha görüşmelerinden elde edilen bulgulara da yansımıştır. İzmir’deki Suriyelilerin kümelendikleri kentsel mekanların izole ve dezavantajlığın sürdürüldüğü mekanlara dönüşmemesi için çok boyutlu mülteci politikalarına ve uygulamalarına gereksinim bulunmaktadır. Özellikle de yerel halktaki algının aksine önemli çoğunluğu son derece kötü sosyo-ekonomik koşullarda yaşayan Suriyeli mültecilere, hak temelli yaklaşım esas olmalıdır. Böyle bir yaklaşım ortaya konulurken aynı mekânı paylaşan ve de paylaşacak olan Suriyeliler ile yerli nüfus arasındaki ortak sosyal kümelenmelerin avantajlı ve dezavantajlı yanlarının bütüncül bir pespektifte ele alınması temel bir zorunluluktur.

Kaynakça

- Abadan Unat, N. (2012). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atasü Topcuoğlu, R. (2012). “Düzensiz Göç: Küreselleşmede Kısıtlanan İnsan Hareketliliği”, Edi. Ihlamur-Öner, G. ve Öner, A. *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 501-518), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ayalp, E. K. (2020). “Kentsel Mültecilerin Adaptasyonu ve Uyum Süreçlerine Yeni Bir Bakış Açısı: Kapsayıcı Kent İnşası Amaçlı Sosyal İnovasyon Modeli”, Tarih *Boyunca Uluslararası Göç ve Geçmenlik*, Edi. S. Fedekar-A. Karadağ-A.S. Erkul Yağcı, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Bakioğlu A. Artar F. İzmir H. (2018). *Ankara'daki Suriyelilerin Mültecilik Deneyimleri: Göç, Gündelik Yaşam, Geçim Deneyimleri ve Sosyal Dışlanma*, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, Yayın No: 25
- Bakker, M. A., Piracha, D. A., Lu, P. J., Bejgo, K., Bahrami, M., Leng, Y., ... & Pentland, A. (2019). Measuring fine-grained multidimensional integration using mobile phone metadata: the case of Syrian refugees in Turkey. In *Guide to Mobile Data Analytics in Refugee Scenarios* (pp. 123-140). Springer, Cham.
- Bayraktutan, Y. Akbulut, F. Özbilgin, M. (2016). “Mekansal Ayrışma: İktisadi Dinamikleri ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 9(43), 1669-1682.
- Castles, S. ve Miller, M. (2008). *Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Çev. B.U. Bal-İ. Akbulut, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çalışkan, A. (2020). “Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Mekân Tercihlerinde Rasyonelliğin Analizi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1189-1204.
- Çamur, A. (2017). Suriyeli Mülteciler ve Belediyelerin Sorumluluğu: İzmir Örneği, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6(2), 113-129.
- Çamur, A. (2019). “İzmir’e Suriyeli Göçü ve Yerel Yönetimlerin Tutumu”, *İzmir Belediyesi'nin 150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu* (ss. 136-149), Edi. E. Akpınar, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi.
- Çetin, İ. (2018). “Kentsel Ayrışma ve Mekânsal Kümelenme Biçimleri”, *İdeal Kent Dergisi*, 3(7), 160-186.
- Deniz, A.Ç., Ekinci, Y., Hülür, A.B. (2016) “Bizim Müstakbel Hep Harap Oldu” *Suriyeli Sığınmacıların Gündelik Hayatı Antep-Kilis Çevresi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Engelhardt, M. (2020). “Giriş: Sığınmacı Devrimi”, Çev. İ. Aka, *Sığınmacı Devrimi Son Göç Dalgası Nasıl Tümünüyle Dünyayı Değiştirdi?* (ss. 21-33), Edi. M. Engelhardt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erder, S. (2020). “Bekleme Odası”nda Göç Araştırması Yapmak, Göç ve Kent Sorunsalı”, *Göç ve Kent Etkileşimler* (ss. 15-23), Edi. Y. Ahi-M.N. Gültekin-M. Açıkgöz, Ankara: Nika Yayınevi.
- Erdoğan, M. M. (2019). *Türkiye’de Suriyeli Mülteciler*, Konrad Adenauer Vakfı, Erişim Tarihi: 14 Ekim 2019.
- Erdoğan, M. M. (2020b). “Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler: Politikalar, Gerçekler ve Toplumsal Kabul”, *Türkiye’de Mültecilik, Zorunlu Göç ve Toplumsal Uyum/ Geri Dönüş mü, Birlikte Yaşam mı?* (ss. 72-86), Edi. S. Sallan Gül-S. Dedeoğlu-Ö. Kâhya Nizam, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Erdoğan, M.M. (2015). “Türkiye’ye Kitlesele Göçlerde Son ve Dev Dalga: Suriyeliler”, *Türkiye’nin Göç Tarihi / 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler* (ss. 315-347), Edi. M. Erdoğan-A. Kaya, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Erdoğan, M.M. (2020a). *Onuncu Yılda Türkiye’deki Suriyeliler*, www.uikpanorama.com. Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2021.

Faist, T. (2003). *Uluslararası Göç ve Uluslararası Toplumsal Alanlar*, Çev. A. Z. Gündoğan- C. Nacar, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2017). *2016 Türkiye Göç Raporu*, Ankara: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayını.

Gültekin, M. N. (2020). “Türkiye’deki Suriyelileri Konuşurken”, *Göç ve Kent Etkileşimler* (ss. 43-69), Edi. Y. Ahi-M.N. Gültekin-M. Açıkgoz, Ankara: Nika Yayınevi.

Harunoğulları, M. ve Cengiz (2016) “Suriyeli Göçmenlerin Mekânsal Analizi: Hatay (Antakya) Örneği”, *TUCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu*’ndan sunulan bildiri, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Harunoğulları, Muazzez (2018). “Sınır Ötesinde Yeni Bir Yaşam: Suriyeli Sığınmacıların ve Göçün Coğrafi Etkileri: Kilis Örneği”. *21. Yüzyılda Uluslararası Göç ve Mülteciler: Bir Türkiye Perspektifi* (ss. 297-328), Edi. H. H. Aygöl, E. Eke, Ankara: Nobel Yayınevi.

Harvey, D. (2002). “Sınıfsal Yapı ve Mekânsal Farklılaşma Kuramı”, Çev. A. Alkan ve B. Duru, *20. Yüzyıl Kenti* (ss. 147-172), Edi. A. Alkan ve B. Duru, Ankara: İmge Yayınevi.

Hazan, J. C. (2012), “Geçmişten Geleceğe Zorunlu Göç: Mülteciler ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler”, *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 183-197), Edi. Ihlamur-Öner, G. ve Öner, A., İstanbul: İletişim Yayınları.

Hübl, F., Cvetojevic, S., Hochmair, H., & Paulus, G. (2017). Analyzing refugee migration patterns using geo-tagged tweets. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 6(10), 302.

Hürriyet Gazetesi (2019). “İzmir’i açsak günde 35 bin kişi Avrupa’ya gider”, www.hurriyet.com.tr. 03 Ağustos 2019.

IOM- Uluslararası Göç Örgütü (2013). *Göç Terimleri Sözlüğü*.

Jackson, J. A. (1986). *Migration*, London: Longman.

Karademir, D. ve Doğan, M. (2019). “Suriyeli Mültecilerin Mekânsal Analizi: Şanlıurfa Örneği”, *Coğrafya Dergisi*, 39, 111-124.

Kararşlan, F. ve Gençoğlu, A. Y. (2019). *Suriyeli Göçmenlerle Birlikte Yaşamak. Kayseri’de Sivil Politik Aktörlerle Suriyeli Göçmenler Üzerine Nitel Bir Analiz*, Ankara: Tezkire Yayınları.

Kaya, G. ve Çolakoğlu, K. (2020). “Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeli Sığınmacıların Türkiye’deki Onuncu Yılına İlişkin Sosyolojik Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, 13(73), 594-609.

Kaya, G. ve Sarıkaya, B. (2020). “Uluslararası Göçmenlerin Kent İçeri Mekandaki İlişkileri: İzmir Basmane Oteller Sokağı”, *Social Science Study Journal*. 6(59), 1237-1250.

Kümbetlioğlu, B. (2003). “Küresel Gidişat, Değişen Göçmenler ve Göçmenlik”, *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar* (ss. 271-298), Edi. A. Kaya-G. Göksoy Özdoğan, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Massey, D. S. ve Diğerleri (2014). “Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirmesi”. *Göç Dergisi*. 1(1), 11-46.

Migrationdata (2019). https://migrationdataportal.org/?i=stock_abs_&t=2019, Erişim Tarihi: 09 Ocak 2020.

Oytun, O. ve Gündoğar, S.S. (2015). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri* (Rapor), Ankara: Orsam ve Tesev Yayınları.

Savran, S. ve Sat, N. A. (2019). "Ankara'da Suriyeli Göçmenlerin Yer Seçimi Tercihlerini İncelenmesi ve Bir Etnik Kentsel Adacık Örneği Olarak Önder, Ulubey, Alemdağ Mahalleleri", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 283-302.

Sönmez, M. E. (2016). "Suriyeli Sığınmacıların Gaziantep Şehrindeki Mekânsal Dağılışı ve Geleceği", *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2016, Ankara

Şahankaya Adar, A. (2020). "Göçmenlerin Refahında Ücret Gelirinin Etkisi: İstanbul'daki Suriyelileri" (ss. 257-275), *Türkiye'de Mültecilik, Zorunlu Göç ve Toplumsal Uyum/ Geri Dönüş mü, Birlikte Yaşam mı?*, Edi. S. Sallan Gül-S. Dedeoğlu-Ö. Kahya Nizam, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Şentürk, C. (2020). *Türkiye Şehirlerinde Suriyeli Göçmenler*, Essen: Türkiye ve Uyum Araştırmaları Merkezi Vakfı.

Unutulmaz, O. K. (2012). "Gündemdeki Kavram: 'Göçmen Entegrasyonu' Avrupa'daki Gelişimi ve Britanya Örneği". *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 135-159), Edi. İhlamur-Öner, G. ve Öner, A., İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünal, S. (2012). "Sosyal-Mekânsal-Siyasal Kümelenme Biçimi Olarak İzmir Kentinde Balkan (Rumeli) Kimliği", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 21(3), 49-77.

Van Uden, J., & Jongerden, J. (2021). 'Everyone is a Possibility': Messy Networks of Refugees from Syria in Urfa, Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(2), 251-268.

Vesik, S. ve Suğur, N. (2020). Türkiye'deki Suriyelilerin Kentsel Yaşam Deneyimleri Gaziantep ve İzmir Örneği, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 11(1), 169-207.

Teşekkür: Araştırma kapsamında veri toplama ve toplanılan verilerin dijitale aktarılmasında yardımcı olan Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyoloji Bölümü lisansüstü öğrencilerimizden Yusuf Ceylan, Işık Öztürk, Hande Tepekule, Zahide Nur Özyıldız ve Özgün İrem Gül Sinanoğlu'na desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

Haçlı Seferleri Öncesinde Suriye: Fatımi, Bizans ve Selçuklu Rekabeti (969-1095)

Ali GENÇ

Giriş

Antik dönemden itibaren pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan VII. yüzyıla gelindiğinde Bizans hakimiyetinde olan modern Suriye toprakları, İslamın yayılmasından sonra Müslüman Arapların eline geçmiştir. Bölgenin en eski ve büyük kentlerinden biri olan Dımaşk, Emevilerin başkenti olarak temayüz etmiş ancak Emevilerden hilafeti devralan Abbasiler zamanında Arapların giderek güçsüzleşmesi, X. yüzyıldan itibaren bölgede bir otorite boşluğunun ve istikrarsızlığın doğmasına sebep olmuştur. Bu otorite boşluğu, bölgede söz sahibi olmak isteyen devletlerin Suriye ve çevresine yönelik yeni politikalar geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Suriye ve çevresinin eski sahipleri olan Bizanslılar, X. yüzyıl ortalarından itibaren bölgenin güçlü Arap kabilelerinden biri olan Hamdanilerle uzun soluklu mücadelelere girmiş ve Suriye'nin kuzeyi ile sahil kesiminde hakim konuma yükselmiştir(Ostrogorsky, 2015: 263-276). Bizanslılar, Suriye'nin kuzeyinde tekrar güçlendikleri dönemde bölgede karşılıklı yeni bir güç olarak Şii Fatımiler çıkmıştır. 909'da Kayrevan (Tunus) merkezli olarak kurulan Fatımi Devleti'nin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdi 910'da Rakkade'de hilafetini ilan etmiştir (Haji, 2006: 202-213). Böylece Kuzey Afrika'da kurulan Fatımiler, zamanla bölgedeki kabileleri kontrol altına alarak genişlemiş ve nihayet 969 yılında Mısır'da hakim olmuştur (Jiwa,2018: 124-129). Fatımiler, Kahire'yi başkent yaparak Mısır'a yerleşmiş ve Doğu Akdeniz'de yayılmacı bir politika izlemeye başlamıştır(Cortese ve Calderini, 2006: 178). Böylece, daha önce İtalya'nın güney kıyılarında ve Sicilya'da savaş halinde olan Bizans İmparatorluğu ile Fatımiler arasında Suriye merkezli yeni bir cephe açılmıştır(Lev,1984: 227-237)).

1. Fatımilerin Mısır'a Gelişi ve Suriye'de Fatımi-Bizans Rekabeti

Fatımilerin Mısır'ı ele geçirdikleri dönemde Suriye bölgesi siyasi olarak istikrarsız bir görüntü arz etmekteydi. Suriye'nin kuzeyindeki büyük Arap kabilelerinden biri olan Hamdaniler bölgenin önemli güçlerinden biri olmakla birlikte Karmatiler de özellikle Dımaşk çevresinde önemli bir güce sahipti. Fatımiler gibi Şia'nın İsmailiyye koluna mensup olan Karmatiler, Fatımi devletinin kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'nin imametin atalarından kendisine miras kaldığını ve sadece kendi hakkı olduğunu iddaa etmesi üzerine İsmailiyye hareketinden desteklerini çekmişler ve Fatımilerin rakibi olmuşlardır(Hizmetli, 2001: 510). Dolayısıyla, Karmatilerin bölgedeki varlığı Fatımiler açısından ciddi bir tehlike teşkil etmiştir. Ayrıca, bölgenin istikrarsız yapısından istifade eden Bizanslılar da imparator Nikephoros Phokas (963-969) döneminden itibaren Antakya havalisi ile Suriye'nin kuzeyine seferler düzenleyerek bölgede genişlemeye başlamıştır(Garrood, 2008: 129vd.).

¹Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Bölümü, aligencbu@gmail.com.

Sonuç olarak Fatımiler, hem Karmatilerin hem de Bizanslıların bölgedeki etkinliğine son vermek hem de Mısır'daki hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için Suriye üzerine sefere çıkmaya karar vermişlerdir (Çelik, 2018: 186-189).

Harekete geçen Fatımi ordusu 970 yılında Dımaşk'ı ele geçirmiş ve bölgenin kontrol altına alınması adına önemli bir başarı elde etmiştir (Burns,2019: 165). Öte yandan Nikephoros Phokas önderliğindeki Bizans ordusu da Suriye'nin kuzeyinde büyük bir askeri hareket başlatarak önce 969 yılında Antakya'yı ele geçirmiş sonraki sene de Hamdanilerin egemenliğindeki Haleb şehri Bizans kontrolüne girmiştir(Abu'l-Farac, 1999: 267; Ioannes Skylitzes, 2010: 260-261). Bizanslıların Haleb ve Antakya gibi önemli şehirlerde hakim olması Fatımilerin yeni bir askeri hareket başlatmaya mecbur etmiş ve böylece Suriye bölgesindeki ilk çarpışma gerçekleşmiştir. Cafer b. Felah'ın yaveri Fütuh komutasında Antakya üzerine yürüyen Fatımi kuvvetleri Bizanslılar tarafından püskürtülmüş ayrıca onların Antakya ile meşgul olmasını fırsat bilen Karmatiler 971'de Dımaşk'ı Fatımilerden geri almıştır(İbnü'l-Esir, 1987: VIII/527-528).

Bizanslılar, Suriye ve çevresindeki hareketlarına Nikephoros Phokas'ın halefi Ioannes Çimiskes (969-976) döneminde de devam etmiştir. Bizans kuvvetleri 975'te Hıms (Emesa) ve Baalbek'i ele geçirdikten sonra Dımaşk'a yönelmiştir. Şehrin Türk hakimi Alptekin, Ioannes Çimiskes'e itaatini bildirmiş ve böylece Dımaşk Bizans hakimiyetine girmiştir. Dımaşk'tan sonra hareketına devam eden Ioannes Çimiskes, Sayda ve Beyrut üzerine yürüyüp pek çok ganimetle geri dönmüştür (Abu'l-Farac, 1999: 269-270).

Ioannes Çimiskes, seferi tamamlayıp İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra hastalanıp 976'da ölmüştür. Öte yandan Fatımi tahtında da değişiklik olmuş ve halife Muiz-Lidinillah'ın yerine oğlu Aziz-Billah (975-996) geçmiştir. Ioannes Çimiskes'in ölümü ile Bizans İmparatorluğu'nda bir iç savaş başlamış ve bu durum Bizanslıları dahili meselelerle uğraşmak zorunda bırakmıştır (Holmes, 2006: 240-247). Suriye civarındaki en büyük düşmanlarının içine düşmüş olduğu buhrandan faydalanmak isteyen Fatımiler Aziz-Billah döneminin başlarından itibaren harekete geçmiş ve ilk hedef olarak belirledikleri Dımaşk'a saldırmışlardır. Dımaşk'ın Türk hakimi Alptekin kenti savunmaya çalışsa da başarılı olamamış ve 977 yılında Fatımiler Dımaşk'ı ele geçirmiştir(Burns, 2019: 166).

Fatımiler Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra Suriye'ni kuzeyindeki bir diğer büyük kent olan Haleb'e yönelmiştir. Öte yandan 970 yılında Bizans'ın üst hakimiyetini kabul etmiş olan Haleb kentinin siyasi manzarası oldukça karmaşıktı ve kenti esasen azatlı bir köle olan Bekcur yönetmekteydi. Hamdani emiri Sefüddeve'nin oğlu olan Sa'düddeve, 978 yılında Haleb'i kuşatmış ve Bekcur'a Hıms'ın idaresini vererek onunla anlaşıp kentin tekrar Hamdanilerin yönetimine girmesini sağlamıştır. Ancak Bekcur'un tekrar kente hakim olmak için Fatımiler ile temasa geçmesi ve onları savaşa teşvik etmesi üzerine zor durumda kalan Sa'düddeve Bizans imparatoru II. Basileios (976-1025)'tan yardım istemiştir. Haleb ve dolayısıyla Antakya'nın tehlikeye düştüğünü gören II. Basileios, Bardas Phokas komutasında bölgeye bir ordu sevk etmiştir. Ancak Bizanslıların Balkanlarda Bulgarlar ile zorlu bir mücadeleye girmesi ve iç işlerindeki karışıklıklar yaşaması Fatımi tehdidi ile ilgili etkin politikalar üretmesine engel olmuş ve II. Basileios, Fatımilerden barış talebinde bulunmuştur. 987 yılında yedi yıllık bir anlaşma imzalanmış ve savaşa son verilmiştir(Çelik, 2018: 237-239).

Haleb'deki kargaşa hali 987 yılında imzalanan anlaşmadan sonra da devam etmiştir. Hamdani emiri Sa'düddeve bu anlaşmadan kısa bir süre sonra ve ölmüş yerine oğlu Ebül-Fedail geçmiştir.

Ebü'l-Fedail'in yönetiminden memnun olmayan bazı grupların Kahire'ye giderek Aziz-Billah'ı Haleb seferi için teşvik etmeleri üzerine Fatımiler, kentteki iç huzursuzluktan faydalanmak üzere tekrar harekete geçerek 991 yılında Haleb'i kuşatmışlardır. Kuşatmayı kaldırma girişimleri başarısız olan Sa'düddevele müttefiki olan Bizanslılardan tekrar yardım istemiştir. II. Basileios'un emriyle kuşatmayı kaldırmak üzere harekete geçen Antakya valisi Mikhaıl Burtzes, Asi nehri kıyısında onu karşılayan Mengütekin komutasındaki Fatımi ordusuna yenilmiş ve Antakya'ya geri çekilmiştir(). Mikhaıl Burtzes'in yenilgi üzerine imparator II. Basileios bizzat ordusunun başına geçerek 995 yılında sefere çıkmıştır. II. Basileios'un hareketini haber alan Fatımi kuvvetleri Haleb kuşatmasına son vererek Dımaşk'a dönmüştür. Haleb kentinde hakimiyetini tesis ettikten sonra Trablus'u kuşatan II. Basileios kenti ele geçirememiş ve geri dönmüştür. II. Basileios'un Haleb ve çevresindeki başarıları Fatımi halifesi Aziz-Billah'ı bölgeye geniş çaplı bir sefer yapmaya mecbur etmiştir. Fatımiler, Aziz-Billah'ın başında bulunduğu kara ordusuna destek vermek amacıyla denizden büyük bir donanma ile Trablus üzerine sefer yapmayı tasarlamışlar ancak donanmanın Trablus yakınlarında fırtınaya yakalanması ve Aziz-Billah'ın da 996 yılında sefer esnasında vefat etmesi üzerine Haleb seferi başarısız olmuştur(Abu'l-Farac, 1999: 274-275).

Aziz-Billah'tan sonra yerine oğlu Hakim-Biemrillah (996-1021) geçmiştir. Hakim'in ilk dönemlerinde Sur şehrinde el-Allake adıyla bilinen bir ayaklanma baş göstermiş ve aynı dönemde Filistin bölgesinde Cerrahoğulları kabilesi Fatımi yönetimine isyan etmiştir(Çelik, 2018: 271-275). Bizans'ın Antakya hakimi Damianus Delassenus, Fatımilerin iç işlerindeki kargaşayı fırsat bilerek harekete geçmiş ve 998'de Efamiye kalesine saldırmıştır. Savaşın ilk safhası Bizanslıların üstünlüğüyle geçilmiş ancak Bizans ordusunun komutanı Damianus Delassenus'un öldürülmesi savaşın seyrini değiştirmiş ve üstünlüğün Fatımilere geçmesine sebep olmuştur(Holmes, 2005: 348-349). İmparator II. Basileios, Efamiye'deki ağır mağlubiyet üzerine ordunun başına geçerek 999 yılında bölgeye hareket etmiştir. II. Basileios, Suriye'nin kuzeyinden ilerleyerek daha önce kuşatıp alamadığı Trablus önlerine gelmiştir. Trablus kuşatması bir kez daha başarısız olan imparator Suriye'nin kuzeyinde Bizans egemenliğini tekrar tesis ettikten sonra geri dönmüştür(Ostrogorsky, 2015:286). II. Basileios'un hareketinden sonra taraflar arasında barış görüşmeleri başlamıştır. Fatımiler askeri açıdan başarılı olmalarına rağmen özellikle Mısır'daki iç karışıklık Bizanslılar ile anlaşma yapılarak savaşa ara verilmesini zaruri kılmış ve 1002 yılında 10 yıl süreli bir barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile Fatımiler egemenliklerindeki Hristiyanlara dini konularda hoşgörülü davranmayı kabul etmişler ayrıca Hristiyan tebaanın yeni kiliseler inşa edip eskilerini onarmasına izin vermişlerdir. II. Basileios da Fatımilere ihtiyaçları olan zahireyi temin edeceğini taahhüt etmiştir(Çelik, 2018: 281).

Fatımiler ile Bizans İmparatorluğu arasında anlaşma imzalandığı dönemde Haleb kentinde bir takım iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Haleb hakimi Saidüddevele el-Hamdani 1002 yılında azatlı kölesi Lü'lü' el-Hadim tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve şehir fiilen Lü'lü' tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Lü'lü el-Hadim'in 1009'da ölümünden sonra kentin yönetimini devralan oğlu Mansur hutbeleri Fatımiler adına okutmaya başlamış ve Saidüddevele'nin oğlu Ebü'l-Heyca 1013'te Haleb'i terk ederek Bizans'a iltica etmiştir. Böylece iki imparatorluk arasında uzun soluklu mücadelelere sebep olan Haleb Fatımilere bağlanmıştır(Çelik, 2018: 275-276). Ancak Fatımiler, Haleb'teki hakimiyetlerini sağlamlaştırma imkanı bulamamışlar ve 1025'te Kılaboğulları kabilesine mensup olan Salih b. Mirdas kenti ele geçirmiştir. Haleb'in güney ve doğu kesimlerinde yerleşik olup Hamdaniler zamanında kontrol altında tutulan Mirdasiler, Hamdani yönetiminin son bulmasından sonra bölgede daha aktif hareket etmeye başlamış ve nihayet Haleb'de XI. asrın sonlarına kadar sürecek olan Mirdasi dönemi

başlamıştır. (Burns, 2017: 99; Holmes, 2006, 355). 1026'da Hakim Biemrillah'ın ölümünden sonra oğlu Zahir Lii'zazidinillah (1021-1036) Fatımi halifesi olmuştur. Mısır ve Suriye'nin kuzeyindeki istikrarsız durum Zahir'i Bizans ile anlaşma yapmaya mecbur etmiş ve 1027 yılında barış anlaşması imzalanmıştır. Ancak bu anlaşma, Salih b. Mirdas'ın ölümünden sonra yaşanan gelişmeler dolayısıyla çok uzun ömürlü olmamıştır. Salih b. Mirdas'ın 1030'da ölümünden sonra oğulları Simal ve Nasr arasında iktidar mücadelesi başlamış ve kardeşlerden Nasr, Bizans imparatoru III. Romanos Argyros (1028-1034)'tan yardım istemiştir. Öte yandan Fatımiler de Haleb ile Antakya yolu üzerinde stratejik önem taşıyan Müneyka kalesini 1029'da ele geçirmiştir (Çelik, 2018: 299-301). Tüm bu gelişmeler III. Romanos'u Haleb üzerine bir sefer tertip etmeye itmiş ve imparatorun başında bulunduğu Bizans ordusu 1029 yılında Haleb'e ulaşmıştır. Yapılan savaşta Bizans ordusu ağır kayıplar vermiş ve imparator Antakya'ya geri çekilmiştir (Ioannes Skylitzes, 2010: 357-360). Fatımiler, Haleb'deki zaferin de verdiği avantajla ileri harekate geçmiş ve Antakya çevresindeki garnizonlara ve Humus sahillerine saldırmışlardır. Ancak Antakya valisi Niketas'ın kuvvetleriyle Humus'a ulaşması üzerine başarısız olarak geri çekilmişlerdir.

Fatımi kuvvetlerini püskürten Niketas, Müneyka kalesini Fatımilerden geri almış ayrıca yine Antakya ile Haleb yolu üzerinde bulunan Ercilas kalesini de ele geçirerek bölgedeki askeri üstünlüğün Bizanslılara geçmesini sağlamıştır (Çelik, 2018: 303). Bu başarılarından sonra Nasr b. Salih b. Mirdas da Bizans'a değerli hediyeler eşliğinde elçi gönderip anlaşmak istediğini bildirmiş ve böylece Haleb Bizans hakimiyetine girmiştir (Ioannes Skylitzes, 2010: 363). Antakya ve Haleb'i kontrol altına alan Bizanslıların bölgedeki bir sonraki hedefi daha önce de kuşatılıp alınamayan Trablus olmuştur. Şehrin valisi İbn Nezzal'i Fatımiler aleyhinde kışkırtarak Bizans saflarına çekmeyi başaran III. Romanos 1030'da Trablus'un Bizans hakimiyetine girmesini sağlamıştır. Fatımi halifesi Zahir, Trablus'u geri almak için 1033'te sefere çıkmış ancak Bizans donanması ile Trablus sahilinde girdikleri savaşı kaybeden Fatımiler şehri geri almaya muvaffak olamamışlardır. Trablus'un kaybindan sonra taraflar arasında barış görüşmelerine başlanmış ancak bu görüşmelerin üçüncü yılından sonra tarafların mutabık olduğu bir anlaşma imzalanabilmiştir. Bu esnada Bizans imparatoru III. Romanos ölmüş ve ayrıca Trablus ahalisi İbn Nezzal'in Bizans destekli yönetimini kabul etmemiş ve Fatımiler halkın da desteğini alarak Trablus'a tekrar hakim olmuştur. Ayrıca Haleb yönetimi de şehirdeki imparatorluk temsilcisini kovmak suretiyle Bizans ile bağlarını koparmıştır. Nihayet, 1036 senesinde barış anlaşması imzalanmış ve savaşa son verilmiştir (Çelik, 2018: 304-305). Ioannes Zonaras, bu barış anlaşmasının Bizans imparatoru IV. Mikhail zamanında gerçekleştiğini ve anlaşmanın imzalanmasında 1036'da Fatımi halifesi olan Mustansır (1036-1094)'ın Hristiyan annesinin etkili olduğunu belirtmektedir. Zonaras ayrıca bu anlaşmanın 30 yıllık süre ile geçerli olacağını da aktarmaktadır (Ioannes Zonaras, 2008: 59).

1036 yılında yapılan anlaşma ilerleyen yıllarda da geçerliliğini devam ettirmiş ve 1042'de Bizans tahtına çıkan IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) elçisini değerli hediyelerle Mısır'a yollayarak anlaşmayı yenilemek istediğini bildirmiştir. Bizans imparatorunun talebi Fatımiler tarafından kabul edilmiş ve böylece taraflar arasındaki barış 1047/1048 yılında yenilenmiştir (İbnü'l-Esir, 1987: IX/412). Bizans ile Fatımilerin barışı devam ettirmesindeki esas gaye, İran'da henüz teşekkül etmiş olmasına rağmen büyük bir güç olarak hızla yayılan Selçuklulara karşı işbirliği yapmaktır. Ancak Selçukluların bölgedeki varlığı siyasi dengeleri büyük oranda değiştirmiş ve bu değişimin Bizans-Fatımi ilişkilerine de belirgin yansımaları olmuştur.

1040 yılında Gaznelileri Dandanakan savaşında mağlup ettikten sonra Horasan'da kurulan Selçuklular kısa sürede yayılarak Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırını tehdit eder hale gelmiştir. Bizans imparatoru IX. Konstantin bu akınları durdurmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. 1048 yılında İbrahim Yinal komutasındaki Selçuklu ordusu Hasankale yakınlarında Bizans ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu dönemde Balkanlarda Peçenek tehlikesi ile uğraşan İmparator Konstantin, Hasankale mağlubiyetinin ardından barış istemek zorunda kalmış ve bu amaçla esir düşen Bizans komutanı Liparit'in fidyesi ile birlikte pek çok değerli hediye Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e göndermiştir. Tuğrul Bey (1040-1063), Liparit'i fidye almadan serbest bırakmış ve yapılan anlaşmanın şartlarını görüşmek üzere Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'ın akrabası olan Şerif Ebu'l- Fazl Nasır'ı İstanbul'a göndermiştir. Fakat yapılan görüşmelerde nihai bir sonuç elde edilememiş ve Tuğrul Bey'in elçisi anlaşma yapılmadan geri dönmüştür (Ayönü, 2014: 16-21; İbnü'l-Esir, 1987: X/43, Abu'l-Farac, 1999: 304-305). Tuğrul Bey, Selçuklu ülkesindeki dahili karışıklara son verdikten sonra 1054 yılında tekrar Anadolu'ya yönelmiştir. Van Gölü'nün kuzeyini takip ederek Anadolu içlerine doğru ilerleyen Tuğrul Bey, Muradiye, Erciş kalelerini fethettikten sonra Malazgirt'i kuşatmış ancak almaya muvaffak olamamıştır (Urfalı Mateos, 1987: 100-101 vd.) Tuğrul Bey'in Anadolu'dan ayrılmasından sonraki dönemde de Selçuklu akınları devam etmiş ve Bizanslılar, bu akınları püskürtmeyi başaramamışlardır (Ayönü, 2014: 23-26).

Selçuklu akınlarının Anadolu'yu tehdit ettiği dönemde Fatımiler de ülkelerini tehdit eden kıtlık tehlikesi ile mücadele ediyorlardı. Fatımi halifesi Müstansır-Billah, 1054 yılında imparator IX. Konstantinos'tan buğday talebinde bulunmuş ancak bu esnada imparator ölmüştür. Konstantin'in ardından tahta çıkan İmparatoriçe Theodora (1055-1056), Fatımilerin talebini karşılamayı kabul etmemiş ve anlaşma imzalanmamıştır. Bizans dış politikasındaki bu değişikliğin bir tezahürü olarak İstanbul'daki camide Fatımi halifesi adına okunmakta olan hutbe Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah adına okunmaya başlanmıştır (Brett, 2017: 193). Esasında, Bizans dış politikasındaki bu değişimin ilk belirtileri imparator IX. Konstantinos döneminden itibaren görülmeye başlanmıştır. Hasankale savaşından sonra esir düşen Liparit'in Tuğrul Bey tarafından herhangi bir fidye alınmadan serbest bırakılması sonrasında IX. Konstantinos da İstanbul'daki camiye tamir ettirmiş ve buraya maaş bağladığı görevliler atamıştır. Gregory Abu'l Farac, imparatorun Konstantinos'un 1051 senesinde Abbasi halifesine mektup yazdığını ve ondan Müslümanların reisi ve emiri olarak bahsettiğini ayrıca Konstantinos'un ölümünden sonra yerine geçen Theodora'nın da Abbasi halifesine elçi göndererek aradaki barışı sağlamlaştırmaya çalıştığını aktarmaktadır (Abul Farac, 1999: 305-306). İslam dünyasındaki Şii-Sünni çatışmasının temel konularından biri olan Cuma hutbesi meselesi, Bizanslıların Fatımi ve Abbasilerle olan ilişkilerinde önemli bir yer tutmuştur. Şii Fatımilerin doğal rakibi konumundaki Selçukluların özellikle Anadolu'daki etkinliklerinin artması ve imparatorluk için daha büyük bir tehdit haline gelmeleri, Bizanslıların Fatımiler ile olan barışı ikinci plana atmasına sebep olmuştur (Beihammer, 2016: 54).

Müstansır-Billah bu hutbe değişikliğinden sonra Hristiyanlar açısından manevi değeri çok yüksek olan Kıyame Kilisesi de dahil olmak üzere Mısır ve Suriye'deki kiliseleri ibadete kapatmış ve Hristiyanların cizye miktarını arttırmıştır. Böylece Bizans ile Fatımiler arasındaki ilişkiler bozulmuş ve Suriye'deki mücadele tekrar başlamıştır (Çelik, 2018: 341; Azimi, 2016: 15). Müstansır-Billah, Hasan b. Mülhem komutasındaki ordusu Lazkiye'ye göndererek savaşı başlatmış, Lazkiye halkı da Bizanslılardan yardım istemiştir. Ancak Müstansır tarafından takviye edilen Fatımi ordusu şehre hakim olmuş ve Lazkiye'nin kuzeyine doğru hareketlerine devam eden Fatımiler, Bizans kontrolündeki

Kastun kalesini ele geçirmiştir. Bizans imparatoriçesi Theodora, Fatımi ordusunun ilerleyişine engel olma için büyük bir donanmayı Fatımilerin deniz üssü konumundaki Trablus'a göndermiştir. 1056 yılında Trablus önlerinde gerçekleşen savaşta Fatımi ordusu galip gelmiş ve bunun üzerine Bizans ordusu Trablus'un kuzeyindeki el-Hevabi ve Antartus'u ele geçirmiştir. Harekatlarına devam eden Bizanslılar 1058'de Lazkiye'yi kuşatıp Fatımilerden geri almışlardır Çelik, 2018: 341-342).Lazkiye'deki Bizans hakimiyeti Selçukluların bölgeye ulaştığı 1070 yılına kadar devam etmiştir(Bilinir, 2018:124-125). Fatımilerin bu savaştan sonra Bizanslılarla tekrar iyi ilişkiler geliştirmek istediği anlaşılmaktadır. Mikhail Psellos, Fatımi halifesinin Bizans imparatoru İsaakios Komnenos (1057-159)'a güzel sözler söyleyerek iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştığını bildirmektedir. Mustansır-Billah, İsaakios Komnenos ile iyi ilişkiler geliştirerek Selçuklulara karşı Bizans'ın desteğini almaya çalışmıştır (Psellos,1992:199). Ancak Bizanslılar, bu dönemde iç karışıklıklar ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle eski gücünden uzak olan Fatımilerle ittifakı devam ettirmekten vazgeçmiş ve Anadolu'da hızla yayılarak kendilerini çaresiz bırakan Selçuklularla barışa dayalı ilişkiler kurmayı tercih etmişlerdir.

2. Suriye'de Fatımi-Selçuklu Rekabeti

Selçukluların kurulduğu XI. yüzyıl ortalarında Fatımilerin Suriye ve çevresindeki hakimiyeti askeri güçlerindeki düşüşe bağlı olarak azalmaktaydı. Ayrıca Büveyhoğulları hakimiyetindeki Bağdat'ta Şii-Sünni gerilimi giderek tırmanmakta ve Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah'ın üzerindeki Şii baskısı giderek artmaktaydı. İran'da Kafkasların güneyinde ve Anadolu'da hızla yayılan ve giderek güçlenen Selçuklular, hem Fatımilerin Suriye çevresindeki hakimiyeti açısından büyük bir tehdit oluşturmuş hem de Abbasiler açısından kendilerini Şii baskısından kurtarabilecek yegane güç olarak görülmüştür. Böylece Selçuklular, Fatımilerin hem dini hem de siyasi alandaki en büyük rakipleri konumuna yükselmiştir. Nitekim halife Kaim-Biemrillah, artan Şii baskıları üzerine 1055'te Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiş ve o dönemde Bağdat'ın kontrolünü elinde bulunduran Arslan Besasiri şehirden kaçarak Fatımilerle temas kurmuştur. Fatımilerden aldığı destekle harekete geçen Arslan Besasiri, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanıyla uğraşmasını da fırsat bilerek 1058'de tekrar Bağdat'a girmiştir. İbrahim Yınal'ı mağlup ettikten sonra tekrar Arslan Besasiri üzerine yürüyen Tuğrul Bey, 1060'da Kufe yakınlarında meydana gelen savaşta Besasiri'ye bağlı kuvvetleri mağlup etmiş ve Besasiri de öldürülmüştür. Böylece Bağdat'ta Şii hakimiyeti son bulmuş ve Sünni İslam aleminin lideri konumuna yükselen Selçuklular, Şii Fatımilerin Suriye'deki varlığını tehlikeye düşürmüştür (Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, 2014: 16vd.; Turan, 1969, 91-98).

Tuğrul Bey'in Arslan Besasiri'yi bertaraf etmesinden sonra Selçukluların Anadolu ve Suriye'deki etkinliği daha da artmıştır. Tuğrul Bey'in ölümünden ardından 1063'te tahta çıkan sultan Alp Arslan (1063-1072) zamanında Selçuklu kuvvetleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da pek çok akınlarda bulunarak bölgeyi tahrip etmişler ayrıca Antakya ve Haleb havalisini de yağmalamışlardır. 1068'te Bizans imparatoru olan IV. Romanos Diogenes (1068-1071) giderek daha tehlikeli bir hal alan Selçuklu akınlarını püskürtmek için bizzat komuta ettiği büyük bir ordu ile Anadolu'ya geçmiş ve Kayseri-Sivas-Divriği yöresindeki Selçuklu kuvvetlerini yendikten sonra Suriye'nin kuzeyine doğru ilerlemiştir. Haleb ve çevresinde geniş çaplı yağma akınlarında bulunan Romanos Diogenes, bölgenin stratejik öneme sahip kalelerinden biri olan Menbiç'i kuşatarak almıştır. Haleb hakimi Mahmud b. Nasr el-Mirdasi'nin Haleb yöresindeki Bizans kuvvetlerine saldırması üzerine bölgeye gelen Romanos Diogenes, yapılan savaşta önemli kayıplar verince 1068 sonlarında Haleb'den ayrılarak Çukurova'ya dönmüştür. Selçuklu

komutanı Afşin'in Afyon civarındaki Amorion kentini yağmaladığını öğrenen ve Afşin'i engellemek amacıyla bölgeye hareket eden Diogenes, başarılı olamamış ve kışın yaklaşması sebebiyle İstanbul'a dönmüştür (Attaleiates, 2008: Bryennios, 2008: 48-49; 115-17; Sevim, 2014: 63-64).

Selçukluların Anadolu ve Suriye bölgesinde giderek güçlendiği dönem Fatımilerin bölgedeki etkinliklerinin hızla azaldığı görülmektedir. Fatımiler bu dönemde Mısır'da yaklaşık bir yıl kadar süren veba salgını ile yedi yıl boyunca devam eden ve "eş-Şiddetü'l-Uzma" (Büyük Felaket) olarak adlandırılan kıtlık ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kıtlık ve salgınlar Fatımi ekonomisini zayıflatırken diğer yandan Fatımi ordusundaki Türk ve Sudanlı askerler arasında çatışmalar yaşanmaya başlamış ve ordu siyasi meselelerle daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. Ayrıca göreve gelen vezirlerin sürekli azledilmesi de yönetimde istikrarsızlığa sebep olmuştur(Çelik, 2018: 310-315). Fatımilerin iç işlerindeki bu kargaşa ortamı Mısır ve Suriye'deki hakimiyetlerinin zayıflamasına zemin hazırlamıştır. Suriye ve çevresindeki mahalli idareciler de zayıflayan Fatımilere olan bağlılıklarını devam ettirmek yerine Selçuklulara yakınlaşmayı tercih etmişlerdir(Çelik,2018: 325). Öte yandan Anadolu'da gerçekleştirilen akınlarda eskiden Müslümanlara ait olan şehirleri fethetmeyi şimdilik yeterli görmekte olan Sultan Alp Arslan, öncelikli hedef olarak Fatımileri belirlemiştir. Ayrıca sultan Alp Arslan'ın Fatımi emir ve yöneticilerinden aldığı davetler de Suriye-Mısır seferine çıkmasına zemin hazırlamış ve böylece Suriye çevresinde Selçuklu-Fatımi mücadelesi kaçınılmaz olmuştur.

Sultan Alp Arslan'ı davet edenlerin başında Haleb emiri Mahmud b. Nasr el-Mirdasi bulunmaktaydı. Ancak daha da mühim bir davet Fatımi veziri Nasıruddevle Hamdan tarafından iletilmiş olup Bedr'ül Cemali ile aralarında başlayan çekişmelerden sonra Alp Arslan'ı Mısır'a davet eden Nasıruddevle Hamdan, sultana Mısır'ın Selçuklulara teslim edileceğini ve Şiiliğe son verileceğini taahhüt ediyordu. Bu gelişmelerden sonra 1070 yazında sefere çıkan Alp Arslan Diyarbakır ve Urfa'nın idaresini Selçuklulara bağlamış ve Urfa'da iken Haleb emiri Mahmud'a huzuruna gelerek itaatini arz etmesi için haber göndermiştir. Ancak Mahmud birlikte hareket ettiği Hanoğlu Harun'un telkinleriyle sultanın huzuruna gelmeyince Haleb'e hareket ederek 1071 baharında kenti kuşatmıştır. Haleb'in önemli bir sınır şehri ve İslam beldesi olması sebebiyle kent surlarına zarar vermek istemeyen Alp Arslan muhasarayı bir ay kadar devam ettirmiştir. Nihayet, Haleb emiri Mahmud'un annesiyle birlikte gelip af dilemesi ile kent Selçuklulara bağlanmış ve Mahmud'un Haleb emirliği devam etmiştir(Turan, 1969: 125-128). Haleb'i kendisine bağladıktan sonra yoluna devam eden ve Dımaşk güzergahını takip ederek Mısır'a doğru ilerleyen sultan Alp Arslan, bu esnada Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Anadolu içlerinde ilerlediğini haber almıştır.Ordusunun bir kısmını bölgede bırakıp Haleb emiri Mahmud'u Mısır seferi için görevlendiren Alp Arslan, Anadolu'ya geri dönmüştür(Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011: 166; Köymen, 2016:25).

Selçukluların Suriye çevresindeki faaliyetleri sultan Melikşah (1072-1092) döneminde de devam etmiştir. Emir Atsız komutasındaki Selçuklu kuvvetleri önce Filistin bölgesinde akınlara düzenleyip Remle ile Kudüs bölgesini ele geçirmiş daha sonra da 1074/1075'te Akka'yı hakimiyeti altına almıştır(Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2011: 194-197). Bu esnada Dımaşk'ta kötü bir idare sergileyen Emir İbn Haydere'ye karşı ordu ve halk ayaklanmış ve emir 1075'te şehri terk etmiştir. Şehrin yönetimini İntisar b. Yahya üstlenmiş ancak kentte başlayan yiyecek sıkıntısı Dımaşk yönetimini zor durumda bırakmış ve İntisar b. Yahya da kentte sükuneti sağlayamamıştır. Dımaşk'taki kargaşa ortamından yaralanmak isteyen Atsız, 1076 baharında kenti kuşatmış ve zor durumda kalan Dımaşk halkı aman ile kenti Atsız'a teslim etmiştir(Çelik,2018:326-327). Kenti ele geçirdikten sonra yiyecek sıkıntısını halletmeye çalışan

Atsız camilerde Abbasi halifesi adına hutbe okutmaya başlamış ve böylece Fatımiler açısından büyük değeri olan Dımaşk Selçuklu hakimiyetine girmiştir(Kafesoğlu, 1973:21-22)

Atsız, Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra harekatına devam ederek Mısır topraklarına girmiştir. Atsız, Mısır'da yaşanan iç çekişmelerden dolayı çok zorlanmadan hedefine ulaşacağını düşünmekle birlikte bu esnada Mustansır-Billah'ın Mısır'da nizamı sağlamak üzere çağırdığı Bedrü'l-Cemali idarecisi olduğu Akka'dan gelmiş ve Kahire'de işleri yoluna koymaya başlamıştır. Atsız'ın Mısır topraklarındaki ilerleyişini haber alan ve hazırlık yapan Fatımiler, Kahire yakınlarında yapılan savaşta Atsız'ı büyük bir bozguna uğratmıştır(İbnü'l-Esir, 1987: X/98-102). Bu savaştan sonra yanında çok az bir kuvvet kalan Atsız, Dımaşk'a geri dönmüş ancak bu yenilgiden sonra Suriye ve çevresindeki otoritesi azalmıştır. Sultan Melikşah, Atsız'ın yenilgisi üzerine kardeşi Tac'üd-devle Tutuş'u Suriye'yi fethetmesi için görevlendirmiş ve fethettiği yerlerin kendi iktası olacağını da kardeşine bildirmiştir. Bu esnada Atsız'a karşı harekete geçen Fatımi kuvvetleri 1077/1078'de Filistin'de stratejik öneme sahip kaleleri ele geçirdikten sonra Atsız'ın hakim olduğu Dımaşk önlerine gelmiş ve şehri kuşatmıştır. Dımaşk'ın kuşatıldığı esnada Haleb'e ulaşıp kenti kuşatan Tutuş, Atsız'ın kendisinden yardım istemesi üzerine kuvvetleriyle Haleb'den ayrılarak Dımaşk'a intikal etmiştir. Tutuş'un gelişinden sonra zor durumda kalan Fatımi kuvvetleri kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Atsız, Tutuş'u karşılayıp kenti ona teslim etmiş ancak daha sonra Tutuş kendisini ve kardeşini öldürtmüştür. Tutuş böylece Dımaşk ve çevresine tek başına hakim olarak Suriye Selçuklularının temelini atmıştır(Kafesoğlu, 1973: 122-127).

Atsız'ı bertaraf ettikten sonra bölgedeki faaliyetlerine devam eden Tutuş'un Musul ve Haleb hakimi Şerefüddeve Müslim ile Antakya seferine çıktığı için arası açılmıştır. Müslim, Tutuş'a karşı Fatimilerden destek alıp 1083'te Dımaşk'ı kuşattıysa da başarılı olamamıştır. Ayrıca onun Fatimilerle işbirliği yapması sultan Melikşah'ın tepkisini çekmiş bizzat başında olduğu bir ordu ile bölgeye gelmesine sebep olmuştur. Selçuklu kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğini anlayan Müslim ancak 1085'te Melikşah'tan af dileyerek makamını koruyabilmiştir (Turan,1969: 157-158). Şerefüddeve Müslim ile Tutuş arasındaki rekabete sultan Melikşah'ın seferinden sonraki dönemde Anadolu Selçuklu sultanı Süleymanşah da eklenmiş ve Antakya'yı 1085'te ele geçiren Süleymanşah, Müslim'i mağlup ettikten sonra Haleb'e kuşatmıştır. 1086'da Haleb yakınlarında yapılan savaşta Tutuş kuvvetleri kazanmış ve Süleymanşah da ölmüştür(Anna Komnena, 1996: 193vd.; İbnü'l-Esir, 1987: 128-136). Tutuş, Haleb'i teslim almak için harekete geçse de kentin iç kalesini muhafızı olan Salim b. Malik kaleyi sultan Melikşah'tan başkasına teslim etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine bölgedeki kargaşaya son vermek üzere harekete geçen Melikşah, 1086 yılında Haleb'e gelerek kenti teslim almış buranın yönetimini Emir Aksungur'a bırakmıştır(Turan,1969: 160-161)

Sultan Melikşah'ın bölgeden ayrılmasından sonra seferlerine devam eden Tutuş Fatımi yönetimindeki Suriye ve Filistin sahillerine seferler düzenlemiş ve 1087'de Beyrut ve Sayda gibi önemli kentleri hakimiyeti altına almıştır. Öte yandan Bedrü'l-Cemali'nin Kahire'ye gelişinden sonra Mısır'da asayışı sağlayan Fatımiler de Selçukluları bölgeden çıkarmak için harekete geçerek Sur, Beyrut Sayda ve Akka gibi önemli kentleri ele geçirmişlerdir. Fatımiler seferin devamında Baalbek ve Humus'u da ele geçirmiş ve Dımaşk'ı kuşatmışlardır. Dımaşk kuşatması başarısız olmakla birlikte kıyı kesimindeki Selçuklu varlığına büyük bir darbe vuran Fatımiler, Tutuş'u sultan Melikşah'tan yardım istemeye mecbur bırakmışlardır. Fatımi ilerleyişini durdurmak isteyen Melikşah, Aksungur, Bozan ve Yağısıyan bölgedeki Selçuklu valilerine Tutuş'a yardımcı olmalarını bildirmiş ve böylece istediği yardımı alan Tutuş Fatimilere karşı 1090'da sefere çıkmıştır. Selçuklu kuvvetleri bu seferin başlangıcında Humus,

Irka ve Efamiye gibi stratejik kale ve kentleri ele geçirmiş ardından da Trablusşam'ı kuşatmıştır. Ancak bu kentin kuşatılması esnasında Tutuş ve Aksungur arasında anlaşmazlık çıkmış ve Aksungur ile Bozan'ın kuvvetlerini alarak geri dönmeleri sonucunda yalnız kalan Tutuş 1091 sonlarında kuşatmayı yarıda bırakarak Dımaşk'a dönmüştür. Trablusşam önlerinde yaşanan anlaşmazlık seferin amacına ulaşmasını engellemiş ve Suriye ile Filistin kıyılarındaki önemli liman kentleri Fatimilerden geri alınamamıştır(Sevim ve Merçil, 2014: 154-156). Şam'a döndükten bir süre sonra sultan Melikşah'ın ölüm haberini alan Tutuş, taht mücadelelerine dahil olmak için 1092'de bölgeden ayrılmıştır. Fatımi-Selçuklu mücadelesi, Melikşah'ın ölümünden sonra da devam etmiş ancak 1095'te başlayan Haçlı seferleri, hem Suriye için hem de bölgede mücadele halinde olan devletler için yaklaşık iki asır sürecek olan yeni bir dönemin kapısını aralamıştır(İbnü'l-Adim, 2014: 67).

Sonuç

Suriye ve çevresi tarihin en eski devirlerinden itibaren büyük devletlerin mücadele ettiği bir bölge olmuştur. IX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bölge Bizans İmparatorluğu ile Fatımilerin rekabetine sahne olmaya başlamıştır. Taraflar özellikle Suriye'nin kuzeyinde pek çok kez karşı karşıya gelmiş ve birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Bu mücadelede Haleb'e çok önem veren Bizanslılar, Fatımilerin daha kuzeye çıkmasını engellemek için bu kenti kontrol altında tutmaya çalışmışlar, Fatimiler ise Mısır'ın sınır güvenliğini sağlamak ve Haleb üzerinden Irak ve nihayetinde Bağdat'a giden yolları kontrol altına almak için bölgede söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Suriye'deki mücadele, XI. yüzyıl ortalarından itibaren Selçukluların bölgeye gelişi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Özellikle Malazgirt savaşından sonraki dönemde Bizanslıların bölgedeki etkinliği azalmış ve bölgede Selçuklu-Fatımi mücadelesi başlamıştır. Selçuklular ile Fatimiler arasındaki mücadele devam ederken başlayan Haçlı seferleri bölgenin askeri ve siyasi yapısını tümüyle değiştirmiştir.

Kaynakça

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzi (2014). *El-Muntazam Fi Taribi'l-Ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara: TTK.
- Anna Komnena (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İstanbul.
- Ayönü, Yusuf (2014). *Selçuklular ve Bizans*. Ankara: TTK:
- Beihammer, Alexander D. (2016). Christian Views of İslam in Early Seljuq Anatolia: Perceptions and Reactions, A.C.S. Peacock, Sara Nur Yıldız, Bruno De Nicola (Ed.) *Islam and Christianity in Medieval Anatolia içinde* (54-74), London&New York: Routledge.
- Bilindir, Sedat (2018). Lazkiye'de İslam Fethinden Haçlı Kontrolüne Kadar Geçen Hakimiyet Süreci (636-1098), *Curr Res Soc Sci*, 4(3), 116-131.
- Brett, Michael (2017). *The Fatimid Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burns, Ross. (2017). *Aleppo A History*, London&New York: Routledge.
- Burns, Ross. (2019). *Damascus A History*, (Second Edition), London&New York: Routledge.
- Cortese, Delia Calderini Simonetta (2006). *Women And Fatimids In The World of İslam*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Çelik, Aydın (2018). *Fatimiler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK.
- Demirkent, Işın (1992). *Mikbail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara: TTK
- Garrood, William (2008). The Byzantine Conquest of Cilicia and the Hamdanids of Aleppo 959-965, *Anatolian Studies*, 58, 127-140.
- Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus)(1999). *Abu'l-Farac Tarihi*, (3.Baskı), Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK.
- Haji, Hamid (2006). *Founding The Fatimid State The Rise Of An Early Islamic Empire*, London-New York: I.B. Tauris.
- Hizmetli, Sabri (2001). Karmatiler, *İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul: TDV, 510-514.
- Holmes, Catherine (2005). *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, New York: Oxford University Press.
- Ioannes Zonaras (2008). *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- İbnü'l-Esir (1987). *el Kamil fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul.
- Jiwa, Shainol (2018). *The Fatimids I The Rise Of A Muslim Empire*, London-New York: I.B. Tauris.
- John Skylitzes (2010). *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. John Wortley, New York: Cambridge University Press.
- Kafesoğlu, İbrahim (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul: MEB.

- Kemalüddin İbnü'l-Adim (2014). *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara:TTK.
- Köymen, Mehmet Altay (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.III Alp Arslan ve Zamanı*, (6.Baskı), Ankara: TTK.
- Lev, Yaacov (1984). The Fatimid Navy, Byzantium and Mediterranean Sea 909-1036 C.E./297-427 A.H., *Byzantion*, 54(1), 220-252.
- Mikhael Attaleiates (2008). *Tarih*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Nikephoros Bryennios (2008), *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Ostrogorsky, Georg (2015). *Bizans Devleti Tarihi*, (8.Baskı), TTK: Ankara.
- Sevim, Ali (2006). *Azimi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, (2.Baskı), Ankara: TTK
- Sevim, Ali (2014). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (4.Baskı), Ankara:TTK.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (2.Baskı), Ankara:TTK.
- Sıbt İbu'l-Cevzi (2011). *Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, Ankara:TTK.
- Turan, Osman (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (2.Baskı), İstanbul: Turan Neşriyat.
- Urfalı Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (2.Baskı), Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.

ABD'nin Afganistan'dan Asker Çekme Kararının Kamu Diplomasisi Açısından Değerlendirilmesi

Serhan KOYUNCU¹

Giriş

ABD Başkanı Joe Biden 14 Nisan 2021 tarihinde 11 Eylül 2021 tarihine kadar Afganistan'daki ABD askerlerinin çekileceğini açıklamıştır. Böylelikle ABD'nin yabancı bir ülkeyle yaptığı en uzun savaş da sona ermiş olacaktır. 11 Eylül 2001 saldırısından sonra ABD'de kabul edilen “askeri güç kullanma yetkisi” kararı ile Afganistan'a ABD askerleri gönderilmiştir. 2001 – 2021 yılları arasında Afganistan'da binlerce sivil ve 2 bin 300'den fazla ABD askeri ölmüştür. Toplam maliyetin ise 2 trilyon Dolar'ı geçtiği tahmin edilmektedir. 2001 yılındaki asker gönderme kararı ile aynı zamanda ABD tarafından Orta Doğu'ya yönelik bir kamu diplomasisi atağı da başlatılmıştır. 11 Eylül terör saldırıları ve bu saldırıların ardından Afganistan'a yönelik olarak başlatılan kampanya ile Irak'ta Saddam rejimini sonlandırmayı amaçlayan operasyonlar bölgede güç dengelerini yeniden oluşturmuştur. 11 Eylül 2001'den sonra hazırlanan “Amerikan Ulusal Güvenlik Strateji'sinde konvansiyonel ve nükleer tehditlerin yanı sıra, kitle imha silahları ve bu silahları kullanan terör örgütleri ve “haydut devletler” (rogue states) şeklinde tanımlanan bazı devletler öncelikli tehdit olarak belirlenmiştir.

Bu doğrultuda, ABD'nin güvenlik anlayışının Ortadoğu'nun Afganistan'nın güvenliği ile yakından bağlantılı hale geldiği ifade edilmiştir. ABD kamu diplomasisi tarihi dört aşamadan oluşmaktadır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan oluşan “Savaş Aşaması”, Soğuk Savaş dönemini kapsayan “Antipropaganda Aşaması”, Soğuk Savaş'ın sona erişinden 11 Eylül'e dek uzanan “Barış Aşaması” ve son olarak 11 Eylül'den günümüze yaşanmakta olan “Terör Aşaması” şeklinde dört farklı ABD kamu diplomasisi süreci olduğu söylenebilir. 2001'den sonra ABD'nin kamu diplomasisinin ana eksenini terör, terörizmle mücadele, terör tehditlerinin yerinde etkisizleştirilmesi, potansiyel tehditlerin önceden ortadan kaldırılması şeklinde yapılandırılmıştır. Bu kitap bölümünde de 2001 yılından asker çekme kararının alındığı 2021 yılına kadarki süreçte ABD'nin Orta Doğu ve özellikle Afganistan'a yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri analiz edilmiştir. Araştırma konusuna ilişkin veri toplama tekniği olarak içerik/veri taraması tekniği kullanılmıştır. Bu içerikler ya da veriler görsel ve yazılı içeriklerden

¹ Serhan Koyuncu, Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, serhan.koyuncu@hbv.edu.tr

oluşmaktadır. Toplanan veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışmaya 14 Nisan – 1 Mayıs 2021 tarihleri arası dahil edilmiştir.

Kamu Diplomasisi

“Kamu diplomasisi” kamuya yönelik diplomasi faaliyeti olarak özetlenebilir. “Kamu diplomasisi”ni klasik diplomasiden ayıran en önemli fark; diplomasi devlet aktörleri tarafından yapılırken, böyle olması zorunluysa, kamu diplomasisinin hem devlet aktörleri hem de devlet dışı aktörler tarafından uygulanabilir olmasıdır. Ayrıca, diplomaside hedef; diğer devlet aktörleridir. Yani diplomasi, devlet aktörleri arasında işleyen bir süreçtir. Kamu diplomasisinde ise hedef kitle; kamuoyudur ya da kamuoylarıdır, yani sivil kesimdir. Ayrıca, kamu diplomasisinde hedefin başka bir ulusun kamuoyu olması da zorunlu değildir. İç kamuoyuna yönelik olarak da kamu diplomasisi yürütülebilir.

Türkiye'nin de kamu diplomasisi konusunda uzun, tarihsel bir tecrübeye sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ilk kamu diplomasisi tecrübesinin Millî Mücadele döneminde yaşandığı söylenebilir. Millî Mücadele yıllarında Meclis tarafından kurulan İrşad Encümeni Türkiye'nin ilk kamu diplomasisi çalışmalarına imza atmıştır. İrşad Encümeni, Millî Mücadele'nin gerekliliğini hem iç kamuoyuna hem de dış kamuoyuna etkin bir şekilde anlatmıştır. İrşad Encümeni'nin görevini tamamlamasının ardından kurulan Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü de uzun yıllar Türkiye'nin kamu diplomasisi çalışmalarında aktif bir rol üstlenmiştir.

Diğer taraftan, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren uluslararası yapı daha da artan bir entegrasyon gereksiniminin ön plânda olduğu bir yapı halini almıştır (Keohane, 2002, s. 27-29). Kamu diplomasisi ise bu gereksinimin kaçınılmaz bir neticesi şeklinde gelişmiştir. “Kamu diplomasisi” bir kavram olarak bugünkü anlamıyla ilk kez 1965 yılında Edmund Gullion tarafından kullanılmıştır. Bu tarihten önce de “kamu diplomasisi” bugünküne benzer anlamlarda kullanılmıştır. Örnek vermek gerekirse, ABD Başkanı Franklin Pierce 1856 yılında London Times gazetesinde “kamu diplomasisi” kavramına yer vererek, onu “nezaket” kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanmıştır. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı sırasında yeni diplomatik uygulamaları açıklamak amacıyla “açık diplomasi” (open diplomacy) teriminin yanında kamu diplomasisi (public diplomacy) kavramı da kullanılmıştır. Ayrıca, 9 Mayıs 1916 tarihli The New York Times gazetesinde yayımlanan bir yazıda kamu diplomasisinden şu ifadelerle bahsedilmiştir: “Kamu diplomasisinin kötü yanlarından biri; kendi amaçlarını karşı tarafa ifade ederken, aynı zamanda da kendi ulusunun bütün sorumluluğunu üstlenerek, iletişimi diğer

uluslarla sürekli devam ettirmek zorunda olunuşudur.” 11 Şubat 1918’de ise ABD Başkanı Wilson, Kongre’de yaptığı bir konuşmada, “Almanya Başbakanı Georg von Hertling aramızdaki kamu diplomasisi ilkelerini kabul etti” ifadelerini kullanmıştır. 1928 yılında da, Christian Science Monitor muhabiri J. Roscoe Drummond “Basın ve Kamu Diplomasisi” (The Press and Public Diplomacy) adlı bir deneme kaleme almış ve kamu diplomasisinin kapsamını ifade etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında da ülkeler arasındaki ilişkilerden söz edilirken kamu diplomasisine ilişkin atıflara sık sık rastlanmaktadır. Örneğin, Belçika Dışişleri Bakanı Paul-Henri Spaak 1946’da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda “Günümüzde Kamu Diplomasisi” başlıklı bir konuşma yapmıştır. London Times gazetesi ise yapmış olduğu bir tanımlamada, kamu diplomasisini dış politikanın ilkelerine dair sloganlar ve söz grupları şeklinde belirtmiştir. 1950’li yıllarda ise “kamu diplomasisi” daha çok uluslararası enformasyon ve propaganda kavramlarının yerine geçmeye başlamıştır. Walter Lippmann, soğuk savaş döneminde ABD – Rusya arasında kurulan iletişimin birer kamu diplomasisi pratiği olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir (Cull, 2009, s. 19-21).

Kamu diplomasisinin çağdaş anlamda kullanımı 1965 sonrası başlamıştır. Bugünkü anlamı ile kamu diplomasisi; uluslararası alanı diğer ülkelerin kamuoyları ile bağlantı kurarak yönetme faaliyetidir. Tarihsel açıdan bakıldığında da, kamu diplomasisinin, bir ülkenin yönetici kesiminin ya kendi ülkesinin ya da başka bir ülkenin halkına yönelik olarak uyguladığı iletişim pratikleri olduğu söylenebilir. Kamu diplomasisi her zaman büyük kitleleri hedeflemeyebilir. Bazen büyük bir toplumun belli bir kesimine de seslenilmiş olabilir. Ulaşılmak istenen kamuyu dinlemek ve ilgili politikaları bu düzlemde dizayn etmek de kamu diplomasisinin bir parçası sayılabilir. Kamu diplomasisi, uluslararası bir aktör olmaksızın belli bir fikir doğrultusunda da uygulanabilir. Sonuç olarak denebilir ki; kamu diplomasisinin temel amacı; uluslararası mecrayı idare etmektir (Cull, 2009, s. 12). Kamu diplomasisi ile ilgili tüm tanımlamalar birlikte değerlendirildiğinde, kamu diplomasisinin, 21’inci yüzyılın bir gerekliliği olduğu görülmektedir. Kamuoylarıyla olan ilişkiler dış politika hedeflerine ulaşılmasında belirleyici etmenlerden biri haline dönüşmüştür (Sancar, 2012, s. 86). Bu bağlamda, kamu diplomasisinin temel amacı; kamusal iletişim aracılığıyla diğer ülkelerin kamuoylarına yönelinerek, bu ülkelerin dış politikalarına etkide bulunmaktır (Fortner, 1993, s. 278).

Soğuk savaşın sona ermesinin ardından ülkelerin, imajları ile ilgili kaygıları tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Uluslararası itibar yönetimi, elit kesimlerden daha geniş kitleleri de içerisine alan bir yapıya evrilmeye başlamıştır. Kamu diplomasisi de diplomasi pratiğinin temel bir bileşeni haline gelmiştir. Dünyanın, yabancı kamuoyları arasında yaşanan temel iletişim sorunlarını fark etmesi de

görece geç olmuştur. Diplomatik kültür, yüzlerce yıllık süreç boyunca, çağın gereklerine göre şekillenmiştir. Bu doğrultuda diplomasi ile kamu diplomasisi arasında ortaya çıkan temel fark da; kamu diplomasisi yabancı veya yerel bir toplumda kamunun tamamını, gayri resmî kesimleri ve sivil toplum örgütlerini hedeflerken, diplomasinin ülkelerin resmî temsilcileri veya diğer uluslararası aktörler arasında işleyen ilişkileri kapsıyor oluşudur (Melissen, 2007, s. 3-4).

Propaganda ve Psikolojik Savaş

Edmund Gullion tarafından yeniden tanımlanmadan önce, “kamu diplomasisi” kavramı yerine “propaganda” teriminin sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Kamu diplomasisi ile propaganda arasındaki anlam belirsizliği, 1965 yılından sonra ortadan kalkmıştır. Bu tarihten sonra kamu diplomasisi ile propaganda arasındaki farklılık net olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Kamu diplomasisi ile propaganda arasındaki anlam farklılığı somut bir şekilde şöyle özetlenebilir: Propagandada temel amaç her ne şekilde ve nasıl olursa olsun iktidarın gerçekleşmesi iken, kamu diplomasisinde gerçeklere dayanmak zorunluluğu vardır. Bununla birlikte, propaganda iki yönlü iletişime kapalıdır. Kamu diplomasisi, kontrolden çıkması durumunda propagandaya dönüşme potansiyelini içerisinde taşımaktadır (Cull, 2009, s. 23). Propagandanın gerçekliğe dayanma zorunluluğu yoktur; geribildirim önemsizdir. “Psikolojik savaş” da propaganda gibi kamu diplomasisine ilişkin bilinen tartışma alanının oldukça dışındadır. Psikolojik savaş, özellikle sıcak savaş süreçlerinde sıklıkla başvurulan bir tekniktir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sırasında devletler bir taraftan “düşman ülkenin kamuoyu” ile iletişim kurmaya çalışarak hedeflerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. İngiltere'nin sahte Alman radyo istasyonları açarak Alman halkına seslenmesi psikolojik savaşa örnek olarak verilebilir. Bu türde bir psikolojik savaş “kara propaganda” olarak da isimlendirilmiştir. Kamu diplomasisi ise karşıt bir şekilde “beyaz propaganda”ya dayanır. “Beyaz propaganda”da iletişimin kaynağı ve niteliği açık, somut ve şeffaftır. “Gri propaganda” ise belli oranda belirsizliklere ve tutarsızlıklara sahiptir.

Psikolojik savaşa örnek olarak, USIA'nın (United States Information Agency – ABD Enformasyon Dairesi)², 1965 yılındaki Dominik müdahalesinde ve Vietnam Savaşı'ndaki taktiklerini etkili bir şekilde uygulaması verilebilir. BBC'nin dış yayınları, uzun süre İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve İstihbarat Servisi'nin bir psikolojik savaş departmanınca (Enformasyon Araştırma Dairesi) verisel

² ABD'de kamu diplomasisi çalışmaları 1953-1999 yılları arasında Birleşik Devletler Enformasyon Ajansı [The United States Information Agency (USIA)] tarafından koordine edilmiştir. 1999'da USIA kapatılmış ve USIA'nın faaliyetlerini Broadcasting Board of Governors (Yayıncılık Yönetim Kurulu) ile Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Under Secretary of State for Public Diplomacy and Public Affairs (Kamu Diplomasisi ve Kamu İşleri Müsteşarlığı) yürütmeye başlamıştır (Nye, 2005, s. 122).

anlamda desteklenmiştir. Benzer uygulamalar SSCB'de de (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) görülmüştür. SSCB'deki anlayış; psikolojik savaşın direkt olarak hedefe odaklanması, bu amaçla her türlü yonteme başvurma serbestisine sahip olunmasıdır. Psikolojik savaş, tıpkı kamu diplomasisinde olduğu gibi, hem iç kamuoyuna hem de dış kamuoyuna yönelik şekilde uygulanabilir. Bir sıcak savaş sırasında düşman olarak tanımlanan karşı tarafın moral seviyesini düşürmek, düşmanın direnç kapasitesini kırmak, bunun yanında, kendi halkına ve askerî gücüne moral vermek, onları rehabilite etmek psikolojik savaşta en yaygın şekilde amaçlanan hedeflerdir (Cull, 2009, s. 22-27).

Yumuşak ve Sert Güç

Uluslararası ilişkilerde realist paradigma, devletlerin, ilişkilerinde daima güç ve çıkar peşinde olduğu varsayımını savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, uluslararası sistem, özünde anarşik bir yapıya sahiptir. Doğal olarak, çatışmayı içerisinde barındıran bu anarşik yapıda devletler diğer devletler üzerinde baskı ve egemenlik kurmaya çalışmaktadırlar. Devletlerin ulusal çıkarları, ulusal gücü maksimum düzeye çıkarmayı gerekli kılmaktadır (Açıkmeşe, 2004, s. 10).

Uluslararası alanda devletlerin ulusal çıkarları güç ile tanımlanmaktadır. Devletlerin ulusal çıkarının en önemli bileşeni gücün artırılması iken, fiziksel, siyasal ve kültürel bütünlüğün diğer devletlere karşı korunması temel amaçtır (Morgenthau, 1978). Bu bağlamda, güç de yumuşak ve sert gücün birleşiminden oluşur. Bütünüyle bir yumuşak güçten veya sert güçten söz edilemez. Bu iki güç türü birbirini tamamlayan bileşenlerdir. Bilindiği gibi, güç; karşılıklı bağımlılık düzlemindeki uluslararası sistemde öteki aktörlerden bağımsız karar alabilme ve onların aldığı kararlardan da en az şekilde etkilenme potansiyelini açıklayan bir kavramdır. Bir devletin hareket serbestisine katkıda bulunan kurum, kuruluş ve uygulamalar toplam gücü meydana getiren enstrümanlardır. Devletlerin öncelikli amacı; gücü maksimum hale getirmenin ötesinde, güvenliği sağlayabilmektir. Sahip olunan hareket serbestisi, güvenliği tehlikeye atmadan izlenebilecek politika sahasının genişliğini de ifade eder (Waltz, 1990). Hedeflenen sonucu elde edebilmek amacıyla başkalarını etkileme yeteneği olarak da tanımlanabilen "güç", başkalarının davranışlarını üç temel şekilde yönlendirebilir: zorlama, teşvik ve çekicilik. Bir ülke uluslararası siyasette amaçladığı sonuçlara diğer ülkelerin kendisine olan hayranlığı sayesinde de ulaşabilir. Bu anlamda, uluslararası alanda gündemi belirlemek ve diğer ülkeleri ekonomik ya da askerî yöntemlerle belli bir davranışa yönlendirmek yerine cazibe yöntemiyle onları yanına çekmeye gayret etmek de oldukça önem taşır (Nye, 2008, s. 94-95). Sürekli rekabet ve çıkar ilişkisi içerisinde olan devletlerin yer aldığı bir sistemde bütün ülkelerin dış politikaları kaçınılmaz bir biçimde belli oranlarda güce dayanmak zorundadır. Bunun yanında, bir devletin dış politikasını belirlemede güç

ve çıkar kavramlarının etkisi siyasal ve kültürel unsurlarla da ilişkilidir. Bu nedenle her devletin dış politikası öteki devletlerin dış politikalarından ayrılır (Arı, 2013, s. 155).

Tercihleri şekillendirmeyi hedefleyen “yumuşak güç” kavramından (Nye, 2008, s. 95) ilk kez 1990 yılında Joseph Nye tarafından “Bound to Lead” adlı kitapta bahsedilmiştir (Nye, 1990). Yumuşak güç; zorlama ve baskının değil, çekiciliğin kullanılarak hedeflenen sonuçların elde edilmesine yönelik pratiklerdir (Nye, 2005, s. 7-32). Yumuşak güç günlük demokratik siyasetin önemli bir çıktısıdır (Nye, 2008, s. 95). Yumuşak güç ülkenin kültürel kapasitesine, sanat birikimine, ekonomik potansiyeline ve entelektüel yapısına dayanarak işlerlik kazanır. Kamu diplomasisi de yumuşak gücü kullanan bir iletişim pratiği olarak uzunca bir tarihsel geçmişe sahiptir. Nye’a göre, yumuşak gücün tek başına etkili bir dış politika üretmesi olanaksızdır (2010, s. 224). Kamu diplomasisi aynı zamanda küresel teröre karşı verilen bir mücadeledir ve akıllı gücün (smart power) sert güçle birlikte temel bir destekleyicisidir. Kamu diplomasisi yumuşak gücün üretilmesinde güvenilirliğin, öz eleştirinin ve sivil toplumun rollerinin doğru bir şekilde anlaşılmasına da atıfta bulunur (Nye, 2008, s. 94).

Sert güç – yumuşak güç karşıtlığında değerlendirildiğinde, sert güç, askerî veya ekonomik gücün kullanılarak bir devletin başka bir devleti yönlendirme gücü olarak tanımlanabilir. Bir devleti rızası ile yönlendirmek yerine, o ülkeye baskı ile belli başlı dayatmalarda bulunmak sert gücün karakteristik özelliğidir. Bu doğrultuda, sert güçle karşı karşıya kalan devlet bu baskıdan kurtulabilmek amacıyla farklı politikalara başvurabilmektedir. İlgili devlet kendisine yöneltilen sert güce karşı koyabilecek bir kapasiteye sahip ise bu durumda daha rahat hareket edebilmekte ve karşı devletin sert gücünü böylece etkisiz hale getirebilmektedir. Yumuşak güç ise bir devletin politikalarını yönlendirmede farklı bir yöntem kullanır. Yumuşak güçte, zorlama ve baskı yerine ikna, rıza – gönül kazanma, “kazan-kazan” bağlamında açık bir politika uygulanarak hareket etme söz konusudur. Yumuşak güçte çekicilik, cazibe, fırsat elde etme gibi, karşı tarafın kolayca kabul edilebileceği enstrümanlar kullanılır (Keohane & Nye, 1998, s. 86).

“Yumuşak güç” konusunda dünyada en aktif ülkenin ABD olduğu konusunda bir varsayım bulunmaktadır. Bunun sebebi; ABD'nin çok çeşitli yumuşak güç kaynaklarına sahip oluşu ve çoğu zaman da istediği sonuçları elde etmek için bu kaynakları etkili biçimde kullanabilmesidir. ABD'nin dışında, diğer ülkelerin yumuşak güç potansiyellerine burada değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere, soğuk savaş döneminde Sovyetler Birliği, ABD'nin en önde gelen rakibiydi. Sovyetler Birliği, Hitler’e karşı olan direnişten dolayı 1945’ten sonra Avrupa’da, Avrupa emperyalizmine karşı olduğu için de Afrika ve Asya kıtasındaki sömürge ülkelerinde pek çok insanı kendine çekmeyi başarmıştır. Sovyetler

Birliği bu amaçla milyarlarca Dolar harcamıştır. Sovyet ekonomisinin gözle görülür başarısı Sovyetler'e sadece sert güç kaynaklarına değil, yumuşak güç kaynaklarına da ulaşma imkânı da vermiştir. 1957'de ilk uydu Sputnik'in fırlatılması, Avrupa halkının, SSCB'nin uzay alanında ABD'den daha ileride olduğuna inanmasına yol açmıştır. Bu çalışmaların askerî sonuçları olduğu gibi, aynı zamanda, gelişen Sovyet yumuşak gücünü ve Sovyetler Birliği'nin komünizmin "bilimsel sosyalizm" olduğuna ilişkin iddialarını da güçlendirmiştir. SSCB sanat ve spor gibi alanlara da önemli miktarlarda harcama yaparak kültürel ve ekonomik sisteminin üstünlüğünü göstermeye büyük önem vermiştir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği, sisteminin kapalı bir nitelikte oluşu ve Batı kültürünün etkilerini içeri sokmamak için gösterdiği çabalar nedeniyle sinema, TV, müzik gibi alanlarda ABD ile giriştiği rekabette başarısız olmuştur. Batı Avrupa ülkelerinde geçmişte yapılan anketler, SSCB'nin yumuşak güç çabalarının etkisizliğini ortaya koymuştur. Örneğin, 1959 yılında yapılan bir anketin sonuçlarına göre, İtalyanlar'ın yüzde 32'si, İngilizlerin yüzde 24'ü, Fransızlar'ın yüzde 17'si ve Almanlar'ın ise sadece yüzde 7'si SSCB hakkında olumlu görüşe sahiptir. 1989 yılında soğuk savaşın sona ermesinin ardından ise Sovyetler'e duyulan sempati oranı İtalyanlar arasında yüzde 65'e, İngilizler arasında yüzde 59'a, Fransızlar arasında yüzde 45'e, Almanlar arasında ise yüzde 71'e yükselmiştir. Gorbaçov'un "açıklık" politikasının, Sovyet yumuşak gücü üzerinde olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

"Yumuşak güç" açısından bugün dünyada ABD'nin en yakın rakibi Avrupa ülkeleridir. Birçok Avrupa ülkesinin kültürel açıdan önemli bir cazibesi bulunmaktadır. Dünyada yaygın olarak konuşulan 10 dilin yaklaşık yarısı Avrupa dilleridir. Fransa, Fransız medeniyetini dünyaya tanıtmak ve yaymak için her yıl 1 milyar Dolar'a yakın harcama yapmaktadır. Yumuşak güç potansiyellerine bakıldığında; Avrupa ülkelerine dair şunlar söylenebilir: Fransa, Nobel Edebiyat Ödülleri sıralamasında birinci; İngiltere, Almanya ve İspanya ise üçüncü, dördüncü ve beşincidir. İngiltere, Almanya ve Fransa; Nobel Fizik ve Kimya Ödülleri alanında sırasıyla ikinci, üçüncü ve dördüncüdür. İngiltere, Almanya ve Fransa müzik satışlarında (ABD ve Japonya'dan sonra) sırasıyla üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradadır. Almanya ve İngiltere, kitap satışlarında üçüncü ve dördüncü, internet sitelerini ziyaret edenlerin sayısında dördüncü ve beşinci sırada bulunmaktadır. Fransa turizm istatistiklerinde ABD'nin önünde yer almaktadır. İngiltere politik sığınma için başvuru alan ülkeler açısından birinci, Almanya ikincidir. Fransa'da, Almanya'da ve İtalya'da, doğumda yaşam süresi umudu, ABD'dekinden fazladır. Hemen hemen bütün Avrupa ülkeleri, gayrisafi yurt içi hasıla yüzdeleriyle, deniz aşırı kalkınmaya yapılan yardım açısından ABD'nin önünde yer almaktadır. Avrupa'nın en önemli spor dalı olan futbol, dünya genelinde Amerikan futbolundan veya beyzboldan çok daha popüler bir konumdadır. Avrupa popüler

müziğinin tüm dünyada dinleyicileri bulunmaktadır. Avrupa'nın çok uluslu şirketlerine ait markalar tüm dünyada tanınmaktadır. ABD'den çok daha küçük bütçeleri olmasına rağmen, İngiltere ve Fransa'nın kamu diplomasisine harcadığı miktar, ABD'nin harcadığı miktarla aynıdır (Nye, 2005, s. 77-80).

Akıllı Güç ve Kütle Korunumu Yasası

Bu bölümde “akıllı güç” ile “kütle korunumu yasası” arasında bir benzerlik kurulmuştur. “Akıllı güç”; yumuşak ve sert gücün birleşiminden oluşur. Akıllı gücü oluşturan yumuşak ve sert gücün oranlarının ne olacağı, ne şekilde ve nasıl kullanılacağı akıllı gücün karakteristiğini ortaya çıkarır. “Akıllı güç” kavramı ilk kez 2004'te ABD'li siyaset bilimci Suzanne Nossel tarafından ifade edilmiştir. ABD'nin dış politika yaklaşımı, 11 Eylül'den sonra yeniden geniş çaplı bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Nossel'e göre, ABD'nin kendi başına ve sadece kendi gücü ile dış politikada başarılı olması mümkün değildir. “Akıllı güç” ABD'nin olmazsa olmaz bir ihtiyacıdır. Ona göre, ABD kendi özel hedeflerine başka devletleri de dâhil etmeli, onları yanına çekmelidir (Nossel, 2004, s. 138). 11 Eylül saldırılarından sonra ABD ilk kez Orta Doğu'da akıllı güç stratejisi uygulamış ve Afganistan'a asker göndermesi ile eş zamanlı olarak yumuşak güç araçlarını da kullanmıştır.

ABD'de Obama döneminin kamu diplomasisi anlayışının çerçevesini çizen ve akıllı gücün aslında ne olduğunu anlatan “White Oak Dokümanı” sadece güvenlik ve terör çerçevesi dahilinde Müslüman coğrafyayı kapsayan bakış açısının değiştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu dokümana göre, sadece belirli bir bölgeyle sınırlı kalmayacak şekilde, tüm dünyayı kapsayan, genel-geçer bir kamu diplomasisi stratejisinin benimsenmesi zorunludur (Armstrong, 2009). Bu dokümanda da açıklandığı gibi, “akıllı güç”; “yumuşak güç” ve “sert gücün” belli bir oran ve uyum içerisinde bir araya getirilmiş halidir. White Oak Dokümanı'nın en önemli özelliği “akıllı güç” stratejisinin benimsenmiş olmasıdır. ABD'de bu strateji değişikliği fikri ilk kez 2006 yılında ABD Stratejik ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi (Center for Strategic and International Studies - CSIS) tarafından dile getirilmiştir. ABD Eski Dışişleri Bakanı Hillary Clinton da ABD'nin dünyadaki mevcut konumunun muhafaza edilmesi ve devam ettirilebilmesi için en doğru stratejinin “akıllı güç” stratejisi olduğunu söylemiştir (Clinton, 2009).

Akıllı güç yaklaşımında çok uluslu bir katılım gereklidir (Nossel, 2004, s. 138). Wilson'a göre, önemli olan; sert güç ile yumuşak gücün bir araya gelmesiyle ortaya çıkan akıllı gücün en verimli şekilde

birleştirilerek bir kapasite oluşturulmasıdır. Akıllı güç stratejisi birkaç temel unsur üzerine konumlandırılır:

- Hedefin kendine has özellikleri ve iç doğası hakkında bilgi sahibi olunması.
- Hedefin ve amacın ne olduğunun kesin bir şekilde belirlenmesi.
- Akıllı gücün uygulanacağı bölgenin küresel bağlamının doğru bir şekilde analiz edilmesi.
- Sahip olunan yumuşak ve sert güç araçlarının ne zaman bir arada, ne zaman ayrı ayrı kullanılması gerektiğine karar verilmesi (2008, s. 115).

Akıllı güç anlayışında, elde bulundurulmuş her bir enstrümanın özelliklerini, gücünü ve sınırlarını bilmek gerekmektedir. Örneğin; askerî gücün gerçek boyutu nedir? Medya aracılığı ile hangi faydalar elde edilebilir? Değişim programları ile neler elde edilebilir? Bu soruların cevapları aranmalıdır. Bunun yanında, belirlenen hedefler için hangi güç türünden ne zaman ve ne şekilde faydalanılacağına doğru şekilde tespit edilmesi gereklidir. Yumuşak ve sert gücün etkili kombinasyonları için geçmişteki tecrübelerden de istifade edilmesi zorunludur. Sofistike bir akıllı güç yaklaşımı; sert ve yumuşak güç enstrümanlarının objektif bir bakış açısı ile değerlendirilerek normatif etkilere ulaşılmasını sağlar. Bununla birlikte, akıllı gücün tasarımı ve uygulanması her zaman kurumsal bir düzlemde gerçekleştirilmelidir. Ancak, bu hem çok basit, hem de çok karmaşık bir pratiktir. Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse, sert güç araçları, yumuşak güç araçlarından çok daha büyük, daha iyi finanse edilmiş ve daha etkili araçlardır. Buna örnek olarak, ABD Savunma Bakanlığı'nın 2017 yılı bütçesinin 583 milyar Dolar olması gösterilebilir. Yumuşak güce ayrılan bütçeler ise sert güç bütçeleriyle karşılaştırıldığında çok daha azdır. Bu bütçe ve güç farklılıklarının dengeli bir şekilde akıllı güce evrilmesi akıllı güç stratejisinin karşı karşıya bulunduğu zorlukları göstermesi açısından değerlidir. Akıllı güce dayanan stratejik bir dış politika, devletin sahip olduğu mevcut kurumsal yapıların etkin bir biçimde dizayn edilmesini gerektirmektedir. (Wilson III, 2008, s. 116-117).

Girişte bahsedilen “kütle korunumu yasası” ise “Lomonosov-Lavoisier” kanunu olarak da adlandırılan, kapalı bir sistemde var olan çevrimler ve işlemler ne olursa olsun, kütlenin sabit kalacağını belirten kanundur. Benzer bir ifadeyle açıklamak gerekirse, kütlenin durumu yeniden düzenlenebilir fakat yaratılan bir kütle hiçbir zaman yok edilemez (Vikipedi, 2020). Peki, “akıllı güç” ile “kütle korunumu yasası” arasında nasıl bir benzerlik kurulabilir? Bunu şöyle açıklamak gerekir: Akıllı gücü oluşturan yumuşak ve sert güç oranlarında bir değişiklik olsa dahi, bu güç bileşenleri, “kütle korunumu

yasası”nda da belirtildiği gibi, asla yok olmaz, miktarı azalmaz, yalnızca şekil ve konum değiştirebilir. Düşürülen sert güç ya da yumuşak güç oranı yakın bir bölgedeki akıllı gücün içerisine aktarılır. Böylece bir kez yaratılmış olan yumuşak ve sert güç sonsuza dek varlığını sürdürmüş olur.

ABD'nin Afganistan'dan Asker Çekme Kararı

ABD Stratejik ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi'nin (Center for Strategic and International Studies - CSIS) bünyesinde 2006 yılında oluşturulan tarafsız Akıllı Güç Komisyonu'nun (Commission on Smart Power) hazırlamış olduğu “Daha Akıllı, Daha Güvenli Amerika” (A Smarter More Secure America) başlıklı raporda, ABD'nin küresel üstünlüğünün devam ettirilebilmesi için ciddi bir stratejik konsept değişikliği gerektiği, bugünkü uluslararası alanda sadece askerî güç ile çıkarların korunmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, ABD'de sert güç ile birlikte yumuşak gücün birlikte kullanılmasını öngören akıllı güç stratejik konsepti gündeme gelmiştir (Akçadağ, 2010).

ABD Başkanı Joe Biden 14 Nisan 2021 tarihinde 11 Eylül 2021 tarihine kadar Afganistan'daki ABD askerlerinin çekileceğini açıklamıştır. Böylelikle ABD'nin yabancı bir ülkeyle yaptığı en uzun savaş da sona ermiş olacaktır. 11 Eylül 2001 saldırısından sonra ABD'de kabul edilen “askeri güç kullanma yetkisi” kararı ile Afganistan'a ABD askerleri gönderilmiştir. 2001 – 2021 yılları arasında Afganistan'da binlerce sivil ve 2 bin 300'den fazla ABD askeri ölmüştür. Toplam maliyetin ise 2 trilyon Dolar'ı geçtiği tahmin edilmektedir.

Afganistan'dan asker çekme kararı, bir önceki ABD Başkanı Trump döneminde (2020 yılında) ABD ile Taliban arasında imzalanan anlaşma (USA, 2020) kapsamında alınmış bir karar olsa da, Biden'ın bunu 14 Nisan'da açıklamış olması ve son çekilme tarihi olarak 11 Eylül'e atıfta bulunması ABD'nin önceden plânlanmış ve süreklilik gösteren bir politikasının sonuçlarıdır.

Biden, Beyaz Saray'da yaptığı konuşmada, Afganistan'da kalan 2 bin 500 ABD askerinin tamamen bu ülkeden çıkması için hazırlanan takvimi açıklamıştır. Başkan Biden, 11 Eylül 2001'de terör saldırılarının ardından ABD'nin böyle bir karar aldığını hatırlatmıştır. Afganistan'ın bir daha ABD'ye yönelik terör saldırılarının bir üssü olmaması için çalıştıklarını ifade eden Biden, ABD'nin Afganistan'daki askerî varlığını genişletme döngüsünü devam ettirmeyeceğini de ifade etmiştir. Biden, Afganistan'da ABD askerlerinin varlığı döneminde başkanlık yapan 4'üncü kişi konumunda bulunmaktadır. Bu süreçte iki cumhuriyetçi, iki demokrat başkan görev yapmıştır.

Biden, açıklamasında, ABD'nin Afganistan üzerindeki yumuşak güç oranını attıracağını, bunun yanında sert güç oranını azaltacağını, "Biz Afgan kadın ve kız çocuklarının haklarını savunmaya devam ederken, önemli insanî ve kalkınma desteği de sağlayacağız. Ayrıca bölgedeki diğer ülkelerden, özellikle de Pakistan, Rusya, Çin, Hindistan ve Türkiye'den Afganistan'ı desteklemek için daha çok şey yapmalarını isteyeceğiz." sözleriyle ifade etmiştir.

Sonuç

"Kamu diplomasisi", "yumuşak güç" kavramı ile ilişkili bir kavramdır. Kamu diplomasisi ile eş zamanlı olarak sert güç araçlarının da kullanıldığı sıklıkla görülen bir durumdur. Yumuşak güç ile sert gücün bileşimi akıllı gücü ifade eder. İşbirliği projelerinin geliştirilmesi, eğitim bursları, turizm, sinema ve dizi endüstrisi, kültür ve sanat ürünleri birer yumuşak güç aracıdır. Sert güç araçlarına örnek olarak ise, ekonomik baskı, ekonomik tehdit, ambargo, askerî tehdit, askerî zorlama ve askerî baskı verilebilir. Askerî güç aktif olarak saldırı, savaş ilan etme şeklinde kullanılabilirdiği gibi, bir caydırıcılık unsuru, bir tehdit ve baskı unsuru olarak da kullanılabilir. Eğer bir ülkenin sahip olduğu sert güç potansiyeli zayıfsa, yumuşak gücün de çok etkili olamayacağına yönelik görüşler bulunmaktadır. Yumuşak ve sert güç birbirini tamamlayan güç türleridir. Örneğin, güç, 100 birim olarak kabul edilecek olursa, yumuşak güç kimi zaman bunun yüzde 90'ını, kimi zaman yüzde 70'ini, kimi zaman 50'sini, kimi zaman 30'unu, kimi zaman 10'unu kapsayabilir. Güç pastası içerisinde yüzde 100 orana sahip bir yumuşak güçten ya da yüzde 100 orana sahip bir sert güçten bahsedilemez. Yani denebilir ki, yumuşak gücün olduğu yerde mutlaka bir sert gücün, sert gücün olduğu yerde de mutlaka bir yumuşak gücün var olması gerekir. Güç oranlarının ne olacağı, nasıl belirleneceği zaman ve konum değişkenleri içerisinde şekillenmekte ve belirlenmektedir.

Çalışmaya konu edilen "ABD'nin Afganistan'dan asker çekme kararı" ile ABD'nin Afganistan'daki yumuşak güç – sert güç dengesinde bir değişime gittiği görülmektedir. İlk kez 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra Afganistan'a yönelik sert güç uygulamalarına başlayan Amerika Birleşik Devletleri, bununla eşzamanlı olarak yumuşak güce de ağırlık vermiştir. Bu doğrultuda, Afganistan'a asker göndermenin yanında bir Afganistan temsilcisi de atanarak, bölgeye yönelik yumuşak güç uygulamaları koordine edilmiştir. Bölgedeki halka yönelik ekonomik yardımlar, eğitim projeleri, burslar ve benzeri yumuşak güç araçları ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Son karar ile bölgedeki sert güç oranının azaltıldığı görülmektedir. Yüzde 50 sert güç, yüzde 50 yumuşak güç oranının uygulandığı varsayımı doğrultusunda, asker çekme kararı ile sert güç oranının belki yüzde 10'a düşürüleceği, yumuşak güç oranının ise yüzde 90'a yükseleceği söylenebilir. Kütle korunumu yasası hatırlanacak

olursa, Afganistan'daki sert güç oranındaki yaklaşık yüzde 40'lık düşüşün bölgede bir güç eksilmesi değil, bir konum değiştirme, kaydırma ve şekil değiştirmeye neticeleneceği söylenebilir. Yani, Orta Doğu'daki güç dağılımında değişiklikler ve yeni konumlandırmalar yaşanmaktadır. Afganistan'daki sert güç azalışı başka bir ülkeye yönelik olarak sert güç oranında bir yükselmeye neden olacaktır. Bu sert güç artışı ekonomik baskı ve ekonomik tehdit, ambargo gibi şekillerde de görülebilecektir. ABD'nin Afganistan'dan asker çekme kararının 14 Nisan'da açıklanması, 10 gün sonra ise ABD Başkanı Biden'ın "genocide" (soykırım) sözcüğünü kullanması plânlı bir politikanın çıktılarınıdır. Sert güç oranının başka bir ülke üzerinde artırılması ile birlikte, eş zamanlı olarak, ilgili ülkeye yönelik yumuşak güç yoğunluğunun da artırılması ve yeni kamu diplomasi uygulamalarının görülmesi ihtimaller arasında bulunmaktadır.

Kaynakça

- Açıkmeşe, S. A. (2004). Uluslararası ilişkiler teorileri ışığında Avrupa bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1(1), 1-32.
- Akçadağ, E. (2010, Aralık 31). Nisan 28, 2021 tarihinde Kamu Diplomasisi Enstitüsü Web Sitesi: <http://kamudiplomasisi.org/pdf/abdkdstratejisi.pdf> adresinden alındı
- Arı, T. (2013). *Uluslararası ilişkiler teorileri - çatışma, hegemonya, işbirliği* (8. Baskı b.). Bursa: MKM Yayıncılık.
- Armstrong, M. (2009). Nisan 28, 2021 tarihinde Mountain Runner Web Sitesi: https://mountainrunner.us/2009/02/white_oak_recommendations/ adresinden alındı
- Clinton, H. (2009). Nisan 30, 2021 tarihinde Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=28kM7UIocvs> adresinden alındı
- Cull, N. J. (2009). Public diplomacy before Gullion. N. Snow, & P. M. Taylor (Dü) içinde, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*. New York: Routledge.
- Cull, N. J. (2009). *Public diplomacy: lessons from the past*. USC Center on Public Diplomacy at the Annenberg School University of Southern California.
- Fortner, R. (1993). *International communication*. California: Wadsworth Publishing.
- Keohane, R. O. (2002). *Power and governance in a partially globalized world*. New York: Routledge.
- Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1998). Power and interdependence in the information age. *Foreign Affairs*, 77, 81-94.
- Melissen, J. (2007). The new public diplomacy: between theory and practice. J. Melissen (Dü.) içinde, *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations* (Cilt Second Edition). New York: Palgrave Macmillan.
- Morgenthau, H. J. (1978). *Politics among nations: the struggle for power and peace fifth edition, revised*. New York: Alfred A. Knopf Inc.
- Nossel, S. (2004). Smart power. *Foreign Affairs*, 131-142.
- Nye, J. S. (1990). *Bound to lead: the changing nature of American power*. New York: Basic Books.
- Nye, J. S. (2005). *Dünya siyasetinde başarının yolu - yumuşak güç*. Ankara: Elips Yayınları.
- Nye, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power- public diplomacy in a changing world. G. Cowan, & J. C. Nicholas (Dü) içinde, *The Annals of The American Academy of Political and Social Science* (Cilt 616, s. 94-109). Philadelphia: University of Pennsylvania - Sage Publications.
- Nye, J. S. (2010). Responding to my critics and concluding thoughts - soft power and US foreign policy. I. Parmar, & M. Cox (Dü) içinde, *Soft Power and US Foreign Policy - Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*. London: Routledge.

Sancar, G. A. (2012). *Kamu diplomasisi ve uluslararası halkla ilişkiler*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

USA. (2020). Nisan 30, 2021 tarihinde USA Resmî Web Sitesi: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/02.29.20-US-Afghanistan-Joint-Declaration.pdf> adresinden alındı

Wikipedi. (2020). Nisan 30, 2021 tarihinde Wikipedi Web Sitesi: https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCtlenin_korunumu_yasas%C4%B1#:~:text=K%C3%BCtlenin%20korunumu%20yasas%C4%B1%2C%20zaman%20zaman,k%C3%BCtlenin%20sabit%20kalaca%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20belirten%20kanundur.&text=Buna%20g%C3%B6re%3A%20Kimyasal%20olaylara%20gi adresinden alındı

Waltz, K. (1990). Realist thought and neorealist theory. *Journal of International Affairs*, 44(1), 21-37.

Wilson III, E. J. (2008). Hard power, soft power, smart power. *The annals of the American academy of Political and Social Science*, 616(1), 110-124.

Autistic Identity and Communication: Pragmatic Failure Reflected in the Novel *A Boy Made of Blocks*

*Alper TULGAR*¹

I. Introduction

In the novel *A Boy Made of Blocks* written by Keith Stuart, eight-year-old Sam is autistic and finds it hard to interact with his peers and parents. There are various communicative problems that challenge Sam such as his difficulty to comprehend sarcasm and jokes, his occasional pedantic way of speaking, especially about his favourite topics like *Minecraft* or flight routes, and his failure to understand conversational implicatures. These inferences, not explicitly said, aid in conveying what is meant without fully explaining it. However, Sam, who wishes every intention to be said clearly, does not know how to talk implicitly.

One of the most striking challenges is that he is not able to use the language effectively, which results in communicative problems especially with his parents. In this study, communication difficulties will be highlighted as these are the core of social exclusion that prevents neurotypicals from interaction with autistic individuals. Pragmatic failure is a major problem because it defines autistic people and creates false expectations. Sam's occasional pedantic way of speaking, repetitions, and his failure to understand implicatures will be studied to show his difficulty in socializing.

Autism Spectrum Disorder (ASD) is a neurodevelopmental disorder that affects an individual's multiple functions, and its effects are unpredictable ranging from mild to severe symptoms. In DSM-V, ASD is now an umbrella term that includes Asperger's Syndrome, a form of autism with milder symptom, and dividing autistic people into definite categories and stigmatizing them with terms such as "low-functioning" or "high-functioning", to the layman, may sound unproblematic; however, it is not acceptable to separate the autistic community.

II. Pragmatic Competence and Autism

In *A Boy Made of Blocks*, Sam is eight years old, and he is the part of a large autistic community. It should be mentioned that according to CDC, in the United States, based on figures from 11

¹ Alper Tulgar, Lect. (PhD), Ataturk University, School of Foreign Languages, alper.tulgar@atauni.edu.tr

communities, it has been found that in eight-year-old children, 1 in 54 were diagnosed with autism, which shows a high prevalence rate (The Centers for Disease Control and Prevention (CDC), 2020, p. 6). Despite the high figures, autistic children continue to be ignored in literary works. To make their voices heard, literary texts exploring the autistic self should be studied in depth.

In terms of political correctness, there are some terms that should be avoided. It is clear that terms like “low-functioning” and “high-functioning” are no longer used because while they undermine some individuals with limited verbal ability, they also praise those autistic individuals because of their proximity to neurotypicals (Kenny et al., 2016, p. 17). It is also noted in the study that there is not a consensus on a single preferred term by autistic communities. Therefore, person-first language (person with autism) or identity-first language (autistic person) is used by people interchangeably. In our study, we avoid using a language that separates a community that should be unified. However, both person-first language and identify-first language are used throughout this study interchangeably.

Pragmatic competence is the main foundation of social interaction. It was found that children with ASD had lower pragmatic competence. Some main difficulties, according to the study, were the lack of unity in speech, a monotonous discourse about limited subjects, and challenges to grasp non-verbal language (Berenguer et al., 2018). In the example of *A Boy Made of Blocks*, Sam is willing to talk about a few restricted topics for a long time without paying attention to the attention span of the person listening. However, when his parents want to talk about his school life and his problems at school, like being bullied, he chooses not to confide in. Sam’s favourite subject is *Minecraft*, a video game that lets users build limitless possibilities. He can have long conversations about the game regardless of being precise and giving too much information.

Wayne Davis states that figures of speech are the most frequently used implicatures including irony, hyperbole, understatement, and metaphor (Davis, 2019). Since this is the case, an autistic individual, who tends to understand what is said literally, will have difficulty in differentiating between the literal and figurative meaning of a sentence. In their seminal study about the theory of mind, Premack and Woodruff conclude that these inferences are not pedagogically taught to individuals but rather gained from experience (Premack & Woodruff, 1978). Because of the vast quantity of information to be learnt about social cues and inferences, an autistic individual will be overwhelmed by it.

In a study investigating the ability of autistic individuals with milder symptoms (high-functioning adults with autism and Asperger's syndrome as mentioned in the study) to make pragmatic inferences, it was found that the performance of these individuals to understand implicatures actually exceeded expectations although people with HFA (as used in the study), were less successful (Pijnacker et al., 2009). In a review summarizing 20 studies investigating the pragmatic competence of individuals with ASD, individuals with AS and HFA are stated to have answered pragmatic questions successfully even though they still have some difficulties unlike neurotypicals (Loukusa & Moilanen, 2009, p. 900). These difficulties can be categorized. H. P. Grice determines four categories as quality, quantity, relation, and manner. Grice notes that the category of quantity is related to giving enough information and not more than necessary. The category of quality is related to giving true information (Grice, 1975, p. 45). In the selected novel, Sam does not aim to give false information to make a point. However, the category of relation is closely connected with Sam. Grice clarifies it as being relevant. Baron-Cohen makes a list of the common sign of pragmatic competence, and one of them is to help the listener keep track of the conversation to avoid jumping from topic to topic (Baron-Cohen, 2000, p. 177). Sam does not consider helping the listener follow the topic, and he talks by not following a coherent system. At this point, the speech turns into an almost stream-of-consciousness technique which makes it very difficult to understand the pattern. The last category determines how you say something. Grice lists various maxims under this category. Being "brief" and "orderly" are among these maxims (Grice, 1975, p. 46). According to Simon Baron-Cohen, deception out of politeness is not necessarily an immoral act since it is used not to offend the interlocutor and is a sign of social cognition (Baron-Cohen, 2000, p. 175). In the novel, Sam does not use white lies to be polite or not to be offensive. He uses a noticeably blunt language, but his use of language does not deliberately intend being rude. Bruce Fraser highlights that the inability to hedge may make non-native speakers sound "impolite, offensive, arrogant, or simply inappropriate" (Fraser, 2010, p. 15). These subtle differences in using the language appropriately are problematic to perceive for people with ASD. In the novel, Sam is perceived to be impolite and inappropriate because instead of using hedging, he uses a clear and direct speech.

Non-verbal speech is a challenge for Sam because it is difficult for him to understand facial expressions and gestures. In a study investigating the social awareness of university students with ASD, eye-tracking is used to measure to what extent people with ASD can understand facial expressions during an actual interaction. While reading the non-verbal expressions is a fundamental part for a social interaction, it is also a challenge that is not easy to overcome. In the study, it was found that

university students with ASD had little eye contact (Hanley et al., 2015). It is important to note that these social difficulties cannot be overcome easily for people with ASD no matter how well educated they are, and these social challenges does not mean that autistic people do not need friends, or that they prefer loneliness. The stereotype that autistic individuals are not socially motivated is criticized because it is a prejudiced and unfounded hypothesis (Jaswal & Akhtar, 2018). In the novel, Sam enjoys spending time with his peers, and he is vividly eager to make more friends.

III. Pragmatic Failure Emerging as a Prejudice in *A Boy Made of Blocks*

The story is narrated in the first person by Alex, Sam's father. In the novel, Alex is at the centre of the story as Alex's transformation from an aloof father figure to a caring parent is highlighted and praised. As an autistic character, Sam is of secondary importance as Alex is the one who finds a clever way to connect with his son. Because of Sam's unique way of communicating, he is not considered to be a friend by the majority. He has only a few friends who understand and do not otherize him.

The best way is to approach Sam through the game *Minecraft*, in which players can design and create new surroundings. In this virtual reality, the possibilities are endless. Sam is addicted to *Minecraft*, where he can be himself and let his imagination expand. He wants to be an architect, and the game is a perfect tool for him to design new buildings. Sam plays survival and creative modes of the play. In the survival mode, Sam can play with his father, Alex. The only quality time he spends with his father is through *Minecraft*, where they must act together and collect materials and weapons to survive in a dangerous environment. Within the game, multiple players can play together and form an alliance. The studies show that *Minecraft* develops children's communicative skills. *Minecraft* is studied from various angles, and it has been showed that the game can be used to cope with traumatic experiences that autistic children suffer from. It has been asserted that video games can be utilized to deal with the effects of trauma (Gerhardt & Smith, 2020, p. 381). In another study, it has been suggested that developing social skills in *Minecraft* is possible and can be extended to the real world (Cadieux & Keenan, 2020), so the skills acquired in the game will not be limited to the virtual reality but can also be benefited in reality. In the novel, Sam develops his social and communicative skills while collaborating with his peers. A common goal connects Sam with his neurotypical peers, and constructing buildings in creative ways with elaborate details gives him a sense of pleasure. It is clear that the communicative skills developed in the game have been used by Sam in the real world.

In a study investigating five autistic adolescents' deficits in pragmatic competence, three main areas of deficits have been identified. The first pattern is not being able to determine speaker-hearer relationship which results in a failure to switch from a hearer position to a speaker's perspective. The study also emphasizes autistic adolescents' challenges with the pronominal system with the examples showing the misuse of the personal pronoun *I* (Baltaxe, 1977, p. 178). Baltaxe asserts that the confusion between the first and second personal pronouns stems from the constant changing nature of these two personal pronouns depending on the hearer and speaker positions. In the study, the second pattern is not complying with the rules of conduct while communicating (1977, p. 178), which makes the autistic individual seem impolite and unaware of the socially acceptable manners of speaking. The third pattern is not being able to differentiate between old and new information. In this situation, the autistic individual's not making use of anaphoric referencing is given as an example (Baltaxe, 1977, p. 179). The complicated and endless rules of politeness are evidently cannot be taught and must be learnt through experience. When Sam cannot make sense of the reasons that cause some behaviours to be classified as not socially acceptable, he does not want to accommodate himself to these rules that seem irrational. This not only affects Sam's school life but also his relationship with his parents, especially with his father. In the context of the novel, Sam does not have a fulfilling and solid relationship with his father. Sam's needs are responded by his mother, Jody. A caring mother appears to be a great excuse to evade responsibilities. Alex is a frustrated character whose great expectations about his son have never materialized. The biggest challenge for Alex is that he cannot form a bond with his son through communicating. Alex cannot cope with the stress and seems not to attach priority to figuring out a method that can help improve his relationship with his autistic son.

The theory of mind (ToM) suggests that people have an ability to understand that other people have their own thoughts, intentions, and feelings different from theirs. Possessing this awareness that other people have different feelings than ours helps us socialize. Baron-Cohen stresses that challenges in the theory of mind are prevalent in autistic individuals. Cohen also uses the terms "mindreading" and "understanding other minds" synonymously (Baron-Cohen et al., 1985). S. Baron-Cohen et al. aim to find out whether autistic children have a theory of mind with an experimental scenario. In this seminal article, Sally and Anne are two imaginary dolls. Sally puts her marble in her basket and leaves the room. Anne later takes the marble from Sally's basket and places it in hers. Finally, a belief question is asked about the place Sally will look for her marble. In this experiment, if the child can assess Sally's false belief and shows the original place of the marble, it becomes clear that the child has the ability

to view the reality from another person's eyes. The Reality and Memory Questions are asked respectively to evaluate if the subjects can show the current place of the marble and its place in the beginning (Baron-Cohen et al., 1985, p. 41). While the Reality and Memory Questions were answered correctly by the subjects, the same rate was different for the Belief Question. In the experiment, the autistic children answered differently from the children with Down's Syndrome and normally developed children. 80% of the autistic children failed to answer the Belief Question. In the study, it is concluded that autistic children have the difficulty in reading other people's minds (Baron-Cohen et al., 1985, p. 42). Premack and Woodruff, in their original study, assert that making inferences about other people's thoughts is present in adults (1978, p. 525), however autistic individuals show deficits in understanding others. In the novel, Sam is portrayed as a child who wants his wishes to be fulfilled without considering his parents' feelings and wishes. Sam exhibits tantrums when his parents do not indulge him or concede to him. He needs a strict schedule and wishes to know the order of every activity before he leaves his safe environment: "Daddy, are we going to the park? Are we going to the café? Daddy, are you coming in? I'll come in for a moment" (Stuart, 2016, ch. 3). Sam does not wait for his father's answers. He lists his questions without expecting answers. This one-sided communication is clear between Sam and Alex:

'Daddy, I'm ready,' says Sam. 'I'm ready for the park. Are we taking the ball?' 'OK,' I say, trying to breathe steadily. 'Let's take the ball and let's leave Mummy here. She needs some time to herself.' 'Are we going to the park?' 'Yes.' 'Then the café?' 'Yes, Sam.' 'Can I have frothy milk?' 'Yes.' 'But we're going to the park first?' 'Yes, the park first, and then the café.' (Stuart, 2016, ch. 3)

Sam repeats his wishes constantly, and this extract is not the only instance of Sam's repetitions. It is clear that the interaction between Sam and Alex is highly limited and one-sided. Alex gives short answers as he is tired of listening to the same utterances. Sam does not mind repeating because he is unable to understand his father's boredom. The author stresses Sam's excitement to go to the park and café: "Daddy, is it the café now?' 'Yes, we're going to the café.' 'Can I have frothy milk?' 'Yes.' 'The dog was scary. I didn't like the dog.' 'I know.' And that was our trip to the park" (Stuart, 2016, ch. 3). Alex is not willing to give long answers. After Sam's endless questions about the park, the ball, and the café, Alex is disappointed missing the chance to connect with his son. From Alex's short answers, it should be clear to Sam that Alex is not interested in his utterances. Constantly asking

questions is not an efficient way of communicating. Sam does not seem to be interested in learning his father's thoughts or not even anxious to learn the answers of his questions. Sam's way of communicating is consisted of irrelevant questions about his surroundings. In the café, he keeps asking these questions but avoids answering any questions directed to him. It is clear that Alex is disappointed and upset because of not being able to spend quality time with his son:

Now we are settled, it would be great if I could chat to Sam – ask him about school, about home, about his mum – but that's not how he works. He doesn't do chat. At best he would nod or shake his head at direct questions, more likely he would shrink away from me and become upset. These moments between us are fragile – I don't know how to make more of them without breaking everything. Instead, I wordlessly hand Sam my iPhone and pick up a newspaper off the table. (Stuart, 2016, ch. 4)

The lack of communication between the father and his son is evident from the extract. When Sam is in a good mood, he tends to ask a number of questions about their plans. However, he does not answer any direct questions. Sam seems indifferent to daily conversation. As Alex is unable to find a way to start a conversation with his son, he gives Sam his mobile phone to prevent him from causing a scene in public. The “failure of normal back-and-forth conversation” (American Psychiatric Association, 2013, p. 50) is evident since Sam is mostly interested in those monologue moments when he talks about *Minecraft*.

In the novel, one of the most persistent stereotypes about autism that all autistic children are gifted is criticized throughout the novel. Sam is not portrayed as an autistic genius who has a photographic memory. However, Sam is highly interested in flight schedules, and he knows exactly how long it takes by plane from one city to another. He can successfully estimate the length of flights between different airports:

'If she wanted to fly to London Heathrow, it would take her seven hours and fifteen minutes,' says Sam. 'She could fly from Toronto Pearson International Airport. She could fly on a British Airways plane or an Air Canada plane. Why doesn't she come back?' (Stuart, 2016, ch. 4)

He gives unnecessary details about his aunt, Emma's flight. At these times, Sam appears to be pedantic and unable to be brief. He cannot concentrate on the essence of the topic. Sam is reflected as a person who does not consider whether people around him are intrigued or eager to listen to what he says. All the information given by Sam is redundant and cannot be a conversation topic. Alex seems to be unable to hold the conversation since Sam only states facts on flight durations. It should be noted that Sam is not always silent. As it is clear from the extracts, he is willing to talk about his interests and wishes; however, he does not want to engage in a conversation about his personal life or his life at school. He does not reflect his problems at school. He does not confide in his father. At school, he is exposed to peer victimization and disability discrimination. Although he is directly asked about his experiences, he avoids talking about them. When he is fixated on a specific subject, he ignores people around him: "Well, let's talk to Mummy about the Xbox,' I say. 'Flight VO 226 from London to New York is travelling at thirty-seven thousand feet,' he replies" (Stuart, 2016, ch. 4). Sam is not coherent. He cannot express his thoughts clearly. This results in a failure for neurotypicals to follow the flow of his thoughts. At these times, he seems remote to communicate with:

'Is it fun?' I ask airily. 'I'm making a hut. A big hut with two floors and a bedroom. Sit down, Daddy. Sit down and watch.' 'Did you have a good day at school?' 'I've got to chop down the trees to make this hut.' 'That's great. But at school, was it a happy day or a sad day? Sam?' 'Yes. Daddy, look at the pigs, they're funny.' (Stuart, 2016, ch. 6)

It is evident that he does not want to be asked direct personal questions. When he is focused on playing *Minecraft*, he is not interested in interacting with his father. The communication in this extract is problematic. Sam answers the questions in his mind that he thinks his father asks. Alex uses the game as a tool and opportunity to learn more about Sam's school life. As discussed in our study (Tulgar, 2020, p. 75), Sam is bullied by his peers at school; however, he does not mention to his parents. Autistic teenagers are victimized at school (Adams et al., 2016), and this experience damages their social and educational life. That is why Sam does not talk about school life. He is exposed to violence at school, and the worst part is that his acceptance of violence is noticeable. It is mentioned that autistic child might internalize the act of being bullied (Storch et al., 2012, p. 586), this internalization is observable in Sam's behaviour because he assumes that his parents have no control of his experiences. Sam associates school with violence and accepts this situation. In a study, it is expressed that youth with ASD may not report bullying because they may think that this is an ordinary

social behaviour (Ung et al., 2016, p. 76). The main reason behind Sam's reluctance to talk about school life is thus the act of violence, which is regarded by him as a normal social interaction: "Who was that boy? Why did he hit you? What's going on?" He looked at me, baffled, unable to comprehend my barrage of questions" (Stuart, 2016, ch. 10). In this dialogue, it can be clearly seen that Sam does not understand the reason of these successive questions. The first reason is that he is fixated on his mother, and the second one is that he has already internalized the act of violence inflicted upon him. Building personal relationships with other people can be extremely difficult for people with ASD. A study reveals that autistic people need trust, unity, and support in their personal relationships. Furthermore, among other characteristics, the person should be able to dismiss stereotypes for a supportive relationship with an autistic person (Robledo & Donnellan, 2016). Sam, without a supportive and uncritical relationship in his life, cannot grasp the true nature of human relations. At school, he is alienated because of his nonconforming behaviours. Due to the students' judgmental looks and utterances, the school is a hostile environment for him. Typically developed children at school do not offer the friendship Sam actually needs. Another significant highlight in the study is that just because a neurotypical wants to be friends with an autistic person or a person with disability, it does not mean that the person with a disability will inevitably accept to be friends (Robledo & Donnellan, 2016, p. 46). The friendship thus should not solely depend on neurotypicals' wishes, but should be nurtured by two sides. Sam will eventually find the kind of friendship he needs with *Minecraft*.

The politeness and appropriateness of utterances both shape the perceptions we have about other people. Sam, as an autistic character, does not aim to be polite. He is candid and immediately says what he thinks. He does not avoid offending other people because he solely states the facts: "(To Jody's mum on her varicose veins) 'Why do your legs have pipes?' (To our rather rotund neighbour) 'Your face is like jelly.' (To his head teacher during a parent/child evening)" (Stuart, 2016, ch. 4). Sam by stating the facts is unaware of his offending remarks. He criticizes other people's physical appearances; however, he does not intend to mock or bully verbally. By stating only what he sees, he is stereotyped and exposed to judgement. Autistic individuals are devoted to their habits and rituals. They also get irritated by the break of their routines. Sam needs to eat the same breakfast every day, and any small changes in his outfits are not tolerated by him. At these points, he easily has a temper tantrum: "Sam gets into the back, puts on his seat belt and sits with his head buried in his hands. 'Hi, Sam,' I say brightly. 'Shut up!' 'OK,' I reply, and glance at Jody. 'No Crunchy Nut Cornflakes,' she whispers" (Stuart, 2016, ch. 12). The writer uses the adverb "brightly" here to emphasize the contrast

between Alex's and Sam's choices of words. Alex is joyful to see his son whereas Sam is occupied with his disappointments in the morning. The contrast in this dialogue is illuminating to show that politeness, for Sam, is not a tool to socialize. It is alluded that Sam does not take other people's feelings into consideration when he is communicating. Because politeness is the essence of socializing (Brown, 2015), Sam finds it difficult to fit in as he lacks the most important part of socializing.

Sam repeats his utterances until he gets the answers he expects. The conversation does not go forward and gets stuck in a vicious circle:

'Where's Mummy?' he asked. 'She's at work. She's told you about work, hasn't she?'

'When is she back?' 'She'll be back at five thirty, which is two hours. I'm taking you home.'

'Is Mummy at home, though?' 'No, she's at work.' 'Why is she at work?' 'Let's get home, shall we?' 'But is Mummy there?' (Stuart, 2016, ch. 10)

Sam wants to learn all the details, and Alex is aware of it. Although all the details about his mother's whereabouts are given, Sam keeps asking the same questions, which becomes a burden for Alex. Sam does not comprehend the social cues fully. Alex is clearly tired of listening to the same questions continuously. The writer stresses Sam's repetitions two more times at intervals. Alex's efforts to communicate seem futile at this point since Sam is unable to evade his persistent thoughts. Baron-Cohen, in his review of literature, concludes that autistic individuals "use language instrumentally but not communicatively" (Baron-Cohen, 1988, p. 388). Using language as a means for establishing a relationship is not considered by Sam.

IV. Conclusion

Autism is an identity that needs to be cherished instead of being criticized and otherized. Autistic individuals are not marginalized due to any physical and thus visible differences. Instead, social and communicative challenges stigmatize autistic individuals. Neurotypicals determine the socially accepted manners and types of speech, and autistic people are required to follow them, no matter how irrational they may sound to them. Pragmatic competence is a fundamental element of interacting with other people and enables us to use conversational implicatures. In *A Boy Made of Blocks*, Sam is forced to learn non-verbal cues and make inferences about what is said implicitly. However, it is revealed to Sam's father, Alex in the end that there is a way to establish a bond with an

autistic person. Building a close relationship is not necessarily maintained by making them have a competence that is acquired intuitively and out of experience but by trying to understand and follow their ways of communication.

References

- Adams, R., Taylor, J., Duncan, A., & Bishop, S. (2016). Peer victimization and educational outcomes in mainstreamed adolescents with autism spectrum disorder (asd). *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(11), 3557-3566. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-2893-3>
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). American Psychiatric Association.
- Baltaxe, C. A. M. (1977). Pragmatic deficits in the language of autistic adolescents. *Journal of Pediatric Psychology*, 2(4), 176-180. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/2.4.176>
- Baron-Cohen, S. (1988). Social and pragmatic deficits in autism: Cognitive or affective? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 18(3), 379-402. <https://doi.org/10.1007/BF02212194>
- Baron-Cohen, S. (2000). Theory of mind and autism: A review. In *International review of research in mental retardation* (Vol. 23, pp. 169-184). Academic Press. [https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0074-7750\(00\)80010-5](https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0074-7750(00)80010-5)
- Baron-Cohen, S., Leslie, A. M., & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a "theory of mind"? *Cognition*, 21(1), 37-46. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0010027785900228?via%3Dihub>
- Berenguer, C., Miranda, A., Colomer, C., Baixauli, I., & Roselló, B. (2018). Contribution of theory of mind, executive functioning, and pragmatics to socialization behaviors of children with high-functioning autism. *J Autism Dev Disord*, 48(2), 430-441. <https://doi.org/10.1007/s10803-017-3349-0>
- Brown, P. (2015). Politeness and language. In J. D. Wright (Ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (second edition) (pp. 326-330). Elsevier. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53072-4>
- Cadieux, L., & Keenan, M. (2020). Can social communication skills for children diagnosed with autism spectrum disorder rehearsed inside the video game environment of minecraft generalize to the real world? *JMIR serious games*, 8(2), e14369-e14369. <https://doi.org/10.2196/14369>
- Davis, W. (2019). Implicature. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019 ed.). <https://plato.stanford.edu/entries/implicature/>
- Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch, & S. Schneider (Eds.), *New approaches to hedging* (pp. 15--34). Emerald.
- Gerhardt, L., & Smith, J. (2020). The use of minecraft in the treatment of trauma for a child with autism spectrum disorder. *Journal of family therapy*, 42(3), 365-384. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.12297>
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In Peter Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics, volume 3: Speech acts* (pp. 41-58). Academic Press.
- Hanley, M., Riby, D. M., Carty, C., Melaugh McAteer, A., Kennedy, A., & McPhillips, M. (2015). The use of eye-tracking to explore social difficulties in cognitively able students with autism

- spectrum disorder: A pilot investigation. *Autism*, 19(7), 868-873. <https://doi.org/10.1177/1362361315580767>
- Jaswal, V. K., & Akhtar, N. (2018). Being vs. Appearing socially uninterested: Challenging assumptions about social motivation in autism. *Behav Brain Sci*, 1-84. <https://doi.org/10.1017/s0140525x18001826>
- Kenny, L., Hattersley, C., Molins, B., Buckley, C., Povey, C., & Pellicano, E. (2016). Which terms should be used to describe autism? Perspectives from the uk autism community. *Autism*, 20(4), 442-462. <https://doi.org/10.1177/1362361315588200>
- Loukusa, S., & Moilanen, I. (2009). Pragmatic inference abilities in individuals with asperger syndrome or high-functioning autism. A review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 3(4), 890-904. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.rasd.2009.05.002>
- Pijnacker, J., Hagoort, P., Buitelaar, J., Teunisse, J. P., & Geurts, B. (2009). Pragmatic inferences in high-functioning adults with autism and asperger syndrome. *J Autism Dev Disord*, 39(4), 607-618. <https://doi.org/10.1007/s10803-008-0661-8>
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515-526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- Robledo, J., & Donnellan, A. M. (2016). Supportive relationships in autism spectrum disorder: Perspectives of individuals with asd and supporters. *Behavioral sciences (Basel, Switzerland)*, 6(4), 23. <https://doi.org/10.3390/bs6040023>
- Storch, E. A., Larson, M. J., Ehrenreich-May, J., Arnold, E. B., Jones, A. M., Renno, P., Fujii, C., Lewin, A. B., Mutch, P. J., Murphy, T. K., & Wood, J. J. (2012). Peer victimization in youth with autism spectrum disorders and co-occurring anxiety: Relations with psychopathology and loneliness. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 24(6), 575-590. <https://doi.org/10.1007/s10882-012-9290-4>
- Stuart, K. (2016). *A boy made of blocks* (Kindle ed.). Sphere. www.amazon.com
- The Centers for Disease Control and Prevention (CDC). (2020). *Community report on autism 2020*. <https://www.cdc.gov/ncbddd/autism/addm-community-report/documents/addm-community-report-2020-h.pdf>
- Tulgar, A. (2020). *İngiliz romanında otizmin temsili* [Unpublished doctoral dissertation, Ataturk University]. Erzurum.
- Ung, D., McBride, N., Collier, A., Selles, R., Small, B., Phares, V., & Storch, E. (2016). The relationship between peer victimization and the psychological characteristics of youth with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 32, 70-79. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.rasd.2016.09.002>

Çokkültürlü Psikolojik Danışma Perspektifinden Yoksulluk Olgusunun İncelenmesi: Nitel Analiz Örneği

Gökçe ÇOKAL¹

Giriş

Yoksulluk, bireyin sahip olduğu olanaklar ile gereksinimlerini yeterince karşılayamamasıdır (Sarı, 2001). Yoksul kişi, toplumla bütünleşmesine yardımcı olan maddi olanaklara sahip olmadığından sosyal bütünleşme için toplumun kalanıyla eşit fırsatlar elde edemeyen ve ayrımcılığa maruz kalan kişidir (Erkul ve Koca, 2016). Doğası gereği bu tanım yoksulluğun sadece maddi kaynaklara erişimin kısıtlı olmasını değil aynı zamanda sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde bireyin karşısına çıkan engelleri de kapsamaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP, 2020) verilerine göre, gelişmekte olan 107 ülke içerisinde 1,3 milyar insan çokboyutlu yoksulluk yaşamaktayken, yaş grubu açısından değerlendirildiğinde on sekiz yaşın altında 644 milyon çocuğun çokboyutlu yoksulluk yaşadığı ifade edilmektedir. Türkiye’de pandemi süreciyle birlikte çalışan yoksul sayısı 7.7 milyonun üzerine çıkarken, yoksulluk oranı ise %13.9’dan % 14.4’e yükselmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020).

Yoksul bireylerin zorlayıcı yaşam deneyimleri sosyal olarak bireyleri etkilemesinin yanında fiziksel ve ruhsal refahı da zorlayıcı etkiye sahiptir (Sue, Sue, Neville ve Smith, 2019). Yoksulluğun oluşturduğu sosyal dışlanma ve etiketlenme (Erkul ve Koca, 2016) gibi yaşantılar psikolojik uyumu zorlaştıran faktörler olarak değerlendirildiğinde yoksulluğun, psikolojik destek alma oranını arttıracak bir değişken olduğu öngörülmektedir. Temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik belirtilen istatistiklerin yanında, psikolojik yardım almak isteyen yoksul bireylerin ne kadarının hizmet alabildiğine yönelik Türkiye’de yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte kişileri psikolojik yardımdan alıkoyan sebeplere yönelik çalışmalar incelendiğinde sosyal damgalanma gibi kaçınmacı stratejiler (Topkaya ve Kağnıcı, 2012) ön plana çıkmaktadır. Türkiye Ruh Sağlığı Profili’nin incelendiği bir çalışmada, psikolojik yardım almak isteyen kişilerin oranı % 4.7 (Erol, Kılıç, Ulusoy, Keçeci ve Şimşek, 1998) olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte psikiyatri kliniğine başvuran kişilerin aldıkları yardımın niteliği incelendiğinde ise % 2.9’unun psikolojik danışma hizmeti alabildiği ifade edilmiştir (Dereboy, Şenel, Şafak-Öztürk, Şakiroğlu ve Eskin, 2017). Yoksulluk oranları ile psikiyatri serviserine yapılan başvurular birlikte değerlendirildiğinde, başvuran kişilerin nicelik olarak aldıkları hizmetin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte psikolojik danışma hizmeti almaya başlasalar dahi psikolojik danışmanların, sosyal sınıf farklılıklarının psikolojik danışma oturumlarına olan olumsuz etkisini bilmemesi halinde sürecin zarar verici etkileri olabileceği alan yazında belirtilmektedir. Psikolojik danışma sürecini etkileyen değişkenlerden biri olarak yoksulluk, çokkültürlü psikolojik danışma kavramı içinde yer almaktadır.

Çokkültürlülük sosyoekonomik statü, dil, etnik köken, ırk, dinsel yönelim, eğitim, cinsiyet, yaş, cinsel yönelim, engellilik durumu gibi boyutları içeren (Amerikan Psikologlar Derneği [APA], 2002) geniş bir kavramdır. Birey olarak psikolojik danışman ve danışanın hayata dair bakış açıları, değerleri,

¹ Gökçe Çokal, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik, cokalgotkce@gmail.com

inançları gibi konularda farklılıklar olması sürecin olağan bir parçası olmakla birlikte (Kağnıcı, 2019) var olan farklılıkların dikkate alınmaması psikolojik danışma sürecinin etkililiğini olumsuz yönde etkileyebilir, danışanın anlaşılma hissetmesine, direnç geliştirmesine, psikolojik danışmanın onaylaması için kendi değerlerini göz ardına etmesine ya da psikolojik danışmanın değerlerini doğrudan içselleştirmesine yol açabilir. Psikolojik danışman ile danışan arasındaki sosyoekonomik farklılıklar psikolojik danışmanın, danışanın yaşamıyla ilgili kendi varsayımlarının farkında olmaması, hazırladığı müdahale planının etkilerini yeterince değerlendirememesiyle sonuçlanabilir (Smith, 2013). Danışana göre, psikolojik danışmanın ekonomik yönden avantajlı olması durumunda Liu ve Watt (2012), var olan ayrıcalığın ne anlama geldiğinin psikolojik danışman tarafından sorgulanmasının psikolojik danışma süreci için önemli olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte sosyal adalet sorunları gibi çatışma potansiyeli yüksek olan sınıfsal görüşlerin psikolojik danışma oturumlarına yansması terapötik ittifakın daha zor hale gelmesine neden olabilir (Liu ve Watt, 2012).

Son yıllarda ülkemizde de çalışmaların arttığı çokkültürlü psikolojik danışma kavramı yoksulluk özelinde değerlendirildiğinde, psikolojik danışman ve danışan arasındaki sosyal sınıf farklılıklarının, psikolojik danışman tarafından dikkate alınmamasının terapötik uyumun zarar görme potansiyeli ile sonuçlanabileceği vurgulanmaktadır (Liu ve Watt, 2012). Okullarda, psikolojik danışmanların verdiği ücretsiz psikolojik destek, yoksul bireyler için önemli bir hizmet alanıdır. Yoksulluktan en fazla etkilenen dört gruptan biri olan çocuklarla (Yusufoğlu ve Kızmaz, 2015) okullarda doğrudan etkileşim halinde olan psikolojik danışmanlar için çokkültürlü psikolojik danışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Kültüre duyarlı psikolojik danışma sadece vaka kavramlaştırma ve müdahale süreçlerine ilişkin değil aynı zamanda sosyal adalet ve hak savunuculuk rollerine ilişkin sunduğu yeni mesleki rollerle psikolojik danışmanlar için mesleki bir gereklilik ve etik sorumluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Psikolojik danışmada, sosyal adalet ve hak savunuculuk çalışmaları alan yazında tartışılmalı kavramlar değil (Lee, 2007) tam tersi psikolojik danışmanın dördüncü gücü olarak görülmektedir (Stanard, Sandhu ve Painter, 2000). Liu (2001) sınıf ayrımları algısının, başka bir sosyal sınıf ile karşılaştırıldığında ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu durum, okullarda çocukların kendilerini diğer çocuklarla karşılaştırması ile olabileceği gibi öğretmenler ya da psikolojik danışman ile karşılaştırıldığında da oluşabilir. Danışanda sosyal sınıf ayrımlarına yönelik oluşan algı sistemi, psikolojik danışma sürecinin de oluşan önyargılardan etkileneceğini göstermektedir. Çokkültürlü psikolojik danışmanın yaşamın her alanında etkili olması oturumlar dışında da psikolojik danışmanlara değişim ajanı ve yerel destek sistemlerini harekete geçirme (Atkinson, Thompson ve Grant, 1993) gibi yeni mesleki roller getirmiştir. İlgili mesleki rollerin toplum içinde aktif olarak kullanılabilmesi için çokkültürlülüğü yüksek danışanların maruz kaldıkları yaşantıların anlaşılması ayrıca önemli görülmektedir.

Danışanlar kültürel farklılıklarından dolayı yaşamlarının bazı alanlarında ayrımcılık ya da sosyal adaletsizliğe uğramaktadır. Özel bir gruba yönelik, grubun belli bir özelliğini hedef alarak söylenen saldırganlık ifadeleri, *mikrosaldırğanlık* olarak tanımlanmaktadır (Kağnıcı, 2019). Çokkültürlülük ve mikrosaldırğanlık kavramlarının birbirlerinden etkilenmeleri aynı zamanda psikolojik danışmanların, yardım veren sorumlulukları nedeniyle hak savunuculuk rollerini de mesleki sorumlulukları arasına almalarını gerektirmektedir. Hak savunuculuk, çevresel değişimlerin gerçekleşmesi için psikolojik danışmanların, danışanları adına konuşması ve değişim için eyleme geçmesi olarak tanımlanmaktadır (Lewis ve Bradley, 2000). Okullarda farklı sosyal sınıflardan öğrencilerin bir arada olmaları,

mikrosaldırıcılık ifadelerini beraberinde getirebilir. Bununla birlikte psikolojik danışmanlar için yoksulluğun sebep olduğu fırsat eşitsizlikleri konusunda ilgili kurumlar ile işbirliği yaparak sorunun etkilerini azaltmaya ya da ortadan kaldırmaya çalışmak, okul kültürü çalışmalarında yönetim, okuldaki diğer personel ya da doğrudan öğrencilere yönelik çalışmalarda mikrodan makroya doğru farkındalık çalışmalarında bulunmak, değişim için çevresel faktörleri de harekete geçirmek hak savunuculuk rolleri kapsamında değerlendirilebilir.

Yoksul bireylerin ulaşabildiği psikolojik yardım alanları sınırlıdır. Psikolojik danışmanların okullarda ulaşılabilir konumda olmaları verdikleri hizmeti daha da önemli hale getirmektedir. Bu nedenle psikolojik danışmanların çokkültürlü psikolojik danışma konusundaki mesleki rol ve tutumlarının, süreç için önemli olduğu görülmektedir. Bu çalışma, yoksullarla çalışan psikolojik danışmanların, danışanlarına yönelik algıları, yoksulluk özelinde çokkültürlü psikolojik danışmaya yönelik okullardaki uygulamaları ve yoksul danışanlar için hak savunuculuk faaliyetlerini nitel bir yaklaşımla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Deseni

Bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgubilim kullanılarak, yoksul danışanlarla çalışan okul psikolojik danışmanlarının görüşleri incelenmiştir. Olgubilim deseninde, katılımcıların bir olguya yüklediği anlamın derinlemesine incelenmesi (Yıldırım ve Şimşek, 2016) ile birlikte katılımcıların bir olgu hakkında ortak özelliklerinin (Creswell ve Plano-Clark, 2018) ortaya çıkarılması söz konusudur. Bununla birlikte olgubilim deseni, günlük yaşamda karşılaşılan ancak tam olarak anlamlandırılmayan olguların araştırılmasının hedeflendiği çalışmalarda kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Yoksulluk, bir olgu olarak yaşamın içinde olmakla birlikte psikolojik danışman rolü kapsamında ele alınması gereken çokkültürlü psikolojik danışma kavramlarından birisidir. Bu araştırma ile okul psikolojik danışmanlarının yoksulluk olgusuna yükledikleri anlam mikrosaldırıcılık ifadeleri, hak savunuculuk rolleri ve psikolojik danışman- danışan ilişkisi kapsamında detaylı bakış açısı kazanmak amaçlanmıştır. Yoksulluk olgusuna, okul psikolojik danışmanlarının yüklediği anlam; duygu ve düşüncelerini, algılarını ve yorumlarını en iyi şekilde aktarabilecekleri yazıları aracılığıyla incelenmiştir.

Katılımcılar

Bu araştırmanın çalışma grubu, 2019-2020 eğitim- öğretim yılında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde çalışan 6 kadın, 6 erkek okul psikolojik danışmanından oluşmaktadır. Katılımcıların 4'ü lisans eğitimi sırasında çokkültürlü psikolojik danışma dersi aldığını ifade etmiştir. Çalışma grubunun oluşturulmasında ulaşılabilir örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Katılımcıların yoksul danışanlarla çalışma süresi ortalaması, 21.6 aydır.

Veri Toplama Aracı

Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu: Araştırma kapsamında, psikolojik danışmanların yoksulluk olgusuna dair düşüncelerini ifade etmeleri konusunda derinlemesine bilgi almak için araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Yarı yapılandırılmış görüşme sorularının olduğu form, internet aracılığıyla araştırmaya katılmak isteyen okul psikolojik danışmanlarına ulaştırılmıştır.

Verilerin Analizi

Psikolojik danışmanların görüşme sorularına verdikleri yanıtlar içerik analizi aşamaları takip edilerek çözümlenmiştir. İçerik analizi verilerin kavramlaştırılıp, mantıklı bir düzene getirildikten sonra veriyi açıklayan temaların oluşturulmasını içerir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Verilerin analizi sırasında tema ve kodlar oluşturulurken güvenilirliğin sağlanması için psikolojik danışma ve rehberlik anabilim dalından bir akademisyen tarafından veriler analiz edilmiştir.

BULGULAR

Analizler sonucunda “Hizmetler”, “Sorunlar”, “Zorlayıcı Konular”, “Hak Savunuculuğu” olmak üzere dört temel temaya ulaşılmıştır. *Hizmetler* teması altında pandemi sürecinde yoksul öğrencilere yönelik doğrudan bir hizmet sunulmadığı ancak öğrencilerle telefon ($n = 3$) veya whatsapp ($n = 4$) aracılığı ile iletişim kurulduğu, öğrencilerin EBA’yı ($n = 3$) takip ettiği görülmüştür. Sadece bir psikolojik danışmanın rehberlik hizmetleri yürüttüğü bulunmuştur. Bazı psikolojik danışmanlar ($n = 3$) öğrencilerin görüşmelerde yoksulluk ile sıkıntılarını doğrudan dile getirmediklerini ifade etmişlerdir. *Sorunlar* teması altında yoksul öğrencilerin sosyal aktivitelere katılmama nedeniyle izolasyon yaşadığı ($n = 2$), ihtiyaçlarını karşılayamadığı ($n = 5$), aile içi şiddete ($n = 2$), ilgisizliğe ($n = 2$) ve akran zorbalığına ($n = 2$) maruz kaldığı bulunmuştur. Akranları tarafından yoksul öğrencilere yönelik ezik ($n = 2$), cahil ($n = 2$), çulsuz ($n = 2$), pis ($n = 2$) gibi ifadeler kullanıldığı görülmüştür. Yoksul öğrenciler ile çalışırken en çok *zorlanılan konu* şiddet olmuştur. Yoksul öğrencilerin hem şiddete maruz kaldıkları ($n = 5$) hem de şiddet uyguladıkları ($n = 2$) görülmüştür. Psikolojik danışmanların yoksul öğrencilerin sorunlarına yönelik olarak kamuoyunu bilgilendirme ($n = 2$), danışan savunuculuğu yapma ($n = 7$) ve toplum işbirlikleri yapma ($n = 2$) olmak üzere çeşitli boyutlarda *hak savunuculuğu* yaptığı görülmüştür. Danışan savunuculuğu bağlamında öğrencilere burs veya maddi yardım sağlandığı bulunmuştur. Tema ve kodlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Nitel Temalar

		n
Hizmetler	Telefon	3
	Whatsapp	4
	EBA	3
Sorunlar	Sosyal izolasyon	2
	İhtiyaçları karşılayamama	5
	Aile içi şiddet	2
	İlgisizlik	2
	Akran Zorbalığı	2
Zorlayıcı Konular	Mikrosaldırğanlık ifadeleri	6
	Şiddet	7
Hak Savunuculuğu	Kamuoyunu bilgilendirme	2
	Danışan savunuculuğu	7
	Toplum işbirliği	2

Hizmetler

Hizmetler teması incelendiğinde psikolojik danışmanların uzaktan eğitim sürecinde danışanlarıyla *whatsapp* (n=3) ve *telefon* (n=4) görüşmeleri ile çalışmalarına devam ettikleri görülmüştür. İki katılımcı Milli eğitim bakanlığının yaptığı çalışmalar dışında bir çalışmalarının olmadığını belirtmiştir. Psikolojik danışmanların yapmış oldukları hizmet ise daha çok veli ya da öğrenci ile etkileşim halinde olmak olmuştur. Psikolojik danışmanlar whatsapp grupları kurarak veya telefon kullanarak gerek olması durumunda velilerle ve çocuklarla etkileşim kurduklarını belirtmişlerdir. Katılımcılardan bazıları hizmetler konusundaki çalışmalarını için şunları ifade etmiştir:

“Psikolojik danışman olarak çocukların ihtiyaçları olduğunu düşündüğüm konuları whatsapp üzerinden velilere gönderiyorum. Fakat bazı veliler telefonunda uygulama olmadığı için ulaşamıyor tabi. Öyle durumlarda ihtiyaç gördüğüm öğrencim ile telefon görüşmesi yaparak halletmeye çalışıyorum (K9).”

“Whatsapp gruplarından Türkçe öğrenmelerine dair ödevlendirme yapıyoruz Türkçe öğretmenleriyle. Ama imkanlar çok yetersiz olduğu için faydalı olduğuna ihtimal vermiyorum. Zaten psikolojik danışma da söz konusu değil (K1).”

“İnterneti olmadığı için canlı yayın derslerine katılamayan öğrencilere PDF dosyaları ile ulaşmaya çalıştık. Daha çok TRT EBA’yı önerdik (K4).”

Sorunlar

Sorunlar teması incelendiğinde psikolojik danışmanların *sosyal izolasyon* (n=2), *ihtiyaçları karşılayamama* (n=5), *aile içi şiddet* (n=2), *ilgisizlik* (n=2) ve *akran zorbalığına* (n=2) ilişkin zorlayıcı deneyimleri olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılardan bazıları karşılaştığı sorunlarla ilgili şunları belirtmiştir:

“Geçim probleminin yarattığı ruh halinin tüm sosyal, kişisel, akademik yaşantıya baskı kurması ve izolasyon (K1).”

“Fiziksel koşulların kendilerini zorlaması, evde oda ya da çalışma yeri olmaması, çok kardeşlilik evde ya da dışarıda iş gücüne katılmak zorunda kalma (K6).”

“... Eğitim kalitesi ve imkanların kısıtlı olması, mevsimlik işçilikten dolayı sürekli bölünme eğitimde fırsat eşitliği denen olguyu ortadan kaldırıyor (K9).”

“Akran zorbalığı ve aile içi şiddet en çok karşılaşılan sorunlar (K7).”

“Şiddet görme ve şiddet uygulama en çok karşılan sorun (K3).”

Zorlayıcı Konular

Zorlayıcı konular teması incelendiğinde *mikrosaldırıcılık ifadeleri* (n=6) ve *şiddet* (n=7) psikolojik danışmanların zorlandıklarını ifade ettikleri konular olmuştur. *Ezizlik* (n=2), *cabil* (n=2), *çulsuz* (n=2), *pis* (n=2) söylemlerinin en çok karşılaşılan mikrosaldırıcılık ifadeleri olduğu ifade edilmiştir. Psikolojik danışmanların kullanıldığını gözlemedikleri mikrosaldırıcılık ifadelerinden bazıları şunlardır:

“... Pis kokuyorlar, korkaklar (K12).”

“Hayvan, çulsuz, amele (K9).”

Şiddetle ilgili zorlanılan konularla ilgili ifade edilenlerden bazıları şunlardır:

“Maddi tasarruf sağlamak için kendilerini iş çıkışında eve kapatıyorlar ve bu şekilde kar elde edileceğine inanıyorlar. Bu durum aile içi çatışmalara neden oluyor (K1).”

“... Kendisine ve kardeşine uygulanan şiddeti sorgulayıp, kendini küçümseyen arkadaşlarına şiddet uygulamaya başladığı için gelişen sorunlar var... (K3).”

“... İlgi ihtiyaçları yoğun. Herhangi bir gülümseme karşısında tüm savunmalar iniyor. İletişim zayıf. Oyunlar hep kavgayla bitiyor (K5).”

Hak Savunuculuğu

Hak savunuculuğu teması incelendiğinde psikolojik danışmanların *kamuoyunu bilgilendirme* (n=2), *danışan savunuculuğu* (n=7) ve *toplum işbirliği* (n=2) konularında çalışmaları olduğu görülmüştür. Psikolojik danışmanlar görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“Her fırsatta çevreme medyanın aktardığı yalan yanlış bilgilerin doğrusunu anlatmaya çalışıyorum. Sosyal medyadan da bütünleştirici fotoğraf ve tweetler paylaşıyordum. Maya Vakfı ile çalışmalar yaptık. ... Sosyal yardım kuruluşlarıyla görüşmeler yapıyoruz. ... Düşük profildeki öğrenciler için okurken çalışma fırsatı sunmaya çalışıyoruz. (K2).”

“... Proje kapsamında her hafta bir gün otuz gönüllü rehber öğretmen evleri gezerek, belirlenen beş konu hakkında bilgilendirme çalışmaları yapıyoruz (K10).”

“... Velilerin durumuyla ilgili daha çok sınıf öğretmenleri ve idare ile görüşülerek çözüm yolları aranmaktadır. Ayrıca UNICEF projesi yürüttük. (K12).”

Sonuç olarak psikolojik danışmanların yoksul danışanlarına yönelik sivil toplum kurumları aracılığı ile çalışmalarda bulunmaya çalıştıkları ancak karşılaştıkları yetersizlikler ile çokkültürlü psikolojik danışma bakış açısıyla yerel destek sistemlerini de harekete geçirecek şekilde kapsamlı ve sistematik müdahalelerde bulunmadıkları görülmüştür. Bununla birlikte kişisel sosyal medya hesapları aracılığıyla danışanlarının sesi olmaya çalışan ve makro düzeyde hak savunuculuk çalışmaları olan psikolojik danışmanlar olduğu dikkat çekmiştir.

TARTIŞMA

Bu araştırmada yoksul danışanlarla çalışan okul psikolojik danışmanlarının, yoksulluktan kaynaklanan sorunlara yönelik görüşleri ve ilgili sorunlara yönelik çalışmaları incelenmiştir. Araştırmanın bulgularında yoksul öğrencilerin pandemi sürecinde doğrudan bir destek almadığı, bunun yanı sıra pandemiden bağımsız olarak maddi olanaksızlıklardan dolayı sosyal izolasyon yaşadıkları, ihtiyaçlarını karşılayamadıkları, aile içi şiddete ve akran zorbalığına maruz kaldığı görülmüştür. Yoksul öğrencilerle çalışan psikolojik danışmanların toplum işbirlikleri ile öğrencilere maddi destek, burs olanağı sağlama, yoksul öğrenciler adına hak savunuculuğu yapma çabası içinde oldukları bulunmuştur.

Yoksulluk, çocuk ve ergen danışanları farklı pek çok alanda olumsuz etkilemektedir. Alan yazın incelendiğinde yoksulluk ile düşük akademik başarı (Caner ve Okten, 2013; Dolu, 2020; Engin- Demir, 2009; Tomul ve Çelik, 2009); düşük benlik algısı (Altıok, Ek ve Koruklu, 2010; Conger, Ge, Elder,

Lorenz ve Simons, 1994; Çetinkaya, Nur, Ayvaz, Özdemir ve Kabakçı, 2009; Erşan, Doğan ve Doğan, 2009), düşük sosyal yeterlilik ([Garner, Jones ve Miner, 1994](#)), akran zorbalığına maruz kalma (Pişkin, 2003), akran zorbalığında bulunma (Ergün, 2015), düşük psikolojik sağlamlık (Schoon, Parsons ve Sacker, 2004), yüksek kaygı (Aral ve Başar, 1998; Gürsoy, 2006), yüksek düzeyde kariyer kaygısı (Okutan ve Akbaş, 2019), düşük kariyer gelişim düzeyi (Işıklar ve Bozgeyikli, 2010) ilişkili bulunmuştur. Eğitsel, kişisel-sosyal ve kariyer alanlarında yaşanan bütün bu olumsuz yaşantılar psikolojik danışmanların çalışma alanını oluşturmaktadır.

Psikolojik danışmanların hizmet verdiği eğitsel, kişisel-sosyal ve kariyer alanlarına yönelik çalışmalar anlaşılacağı gibi düşük sosyoekonomik düzeyden bağımsız değildir. Ancak ilgili konularda yapılması planlanan çalışmaların düşük sosyoekonomik düzeye göre planlanması kadar bireysel çalışmaların yanı sıra topluma yönelik çalışmaların da yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda psikolojik danışmanların okullarda var olan eşitsizlik ve yoksul danışmanların karşılaştıkları engeller için mikro ve makro düzeyde çalışmaları önemli görülmektedir (Griffen ve Steen, 2011; Hutchison, 2011). Mikrodan makroya devam edecek çalışmalarda alan yazında tanımlanan altı düzeyde kırk üç yeterlik mevcuttur (ACA Hak Savunuculuğu Yeterlikleri, 2003) Bununla birlikte hak savunuculuğu türleri için Kiselica ve Ramsey (2000) yirmi üç farklı faaliyet türü tanımlamıştır. Faaliyet türleri içinde internetin doğru şekilde kullanımı, kurum müzakereleri, danışmanları hakları için eğitmek, danışan ve kurumlar arasında aracılık yapmak gibi başlıklar bulunmaktadır.

Yoksul danışmanların yaşadıkları sorunlar, yoksulluklarından ayrı olmadığı için psikolojik danışmada kavramlaştırma ve müdahale süreçleri de yoksulluk olgusundan etkilenmektedir. Araştırma bulgularında ortaya çıktığı gibi, yoksulluk psikolojik danışmanların doğrudan çalışmalarına kattıkları bir olgu gibi gözükmemektedir. Bu haliyle yapılan hak savunuculuğu çalışmaları, yoksul öğrencilere yönelik iyi niyetli davranışların ilerisine geçmeden, hak savunuculuğu faaliyetlerinin kapsamlı şekilde ele alınmasını engellemektedir. Psikolojik danışmanların yoksulluğun danışanın yaşamına getirdiği gerçekliği göz ardı etmeleri, kültürün sosyal sınıf ayrımlarına yönelik sürdürdüğü algıyı devam ettirme potansiyeli ile sonuçlanabilir. Bu durum meslek etiği açısından ele alındığında Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği'nin (1995) zarar vermeme ilkesi ile çelişmektedir. Aynı zamanda çalışmaya katılan psikolojik danışmanların çoğunluğunun lisans eğitimleri sırasında çokkültürlü psikolojik danışmaya dair ders almamaları nedeniyle bu konuda bilgi eksiklikleri olduğu düşünülmektedir. Alan yazındaki araştırmalar alınan çokkültürlü psikolojik danışma derslerinin kültürel duyarlılığı arttırdığını göstermektedir (Kağnıcı, 2014). Bununla birlikte çokkültürlü psikolojik danışmanın tanımladığı yeni mesleki roller hakkında bilgi sahibi olmadan yardımda bulunmak isteyen psikolojik danışmanların çalışmaları, alan yazındaki çalışmalarla tutarlıdır. Lehman ve Salovey (1990) psikolojik danışmanların en çok yardıma ihtiyacı olan grupta çalışmak istediklerini araştırma bulgularında ifade etmiştir.

Hak savunuculuğu rolleri ile psikolojik danışmanların aile, okul ve toplum olmak üzere danışanın ekolojik sistemi içerisindeki farklı alanlara katkıda bulunacak çalışmaları, danışmanların içinde buldukları sosyal sistemden destek almalarını kolaylaştıracak koruyucu bir faktör olması yönünden önemlidir. Bununla birlikte danışmanların yoksullukları ile ilgili sorunlarını yardım sürecinde dile getirmediğine dair bulgudan yola çıkarak yoksulluk değişkeninin psikolojik yardım süreci içinde etkin bir şekilde ele alınmadığını varsaymak mümkündür. Psikolojik danışmanların yoksul danışmanlarıyla yapacakları görüşmeleri yapılandırırken danışmanların ifade edemeyişini de göz önüne alarak ilerlemeleri, yoksulluğun danışan için hem bireysel hem de kültürel anlamda ne ifade ettiğinin anlaşılması

bakımından önemli görülmektedir. Bu bulgu vaka kavramlaştırma sırasında çokkültürlü değişkenlerin dikkate alınmasının önemini göstermektedir.

Uzaktan eğitim sürecinde yoksulluktan kaynaklanan sorunlar nedeniyle psikolojik danışma hizmetlerinde yapılan çalışmaların aksamasına ilişkin psikolojik danışmanların görüşleri incelendiğinde, yapılan çalışmalarda eğitim sürecinin aksamamasına yönelik okul tarafından yapılan çalışmalar hakkında bilgi verildiği görülmüştür. Cihaz ya da internet alt yapısı olmadığı için eğitim hakkından mahrum kalan öğrencilerin varlığı bilindiğinden, psikolojik danışmanlar için sosyal adalet ve hak savunuculuğu çalışmalarında, okullarında liderlik görevini üstlenmelerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bulgular incelendiğinde psikolojik danışmanların, danışanlarının eğitim hakkını kullanılabilmesi için alt yapı sağlama çalışmalarında buldukları görülmektedir. Bununla birlikte psikolojik danışmanların kendi çalışmalarını yetersizlikler nedeniyle göz ardı etmesi, danışanlarının ihtiyacı olabilecek psikolojik yardım sürecinden uzak kalmalarına neden olan bir tercih olarak ortaya çıkmıştır. Psikolojik danışmanların, ailelerin ve öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde evde birlikte daha çok zaman geçirmeleri nedeniyle uyum sağlamada zorlanmalarına yönelik görüşleri göz önüne alındığında danışanların, yaşam becerileri konusunda yardımcı olacak psikolojik danışma faaliyetlerinden uzak kalmaları, çokkültürlü psikolojik danışmanın getirdiği yeni mesleki rollere aşına olmama ile ilgili olabileceğinden ilgili çalışmaların yaygınlaşmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Araştırmada dikkat çeken bulgulardan biri de koşulların yetersizliği nedeniyle psikolojik danışma uygulamalarının mümkün olmayacağına dair görüşlerdir. Cihaz yetersizliği ya da internet alt yapısının olmaması gibi nedenlerle uzaktan eğitim sürecinden tamamen kopan öğrencilerin varlığına ilişkin psikolojik danışmanların gözlemleri mevcuttur. Yoksulluğa ilişkin çokkültürlü psikolojik danışma alan yazını incelendiğinde koşulların en uygun hale getirilmesi için yapılacak çalışmaların da mesleki sorumluluklar arasında olduğu bilinmektedir. Kültüre duyarlılığın var olmadığı psikolojik danışma süreçlerinde koşulların yetersiz olması nedeniyle sürecin aksamasının olağan kabul edildiği görülmektedir. Psikolojik danışma hizmetinin devam edebilmesi için psikolojik danışmanların kendilerini çevrimiçi platformlarda hizmet verecek şekilde geliştirmeleri, yetersizlikleri aşmak için gerekli adımlardan biridir. Yapılacak çevrimiçi çalışmalar için cihaz ve internet alt yapısının gerekliliğine ilişkin yerel destek hizmetlerinin harekete geçirilmesi ve gerekli danışanlar için işbirliğinin sağlanması ile eksikliklerin tamamlanması, hak savunuculuğu çalışmalarının önemli bir yönü olarak ortaya çıkmaktadır.

Sosyal adalet çalışmalarına ilişkin bulgular incelendiğinde psikolojik danışmanların liderlik rollerinden ziyade okul yönetimi ve farklı sivil toplum kurumları aracılığıyla yapılan çalışmaların parçası olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan çokkültürlü psikolojik danışma, psikolojik danışmanların değişim ajanı olarak kendilerinin liderlik rollerinin olduğunu vurgulamaktadır (Atkinson, Thompson ve Grant, 1993). Çokkültürlü psikolojik danışmaya ilişkin farkındalık ve bilgi birikimi ile psikolojik danışmanların amaçlı ve kapsamlı müdahaleler planlayarak liderlik rollerini daha etkin kullanabilecekleri düşünülmektedir.

Psikolojik danışmanların karşılaştıkları mikrosaldırğanlık ifadelerindeki bulgulardan yola çıkarak, söylenen ifadelerin sadece sözel şiddet ya da akran zorbalığı etiketi altında değerlendirilmesi riski gözükmemektedir. Mikrosaldırğanlık, çokkültürlülük kapsamında ele alınan konulardan olduğundan karşılaşılan söylemleri farklı etiketlerde açıklamak ve müdahale etmek, kültürel süreçleri dışarıda bırakacağı için oluşturulan yapay bir alanda çözüm üretmeye çalışmakla sonuçlanabilir. Karşılaşılan

mikrosaldırıcılık ifadelerinin etkileri, yıl boyunca gerçekleştirilecek bütün psikolojik danışma hizmetleri içerisinde dahil edildiğinde değişimin sürekli ve etkili olmasının önü açılabilir. Örneğin yoksul öğrencilere yönelik söylenen “cahil, çulsuz, ezik” gibi ifadelerin kullanılmaması hedefleniyorsa, yıllık çalışma planı içerisinde iletişim becerileri, akran zorbalığı, empati, fırsat eşitliği, toplumsal duyarlılık gibi farklı konularda öğretmen, öğrenci ve veli düzeyinde gerçekleştirilecek çok yönlü çalışmalarla kapsamlı müdahaleler planlanabilir. Bununla birlikte söylemlere maruz kalan danışanlarla yapılacak bireysel görüşmelerde ilgili söylemlerden danışanın nasıl etkilendiği, maruz kaldığında kendisiyle benzer kültürel öğelere sahip danışanların benzer tepkiler verip vermediğinin anlaşılması ile gösterilen duygusal, düşünsel ve davranışsal tepkilerin kültürel/bireysel özelliklerden hangisinden kaynaklandığının anlaşılması ve oluşturulacak müdahale planında bu etkilerin göz önüne alınması önemli görülmektedir. Diğer yandan görüşmeler sırasında danışanla iletişim kurarken psikolojik danışmanın söylemlere karşı kendi bakış açısını fark etmesi, söylemlerinin kendi yaşamındaki varlığı ve söylemlere katılıp katılmaması, danışanla farklı sosyal sınıflardan olmalarının terapötik ittifakı nasıl etkilediği konusunda da süreci izlemek var olan psikolojik danışma süreçlerine ek olarak dikkat edilmesi konulardan görülmektedir.

Psikolojik danışmanlar, lisans eğitimleri sırasında ve mesleki gelişim süreçleri içerisinde farklılıklara duyarlılık kazanma konusunu bilimsel temelleriyle değerlendirme fırsatı bulmuş bir meslek grubudur. Var olan duyarlılıklarını kültürel konularda da arttırmaları ve elde ettikleri kazanımları toplumun geri kalanıyla paylaşma, adaletsizliklere eleştirel bir bakış ile yaklaşabilme, çeşitli sözleşme, yönetmelik ve kanunlarda “hak” olarak yer alan ifadelerin günlük yaşamda nasıl uygulandığı ya da uygulanmadığı konusunda iyi bir gözlemci olma ve karşılaştığı engel ya da güçlüklerle yönelik işbirliği yapabilecekleri kurum ve kuruluşlarla çalışmaları ile mesleki sorumluluklarını yerine getirme konusunda istekli ve gönüllü olmaları önemli görülmektedir. Çokkültürlülük yaşamın her alanını kapsayan bir kavram olduğundan, psikolojik danışmanların çokkültürlülüğü göz ardı etmesi ile danışanlara farklı boyut ve miktarlarda zarar verme potansiyelinin oluşması söz konusu olmaktadır.

Son olarak yoksulluğun etkileri süregelen travma bağlamında ele alınarak yaşam döngüsü bir piramit olarak düşünüldüğünde özellikle çocukluk çağında maruz kalınan yoksulluğun: nörolojik gelişim geriliği, sosyal duygusal bilişsel gelişim sorunları, riskli davranışlar geliştirme, engellilik ve sağlık sorunları, erken ölüm sürecine yol açabileceği (Woerden, 2018) bilinmektedir. Bununla birlikte sosyal sınıf ayrımlarına dair karşılaştırmaların başka bir sosyal sınıfa tanık olmayla başlaması (Liu, 2001) göz önüne alındığında okullar, çocuklar için farklılıkların ilk kez görülmeye başlandığı sosyal çevreler olma potansiyelini oluşturmaktadır. Çocukların içinde buldukları psikososyal gelişim dönemlerindeki hayatı anlamlandırma süreçlerine ek olarak sosyal sınıf farklılıklarına dair sorularının oluşması da anlamlandırılması gereken görevlerden biri haline gelebilir. Maruz kalınan mikrosaldırıcılık ifadeleri ile çocuklar için anlamlandırma süreci, kültürel travmaya neden olabilir. Süregelen travma bağlamında, travmanın yaşamın kontrolünün kaybedilmesine neden olan tarafı ile yoksulluk birlikte ele alındığında ev içinde yoksulluktan kaynaklanan fiziksel ihtiyaçların, güvenlik ve ait olma ihtiyaçlarının karşılanamaması okullarda ilgili ihtiyaçların karşılanmasına yönelik yapılacak çalışmaların önemini arttırmaktadır. Yoksulluğun etkileri göz önüne alınarak oluşturulacak okul kültürü çalışmaları ile yoksulluğun yarattığı olumsuz etkilerin azaltılması, danışanların maruz kaldıklarını anlamlandırma süreci açısından önemlidir. Psikolojik danışmanların bu süreç içerisinde liderlik rollerinin önemi ve gerekliliği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- ACA Hak Savunuculuğu Yeterlikleri (2003). <https://www.counseling.org/> adresinden erişilmiştir.
- Altıok, H. Ö., Nurcan, E. K., Koruklu, N. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Benlik Saygı Düzeyi ile İlişkili Bazı Değişkenlerin İncelenmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 99-120.
- Amerikan Psikolojik Danışmanlar Derneği (2014).<https://www.counseling.org/knowledge-center/ethics#2014code> adresinden erişildi.
- Aral, N., Başar, F. (1998). Çocukların Kaygı Düzeylerinin Yaş, Cinsiyet, Sosyo- Ekonomik Düzey ve Ailenin Parçalanma Durumuna Göre İncelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 22(110).
- Atkinson, D., Thompson, C., Grant, S. (1993). A Three-Dimensional Model for Counseling Racial/Ethnic Minorities. *The Counseling Psychologist*, 21(2), 257-277
- Caner, A., Okten, C. (2013). Higher Education in Turkey: Subsidizing The Rich or The Poor?, *Economics of Education Review*, 35, 75-92.
- Conger, R. D., Ge, X., Elder, G. H., Jr., Lorenz, F. O., Simons, R. L. (1994). Economic Stress, Coercive Family Process, and Developmental Problems in Adolescents. *Child Development*, 65(2), 541-561.
- Creswell, J.W., Plano-Clark, V.L. (2018). *Karma Yöntem Araştırma Tasarımı ve Yürütülmesi*. (Y. Dede ve S.B. Demir Çev. Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çetinkaya, S., Nur, N., Ayvaz, A., Özdemir, D., Kavakçı, Ö. (2009). Sosyoekonomik Durumu Farklı Üç İlköğretim Okulu Öğrencilerinde Akran Zorbalığının Depresyon ve Benlik Saygısı Düzeyiyle İlişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 10(2), 151.
- Dereboy, Ç., Şenel, H., Öztürk, C. Ş., Şakiroğlu, M., Eskin, M. (2017). Psikoterapi: Ruh Sağlığı Hizmetlerinin Üç Maymunu mu? *Nöropsikiyatri Arşivi*, 54 (4), 301-306.
- Dolu, A. (2020). Sosyoekonomik Faktörlerin Eğitim Performansı Üzerine Etkisi: Pısa 2015 Türkiye Örneği. *Yönetim ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 41-58.
- Engin-Demir, C. (2009). Factors Influencing The Academic Achievement of The Turkish Urban Poor. *International Journal of Educational Development*, 29, 17-29
- Ergün, N. (2015). *Erken Ergenlerde Okul, Aile ve Demografik Değişkenlere Göre Akran Zorbalığının İncelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Erkul, A., Koca, M. (2016). Yoksul Yardımlarını Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma Bağlamında Yeniden Düşünmek. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBLAD)*, 6(3), 615- 628.
- Erol, N., Kılıç, C., Ulusoy, M., Keçeci, M., Şimşek, Z. (1998). Türkiye Ruh Sağlığı Profili Araştırması, Ana Rapor. *Ankara: TC Sağlık Bakanlığı*, 92.
- Erşan, E. E., Doğan, O., Doğan, S. (2009). Beden Eğitimi ve Antrenörlük Bölümü Öğrencilerinde Benlik Saygısı Düzeyi ve Bazı Sosyodemografik Özelliklerle İlişkisi. *KlinikPsikiyatri Dergisi*, 12(1).

- Foss, L. L., Generali, M. M., Kress, V. E. (2011). Counseling People Living in Poverty: The CARE Model. *The Journal of Humanistic Counseling*, 50, 161-171.
- Garner, P. W., Jones, D. C., Miner, J. L. (1994). Social Competence Among Low-Income Preschoolers: Emotion Socialization Practices and Social Cognitive Correlates. *Child development*, 65(2), 622-637.
- Griffin, D., Steen, S. (2011). A Social Justice Approach to School Counseling. *Journal for Social Action in Counseling and Psychology*, 3, 74-85.
- Gürsoy, F. (2006). Farklı Sosyo-Ekonomik Düzeydeki Ergenlerin Benlik Tasarım Düzeyleri ile Kaygı Düzeylerinin İncelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 183-190.
- Hutchison, B. (2011). The Influence of Perceived Poverty and Academic Achievement on School Counselor Conceptualization. *Equity and Excellence in Education*, 44, 203-220.
- Isıklar, A., Bozgeyikli, H. (2010). İlköğretim Öğrencilerinin Kariyer Gelişimlerinin Demografik Faktörler Açısından İncelenmesi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (19), 10-29.
- Kağnıcı, D. Y. (2014). Reflections of a Multicultural Counseling Course: A Qualitative Study with Counseling Students and Counselors. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 14(1), 53-62.
- Kağnıcı, D. Y. (2019). *Kültür ve Psikolojik Danışma*. Ankara : Pegem Akademi.
- Kiselica, M.S., Ramsey, M.L. (2000). Multicultural Counselor Education: Historical Perspectives and Future Direction. *The Handbook of Counseling* (sf. 443-452). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lee, C. C.. (2007). *Counseling for Social Justice*. American Counseling Association.
- Lewis, J., Bradley, L.J. (2000). *Advocacy in counseling*. Greensboro: Caps Publication.
- Liu, W., Watt, S. (2012). Counseling and the Culture of Economic Disadvantage. C. Lee içinde, *Multicultural Issues in Counseling New Approaches to Diversity* (s. 259- 274). United States of America: American Counseling Association.
- Okutan, E., Akbaş, M.G. (2019). 15-24 Yaş arası Öğrencilerin Kariyer Kaygılarını İncelemeye Yönelik Literatür Araştırması. *Siyaset, Ekonomi ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, (1), 33-41.
- Psikolojik Danışma ve Rehberlik Alanında Çalışanlar İçin Etik Kurallar (1995). https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/44163/mod_resource/content/0/PDR%20Etik.pdf adresinden erişildi.
- Sarı, R., (2001) Gelir Dağılımı, Yoksulluk ve İstihdam. Düzce İl Gelişme Planı, Düzce.
- Schoon, I., Parsons, S. ve Sacker, A. (2004). Socioeconomic Adversity, Educational Resilience, and Subsequent Levels of Adult Adaptation. *Journal of Adolescent Research*, 19(4), 383-404.
- Smith, L. (2013). Counseling and Poverty. D. Sue, D. Sue.(Eds) *Counseling culturally diverse. Theory and practice* içinde. John New Jersey: Wiley & Sons.
- Stanard, R., Sandhu, D., Painter, L. (2000). Assessment of Spirituality in Counseling. *Journal of Counseling & Development*, 78(2), 204-210.

- Sue, D. W., Sue, D., Neville, H. A., Smith, L. (2019). *Counseling the Culturally Diverse: Theory and Practice*. John Wiley & Sons
- UNDP (2020). https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/2020-Multidimensional-Poverty-Index-MPI.html adresinden erişildi.
- Pişkin, M. (2003). *Okullarımızda Yaygın Bir Sorun: Akran Zorbalığı*. VII. Ulusal PDR Kongresi, Malatya.
- Tomul, E., Celik, K. (2009). The Relationship Between The Students' Academics Achievement and Their Socioeconomic Level: Cross Regional Comparison, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 1, 1199–1204
- Topkaya, N., Kağnıcı, D.Y. (2012). Psikolojik Yardım Alma Niyeti: Bir Model Testi. *Türk Psikoloji Dergisi*. 27(69), 101- 117.
- TÜİK (2020). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013 adresinden erişildi.
- Williams, J. M., Bryan, J., Morrison, S., Scott, T. R. (2017). Protective Factors and Processes Contributing to The Academic Success of Students Living in Poverty: Implications For Counselors. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 45(3), 183-200.
- Woerden, H. (2018). *Adverse Childhood Experiences, Resilience and Trauma Informed Care: A Public Health Approach to Understanding and Responding to Adversity*. Annual Report of the Director of Public Health.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yusufoğlu, Ö., Kızmaz, Z. (2015). Parçalanmış Yoksul Ailelerin Geçinme Stratejileri: *Elazığ Örneği*. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. 2(2), 1-18.

Demokritos'tan Rorty'e: Bir Toplumsal Yaşam Felsefesi Olarak Politik Pragmatizmi Yeniden Düşünmek

Muhammet Barkım Canlıoğlu ¹

1.KAVRAMSAL TARİHSEL VE İLKESEL ÇERÇEVE

Her felsefi ekolün olduğu gibi faydacılığın da ortaya çıkışında temel aldığı kavramlar, bu kavramları geliştirdiği tarihsel süreçler ve bu süreçler sonucunda edindiği ilkeler bulunmaktadır. Kimi görüşlerce faydacı kavramlar kamu yönetimi için dar bulunmuş, (Özer, 2018: 280) kimi görüşlerce faydacı ilkeler toplum sözleşmesinin kurgusallığını ortaya çıkarıp onun yerine somut bir zemin oluşturmuş (Kymlicka, 2002: 14) kimi görüşlerce faydacılığın tarihi modernizmin tarihiyle paralellik kurmuştur. Tüm bu görüş farklılıkları ve fikir çatışmaları faydacılığın kavramlarını, tarihini ve ilkelerini ayrı ayrı incelemeyi gerektirmektedir.

1.1KAVRAMLAR: HAZDAN HAKİKATE

Faydacılık özündeki fayda kavramından kişisel düzeydeki haz kavramına bireyle özdeşleştirdiği atom kavramından pratiği önelediği deneyim kavramına pek çok kavram içermektedir. Kavramlardaki mentalite benzerliği utilitarianizm ile pragmatizm faydacılıklarının aynı anlamdaymış gibi kullanılmasına bile neden olmuştur. (Türer ve Aydın, 2019: 121) Ruh mutluluğunu esas alan eudaimonizm, beden mutluluğunu esas alan hedonizm, en çok sayıda kişinin en çok mutluluğunu esas alan utilitarianizm ve eylemin sonuç verirliliğinin yarattığı tatmine odaklı pragmatizm faydacılığın ve mutluluğun çeşitli kavramlarla farklı boyutlardaki arayıcısı olmuşlardır.

Antik Yunandaki faydacılık kavramı eudaimonizmden türediğinden ve eudaimonizmin babası da Demokritos sayıldığından (Akarsu 1970: 13) siyasi dünyadaki bilinen ilk faydacı olarak Demokritos'u düşünebiliriz. Kendisine incir ihbarcılar tarafından açılan servetini çılınca israf ederek harcamasını konu edinen davada pragmatist bir duruş sergilediği düşündüğümüz Demokritos'un antik dünyanın ilk faydacılığı sergilediği, temel yaklaşımlarını da Leukippos'tan öğrenip geliştirdiği atomist felsefesi üzerinden savunduğu görülmektedir. Varlıkların atomdan oluştuğu bu atomların belli prensiplerle hareket ettiği atomla özdeşleştirdiği insanın da erdemli bir mutluluk hedefi doğrultusunda hareket etmesi gerektiğini belirten Demokritos faydacı ahlaka bir temel oluşturarak (Turhan 2015: 249) maddeci halkçı eşitlikçi bir mutlulukçuluk anlayışını ortaya koymuştur. Ondanders alan Protagoras "insan herşeyin ölçüsüdür" görüşüyle hümanist görebeci öğeler sunarken (Özlem, 2014: 24) hazcılığın

¹ Muhammet Barkım Canlıoğlu, Phd (c), Kırıkkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü barkimhp@hotmail.com (Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi) (Söz konusu bu makale M.B.Canlıoğlu'nun "Siyasal Faydacılık: Tarihsel Gelişimi ve Çözümlemesi" isimli Yüksek Lisans tezi ile üzerinde çalışmakta olduğu "Fenomenolojik, Postmodern ve Pragmatist değerler üçgeninde eklektik siyaset teorisi" isimli doktora tez çalışması taslağının gündemdeki olaylar ve güncel eleştiriler doğrultusunda birlikte özetlenmesi niteliğindedir.)

kurucusu Aristippos ise anlık hazların yoğunluğunu öne çıkaran daha içgüdüsel bir hazcılık anlayışı oluşturmuştur. Bu düşünürlerin takipçisi olan Epikür atomların düşme hareketine sapma yani clinamen kavramını katarak bireysel hür iradeyi atomist eudaimonist öğretiyeye katmıştır. (Canlıoğlu 2015: 74) Böylece onu daha basitleştirerek sadeleştirmiştir. Leukippos, Demokritos, Protagoras Aristippos ve Epikür'ün antik Yunanda geliştirdiği eudaimonist öğretileri en radikal ve sanatsal şekilde savunusunu ise Antik Roma'daki şair şövalye Titus Lucretius Carus "De Rerum Natura" isimli eseriyle yapmıştır. (Demir, 2004: 4)

Asırlar sonra Britanya'da Hobbes'un, Locke'un ve Hume'un antik Yunanın yok sayılmış eserlerine ilgi göstermesi sonrasında düşünsel hava değişmiştir. İngiliz Kitle Faydacılığı olarak tanımlayabileceğimiz Utiliteryen Okulu Kuran Bentham hazzı ve acıyı matematiksel birimlerle ifade edecek "util" isimli son derecede somut bir kavrama indirgemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda hedonistic calculus kavramını ortaya atmıştır. Sadık takipçisi James Mill bu düşünceleri felsefi radikaller isimli grubuyla destekleyerek İngiltere'de oy verme hakkını genişletilmesini sağlamıştır. Oğlu John Stuart Mill de Bentham'ın ve babasının görüşlerini revize edip ona daha hümanist daha entelektüel ve daha asil öğeler katmıştır. Bentham'ın katı hukukçuluğu James Mill'in siyasal reformist faydacılıklarının ardından John Stuart Mill "Tatmin olmuş bir domuz olmaktansa, tatmin olmamış bir Sokrat olmayı tercih ederim" diyerek faydacılığın salt tatmine değil devamlı yeni arayışlar peşinde koşan bir yönünün de olduğunu vurgulamıştır. (Uzelli, 2019: 24, 70)

Antik Yunandan Viktoryen İngiltere'ye çeşitli dönüşümler yaşayan faydacı kavramlar Amerikan Pragmatizminin kurucuları elinde sembiyotik, psikolojik ve eğitimsel tarzda yeniden ele alınıp yeniden değerlendirilmiştir. Peirce berrak düşünce ve kesinlik kavramlarına, William James insan düşünce yapılarının farklılıkları üzerinden katı zihinlilik ve esnek zihinlilik kavramlarına, Dewey ise dinamik bir dünyada öğrenmenin de dinamik olması gerektiğinden hareketle yaşayarak öğrenme kavramına odaklanmıştır. Farklı zaman ve mekânda çıkan ortaya çıkan bu kavramların şematik analizini aşağıda görebiliriz:

Faydacılığın Temel Kavramlarının ilk Ortaya çıktığı yerler	Antik Yunan	Viktoryen İngiltere	ABD
Haz, erdem, atom, Ruh dinginliği →	Eudaimonist/Hedonist Okullarda ilk kez irdelendi ✓	(Antik Yunandakilerin Demokratik yorumu) →	(İngiliz ekolündeki yorumun genişlemesi)
Eşit oy hakkı herkesin bir oy sayılması en yüksek sayıda kişinin faydası →	Kölelerin dışlanması kadınların ikincil statüsü gibi nedenlerle eşitlik Antik Yunanda yoktu. →	İlk kez İngiltere'de Bentham ve takipçileri sayesinde gündeme gelmiştir. ✓	Demokratik süreçler eşliğinde üzerinde uzlaşılmış ortak ve işlevsel bir hakikate varış şeklinde oluştu.

Fayda kavramının insanın gerçekliği algılaması doğruluk kavramı üzerine yansımaları →	Antik Yunan'da temel değerler erdem-haz çekişmesi yaşadı →	Britanya'da hazzın hesaplanabilirliği tartışıldı →	Faydalı kavramı net sonuç veren işe yarayan üzerinden açığa kavuşturuldu √

Tablo 1: Faydacılığın Temel Kavramlarının İlk Ortaya Çıktığı Yerler

1.2 TARİH: ANTİK YUNANDAN GÜNÜMÜZE

Faydacılık Antik Yunan, Viktoryen İngiltere ve ABD'nin kuruluş dönemi olmak üzere pek çok farklı tarihsel periyotta gelişme imkânı bulmuştur. Faydacılığın tarihinde Antik Yunan İngiliz ve Amerikan düşünce dünyaları mekân olarak, çeşitli değişim dönüşüm ve reform yılları zaman olarak, çok çeşitli ekollerden çeşitli düşünürler de insan olarak önemli katkılar yapmıştır. Kimileri bu okulu Aristippos ve Epikür'e kadar götürmüştür (Güriz 1963: 14) ve hatta bu ikisinin düşünsel yönden öncüsü ve yaptığı incir ihbarcılara karşı savunusu ile pragmatist duruş sergilemesi açısından Demokritos'a dek derine giden bir faydacılık tarihi vardır.

Faydacılık değişim sancısının çekildiği yenilik için gerekli atılımın muhtaç olduğu enerjisi sunan dinamik bir öğreti olarak farklı dönemlere farklı imzalar atmıştır. Antik Yunandaki klasik dar dogmatik demokrasi anlayışını insanı insanın mutluluğu mutlu ve erdemli yaşamının olanağı ve bu perspektifler üzerinden insanların eşitliği söylemleri ile aşmaya çalışan faydacılık, Viktoryen İngiltere'de sanayi devriminin yarattığı toplumsal çalkalanmalara, bu çalkalanmaları gelişigüzel şekilde durdurmak için konulan orantısız derecede ağır ceza yasalarına dur demek için çabalayıp (Yıldız, 2016: 428) oy verme hakkını genişleterek demokrasinin tabanını sağlamlaştırmış ve çeşitli hukuki siyasal felsefi reformlar yapmıştır. ABD'de ise İngiltere'den daha bireyci ve sonuca odaklı bir faydacılık biçimi benimsenirken Peirce, James ve Dewey üçlüsü pragmatizmi ABD'nin milli felsefesi ve temel ulusal perspektifi haline getirmiştir. (Bakır, 2010: 51)

Popülerleşen yaygınlaşan şöhretlenen her kişi, her kavram ya da her öğretinin olduğu gibi pragmatizmin de yozlaşmış gerilediği dönemler görülmüş, bunun sebebi öğretinin kendi niteliklerinden ziyade onu hor ve hoyratça kullanan kimi siyasilerin entelektüellerin ve bazı entelektüellerin menfaatçi yaklaşımları olmuştur. SSCB'nin sosyalist barışçı söylemlerini Prag işgalleriyle gölgelemesi, ABD'nin demokrasiyi dünya jandarmalığına savunarak tepeden inmece şekilde kendince savunması gibi çeşitli yanlışlar pragmatik eylemler olarak nitelenmişse de ne yapanlar, ne de etkilenenler açısından fayda sağlamadığı düşünüldüğünde bahsettiğimiz faydacı ekole hizmet etmedikleri açıktır. Bu doğrultuda faydacılığı yeni ve yenilikçi bir devlet kurmak için kullanan Mustafa Kemal Atatürk'ün, darbelerle sarsılan bir demokrasiyi ayakta tutmak için kırılğan siyasal konjonktürlerde dinamik tavırlar alan Süleyman Demirel'in ve farklı partiler altında aynı ilkeleri savunarak faydacılığın oportünizm olmadığını ispatlayan Turan Güneş'in pragmatist siyasetlerini de hatırlamakta kanımızca fayda vardır.

Canlıoğlu, Muhammet Barkım; Demokritos'tan Rorty'e: Bir Toplumsal Yaşam Felsefesi Olarak Politik Pragmatizmi Yeniden Düşünmek

Antik Yunan'dan İngiltere'ye ABD'den Türkiye'ye çeşitli şekiller alan faydacılığı en güncel halini veren Rorty ise onu postmodern burjuva liberalizmi üzerinden okuyarak tüm söz dağarcıklarının olumsuzluğu ile yüzleşmiş bir liberal ironistin düşünce yapısı üzerinden her söyleme saygılı ama zulme karşı tüm dünya insanlarıyla dayanışma yapmaya hazır bir faydacı portresi çizmiştir. (Türkmen, 2020: 8) Rorty'nin liberal pragmatizmine alternatif olarak sosyal demokrat bir Pragmatist olan Tony Judt da farklı üslupla benzer bir davayı savunmuştur. İsrail'in Filistindeki olumsuz tavrını bir Yahudi olarak eleştirmiştir. Ortaya çıktığı ilk günden çağımıza, faydacılığın menfaate değil sağduyuya dayalı bir yaklaşım olduğu tüm bu örneklerde görülmektedir. Dolayısıyla faydacılık düşünsel ekollerinin üstlendikleri misyonlar üzerinden şöyle sınıflandırılabilir:

Faydacılığın Düşünsel Tarihindeki Ekoller, Dönemleri Ve Taşıdıkları Özellikleri	Antik Yunan Ve Roma Dönemleri	Britanya Ekolü	Amerikan Faydacılığı	Güncel Faydacılık Ve Türkiye'de Faydacılık
<i>Başlangıç Temel kavramların ve esas perspektifin kurulması -></i>	<i>Demokritostan itibaren insana odaklanma Sofizm ilk aydınlanma, hümanist görececilik uzlaşmacı fikirler, empati felsefesi faydacılık -></i>	<i>(Antik Yunan mirasının süirmesi) -></i>	(İngiliz Yararcılığına Araçsal Katkılar)->	Kamplaşmaksızın siyaset yapma çabası
Gelişme: Uygulamalar ve reformlar ->	(Antik Yunan'da bu tarz uygulamalara imkan kalmıştır.->	Yasa reformları İdam cezasının Azaltılması Britanya: Viktorya döneminin çeşitli çalkantılarına yönelik reformist arayışlar, idamın azaltılması ->	(Amerikan Faydacılığı büyük dönüşümler yerine kademeli değişime yönelmiştir.)	Uluslararası kamuoyu ve ulusal hassasiyetlerin aynı Potada eritilmesi
Sonuç: Aktif siyasette faydacı uygulamalar ve anayasal kurumlar ->	Antik Yunan'da bu tarz Uygulamalara imkan yoktu.	Britanyada anayasal düzeyde olmasa da ceza yasaları düzeyinde kısmi uygulamalar oldu.	Süper güce dönüşen ABD'nin milli felsefe arayışı ve yaşam felsefesi olarak pragmatizmi seçişi (mutluluğu arama hakkı anayasada)	Daha çok istişare yönetim yerel yönetimlerin güçlenmesi ekonomik liberalizasyon
Uygulamalar:				

Güncel faydacılık ve Türkiye'deki faydacılar	Faydacılığın temel kavramları oluşturuldu.	İlk faydacı reformlar gerçekleştirildi.	Faydacılık bir model olarak dünyaya sunuldu.	Atatürkün dogma karşıtlığı, Turan Güneşin partiler üstü siyaseti Süleyman Demirelin Siyasal Çizgi değişimleri

Tablo 2: Faydacılığın Düşünsel Tarihindeki Ekoller, Dönemleri ve Taşıdıkları Özellikleri (Pragmatizmin Başlangıcı, Gelişmesi, Sonuçları ve Uygulamalarını Gösteren Tablo)

1.3 İLKELER: OYDA EŞİTLİK FİKİRDE ÇEŞİTLİLİK

Kimi otoriteler, “Genel olarak faydacılığın ilkeleri ve bu ilkelerin açıklandığı yazılara bakıldığında eşitlik ve adalete dair bir ayırım ve zel bir yaklaşım göze çarpmamaktadır” demektedir. (Torun, 2020: 320) Kimi otoriteler de, İngiliz faydacılığının kurucusu Bentham’ın ülkesinin faydasına olan ve halkının mutluluğuna hizmet eden politikalara dair düşüncesini örnek göstererek hangi şeylerin doğru ve iyi olduğuna inandığının da sorulması gerektiğini belirtmiştir.² (Magee 2004: 184) Bu doğrultuda faydacılığın geneline hakim olan faydadaki ortaklık teması ile adaleti sağlayıp eylemdeki farklılıkla da fikrinsel çeşitliği aynı potada eritmeye çalıştığı görülmektedir.

Faydacılık geliştirdiği kavramların ve sağladığı ilerlediği gelişmelerin ardından ötekisizlik (herkes bir ve eşit sayılacak) zulümsüzlük (zulme karşı Rortyci dayanışma) ve aşırılıksız (Demokritos’un vurguladığı ölçülülük) gibi ilkeler edinmiştir. Faydacı ilkeler çeşitli yorum farklarıyla da olsa etkin olduğu ülkelerde korunmuştur Magee’nin belirttiği üzere, İngiltere çoğunluk yararına ve daha refahçı utilitarizm ilkeleri ile Amerika’nın bireyci ve rekabetçi pragmatizminin ilkeleri başa baş yarışmıştır. (Magee 2004 184) Antik Yunan’da her insanın hazzı araması, hazza yönelmenin ve acıdan kaçışın doğal oluşu gibi temalar üzerinden gelişen eudaimonist ve hedonist akımlardan ilki olan eudaimonist mutçuluk akımı erdemli bir şekilde mutlu olma düşüncesini önceki felsefi akımların birikimlerine bilimsel ve ilkesel değerler katarak geniş bir felsefe alanı oluşturmuştur. Hedonist akım ise insani iç güdüsel hazzın niteliklerine odaklanarak daha dar bir alanda daha derin tespitlerde bulunmuştur.

Demokritos atomculuk bilimsellik neden sonuç ilişkisi boş inançların gülünçlüğü toplumsal barışın gerekliliği insanların oluşturduğu kurumların zaman içerisinde ihtiyaçtan oluşması köleler de dahil olmak üzere tüm insanlara iyi davranılması gibi belli argümanlar üzerinden ahlaki yönü bulunan ama tüm insanların ortak yaşama saikinin de mutlu olma ereği olduğu gerçeğinden de sapmayan bir teori ortaya koyarak Protagoras’ın hümanist ve relativist sofizmine kapıyı aralamıştır. Devamında Protagoras, Demokritos’tan aldığı derslerin de etkisiyle felsefedeki insana odaklanma sürecini “metros antropos panton” yani “insan herşeyin ölçüsüdür” sözünde somutlaşan homo mensura yani insan ölçütülük yaklaşımı ile geliştirmiştir. Aristippos bu insana odaklanma sürecini insanın temel güdülerine inerek derinleştirirken Epiküros hazzın sadelik, huzur, karmaşadan soyutlanma boyutlarına değinen bahçe okulunda mütevazı bir felsefe geliştirmiştir. Ve nihayet bu felsefe epik ve anıtsal nitelikli devasa bir şiir şaheseri olan “de rerum natura” isimli eseri ile Lucretius’un elinde asırlar sonrasına taşınmıştır.

Britanya'da en çok sayıda kişinin en yüksek faydası hazzın hesaplanabilir olduğu düşüncesi ile gelişecek utilitarianizm okulu ise kurulma öncesi zeminini Hobbes'un kaosa ve karmaşaya karşı insan güvenliğine odaklanan mutlak monarşik çalışmalarına Locke'un liberalizmin kurucu ilkelerini sunduğu hukuksal anayasal yaklaşımına ve Hume'un aklın tutkuların kölesi olduğu yönündeki rasyonalizme eleştirel yönelen çalışmalarına borçlu olmuştur. Bu zeminin üzerinde ve antik Yunandaki hazcı mutlulukçu çizginin izinde okumalar yapan Bentham hukukun temeli olacak bir ilke olarak maksimum sayıda kişinin en yüksek faydasına yönelik yasama reformlarının yapılmasına taraftar olmuş ve takipçisi James Mill de ona parlamentoda kurduğu felsefi radikaller grubu ile siyasal destek vermiştir. James Mill'in oğlu John Stuart Mill de babasının ve Bentham'ın faydacılığına çeşitlilikçi eşitlikçi ahlaki ve eleştirel öğeler katarak faydacılığa denge unsurları eklemiştir.

ABD'de Sonuç verenin iyi iyinin doğru olduğu düşüncesi netice üzerinden doğrunun kabul görmesi bir eylem faydacılığı şeklinde pragmatizmin kurucu babaları Peirce, James ve Dewey'in elinde ortaya çıkarken Dewey'i ülkemize davet eden TC kurucusu Atatürk'ün prape pozitivist pragmatizmi Güneş'in halkçı pragmatizmi Demirel'in Dinamik Pragmatizmi ile bir asıra yakın zamandır sürdürülerek günümüze kadar gelmiştir. Dolayısıyla faydacılığın farklı yorumlara açık olmakla birlikte temel ilkelerinin insanda hazzı kitlede faydaya eylemde sonuca yönelik tavır alma olduğu düşünülebilir. Siyasal faydacılık bir toplumsal yaşam felsefesi olarak dinamizmini ve değişkenliğini bu özelliğinden almıştır.

2. FAYDACI EKOLLER: KURUCULAR VE TAKİPÇİLERİ

Faydacılığın tarihinde Antik Yunan'ın Eudaimonist, hedonist okullarından başlayarak utilitaryen İngiliz okuluyla gelişen ve Amerikan pragmatizmiyle son halini bulan ekoller bulunmaktadır. Çin'de mohizm gibi bilinen doğu merkezli faydacı okullar olsa da çalışmamızda faydacılığın gelişim çizgisi içerisinde etkin rol alan eudaimonist utilitaryen ve pragmatist ekoller incelenecektir.

2.1 EUDAİMONİST EKOL: MUTLULUKÇULAR VE HAZCILAR

Erdemli bir mutluluk, huzurlu bir yaşam, dingin bir ruh hali gibi hedefler ortaya koyan faydacılık yaklaşımı olan eudaimonist yaklaşımı Epikür ve Lucretius'un elinde geliştirilmiştir. Daha sonra bu yaklaşım Protagoras'la görececi sofist Aristippos ile hazcı hedonist kollara ayrılmıştır. Macit Gökberk'in "çok temiz ve soylu" olarak nitelendirdiği mutçuluk isimli öğretisi ile Demokritos erdemli bir mutluluğa, soylu bir hazzı, halkçı ve eşitlikçi bir söyleme ortamı hazırlamış kendisinden sonra gelen epiküryen lukresyen düşüncelere öncü olmuştur.

Leukippos, atomcu evren tahayyülünü ortaya koyan ilk düşünür olarak bilinirken, öğrencisi olan Demokritos atomcu dünya görüşünü eudaimonist öğretisi ile genişletip erdemli mutluluğu aramıştır. Seyahatlerle farklı kültürlerle karşılaşarak Antik Yunan kültürünü diğer kültürlerle harmanalarayarak insanlığın geneline hitap edebilecek bir öğretisi ortaya koyan Demokritos bu geniş vizyonundan ötürü çeşitli sorunlar yaşayıp dışlanma riskiyle karşılaşmışsa da olumlu üslubu ve makul yaklaşımı ile zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Sokrates'in kendisini idama götüren, Platon'un radikal unsurlar barındıran ve Aristoteles'in kategoriler üzerinden ilerleyen felsefesinin aksine esnek ve

insani bir felsefe sunmuştur. Protagoras Demokritostan öğrendiklerine görecek hümanist öğeler katıp homo mensurayı savunurken Antik Yunan düzeyinde bir anayasa prototipi çalışması sayılabilecek oluşuma katkılar vermiş tıpkı Demokritos'un karşılaştığı gibi tanrılara saygısızlık etme suçlamasıyla karşılaşmış ceza almaktan kaçarken gemi seyahati sırasında hayatını kaybetmiştir. Aristippos tinsel hazzı ve menfaat odaklı iktidar yaklaşımına bir nevi antik lobciliğe meyylederken Demokritos'un ve Protagoras'ın karşılaştığı gibi toplum baskısına uğramamak için iktidarla arasını iyi tutan bir saray felsefesi ya da antik yunan düzeyinde bir iktidar lobciliği yaparken hazzın anlık tinsel boyutunu öne çıkarıp büyük ve dogmatik anlatılara uzak kalmıştır. Epikür ise Aristippos'un aksine iktidardan elini ayağını çeken sade ve kanaatkâr bir mutluluk anlayışını savunmuştur Lucretius de rerum natura isimli epik ve muhalif eseriyse atomist dünya görüşünü anıtlamıştır.

Antik yunandaki faydacılık İngiltere'de filizlenip Amerika'da bir ağaca dönüştüğünden antik yunan hazcılığı siyasal faydacılığın tohumlarının atıldığı felsefi yaklaşım olarak düşünülebilir. Antik Yunan dünyasındaki sancılı benzerini yaşayan İngiliz ve Amerikan faydacıları sorunları Antik Yunandaki düşünürler gibi tüm insanları ortak bir faydada buluşturabilecek hazzı yönelme acıdan kaçma faydalı olana yönelme faydasız olanı terk etme temalarını ele almışlardır. Eudaimonist ekol kraliyet çatısı altındaki büyük Britanya'da erdem ile olan ilişkisini sürdürerek utilitarian ekolle sürerken hedonist ekol ise yoğun bir bireyciliğin görüldüğü Amerika'da ise daha baskın şekilde hissedilmiştir. İngiltere Dünyaya sanayi derimi ile büyük bir değişim dalgası sunarken Amerika da bu sanayi devrimini iletişim araçları üzerinden genişleterek küreselleşme haline getirirken antik yunandaki faydacı temalar hala varlığını sürdürmektedir. Sağ sol birey kitle kamu özel sektör gelenek modernite kutuplaşmalarının hepsi bu coğrafyalarda faydacı söylemlerle aşılırken faydacı söylemlere olumsuz tepkiler geliştiren coğrafyaların Avrupa Afrika ve Ortadoğu coğrafyalarının kültürel krizlerle anılması şaşırtıcı değildir.

2.2 UTİLİTARIAN EKOL: ÖNCÜLERİ VE KURUCULARI

Ceza hukukundaki reformların ve oy hakkının daha fazla kişiye sunulmasının demokrasinin tabanını genişlettiği bir demokratik dönüşüm ortamına sahne olan Viktoryen İngilterede ortaya çıkan utilitarian ekol en yüksek sayıda kişinin maksimumu faydasını amaçlar. Bentham'ın katı faydacılığı onun sadık destekçisi olan James Mill tarafından oğlu John Stuart Mille küçük yaşlardan itibaren öğretilmiş bu öğretinin baskınlığından ötürü ruhsal bunalım yaşayan Mill yaşadığı buhranın ardından faydacı öğretiye esneklik ve derinlik katmıştır.

Dini teolojik faydacılar olarak adlandırılan Hutcheson, Cumberland, Hobbes'da antropolojik temelini bulan utilitarian ekol, tarihsel derinliğini Epikür'ün Antik Yunandaki güvenlik arayışını Britanya'da sürdüren Thomas Hobbesla sağlamıştır. Hobbes ve Locke ile akla dayanan Hume ile tutkuları öne çıkaran görüşler sunan yaklaşım Bentham Utilitarian okulu kurarken util birimiyle hazzı ölçmeye çalışacak derecede kesin veri sunmaya çalışmıştır.

Bu doğrultuda düşünürler çok farklı siyasal perspektiflerde değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Örneğin Hobbes demokrasinin deliliklerinden kurtulmak Atina'dan ders almak amacıyla monarşiyi savunmuştur. Demokritos gibi yöntemsel olarak Hobbes da atomisttir. Parçalar üzerinden bütüne gitme yolunu seçen Hobbes "Homo homini lupus: İnsan İnsan kurdudur" sözüyle İnsanların

bencil hayatın tehlikeli yönünü vurgulamıştır. Güvenlik arayışındaki bireyin tüm haklarını ve yetkilerini Leviathan'a devretmesinden yana olan Hobbes Günümüz siyasetinde demode görünse de özellikle uluslararası ilişkilerde görüşleri etkili olmaya devam etmektedir. Hobbes'a göre İnsan yaşamı korkunç, yoksul kaba ve kısadır. Çatışmayı ancak Leviathan önleyebilir Dolayısıyla Hobbes Devletin şiddet ve rıza yönlerinden şiddet yönüne ağırlık vermiştir. Locke ise rızaya yönelmiştir. Hobbes'a göre İnsan sosyal ve politik değil asosyal ve apolitik bir canlıdır. Anarşiden kaçmaya meyillidir. Bu doğrultuda Hobbes, savaşı özel istisnai anlaşılmaz bir şey değil kaçınılmaz doğal ve önlenebilir bir şey görür. Tüm bu derin ve detayı tahlillerinin yanı sıra Hobbes'un yaklaşımının eksileri çoğulculuk karşıtlığı mutlak monarşiden yanallığı kadınları hor görmesi gibi olumsuzluklarıdır. Özetle Hobbes güncel demokrasi için siğ ve kaba görünse de zorluk kıtlık ve kaos psikolojisini en iyi şekilde anlatmıştır

Locke, Hobbes gibi toplum sözleşmeci faydacı bilimsel yaklaşımı savunmuştur ama ondan farklı şekilde Hobbes kaostan kaçıp monarşiyeye kaçarken, Locke ise istibdattan liberalizme sığınır. Aralarındaki en temel fark bu iken Hobbesun Homo Homini Lupus ön kabulüne karşın Locke Tabula Rasa (Boş Levha) yaklaşımını ortaya koyar. Hobbes tekçi totaliter tahakkümcü Locke liberal demokrat anayasal sistemden yanadır. Hobbes acıdan kaçmaya çalışırken locke hazzıya yönelmeyi esas alan perspektife sahiptir Hobbes yurttaşlar arasında daha eşitlikçi olsa da Locke eşitsizliği meşru görüyor. Hobbes doğal hakkı güvenlikle özdeşleştirip Locke mal şeref özgürlük üçlüsünü destekler.

Hume'un üstlendiği misyon faydacı felsefenin toplum sözleşmecilerin ön kabullerinden kurtuluşu ve ayrılışıdır. Ona göre ortak çıkar duygusu nedeniyle devlete uyma eylemi sözleşme gibi bir taahhütü gerektirmez. Bu doğrultuda Hobbes Monarşiyi Locke Parlamentosu Hume ise Meşrutiyeti desteklemektedir (denge) .Hobbes devlet Locke birey Hume ise toplum odaklı analizler geliştirmiştir. (orta yol) Hume'a göre akıl tutkuların kölesidir. İnsan düşüncelerinin üzerinde tam hakim değildir.

Hobbes güvenliğin garanti altına alınması adına mutlak otoriteyi benimseyen Leviathancı görüşleriyle, Locke temel hak ve hürriyetleri garanti altına alan liberal ve kısıtlı iktidara yönelik yaklaşımıyla, Hume aklın tutkuların kölesi olduğunu savunan iktidarı insanlık tarihine dayandıran yaklaşımıyla öncü olmuştur. Bentham faydanın ölçüleceği bir birim olduğu herkesin faydası doğrultusunda bir oy sayılmasını önerir James Mill felsefi radikaller ekolüyle demokrasinin tabanının genişletilip oy hakkını kitlelere yayar J.S.Mill faydacılığın radikal ve marjinal yönlerini yontup ona derinlik katmıştır.

Bentham Yararcılığı ahlakın ve yasanın temel haline getiren ilk olarak en çok sayıda insana en yüksek düzeyde iyilik sağlayan şeyin doğruluğu yasa /siyaset / toplumsal eylem Bentham'ın faydacılık anlayışının üç temel düşünce üzerinde yükseldiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi; geleneksel İngiliz emprisizmi; ikincisi, David Hartley (1705-1757)'in çağrışımçı psikolojisi1 ve üçüncü olarak da kendisinden önceki faydacı filozofların düşünceleridir. (Aydın, 2018: 602)

James Mill öncülüğündeki Felsefi radikaller wetsminister review benthamın hukuksal reformlarına siyasal tabanda destek vermiştir. Felsefi radikallerde benthamla azınlığın değil çoğunluğun

faydası için çalıştı (tüzen 2014 40) John Stuart Mill Faydacılığın katı ve dogmatik sivriliklerini insani ve felsefi yorumlarla törpülemesinde önemli rol üstlenmiştir.

2.3 PRAGMATİZM EKOLÜ: ABD VE TC'DEKİ FİKİRLER

Bir küresel süper güç olarak ortaya çıkan Amerika'nın milli felsefe ihtiyacını karşılayıp dinamik dünyanın başat ekolü haline gelen sonuca odaklılık işlevsellik ve etkinlik odaklı bir yaklaşım olan pragmatizm psikolojik semiyotik ve eğitim gibi alanlarda etkili olmuş bir ekoldür. Sonuçsalcılık ve araçsalcılık gibi öğretilerle yakın ilişkiler içerisinde bulunan faydacılık pratik hayatta sonuç verenin faydalı ve iyi dolayısıyla da doğru olduğundan hareketle eyleme odaklı bir yaşam felsefesi olarak ortaya çıkmıştır. Pragmatizm historicizm gibi akımlarla birlikte aşırı dozda kullanıldığında herşeyi göreceleştirme riski taşıdığından, (Husserl 2020: 9, 39) onun yıkıcı bir sele değil insanlığı medeni, ve demokrat hedeflere erişilmesi için destekleyici bir dalga olarak kullanılması için fenomenoloji ve postmodernizm gibi önyargılara ve meta anlatılara kuşkuyla bakan aşırılıkları yontucu perspektiflerle iç içe kullanılması kanımızca daha faydalı olacaktır.

Peirce sembiyotik ilişkiler doğrultusunda en net şekilde bilgileri kullanmayı bilimsel uzlaşıl pragmatist anlayışı savunurken, James insan zihinlerinin kası ve esnek yapılar da olabileceğini belirtip psikolojik bir ortayolcu faydacılığı benimsemiştir. Dewey deneyerek, yaşayarak öğrenme ilkesi doğrultusunda bir hayat ve eğitim felsefesi olarak faydacı Atatürk Dewey'i ülkemize çağırıp aydınlanmacı doğrultuda atılcı reformist bir pragmatizmi uygulamıştır. Güneş farklı siyasal partilerin aşırılıklarına tepki olarak sağduyulu ve halkçı bir pragmatizmi savunmuştur. Demirel ise neredeyse yarım asırlık siyasal kariyerinde farklı söylemler arasında geçiş yapan dinamik bir faydacı olmuştur.

Hem ABD hem de Türkiye Cumhuriyeti kuruluşları esnasında farklı coğrafyalardan gelen düşünsel akımlarla kendi ulusal deneyimlerini aynı potada eriterek eyleme odaklı bir yaklaşım sergileyerek devlet millet ve felsefe ekseninde temellerini atmışlardır. Belli alternatifler arasında katı tarafgirlik ya da koyu destekçilik yapmaksızın sentezci sinerjik yaklaşımlar yapmak iki devletin de siyasal yaşamının genel unsuru olmuştur. Dolayısıyla yeni kurulan düzenlerin devletlerin ilkesel olarak sahiplendiği bir eylem felsefesi olarak pragmatizm AB'nin krizler yaşadığı uluslararası örgütlerin çoğu sorunda yetersiz kaldığı ulus devletlerin küreselleşme eşliğinde belirsiz dönüşümler yaşadığı çağımızda tüm ülkelerin kendi konumları doğrultusunda uygulayabilecekleri bir yaklaşımdır:

3. GÜNÜMÜZDA FAYDACILIK: GÜNCEL DEN GELECEĞE

Derin tarihine önemli düşünürlerine rağmen aktif politikadaki kişilerine konformizmi ve entelektüel mecradaki önyargılardan ötürü yalnızlaşan pragmatizm ekollerle olmasa da münferit düşünürlerin çabalarıyla sürdürülmeye devam edilmektedir. Örneğin son dönem pragmatist felsefecilerinden biri olan Richard Rorty siyaset kavramını kısa vadeli uzlaşımlar olarak değerlendirip onun kısa vadeli pragmatik hamlelerle ilerlediğini öne sürmüştür. (Demir, 2004: 181) ³

Rorty, postmodernizmin meta anlatılara redçi nesnelciliğe karşı kuşkulu aklın tiranlığına tepkili parçalı katmanlı söylemini desteklerken liberalizmin genel baskınlığını reformist yaklaşımlara zemin olarak kullanan pragmatizmi ön plana çıkarmıştır. Pragmatizm, liberalizmi dönüştürüp farklı söz dağarları arasında geçişi ve zulme karşı dayanışmayı öngören bir liberalizme çevirmeyi planlarken düşünürler özelinde Judt muhalif bir yaklaşım sunarak İsrail'in Filistin'e karşı zulmünden yakınıp, Türkiye'nin AB'ye alınması konusunda ısrarcılığıyla ön plana çıkmıştır

Ekonomist etkinlikçi söylemleri, insancıl ve eşitlikçi yaklaşımıyla sosyal demokrat olan Tony Judt çok- kültürlülükten beslenen hoşgörüsü ve tarihçiliğinin olgunluğuyla desteklediği Yahudi İngiliz barışçıl hümanist kimliklerini farklı pencerelerden bakabilen bir pragmatizm sergilemek için kullanmıştır.

Günümüzün faydacılığı, faydacılığın Demokritos'tan Rorty'e dek uzanan süreçte yaşadığı tarihsel dönüşümleri, güncel küresel sorunlar olan iklim krizi, çevre sorunları, yabancı düşmanlığı, farklılığa tahammülsüzlük, tüketim çılgınlığı gibi konuları ve faydacılığın geleceğini belirleyebilecek bir hayat üçgeni olan pragmatizm, postmodernizm, fenomenoloji üçlüsünü birlikte düşünerek hareket etmelidir.

3.1 GÜNCEL FAYDACILIK

Richard Rorty ve Tony Judt, ikilisinden birincisi liberal, ikincisi sosyal demokrat üsluplu olmak üzere pragmatist ekolü en iyi temsil eden iki düşünür olarak görülebilir. Judt bir tarihçi olmasından ötürü pragmatizmi aşırı ideolojik çekişmeler arası uzlaşmacı bir yol olarak kullanırken Rorty postmodern burjuva liberalizmi üzerinden ele aldığı pragmatizmini zulme karşı birlik teması üzerinden özgünleştirmiştir. Akademik ve entelektüel mecrada bu şekilde öne çıkan faydacılık, Bush, Obama ve Trump üçlüsünün elinde kısmen yozlaşırken Erdoğan ve Putin gibi liderlerce farklı söylemleri belli ölçütte de olsa aynı potada eritebilen bir üslup şeklinde daha başarılı şekilde uygulanmıştır.

3.2 GÜNDEMDEKİ KONULARA FAYDACILIĞIN BAKIŐI

Günümüz dünyası pandemilerden, ırkçılıklardan, hoşgörüsüzlüklerden, radikalleşme eğilimlerinden ve duyarsızlıklardan muzdarıptır. Bu sorunlar karşısında çözüm yolu olarak geçmişte eudaimonizm utilitarianizm ve pragmatizm biçiminde gelişen faydacılık günümüzde postmodernizm pragmatizm ve fenomenoloji üçgeninde ele alınırsa üçüncü yolların üçlü ittifakı şeklinde daha faydalı olabilecektir.

Ötekisizlik ülküsüyle suni gündemlerle ya da dogmatik yaklaşımlarla kamplaşmalar yerine toplumsal barışın gelmesi, zulümsüzlük ilkesiyle insana hayvana çevreye yaşam stillerine bakış açlarına adil ve hürce yaşama hakkı verilmesi, aşırılıksızlık yaklaşımıyla radikal popülist provokatif söylemlerin yerine sağduyulu empatik söylemler benimsenmesi sağlanarak liberalizmin tarihi kendinde bitirip muzaffer tavra kapılan değil yeni tarihler başlatan müreffeh bir şekle bürünmesi sağlanabilecektir.

3.3 FAYDACILIĞIN GELECEK TAHAYYÜLÜ

Faydacılık tek bir ideolojinin tahakkümüne mesafe sağlarken postmodernizm yaratıcı muhalif perspektifler geliştirecek ve fenomenoloji de önyargılardan arınmış ve özümsemiş bir bilgi ortamı sağlayacaktır. Kuşaklar arası kopukluk çevre sorunlarının insani felaket boyutlarına gelmesi robotlaşan insanlık insansılaşan robotların gündeme gelebileceği bir gelecekte dünyanın daha adaletli olması için toplumu birey kitle düalizminden çıkarmak gerekmektedir. Bunun için “condivisible” (bireyden büyük kitleden küçük, konteks açısından bölünebilir, konumsal açmazdaki “konaç” kavramı) ifadesi yeniden tanımlanarak eşitliğin hukuksal ya da ekonomik boyutları haricinde alternatifler sunma açısından eşitliği ele almak şarttır. Sıradan diyalog yerine triyalog yani üçlü iletişim sunup ikili zıtlamaı üçüncü bir muhatapla dengelemeye duyulan ihtiyaç ortadadır. İletişimle oy verme eylemini kopuk ve gündemin gölgesinde gerçeleşmesinden ötürü bu şekilde değil tabana ve insani hassasiyete dayalı çoğul oy konseptleriyle demokratik müzakereler sağlanmalıdır. Fenomenolojik konum postmodern açı pragmatist mesafe yaklaşımıyla toplumsal gerçegi irdeleme ancak bu şekilde sağlanabilecektir.

Faydacılığın dünü bugünü geleceği	Üç Temel Ekol Yunan İngiltere ABD	Üç temel sorun Öteki zulüm aşırılık	Üçüncü yolların sentez P.tizm, P.nizm, F.loji
Dün: Temellenme ve kuramlaşma	Yunan hümanizmi İngiliz Liberalizmi Amerikan kapitalizmi	-----	-----
Bugün: Popülistleşme ve yozlaşma	-----	Göçmen ve yabancı Düşmanlığı farklılığa Tahammülsüzlük	-----
Gelecek: Özeleştiri ve sentezleme	-----	-----	Önyargısızlık, dogmasızlık ve uzlaşmalar

Tablo 3: Faydacılığın Dünü Bugünü ve Yarını: Sağlanan Kazanımlar ve Çözülmesi Gereken Sorunlar

Faydacılık, üç temel ekolu olan Antik Yunan, İngiliz ve Amerikan düşünce biçimleri üzerinden sağlamlaştırdığı temellerini ve kuramlarını, günümüzün popülistleşen ve yozlaşan demokrasilerinin başlıca sorunu olan göçmenlere, yabancılara, farklılıklara ve fikir özgürlüğüne tahammülsüzlük ile yüzleşmek ve bu sorunu gidermek için kullanma potansiyeline sahiptir. Bu doğrultuda günümüzden gelecek kuşaklara dek aktarılacak bir önyargısızlık, dogmasızlık ve uzlaşmacılık kültürünün oluşturulması için önerimiz fenomenoloji postmodernizm ve pragmatizm üçgeninde kurulacak eklektik siyaset çatılarıdır.

4.SONUÇ

Faydacılık derin geçmişine rağmen çoğu kez pejoratif manada kullanılıp hor görülmüşse de çağımızın başat felsefi akımlarından birisi olmayı başarabilmiştir. Yüksek lisans tezimizin son cümlesinde “Faydacılık kendi eleştirisini yaparak yeniden uyarlanacağı modern ve postmodern biçimlerini beklemektedir.” Derken doktora tezimizde de bu amaç doğrultusunda fenomenoloji

postmodernizm ve pragmatizm eksenli özgün bir çatı kurmaya çalışılmıştır. Emperyalizmin felsefesi, kapitalizmin dayatması, menfaatçi dünya görüşü gibi nitelendirmelerle yaftalansa da faydacılık ideolojiler arası kısır çatışmalara uzlaş, yaratıcılık ve işlevsellik üçgeninde çözüm bulabilen en iyi yaklaşım olma vasfını sürdürmektedir.

Eudaimonizmden utilitarianizme, utilitarianizmden pragmatizme pragmatizmin kurucularından güncel savunucularına pek çok evrim ve gelişim geçiren faydacı düşünce sürekli farklı öğretilerle iç içe olmuş faydacılığın sağ, sol, kitleci, bireyci, idealist, materyalist çeşitli yorumları bu düşüncenin ne kadar esnek bir mahiyeti olduğunu ortaya koymuştur. Aynı köklerden farklı dallara budaklanan faydacı yazın, tektipçiliğe dogmatizme ve uzlaşmazlığa karşı önemli bir alternatif olmuştur. İnsan doğasına dayanan çıkarımları uzlaşmayı esas alan yapısı ve yaratıcı çözümle sunabilme kapasitesi ile faydacılık uzun yıllar siyaset felsefesinde etkin bir aktör konumunda olmuştur.

Her yaklaşım gibi faydacılık da aşırılaşabilme, tekelleşebilme, kendi içine kapanabilme ve yozlaşabilme risklerini taşıdığından faydacılığın kendisi gibi üçüncü yol olma iddiası taşıyan postmodern ve fenomenolojik temalarla birlikte kullanılması kanımızca daha yerinde olacaktır. Demokritos'tan Rorty'e gelişimini incelediğimiz faydacı düşünceler silsilesi içerisinde pek çok reformist ilerlemeci aydınlanmacı demokratik yaklaşımlarla karşılaşıldığında faydacılığa yöneltilen gözü kapalı suçlamaların aksine olgun ve uzlaşmacı perspektifler görülmüştür. Siyaset felsefesi tarihi birey toplum devlet üçgeninde hak hukuk adalet demokrasi gibi kavramlara sıkışıp kalmış dar bir alan olarak görünse de kazdıkça daha derine inilen, daha derine inildikçe daha değerli cevherlere ulaşılan münbit bir alan olduğundan bu münbit alanın en etkin şekilde kullanılması için fenomenolojik yöntemi, postmodern üslubu ve pragmatist yaklaşımı aynı potada eritecek eklektik bir siyaset felsefesi çağımızın çok çeşitli sorunlarına en doyurucu cevapları sunacaktır.

Fenomenolojinin indirgemeci ve irdelemeci tutumuyla elde edeceği öz, bize toplumsal hakikatin üzerinde uzlaşmış nesnel dayanağını verecekken bu nesnel dayanak üzerine yöneltilecek muhtelif yapısökümcü ve yorumbilgisel analizler bizi postmodern dil oyunları üzerinden söz dağarcıklarına götürerek farklı bakış açılarının görüşlerini bize kazandıracaktır. Fenomenolojik özün bulunup etrafına postmodern söz çeperinin yerleştirilmesinden sonra bu ikiliyi etkin şekilde çalıştıracak pragmatist uzlaşlar kurularak sözden eyleme teoriden pratiğe geçirilip faydacı bir iz bırakılmaya çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA:

- AKARSU Bedia “Felsefe Terimleri Sözlüğü” İnkılap Kitabevi İstanbul 1994
- AYDIN, Metin. “Jeremy Bentham’ın Ahlak Anlayışı ve Felicific Calculus”. II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı III içinde, editör Ümit Güneş, 601–17. İstanbul: İlem, 2013.
- BAKIR Kemal “Pragmatizm Ve Eğitime Yansımaları” Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi Yıl 2006, Cilt 0 , Sayı 14, Ss. 49 - 68 2010
- CANLIOĞLU, Muhammet Barkım “Siyasal Faydacılık: Tarihsel Gelişimi ve Çözümlemesi” Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Tezi 2015
- DEMİR Çiğdem “Pragmatizm Üzerine Bir Deneme”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı 2004
- GREENBLATT Stephen “Sapma: Medeniyetin Seyrini Değiştiren Keşfin Öyküsü” Çeviren Suat Ertüzün Can Yayınları 2013
- GÜRİZ Adnan, “Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk” Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1963.
- HUSSERL Edmund “Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe” Çeviren Abdullah Kaygı, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları 2014
- KYMLICKA Will “Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş” Çeviren Ebru Kılıç İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2002
- MAGEE Bryan Felsefenin Öyküsü Çeviren Bahadır Sina Şener Dost Kitabevi 2004
- ÖZER, Mehmet Akif “Yeni Kamu Yönetimi “Nereye?” Türkiye İçin Öngörüler” <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>
- ÖZLEM Doğan “Etik – Ahlak Felsefesi” İstanbul: Say Yayınları 2014
- TORUN Tuğba “Jeremy Benthamda Fayda Kavramı Ve Ahlaka Etkisi” https://www.gecekitapligi.com/Webkontrol/uploads/Fck/2.cilt_3.pdf
- TURHAN Esra Yıldız 2015: “İlkçağ Felsefesinde Faydacılığın Temelleri” <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiletisim/issue/33518/373953>
- TÜRER Celal AYDIN Metin “Utilitarianism ve Pragmatizm Farklar Ortak Noktalar” <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/906517>
- TÜRKMEN BİRLİK Pınar “Rorty’de liberalizm – dil ilişkisi” Mavi Atlas, 8(1) 2020: 1 – 12 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusmaviatlas/issue/53860/681068>
- TÜZEN Ahmet John Stuart Mill’de Demokrasinin Meşruiyeti <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84140>
- UZELLİ Okan “John Stuart Mill’in felsefesinde fayda ve özgürlük sorunu” İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2019
- YILDIZ Çağla “Jeremy Bentham’ın İdam Cezasına Yaklaşımı” <http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/01/HFSA27-Y%C4%B1ld%C4%B1z.pdf>

Bir Din Bilimci Olarak Biruni

Ali Rafet ÖZKAN¹

Emine ÖZTÜRK²

Assem TASTANOVA³

1. Giriş

İlim tarihi, insanoğlunun diğer bütün başarıları gibi, bitmeyen bir maceranın hikâyesidir. Çeşitli millet ve ülkelerin üstün zekaları çeşitli devirlerde, önemli ölçülerde ait oldukları memleketlerin topyekün ilerlemesini sağlamıştır. Bilimler tarihinde Müslüman alimlerin katkısı Batı'lara nazaran daha büyük ve etkilidir. Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birunî de bu bağlamda yüz akı bir ilim kahramanımızdır.

Biruni, Fen Bilimlerinin yanında, sosyal bilimlerde de çok kıymetli eserler yazmıştır. Bu onun çok yönlü bir bilim insanı oluşunun nişanesidir. Ancak onun kıymeti ancak son asırdaki çalışmalar sayesinde medeniyet ve kültürümüzdeki kıymetini anlamak mümkün olabilmıştır. Birunî, 973 yılında⁴ Harezmi'de doğmuştur⁵. Onun, Harezmi'nin merkezi Kas veya Kas yakınlarında doğduğuna dair ayrıntılı bir bilgi kendi eserlerinde de orta çağ yazarlarının eserlerinde de mevcut değildir⁶.

Birunî'nin, Orta Asya'da tarihi bir bölge olan Harezmi'de doğduğunda kaynaklar müttefiktir. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, Harezmi'de Afrigoğulları (Âl-i Irak) hanedanı tarafından korunmuştur. Bu korunma esnasında sarayda matematik ve astroloji eğitimi almıştır. Burada İbn-i Irak ve Abdussamed bin Hakîm gibi dönemin en meşhur hocalarından eğitilmiştir. Bu dönemde daha 17 yaşındayken ilk kitabını yazma başarısı göstermiş, Harezmi, Me'mûnîler hanedanının yönetimine girince Birunî de İran'a giderek bir süre orada yaşamak durumunda kalmıştır. İlerleyen zaman içerisinde ise O, Ziyâriiler tarafından korunmaya alınmıştır. En meşhur eserlerinden biri olan El Âsâr'ul Bâkiye adlı kitabını Ziyâriilerin sarayında yazmıştır. İki yıl da burada çalıştıktan sonra memleketine geri dönmüş

¹ Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Theology, Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies, Kastamonu /Türkiye, E-mail: ozkanarafet@gmail.com, (ozkanar@kastamonu.edu.tr), Phone: +90 5337108242, (ORCID ID: 0000-0002-7710-5471).

² Prof. Dr. Kafkas University, Faculty of Theology, Faculty Member of Department of Philosophy and Religious Studies, Kars/Türkiye, E-Mail: ozturkemine25@gmail.com, Phone: +905308271704, (ORCID ID: 0000-0003-2127-7431).

³ Doktora öğrencisi. Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Hukuk Fakültesi, Politoloji ve Sosyo-Felsefe Bölüm, Almatı/Kazakistan., Email: PhD Student, Abai Kazakh National Pedagogic University, Institute of History and Law, Chair of Politology and socio-philosophical disciplines, Almaty / Kazakhstan, Email: Tastanovaassem90@gmail.com, Phone: +77000330007, (ORCID ID: 0000-0001-9204-5385).

⁴ Birunî, 1036 yılında kaleme aldığı ifade ettiği risalesinde, 63 yaşında olduğunu belirtmektedir. *El- Birunî, Risâle li'l-Birunî fi Fibrîst Kütub Muhammed bin Zekerîya er-Râzî*, Hazırlayan, P. Kraus, Paris 1936, s. 28-29.

⁵ Birunî, Tahdîd Nihâyâtî'l-Emâkin, Tahkik: Muhammed bin Tavîti't-Tancı, Doğu Matbaası, Ankara 1962, içerisindeki "giriş"te hühakkik et-Tancı'nin belirttiği üzere ebû'r- Reyhan, "Makâle fi hakayeti eblî'l- Hind fi İstibrâci'l Umr" risalesinin 16b nolu sayfasında, her hangi bir şehir, kasaba, köy adı ortaya koymadan 3 zilhicce 362 (3 Eylül 973) tarihinde Harezmi'de doğduğunu zikretmektedir.

⁶ ÖZCAN, Emine Sennur, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin. Ahmed el-Birunî'nin Hayatı (973-1061)", Mîlel ve Nihal, cilt 10, sayı 3, Eylül-Aralık (2013), s.10.

ve Ebu'l Vefâ ile gökbilim ve astroloji üzerine çalışmaya başlamıştır. 1017'de Gazneli Mahmut, Harezm'i zapt ettiğinde Birûnî de Gazne şehrine gelerek burada Gazneliler'in himayesine girmiştir. Sarayda büyük itibar görmüş ve Gazneli Mahmut'un Hindistan seferine katılmıştır. Burada Hint bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve Hint ülkesi fethedilince Nendene şehrine yerleşerek bilimsel çalışmalarına burada devam etmiştir. Sanskritçeyi öğrenerek Hint toplumunun hayatı ve kültürü üzerine kıymetli çalışmalara imza atmıştır⁷.

İlmi çalışmalarına çocukluk yıllarında başlayan Birûnî, yarım asırlık ilmi faaliyetleri ilmi hırsını doyurmamış, merak ve teseccüsünü giderememiştir. Hareketli, mücadeleli yılları, seyahatleri, maceralı siyasi hayatı, hükümdar kütüphaneleri, medeniyetlerin, kültürlerin kucaklaştığı bölgelerde, saraylarda, ilim meclislerinde vakıf oldukları, bugün elimizde bulunmayan kaynaklardan elde etikleri bu büyük zekayı olgunlaştırmış, dehalâştırmış ve asrı onun varlığıyla ve ismini almakla şeref kazanmıştır⁸. Orta çağın en büyük ilim insanlarından biri olmuştur⁹. Burada hakkını teslim etmememiz gereken bir huşu da, dönemin hanedanlarının bilime ve bilim insanlarına verdiği değer in yüceliğidir. El-Birûnî ne jadar çalışkan ve zeki olursa olsun, dönemin yöneticilerinde destek görmese idi, bu büyük başarıyı yakalayamaya bilirdi. Bu sebeple Harezm bölgesinin ilme olan açlığı, ilmi desteği, teşvikinin çok önemli olduğunun altını çizmemiz gerekir.

Çok yönlü bir bilim adamı olan El-Birûnî, ilköğrenimini Yunan bir bilginden almıştır. Tanınmış ve seçkin bir aileden gelen Harezmli matematikçi ve gökbilimci Ebu Nasr Mansur tarafından kullanılan El-Birûnî, ilk çalışmalarını bu âlimin yanında yapmıştır. İlk eseri, "Asar-ül Bakiye"dir. El-Birûnî'nin eserlerinin sayısı yüz seksen civarındadır. Yetmiş adet astronomi ve yirmi adet de matematik kitabı bulunmaktadır. Tıp, biyoloji, bitkiler, madenler, hayvanlar ve yararlı otlar üzerinde bir dizin oluşturmuştur. Ancak bu eserlerden sadece yirmi yedisi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özellikle Birûnî'nin eserlerinin Orta Çağ'da Latinceye çevrilmemiş olması, kitaplarının ağır bir dille yazılmış olmasının bir sonucudur. Ancak Birûnî kendisinin de dediği gibi, yapıtlarını sıradan insanlar için değil bilginler için yazmıştır. Yine Harezmî "Zîci'nin Temelleri" adlı yapıtının 12. yüzyılda Abraham ben Ezra tarafından İbraniceye çevrildiği bilinmektedir. Batı'nın Birûnî ilgisi ise 1870'lerde başlamıştır. O günden bugüne Birûnî eserlerinin bazılarının tamamı veya bir kısmı Almanca ve İngilizceye çevrilmiştir¹⁰. Kanaatimizce Birûnî'nin doğru bir çağda, doğru ve meşhur âlimlerin öğrencisi olması eserlerinin ve adının çağlar üstüne taşımada etkili olmuştur. Bu açıdan akıllı, gayretli, azimli ve çalışkan kimliği ve kişiliğinin yanında El-Birûnî çok şanslı da bir insandır. Bir çok hayatı tehlike, hastalık ve badireler atlatmış olmasına rağmen o şanlı biridir ve bizler de onu tanımak kıymetli eserlerine vakıf olmaktan dolayı şanslı insanların ve milletiz. Böyle yüce bir alime sahip olduğumuz için ne kadar iftihar etsek hakkımızdır.

Mektuplarından, Birûnî'nin Aristo'yu bildiği anlaşılır. İbn Sînâ gibi önemli bilginlerle beraber çalışan Birûnî, Hindistan'a birçok kez gitmiş ve hatta bir müddet orada yaşamıştır. Hindistan'ı ve inançlarını konu alan kitap yazmış, birkaç dile çevrilen bu kitap çoğu bilginine objektifliği, mukayeselerdeki tarafsız ve tutarlı tutumu kendisinde sonraki bir çok alime örnek olmuştur.

⁷ Vikipedi, "Biruni" <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni> (4.4.2021)

⁸ TÜMER, Günay, Biruni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 78-79; SARTON, George, Introduction to the History of Selence, Baltimore, 1953, I/ 707.

⁹ Togan, Zeki Velidi, "Birûnî", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1972, II, s. 635.

¹⁰ Vikipedi, "Birûnî, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni> , (4.4.2021)

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ilmi araştırmalarında sebat, dikkat, usul ve disiplin sevgisi gibi özelliklerde Bîrûnî'nin ilmi şahsiyeti üzerinde Harezmi bölgesinin kesin tesiri olmuştur¹¹. Yorulmak bilmeyen gayret ve çalışma azmi sayesinde ilk eserini 17 yaşında yazmıştır. Ömrünün 25 yılını ilmi havasını teneffüs ettiği Harezmi'de geçirmiştir. Matematik, tıp, astronomi gibi fen ilimlerinde yoğunlaşan Bîrûnî, dini ilimlerle de ilgi duymuştur¹².

Birunî ilmi faaliyetlerinde dünyevi gayeler gütmez, hakkı talep edenler, hikmeti ya da fazileti seven, onun yolunda gidenler için ve sevdiği için ilmi konularla ilgilenir. Mutluluğu yalnızca ilim de gören bir kişiliğe sahiptir. Kendisi ilimle mutlu olurken, bizleri de keşifleri, buluşları ve verdiği kıymetli eserleriyle mutlu etmiştir.

2. Bîrûnî'nin Eserleri ve Din Bilimine Katkısı

Bîrûnî'nin ele geçmiş ve ikisi dışındakileri yayımlanmış en önemli eserleri şunlardır. Biz bu eserlerinden sadece El-Âsârü'l-Bakiye ani'l-Kurûnî'l-Haliye üzerinden onun din bilimlerine olan katkısı üzerinde durmak istiyoruz. Bütün eserlerini değerlendirmek bu çalışmanın kapsamını aşacağı aşikardır.

El-Âsârü'l-Bakiye ani'l-Kurûnî'l-Haliye: Bîrûnî'nin yirmi sekiz yaşlarında iken yazdığı ilk önemli ve büyük eseridir. Bîrûnî eserin baş tarafında yazılış sebebini, bir edebiyatçının kendisinden çeşitli toplumların kullandıkları takvimlerle ilgili olarak bilgialmak istemesine dayandırır¹³. Eser Arapça kaleme alınmış ve sultan Kabus'a takdim edilmiştir¹⁴.

Bu eserde daha önce hiç kimse tarafından tafsilatlı malumat verilmeyen Arap, pers, Soğd, Yahudi, Süryani gibi muhtelif milletlere ait gün, ay ve yılı ihtiva eden takvim bilgileri, detaylı cetveller, yer küre hakkında malumatlar ihtiva etmektedir. Bîrûnî bu eserinde Yahudi, Sabii ve Harranilerin takvimleri ve milletlerin kronolojisi hakkında doyurucu bilgiler sunar. Kutsal kitapta geçen FARAKLÎT konusuna açıklık getirir ve bu kavramın Hz. Muhammed'e işaret ettiği üzerinde durur¹⁵. Nitekim dinleri çokça meşgul eden bu konu, Bîrûnî'den beş asır sonra Mayorkalı Anselmo Turmeda isimli şatsın Müslüman olmasına vesile olmuş ve Abdullah Tercüman adını alarak, "*Tuhfetü'l-Erib fî'r reddi 'alâ ehlî's-salib'*" (Hıristiyanlığa Reddiye) isimli eseri kaleme almasına sebep olmuştur¹⁶.

Bîrûnî bu eserinde Tufan, Nevruz ve Zülkarneyn gibi konular da temas etmiştir¹⁷. O, bu eserinde birçok kavimle birlikte Sabiiler üzerinde de durmuştur. Sabiilerin çeşitli bayramlarından, bayramlarla ilgili kurallardan ve putlarından bahsetmektedir. Ona göre gerçek Sabiiler, Babil İmparatoru II.Nabukednazer'in (Buhtunnasır) M.Ö. 586 yılında Kudüs'den Babil'e esir olarak getirdiği Beni İsrail'in kalıntılarıdır. Bu grup, Mecusilikten de etkilenmiştir¹⁸. Müslümanların Sabiilere karşı gösterdiği özel ilginin sebebini, Kur'an'da Ehli Kitap içerisinde zikredilmelerine dayandırır ve Bîrûnî, onları aynı bölgede yaşayan ve yıldızlara tapan Sabiilerden tefrik eder. Gerçek Sabiileri beni İsrail'in

¹¹ Tümer Birunî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini s. 79.

¹² Tümer, "Biruni, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, VI, s. 207.

¹³ Bîrûnî, El-Âsârü'l-Bakiye ani'l-Kurûnî'l-Haliye (Âsâr), Tahkik: E. Sachsau, Leipzig, 1923, 4; Tümer, TDV İslam Ansiklopedisi, VI, 212.

¹⁴ Günay, Nasuh, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihine Katkısı", Milet ve Nihal, cilt 10, sayı. 3, Eylül-Aralık (2013), s.94.

¹⁵ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, s. 86-113.

¹⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdullah Tercüman, "Tuhfetü'l-Erib fî'r reddi 'alâ ehlî's-salib'" (Hıristiyanlığa Reddiye), tercüme; Hacı Mehmed Zihni Efendi, Bedir yayınevi, İstanbul, s. 38-48.

¹⁷ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 72, 79.

¹⁸ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 300-340.

Kudüs'ten gelen sürgünün bakiyeleri olarak tanımlamış olması, Bîrûnî'nin feraseti ve keskin zekâsının bir göstergesidir. Zira teolojik olarak izaha muhtaç olan bir konuyu bin yıl önce çözerek, din bilimlerine müthiş bir katkı sağlamıştır.

Bîrûnî bu müthiş teşhisiyle o bölgede yaşayan ve Sabii olarak adlandırılan putperestlerle aralarındaki ayırımı net bir şekilde ortaya koyarak, zihinlerde belirecek soruları çözmüştür. Otantik sabiiiler olarak isimlendirdiği bir çok gruptan biri olan Harraniler olarak isimlendirilen grup, Hintli bir sahte peygamber olan Budhasaf ile ilişkilidirler ve onlar gök cisimlerince tapılmaktadır. Ona göre bu grup, Kur'an'ın zikrettiği Sabbilerden olmayıp, yıldızlara tapan Harranilerdir ve bunlar müşrik ve putperesttir. Harraniler eski Yunan dininin de takipçileridir. Bu Harraniler, Hicri 224'te Abbasilerin idaresine zımmi olarak girmiştir. Gerçek Sabiiiler ise Yahudi kökenlidir¹⁹. Bu eserinde O, cahiliye Araplarını da konu edinmiştir, bayram ve kutlamaları hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Aşure gibi dinlerce kutsal kabul edilen günlerden, Kerbela gibi Müslümanların canı acıtan olay elim olaydan ve mekanlardan da söz etmektedir. Konu mazide kalanlar olunca Hz. Nuh ve Tufandan bahsetmemesi de düşündürülemez. Bîrûnî'ye göre Tufan, yerel bir olaydır ve evrensel değildir²⁰.

Bu esere konu olan huşlardan biri de Hıristiyan toplumlarıdır. Müslüman coğrafyasında yaşayan Melkitler, Yakubiler ve Nesturiler hakkında da bilgilere yer vermiştir²¹.

Bu kitapta sahte peygamberler konusu da yerini almıştır. Bîrûnî, Budasaf, Mazdak, Mani, Müseyleme'yi de yalancı peygamberler içerisinde zikretmektedir²².

Bu eserde tabiat ve beşeri tarih hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Milletlere ait takvimlerden, Hz. İsa'nın soy kütüğünden bahseder ve Zerdüşht hakkında detaylı bilgi verir²³.

Yahudilik açısından önemli bir problem olan Samiriler hakkında da Bîrûnî bilgiler vermektedir. Samirilerin Filistin'de yaşadıklarını, Peygamberlik halkasını Hz. Musa ile sonlandırdıklarını ve ondan sonra da peygamber tanımadıklarını bildirir. Hz. Davud'un Nablus'ta bulunan kutsal topraklarını Kudüs'e taşıdıklarını iddia edişlerini zikreder ve bu sebeple Kudüs'e hiç gitmediklerini vurgular²⁴.

O, bu kitapta, İsrail oğullarının Mısır diyarından çıkışından, Hz. Musa'nın Sina Dağına çıkışı ve kendisine kitabın verilenmesinden bahseder. Beytü'l-Mkdis'in inşasına kadar vuku bulan olaylar hakkında malumat verir. Hz. İsa'nın göğe yükselmesinden bahseder, tahrif edilmiş kitaplar hakkında bilgiler verir. Mani'nin taraftarlarının sahip olduğu İncillerin, diğer Hıristiyanların İncillerinden farklı olduğunu vurgular. Hz. Adem ile ilgili ihtilaflardan bahseder. Zülkarneyn'in Müslüman olduğunu iddia eder. Hz. Adem'in yaratılışından Hz. İbrahim'e kadar olan peygamberlerin listesini verir. İsrail Oğullarının Mısır'dan çıkışı, Tih çölündeki yolculukları, Hz. Musa'nun vefatı, Talut (Saul) , Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Danyal ile ilgili bilgiler verir ve Mesih hakkında malumat verir. Babil, Rum, Keldani, Bizanslı yöneticilerden ve krallardan haber verir, halifeler hakkında da bilgiler verir²⁵.

¹⁹ Tümer, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini, s. 221-225; Günay, Bîrûnî'nin Dinler Tarihine Katkısı, s. 95.

²⁰ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 175, 349.

²¹ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 298.

²² Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 170-189.

²³ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 175

²⁴ Bîrûnî, Âsârü'l-Bakiye, 61

²⁵ Günay, Biruni'nin Dinler Tarihine Katkısı, s. 96.

İbadet esnasında Yahudilerin Kudüs'deki Beyt-i Makdis'e yönelmeleri, Hristiyanların da doğuya yönelme sebepleri üzerinde durur. Yahudilerin çeşitli dini ve özel günleri hakkında teferruatlı bilgiler verir²⁶.

Şemaniye diye isimlendirdiği Budistlerin Türkler arasında yaygın oluşunu haber verir²⁷. Melkit ve Süryani mezhepleri arasındaki takvimle ilgili farklılıkları ortaya koyar. Peygamber tarihi ile ilgili ilginç bilgiler verir.

Gerek dinler ve gerekse dinler tarihi konularında detaylı bilgileri içeren bu eser de pek çok farklı konuda malumat verilmiş olması, onun ilmi değerini daha da artırmıştır. Bilhassa eski kavimlerin, dini grupların ibadetleri, kutsal zaman ve mekânları, kutlamaları, hakkındaki verilen malumatlar, günümüz insanına ışık tutmaktadır. Bîrûnî gibi bir dâhinin günümüzde hala yeterince tanınmıyor olması ise ilmi açıdan bir ayıptır. Onu bize bütün boyutlarıyla tanıtan merhum Günay Tümer hocamızı bu vesileyle minnet ve şükranla anmak istiyoruz. Onun Bîrûnî hakkında yazıp çizdikleri bir nebze de olsa bu yüce şahsiyet hakkında malumatımız olmasına vesile olmuştur. Ancak bir çok alanda Bîrûnî hakkında bilimsel çalışmalar yapılması, onun bilimle tarihine de ne kadar büyük katkılar sağladığını da gün yüzüne çıkaracaktır. Daha önce de ifade edildiği üzere çok yönlü bir ilmi kimliğe sahip olan Bîrûnî, daha ziyade fen bilimciliği ile öne çıkan ve bilhassa da astronomi de çok temayüz ettiği bilinen bir kişidir. Din Bilimlerini ilgilendiren çalışmalarında deskriptif yaklaşımı, ve incelediği dinlere salt objektif olarak yaklaşması ve yaptığı karşılaştırmalarda objektifliğini muhafaza edişi, Batı'da 19 yüzyılın son çeyreğinde modern anlamda başlayan Karşılaştırmalı Dinler tarihi biliminde objektiflik ilkesini bin yıl önce uygulamış olması, onun modern Batı'dan metot ve yaklaşım olarak bin yıl öncesine götürmüştür. Tarihi olarak yaşadığı zaman dilimi yaklaşık bin yıl önce olmuş olsa da, zihin, fikir ve metot olarak da çağının bin yıl ilesinde bir tutum sergilemiş olması açısından onun bilim tarihinde zirveye çıkararak bir yöndür.

Batılı bilim insanları 19. Yüzyılın son çeyreğinde ulaştıkları dini araştırmalarda ve karşılaştırmalı çalışmalarda objektif olmak ilkesini, metodunu hakkıyla yerine getiremezken, Bîrûnî bundan tam bir yıl önce bunu gerçekleştirmiş, yüz akı bir ilim şahsiyetimiz olmuştur. Günümüz din bilimlerinin temel problemlerinden biri, hiç şüphesiz dini araştırmalarda objektif kalabilmeyi başarmaktır. Bu konuda Batıların günümüz de bile sınıfta kaldığını söylememiz gerekir.

Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind: Bîrûnî'nin bu eseri de şaheserdir. Eserde kültürler arası analiz ve objektiflik ilkesi en üst düzeyde uygulanmıştır. O, bu kitabı 1030 yılında yazmıştır. Hindolaji alanında yazılan ilk bilimsel eser hüviyetine haizdir. Bu eserde Hind dini ve inançları, Hind kültür ve medeniyeti, sosyal yapısı konu edinilmiştir. Ayrıca Hind mitolojisi ve Hindistan'daki tabii ilimlerin durumu başarılı bir şekilde ortaya konmuştur²⁸.

Kitâbu't-Tabkîk, mâ li'l-Hind isimli kitap Hiduların kutsal yazıları, dinleri, hukukları, gelenekleri, sosyal yapıları ve felsefeleri hakkında bilgi vermektedir. O, bu eserinde Yunan dini ile mukayeseler yaparak konuları ele almaktadır. Bu haliyle bu eser başlı başına bir karşılaştırmalı dinler tarihi kitabıdır. Bu kitap, günümüzde bile kadim Hint kültürü ile ilgili önemli bir kaynaktır ve çok geniş Sanskritçe bilgilerine sahiptir. Bu da onun iyi bir filolog olduğunu orta koymaktadır. Arapça, Sanskritçe, Yunanca

²⁶ Bîrûnî, Âsârû'l-Bakiye, 286.

²⁷ Bîrûnî, Âsârû'l-Bakiye, 173-174.

²⁸ Tümer, "Biruni", TDV Ansiklopedisi, VI, 212-213; Günay, Biruni'nin Dinler Tarihine Katkısı, s. 98.

ve pek çok dil biliyor olması bilimsel çalışmalarında filoloji metodunu mahir bir şekilde kullanmasını sağlamıştır.

Tahdid u Nihayet-il-Emakin li-tashih-il-Mesakin: 1015 senesinde tamamladığı bu eserde Matematik ve Coğrafyanın inceleme metotları anlatılmıştır. Harezmi, Hindistan ve Afganistan'da yaptığı rasatları ile jeoloji ve jeodeziye ait meselelerden bahsetmekte; trigonometri ile ilgili yeni kavramlar ve yorumlar getirmektedir. Bu eseri ile Biruni jeodezi ilminin kurucusu sayılmaktadır²⁹.

Kitab-üt-Tefhim fi Evaili Sanaat-it-Tencim, Kitab-ül Cevahir fi Ma'rifet-il-Cevahir: Bu eseri kıymetli taşlar ve madenlerden bahsetmektedir. Biruni izafi yoğunlukları "mahrutı aleti" dediği ve en eski piknometre diyebileceğimiz bir alet vasıtasıyla tayin etmekteydi. Onun sıcak ve soğuk su arasındaki ağırlık farkını daha o vakit 0,041677 olarak tespiti muvaffak olduğu bilinirse, kendisinin ne mahir bir ilim adamı olduğu ortaya çıkar. Altının, zümrüdün, kuvarsın izafi kesafetini Biruni daha o zamanlar tayin etmiştir³⁰.

Kitab-üs-Saydala: Tıp ve eczacılık konusunda yazdığı ansiklopedik mahiyette bir eserdir. Eserde ilaçların ve otların isimleri; Arapça, Farsça, Yunanca, Süryanice, Sanskritçe, Hintçe ve Türkçe olarak kaydedilmiş özellikleri açıklanmıştır³¹.

El-Kanun-ül-Mes'udi: Astronomik coğrafya demek olan bu eser Biruni'nin en büyük eseridir. Bu eseri ciddi, ehemmiyeti haiz bir matematik ansiklopedisi mahiyetinde olup, devrinin birçok yeniliklerini ve keşiflerini ihtiva etmektedir³².

Taksim-ül-Ekalim: adlı bir coğrafya eser ile Tefhim'den alınan bir harita da elde bulunmaktadır. Biruni mühendis ve coğrafyacı olduğu kadar da büyük bir tarihçiydi. Onun Harezmi tarihine dair Ahbar-ül-Harezmi ve Meşahir-ül-Harezmi adındaki eserleri; Gazneliler tarihine dair, Tarihu Eyyam-is Sultan Mahmud'u; Manihailer ve Karamitalılar tarihine dair, Tarih-ül-Mübayeze vel-Karamita adlı eserleri ile tarih tenkidine ait, olduğu isminden anlaşılan Tenkit-üt-Tevarih adlı bir eseri olduğu bilinmektedir³³.

Biruni coğrafyaya ait olmak üzere müstakil eserler de vermiştir. Çapı 6,8 m kadar büyük bir yarımküre yaparak, coğrafi mevkilerin enlem ve boylamlarını kendi incelemeleri ile tespit ederek üzerine kaydetmiştir. Ne yazık ki bu eser kaybolmuştur³⁴.

3. Biruni'nin İlmi Şahsiyeti ve Metodolojisi

Bu kısımda Birûni'nin genel olarak kişiliğinden, çalışma şekli ve özelliklerinden ve metodundan bahsedilecek, ayrıca, tarih ve dinler tarihi dışında çeşitli bilim dallarında kazandırdığı yenilikler ve buluşları mevzu edilecektir.

²⁹ ARSLANTÜRK, Zeki, Din Sosyolojisine Giriş, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s.338.

³⁰ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.338.

³¹ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.339.

³² Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.338.

³³ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.340.

³⁴ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.340.

Çocukluk yaşta ilmi çalışmalarına başlayan Bîrûnî, hareketli, mücadeleli yılları, seyahatleri, meceralı siyasi hayatı, hükümdar kütüphaneleri, medeniyetlerin, kültürlerin kucaklaştığı bölgelerde, saraylarda, ilim meclislerinde vakıf oldukları, bugün elimizde bulunmayan kaynaklardan elde ettikleri büyük zekayı olgunlaştırmış, dehalastırmış ve asrı onun varlığı ile ismini almakla şeref kazanmıştır³⁵. Elde ettiği imkanlar yanında onun karşılaştığı sıkıntılar, hastalıklar, can kaygıları, elindeki dökümanların zayi olması vb. bir çok şey, Bîrûnî'nin ilim hırsı içinde olma meziyetini daha anlaşılır kılmaktadır. Yaşadığı asırda Avrupa karanlık çağını aşamamış, Bizans bir çok alanda yozlaşmış, Çin ve Hindistan kendi sınırlarının dışında ismini duyuracak bir bilgene hasret kalmışken maverâünnehir'i, kabına sığamayacak iki deha parlatmıştı. Bîrûnî'nin ilmi kişiliği üzerinde *sebat, dikkat, usûl ve disiplin sevgisi* gibi hususlarda Harezmi bölgesinin etkisi ve katkısı büyüktür³⁶.

Akılcılık, Biruni'nin ilmi kişiliğinin en önemli özelliklerinden biridir. İlmi çalışmalarında akıl çerçevesinde kalmayı benimsemiş, her türlü taassuptan ilim ve akıl dışı faaliyetler uzak durmayı tercih etmiştir. Hint'le ilgili eserinden de açıkça görüleceği üzere Biruni, araştırma ve incelemelerinde, değerlendirme ve tenkitlerinde objektif kalabilmiştir³⁷.

Bîrûnî, ilim ve bilgi elde etmenin ya taklit, nakil yoluyla, ya da araştırma, akıl yoluyla olacağını söylemektedir. Araştırmanın çok kıymetli olduğu inandığı için, ilmi faaliyetlerinde konuyu mutlaka araştır, soruştur, nakil ve taklitçiliği ise sevmez³⁸.

Bîrûnî'nin araştırmalarında deney ve gözlem metoduna önem vermektedir. Onun çok başarılı olarak kullandığı metotlarının başında mukayese metodu gelmektedir. Onun araştırdığı hususların başında; 1. Nitelik, 2. Nicelik, 3. Delalet, 4. Özellik gelmektedir. Bunun için de başvurduğu metot gözlemdir. O, değerlendirmelerinde açık davranır. Bilmediği konuda, bilmediğini söylemekten çekinmez. İhtiyatlı olmayı sever. İyice kanaat getirmediği, doğruluğunda emin olmadığı konuları almaz, kesin fıkre ulaşmadığı hususlarda “zannedirim” şeklinde ihtiyatlı ifade kullanmayı tercih eder³⁹.

Biruni'de doğu bilginlerinde görülmeyen **metodik çalışmalarında** dikkat çelen bir husus da onun **kaynak elde etme** ve bunlardan azami faydalanabilme özelliği yanında **kaynak tenkidi** fikrine ulaşmış olmasıdır. O, kaynakları hakkında her çeşit eserinde daima bilgi verir. Yazarı hakkında fikrini açıklar, değerlendirme yapar. Yazar ve eserini tenkit süzgecinden geçirmede çok başarılıdır. Öncelikle kaynağı hakkında bilgi verir, nakil yapıyorsa kimden naklettiğini söyler, eğer kaynağı görmemişse nereden elde ettiğini belirtir. O, asrımızda çok gelişmiş olan mukayeseli metin elde etmenin (edition critic) öncüsüdür. İncelediği bütün konuyu bütün yönleriyle ele alıp ayrıntıları gözetir⁴⁰.

Biruni ilmi araştırmalarında metot olarak, hem teoriyi hem de tecrübeyi birlikte esas alıyordu. Ayrıca tecrübeyi tekrar tekrar yapmak ve neticeye bu yoldan ulaşmak ilmi çalışmanın temelini teşkil ediyordu.⁴¹

³⁵ Sarton, George, Introduction to the History of Science, Baltimore, 1953, I, 707.

³⁶ Togan, Zeki Velidi, “Harizm”, İslam Ansiklopedisi, VI, 224.

³⁷ Tümer, , Biruni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, s. 83.

³⁸ Bîrûnî, Kitâbu't_Tahkik mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l Akl ev Merzûle, Haydarabat 1958, s.237.

³⁹ Tümer, Biruni'ye Göre Dinler, s. 91-92.

⁴⁰ Tümer, Biruni'ye Göre Dinler, s. 92,94.

⁴¹ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.340.

4. Bîrûnî'nin Bilim Tarihine Katkısı

Bîrûnî'nin ilmî yönünü belirleyen en önemli özelliklerden biri, onun çok çeşitli alanlarda başarılı eserler verebilmiş olmasıdır. Çocukluğundan beri kendisinde mevcut olan araştırma tutkusunu, çağının ilmî ve felsefî birikimini yeniden üretici tarzda değerlendirme başarısıyla birleşince döneminin zirveye ulaşan isimlerinden biri olmuştur. Nitekim Sarton onun yaşadığı döneme “Bîrûnî asrı” demekte tereddüt etmemiştir. Yine Sarton onu “bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri⁴²”, Barthold ise “İslâm âleminin en büyük bilgini⁴³” şeklinde niteler. Bîrûnî'nin özellikle tabii ve matematik ilimlerdeki başarısı ve orijinalliği göz alıcıdır. Aynı başarıyı gösterdiği beşerî ilimler ve dinler tarihi sahası da onun ilmî tavrında objektiflik ilkesinin belirgin tarzda kendini gösterdiği alanlardır. Bu genel ilmî çerçevede içinde astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji ve etnolojiden jeodezi, botanik, mineraloji, dinler ve mezhepler tarihine kadar otuzaya yakın bilim dalında çalışmalar, buluşlar gerçekleştirmiş olan Bîrûnî, yoğun ilmî faaliyetinin yanı sıra dinî hassasiyetini daima korumasını bilen bir şahsiyettir. Onun tükenmek bilmeyen araştırma gayretini, taviz vermez objektiflik endişesini ve çok samimi dinî duyguları kendi şahsında başarıyla dengelediği öncelikle belirtilmelidir⁴⁴.

Bîrûnî'nin matematikçi yönü, en çok bilinen yönüdür. Yaşadığı yüzyılın en büyük matematikçisi olan Bîrûnî, trigonometrik fonksiyonlarda yarıçapın bir birim olarak kabul edilmesini öneren ilk kişi olup sinüs ve kosinüs gibi fonksiyonlara sekant, kosekant ve kotanjant fonksiyonlarını ilave etmiştir. Bîrûnî'nin bu yönü batı dünyası tarafından ancak iki asır sonra keşfedilip kullanılabilmiştir⁴⁵.

Bîrûnî'nin astronomi alanında yaptığı çalışmaların başında Sultan Mesut'a 1010'da sunduğu "Mesudî fi'l Heyeti ve'n-Nücum" adlı yapıtı gelmektedir. Bu yapıt günümüze gelmiş olup bu konuda yaptığı çalışmalarının bir kısmı kayıptır. Kanun adlı eserinde Aristo ve Batlamyus'un görüşlerini tartışma konusu yaparak Dünya'nın kendi ekseninde dönüyor olma ihtimali üzerinde durması bilim tarihi açısından önemlidir. Ancak bu konuda kesin bir sonuca varamadığı varsayılan Bîrûnî'nin günümüze değin bu konuda bir eseri ulaşmamıştır.

“Premodern İslam dünyasında bir kadına adanmış olduğu bilinen tek bilimsel eser el-Biruni'nin Kitab'üt-tefhim li-evail-i sana'it-tencim veya Astroloji Sanatının Unsurlarını Anlama Kitabı'dır. On birinci yüzyılın başlarında yazılan bu eser, Harezmsahlara bir bölgesi olan Harezmi el-Hasan'ın kızı prenses Rayhana için yazılmıştır. Eserin modern baskısının editörü, 1934'te O'nun hakkında şöyle yazmıştır: ‘Doğu medeniyetine ait olan kadınlar arasında bilimsel bilgiye olan özlemi ve nadir bir şekilde görülen kendisine adanmış bir kitaba sahip olmasıyla ön plana çıkmıştır⁴⁶.’”

Tıp alanında da birçok eser veren Bîrûnî, döneminde bir kadını sezaryenle doğum yaptırmayı başarmıştır. Şifalı otlar ve birtakım ilaçlar üzerine yazdığı "Kitabu's Saydane", Bîrûnî'nin son yapıtı olmakla beraber 1050'de yazılmıştır. Bu kitapta üç bin kadar bitkinin neye yaradığını ve nasıl kullanıldığını yazmaktadır. İlaçların yanında o bitkinin Farsça, Yunanca, Sanskritçe, Harezmi ve Sindhî gibi başka diller ile günümüzde var olmayan çeşitli lehçelerdeki karşılıkları verilmiştir. Bîrûnî, "Kitâbü'l-Camahir

⁴² Sarton, George, Introduction to the History of Selence, Baltimore, 1953, I, 707.

⁴³ Barthold, W., İslam Medeniyet tarihi, Notlar ve İlavelerle Neşr. M. Fuad Köprülü, Ankara 1951, s. 52.

⁴⁴ Tümer, “Biruni”, VI, s.209.

⁴⁵ Vikipedi, “Biruni”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni>, (4.04.2021)

⁴⁶ Gaida Maria, “Müslüman Kadınlar ve Bilim: “Kayıp” Aktörleri Arama”, Erken Modern Dönem Kadınlar, Disiplinlerarası Dergi, Cilt:11, Sayı:1, Sonbahar/2016, 197.

fi Mârifeti'l-Cevâhir" (Türkçe: Cevherlerin özellikleri üstüne) adlı yapıtında 23 katı maddenin ve altı sıvının özgül ağırlıklarını bugünkü değerlerine çok yakın olarak tespit etmiştir⁴⁷.

El Birûni, astroloji üzerine yaptığı en iyi çalışmayı Gazneli Mahmut'un oğlu Mesut'a sundu. Sultan Mesut da bunun üzerine kendisine bir fil yükü gümüşü hediye edince, "Bu armağan beni baştan çıkarır, bilimden uzaklaştırır." diyerek bu hediyeyi geri çevirdi. Aslında Birûni eczacılıkta uygulamalı eğitime, kitaplardan çok daha fazla önem vermiştir. Birûni, elle tutarak ve gözlemleyerek veri toplamanın insana, kitap okumaktan çok daha fazla yarar sağladığına inanmış ve bunu uygulamıştır. Gerçek bir bilim anlayışına sahip olan Birûni, ırk kavramına da önem vermezdi. Başka bir halkın ileri kültüründen derin bir saygıyla söz ederdi. Aynı şekilde dinler ve düşünceler konusundaki anlatımı sırasında o dinler hakkında itiraz veya eleştiride bulunmadığı gibi, o dindeki deyimleri aynen kullanmasıyla da dikkat çekmektedir. Sanskrit dilinden Arapçaya çevirdiği Potenceli adlı kitabının önsözünde "İnsanların düşünceleri türlü türdür, dünyadaki gelişmişlik ve esenlik de bu farklılığa dayanır." şeklinde yazmıştır⁴⁸.

Birûni'nin trigonometriyi kullanarak bir dağın yüksekliğini ölçtüğü, sonra da yükseltisini bildiği bu noktadan ufuk alçalması açısının ölçülmesi yoluyla meridyen yayı uzunluğunu hesaplaması da geometri açısından önemli bir çalışmasıdır. Meridyen yayı uzunluğunun ilk kez Birûni tarafından bu yöntemle bulunması yaygın bir kanıdır.

O şöyle demektedir. "İlim, adamına yani ilim hizmetçisine lazım ve kaçınılmaz olan şey, ilmin bütün sahalalarında yeterli bir seviyede olamasa bile ilimler arasında bir ayırım yapmamak her birini hakkını vermektir. Çünkü ilim güzeldir, lezzeti de kalıcıdır. Araştırma boyunca bu lezzet sürer gider. Araştırma bitince lezzette son bulur. İlim adamı kendinden önce gelen ilim adamlarına hor gözle bakmamalı; tevazu ile eserlerine yaklaşır, istifade etmelidir. Böylece en doğru ve sağlam bilgilerle ulaşacak, kusurlu, hatalı bilgilerden uzak durmuş olacaktır"⁴⁹.

İlmin ilerlemesi ve gelişmesi için ortam önemlidir. Bunun için:

- 1. İlmi düşünceye serbestlik tanınmalı yani ilimde söz sahibi olanlar fikir hürriyetine sahip olmalı.***
- 2. İlmi çalışmalar açık ve sağlam metotlara dayanmalı.***
- 3. İlim; batıl düşüncelerden, sihir ve hurafelerden arındırılmış olmalı.***
- 4. Gerçek ilim adamlarının çalışma zevk, şevk ve gayretlerini arttıran teşvik tedbirleri alınmalı.***
- 5. İlmin ilerlemesi için gerekli her türlü maddi, sosyal, teknik şartlar ve imkânlar hazırlanmalı.***
- 6. İlme, ilmi eserlere ve ilim adamlarına hürmet edilmeli itibarları sağlanmalı.***
- 7. İnsanların dikkat ve alakalarını ilmi konulara çekme çalışmaları yapılmalı.***
- 8. Devletin ileri gelen adamları ilmin gelişmesi için gereken tedbirleri tespit edip hemen bunları tatbik etmeli"⁵⁰.***

⁴⁷ Vikipedi, "Biruni", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni>, (4.04.2021)

⁴⁸ Vikipedi, "Biruni", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni>, (4.04.2021)

⁴⁹ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.337.

⁵⁰ Arslantürk, Din Sosyolojisine Giriş, s.337.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bîrûnî, inceleme yaptığı konuların ilişki örgülerini görüş çözebilen, konuları yatay ve dikey boyutlarıyla genişliğine ve derinliğine büyük bir titizlikle ele alıp inceleyen bir ilim adamıdır. Bilgisini çeşitlendirip genişlettiği ölçüde derinleştirme kabiliyetini araştırdığı her konu ve branşta gösterebilmiştir. Bîrûnî, araştırma ve inceleme yaptığı konularda tarafsız kalarak, objektif olarak olayları, konuları ele alabilme kabiliyetini her daim muhafaza edebilmiştir. İslam dışındaki dinleri incelerken, İslami inanç ve yaşayışa sıkı sıkıya bağlı olmasına karşın, ilmi prensiplerinden taviz vermeden, inanç, duygu ve düşüncelerini incelediği din ve düşüncelere karıştırmaksızın objektif kalabilmek çok değerli bir ilmi niteliktir. Bu cümleden hareketle alimimizde kısaca üç temel özelliğin bulunduğunu söylemeliyiz: araştırma, karşılaştırma ve tarafsız tenkit.

Bîrûnî'nin İslam dışındaki diğer dinler ile ilgili verdiği bilgilerin, u alanda çalışanlar için ender kaynak hüviyeti taşıdığı görülmektedir. Bilhassa Hinduizm, Zetüştilik ve Orta Asya'daki Hıristiyan mezhepleri ile verdiği bilgiler bu kabildir. Mahiheizt kaynaklardan yaralanması da ayrı bir özelliktir. Onun Din bilimleri alanını en önemli katkısı, dinleri objektif bir şekilde karşılaştırması ve ilim ve dini aynı üstün kabulde yan yana yürütebilmesidir. Dinlerle ilgili araştırmalarında Müslüman kimliğini koruyarak, objektif araştırmacı hüviyetini de muhafaza edebilmiş olmasıdır.

“Premodern İslam dünyasında bir kadına adanmış olduğu bilinen tek bilimsel eser el-Biruni'nin on birinci yüzyılın başlarında yazdığı ***Kitab'üt-tefhim li-evail-i sana'it-tencim veya Astroloji Sanatının Unsurlarını Anlama Kitabını***, Harezmi'li el-Hasan'ın kızı prenses Rayhana için yazmış olması, onu çok farklı bir boyuta taşımıştır. Şöyle ki, bu eser, hem yazarını, hem de kendisi için yazılan kadını yücelten bir özelliğe sahiptir. Zira doğu medeniyetine ait olan kadınlar arasında bilimsel bilgiye olan özlemi ve nadir bir şekilde görülen kendisine adanmış bir kitaba sahip olmasıyla prenses Rayhana tarihin ön sayfalarında yer alma şansını elde etmiştir⁵¹.

⁵¹ Gaida Maria, “Müslüman Kadınlar ve Bilim: “Kayıp” Aktörleri Arama”, Erken Modern Dönem Kadınlar (Early Modern Women): Disiplinlerarası Dergi (An Interdisciplinary Journal); Cilt:11, Sayı:1, Sonbahar/2016, s.197.

KAYNAKÇA

Arslantürk, Zeki, Din Sosyolojisine Giriş, Çamlıca Yay., İstanbul, 2015.

Aşırov, Tahir, “Bîrûnî’ye Göre Hıristiyanlık”, Mîlel ve Nihal, cilt 10, sayı. 3, Eylül-Aralık (2013), s.111-147.

Barthold, W., İslam Medeniyet tarihi, Notlar ve İlavelerle Neşr. M. Fuad Köprülü, Ankara 1951.

El- Bîrûnî, El-Âsârul-Bakiye ani'l-Kurûni'l-Haliye (Âsâr), Tahkik: E. Sachsau, Leipzig, 1923.

El- Bîrûnî, Risâle li'l-Bîrûnî fi Fihrist Kütub Muhammed bin Zekeriya er-Râzî, Hazırlayan, P. Kraus, Paris 1936.

el-Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (1958). *Tahkîku Mâ li'l-Hind, Dâiratu'l-Maarifi'l-Osmâniyye*, India

El- Bîrûnî, Kitâbu't-Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi'l Akl ev Merzûle, Haydarabat 1958.

El-Bîrûnî, Tahdîd Nihâyâti'l-Emâkin, Tahkik: Muhammed bin Tâviti't-Tancî, Doğu Matbaası, Ankara 1962

el-Bîrûnî, *Tahdîd Nihâyâti'l-Emâkin*, Tahkik: Muhammed bin Tâviti't-Tancî, Doğu Matbaası, Ankara 1962.

Gaida Maria, “Müslüman Kadınlar ve Bilim: “Kayıp” Aktörleri Arama”, Erken Modern Dönem Kadınlar (Early Modern Women): Disiplinlerarası Dergi (An Interdisciplinary Journal); Cilt:11, Sayı:1, Sonbahar/2016, s.197.

Günay, Nasuh, “Bîrûnî’nin Dinler Tarihine Katkısı”, Mîlel ve Nihal, cilt 10, sayı. 3, Eylül-Aralık (2013), s. 85-110.

Özcan, Emine Sennur, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin. Ahmed el-Bîrûnî’nin Hayatı (973-1061)”, *Mîlel ve Nihal*, cilt 10, sayı 3, Eylül-Aralık (2013), s. 9-24.

Sarton, George, Introduction to the History of Science, Baltimore, 1953.

Tercüman, Abdullah, “Tuhfetü'l-Erîb fi'r reddi ‘alâ ehli’s-salib” (Hıristiyanlığa Reddiye), mütercim; Hacı Mehmed Zihni Efendi, Bedir Yayınevi, İstanbul 1990.

Togan, Ahmed Zeki Velidi, “Harizm”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1950, c. V, s. 240-257.

Togan, Zeki Velidi, “Bîrûnî”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1972, c. II, 645-655

Tümer, Günay, Biruni’ye Göre Dinler ve İslâm Dini, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Tümer, “Biruni, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI, s. 206-215.

Vikipedi, “Biruni”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bir%C3%BBni> (4.04.2021)

Yitik, Ali İhsan, “Bîrûnî’nin Kaleminden Hinduizm”, Mîlel ve Nihal, cilt 10, sayı. 3, Eylül-Aralık (2013), s. 149-200.

An Archaeological Predictive Model with Fuzzy Logic Method for Sivas Province (Central Anatolia)

Esma Demirci¹

Çağdaş Kuşçu Şimşek²

Olcay Zengin Koşan³

Introduction

GIS-based archaeological predictive models emerged in the United States in the late 1970s (Jochim, 1976; Kohler and Parker, 1986; Judge and Sebastian, 1988) and became widespread in the last 20 years (Verhagen and Whitley, 2012; Wachtel, Zidon, Garti and Shelach-Lavi, 2018; Rogers, Collet and Lugon, 2015). Archaeological Predictive Models (APM) are used in cultural heritage management (van Leusen and Kamermans, 2005; Verhagen, 2007; Vaughn and Crawford, 2009; Danese, Masini, Biscione and Lasaponara, 2014) and academic field researches (Jochim, 1976; Wescott and Brandon, 2000; Verhagen, Brughmans, Nuninger and Bertonecello, 2013; Caracausi, Berrutib, Daffaraa, Bertèc and Borele, 2018) because of their advantages in terms of time and cost.

APM is defined as a set of techniques that attempt to predict the locations of archeological sites or materials in a region based on a sample of that area or basic concepts of human behavior (Kohler and Parker, 1986). To create APMs, it is necessary to associate the locations of archaeological sites with certain features of the natural environment, past human activities, and factors related to human behavioral norms. Repetitive patterns can be identified by defining the causal relationship between certain environmental and geographical features, and known archeological locations. In this way, a statistical model can be applied to unsurveyed places for finding new areas where similar human activities may have happened (Verhagen, 2007; Balla, Pavlogeorgatos and Tsiafakis, 2014). Data for generating an APM, always emerge from the relation between natural and cultural environment, and archeological areas. However, the input parameters of an APM must be related to both the study area and study topic. Therefore, in any case, it is necessary to thoroughly examine certain types of

¹ Erciyes University, Department of Geomatics, Turkey

² Akdeniz University, Department of Space Sciences and Technologies, Turkey

³ Sivas Cumhuriyet University, Department of Archaeology, Turkey

archeological sites and extract the criteria that lead to certain human decision rules. It is obvious that these criteria may change even for the same type of archeological area because they might be related to a significant period of time, region, or cultures (Balla et al., 2014). All these indicate the importance of decision-making while creating an APM. Complex decision-making problems are encountered due to the nature of the archaeological data used while creating APMs. GIS-based APMs are very effective in solving decision-making problems (Malaperdas and Zacharias, 2019). Multiple Criteria Decision Analysis (MCDA), which is helpful for making a decision on the topics of choosing, ranking, sorting, and description (Figueira, Greco and Ehrgott, 2005; Ishizaka and Nemery, 2013), are commonly used in creating GIS-based APMs (Malaperdas and Zacharias, 2019; Krist, 2006; Balla, Pavlogeorgatos, Tsiafakis and Pavlidis, 2013; Vujičić, Vasiljević, Hose, Tasić, Morar, Durić and Marković, 2018). In recent years, archeological studies using the Fuzzy Logic (AHP) method, one of the MCDA methods, are more common (Hatzinikolau, Hatzichristos, Siolas and Mantzourani, 2003; Mink, Ripy, Bailey and Grossardt, 2009; Balla et al., 2013; Hamer, Knitter, Grimm, Serbe, Eriksen, Nakoinz and Duttman, 2019). Fuzzy Logic method has a lot of advantages in practice: It is mathematically strong; defining expert experiences and opinions increases its reliability; it is more reliable compared to other modeling methods and produces more accurate and flexible solutions; the higher the number of rules, the higher the accuracy; it is very similar to human thinking style; it can be used in different disciplines with different aims.

In this study, we created an archaeological predicting map for the central district of Sivas province by using Fuzzy Logic method, taking as reference the characteristics of the Iron Age sites. We think that the obtained predicting map will contribute to the researches in Sivas, which has a rich archaeological heritage.

Methodology

1.1 Study Area

In this research the central district of Sivas was chosen as the study area (Figure 1). Sivas province has been strategically and culturally important center for its location at the intersection of west-east and north-south lines for ages. Archaeological surveys have revealed that there are many archaeological sites in the city dating to the Paleolithic (Açikkol-Yıldırım, Baykara, Şahin, Zengin-Koşan, Acar, Ay and Sözcü, 2019), Chalcolithic (Ökse, 2005a), Early Bronze (Ökse, 2005b), Middle and Late Bronze (Ökse, 1999a; Ökse, 2014), Iron (Ökse, 1999b; Engin, Uysal, Zengin-Koşan, Ay-

Şafak and Bozkurt, 2014; Engin, Zengin-Koşan, Ay-Şafak and Bozkurt, 2015), Hellenistic, Roman, Byzantine periods (Ökse, 2002; Engin et al., 2014; Engin et al., 2015). Archaeological excavations carried out in Kuşaklı and Kayalıpınar mounds show the importance of the city in the Hittite period (Müller-Karpe, A. and Müller-Karpe, V., 2013; Müller-Karpe, A., Müller-Karpe, V. and Kryszat, 2014).

Sivas province, which is in the transition zone between the Central and Eastern Anatolia regions, has high plateaus with mountains over 2500 meters, Kızılırmak river basin, and valley floors.

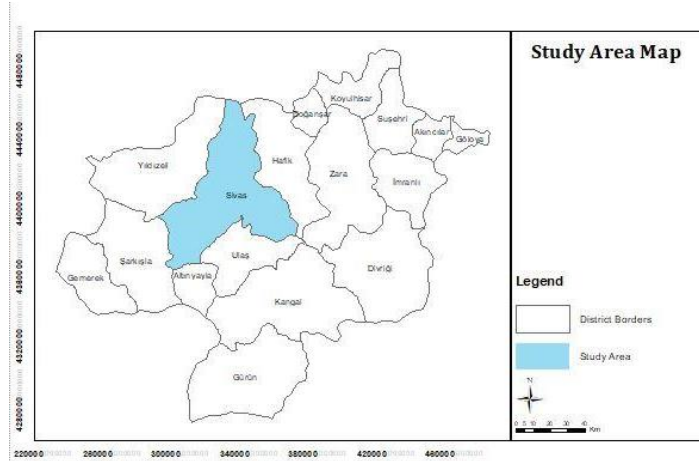

Figure 1. Study Area

1.2 Data

The spatial information of 46 registered archaeological sites dating to the Iron Age in the Sivas Cultural Inventory (Pürlü, Altın and Aygün, 2011) formed the basis of the study. Streams, soil, slope, aspect, the distance between sites, junction points resulting from the map created, and the distance to sites dating previous the Iron Age constitute other data.

1.3 Method

In the study, an archaeological predicting map was created for the registered archaeological sites dating to the Iron Age in Sivas central district, using the Fuzzy Logic method.

In the first phase, the data to be used in the study were determined and necessary analyzes were made to obtain data on the distance between sites, junction points, and distance to sites dated previous the Iron Age. Stream, soil, slope and aspect data were obtained from current official sources. After all the basic maps were prepared, the data were combined in the geographical database.

After the criteria were decided, the importance level of each criterion was determined. At this stage, the parameters were sub-classified using expert knowledge, and the factor weights were determined using the AHP method by specifying the appropriate ranges. The obtained factor weights were recorded to be used in the creation of fuzzy decision rules.

The Fuzzy Logic interface in MATLAB program was used in the study. The data defined as raster format was used in the program. The Fuzzy Logic method is carried out in four stages: fuzzification, knowledge base, processing/inference and defuzzification. In the fuzzification stage, membership degrees and functions in the range (0-1) of membership functions corresponding to the value of the input variables are determined. Decision rules are created at the knowledge base stage. The third stage is processing of the rules. Finally, in the defuzzification phase, fuzzy output values are converted into exact output values.

In the study, the triangular membership function was used in the fuzzification phase, as it provides computational and formulaic convenience. Then, 1152 rules were created by considering the ranges and weights defined with expert knowledge (Figure 2). In the fuzzy inference phase, the Mamdani method was preferred (Figure 3). Mamdani inference mechanism is one of the widely used methods in fuzzy modeling, which requires expert knowledge, and can be used in solving different problems (Akgun, Sezer, Nefeslioğlu, Gökçeoğlu and Pradhan, 2012). In this study, the Mamdani method was chosen because the rules and parameters were prepared with expert knowledge. In the defuzzification phase, the center of gravity method, one of the most frequently used defuzzification methods in the Mamdani inference method, was preferred. At the end of all these processes, generated map was obtained by running the Matlab code prepared for fuzzy logic.

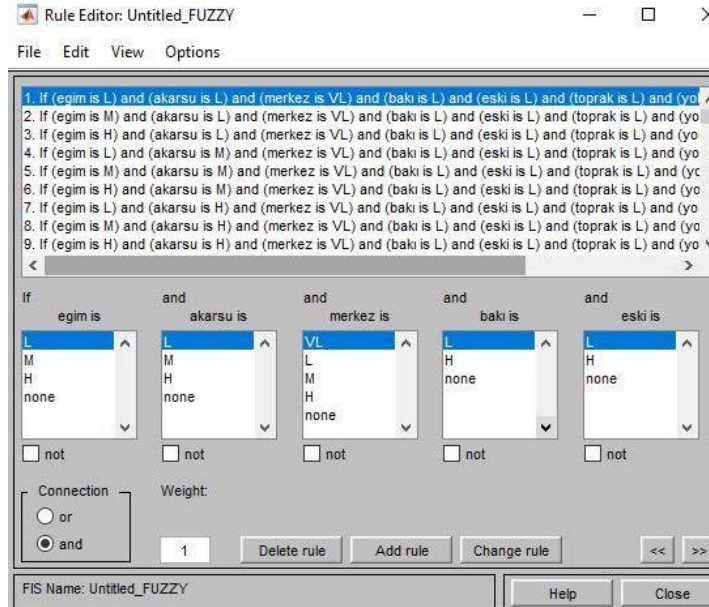

Figure 2. Matlab rule definitions

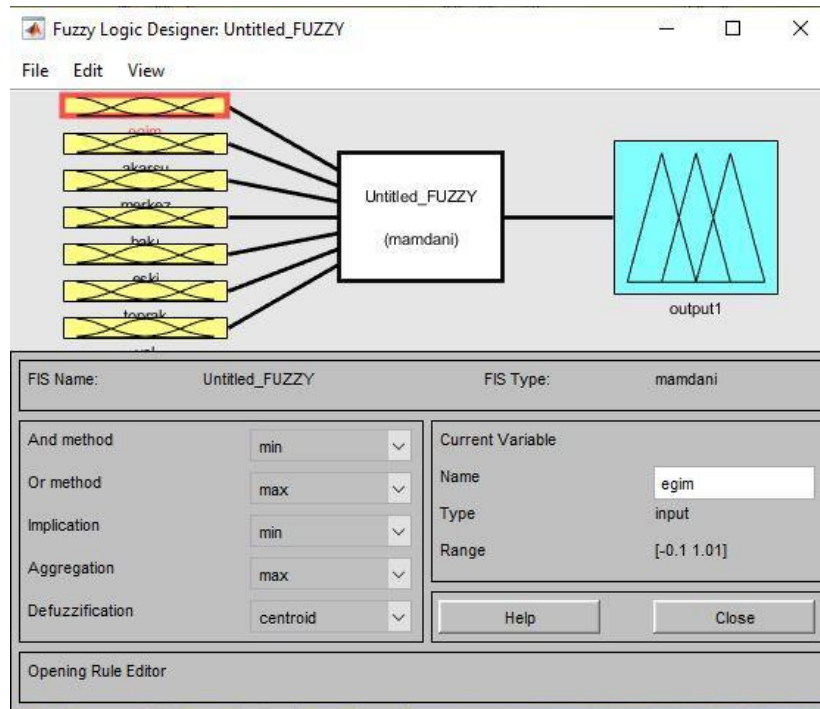

Figure 3. Identification of data and selection of appropriate fuzzification methods

1.4 Findings

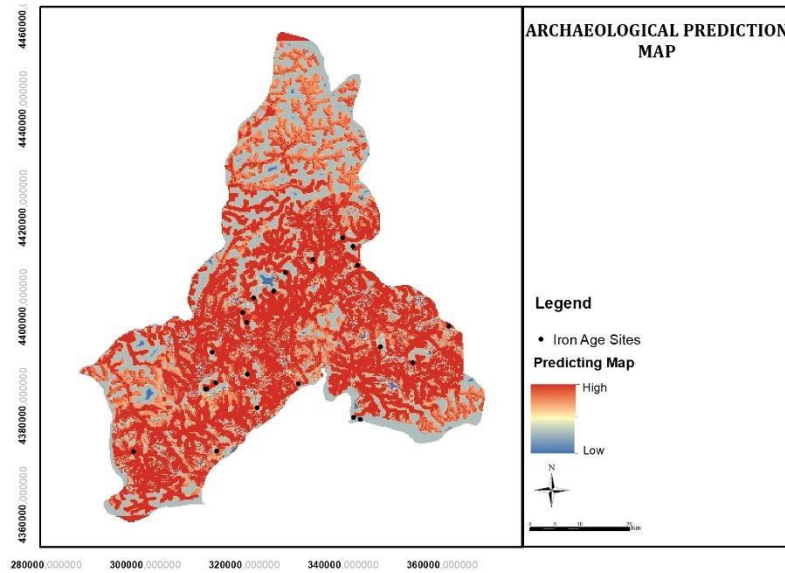

Figure 4. Archaeological predicting map of Sivas central district in the Iron Age

When the generated map is examined, it is seen that the north of Sivas central district is regionally not suitable for Iron Age settlements. However, the fact that such a large area could not fit into such a definition, made it necessary to reinterpret the result. Thereupon, factors and weights were examined again. It has been observed that the problem arises from junction points. The concentration of Iron Age points around a certain area caused the weight to be concentrated in this region. Therefore, the result that the central district north is not suitable for Iron Age settlements has emerged as incorrect information. In order to overcome this problem and increase the map accuracy, generated map was cut from the border frame formed by the Iron Age points used in the study, and erroneous information was eliminated. The generated map obtained after this process is given in Figure 5.

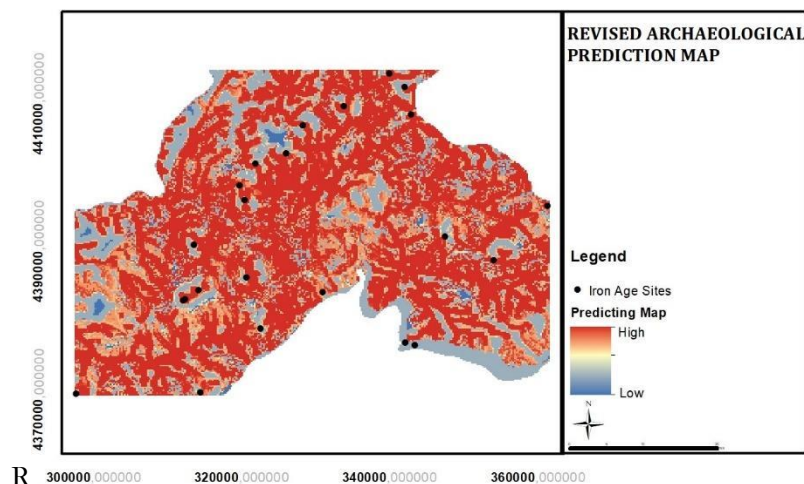

Figure 5. Revised archaeological predicting map of Sivas central district in the Iron Age

Conclusion

Archaeological research requires the examination of environmental and social factors consisting of many parameters. Therefore, to successfully use multi-criteria decision making (MCDM) techniques, it is necessary to apply technological infrastructure and information technologies that can produce solutions. GIS technologies offer important advantages in this respect, allowing archaeological information to be collected, analyzed, questioned, and visualized in a single database.

APMs have time and cost benefits in determining and indirectly protecting cultural heritage areas. They create a multi-disciplinary working environment and make possible the integration of different information. Also, visualizing the distribution of archaeological sites can help researchers develop assumptions about human behavior (Verhagen, Kamermans, van Leusen, Deeben, Hallewas and Zoetbrood, 2010). However, there are points that may cause important mistakes in these applications if attention is not paid. Primarily, it should be kept in mind that the prediction models are only as good as the variables entered the system, and the proposed theories and assumptions. In addition, the involvement of non-experts in creating prediction models causes the production of false information. It should certainly be known by whom, by what methods and assumptions the maps were produced (Jochim, 1976; Hatzinikolau et al., 2003).

Unfortunately, the archaeological sites of Sivas province have been rapidly damaged in recent years due to activities such as treasure hunting, agricultural works, and mining operations (Engin, 2019). The increase in the number of prediction models will make possible the control of the

information produced in these models and put forward the advantages of the method. The data obtained as a result of this study are thought to be controlled during the survey planned to be carried out in 2021. Thus, we hoped that we may contribute to the fight against destruction of archaeological sites that have not yet been registered.

References

- Açıkkol-Yıldırım, A., Baykara, İ., Şahin, S., Zengin-Koşan, O., Acar, S., Ay, F., Sözcü, S. (2019). 2017 Yılı Sivas İli ve İlçelerinde Pliyosen ve Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması. In Keskin, C. (Ed.), *40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 36. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I* (pp. 267-274). Ankara.
- Akgün, A., Sezer, E. A., Nefeslioğlu, H. A., Gökçeoğlu, C., Pradhan, B. (2012). An easy-to-use MATLAB program (MamLand) for the assessment of landslide susceptibility using a Mamdani fuzzy algorithm. *Computers & Geosciences*, *38*, 23-34.
- Balla, A., Pavlogeorgatos, G., Tsiafakis, D., Pavlidis, G. (2013). Locating Macedonian tombs using predictive modelling. *Journal of Cultural Heritage*, *14*, 403-410.
- Balla, A., Pavlogeorgatos, G., Tsiafakis, D. (2014). Recent advances in archaeological predictive modeling for archaeological research and cultural heritage management. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, *14*, 143-153.
- Caracausi, S., Berrutib, G. L. F., Daffaraa, S., Bertèc, D., Borele, F. R. (2018). Use of a GIS predictive model for the identification of high altitude prehistoric human frequentations. Results of the Sessera valley Project (Piedmont, Italy). *Quaternary International*, *490*, 10–20.
- Danese, M., Masini, N., Biscione, M., Lasaponara, R. (2014). Predictive modeling for preventive Archaeology: overview and case study. *Central European Journal of Geosciences*, *6(1)*, 42–55.
- Engin, A. (2019). Sivas ili arkeolojisi: yapılanlar ve yapılması gerekenler. In Yekbaş, H., Yüksel, A. (Eds.), *Her Yönüyle Sivas Uluslararası Sempozyumu*, vol. 3, (pp. 29-46). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Engin, A., Uysal, B., Zengin-Koşan, O., Ay-Şafak, F., Bozkurt, A. (2014). Sivas ili 2012 yılı yüzey araştırması. In Özme, A. (Ed.), *35. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, (pp. 43-64). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Engin, A., Zengin-Koşan, O., Ay-Şafak, F., Bozkurt, A. (2015). Sivas ili 2013 yılı yüzey araştırması. In Özme, A. (Ed.), *36. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1*, (pp. 399-430). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Figueira, J., Greco, S., Ehr Gott, M. (2005). *Multiple criteria decision analysis: State of the art surveys*. New York: Springer.
- Hamer, W.B., Knitter, D., Grimm, S.B., Serbe, B., Eriksen, B.V., Nakoinz, O., Duttmann, R. (2019). Location modeling of final Palaeolithic Sites in Northern Germany. *Geosciences* 9(430). <https://doi.org/10.3390/geosciences9100430>.
- Hatzinikolau, E., Hatzichristos, T., Siolas, A., Mantzourani, E. (2003). Predicting archaeological site locations using G.I.S and fuzzy logic. In Martin, D., Sarris, A. (Eds.), *The Digital Heritage of Archaeology. CAA2002. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 30th CAA Conference, Heraklion, Crete, April 2002* (pp. 169-178). Athens: Hellenic Ministry of Culture.
- Ishizaka, A. and Nemery, P. (2013). *Multi-Criteria decision analysis methods and software*. United Kingdom: Wiley & Sons, Ltd.
- Jochim, M. (1976). *Hunter-Gatherer Subsistence and Settlement: A Predictive Model*. New York: Academic Press.
- Judge, W. J. and Sebastian, L. (1988). *Quantifying the Present and Predicting the Past. Theory, Method and Application of Archaeological Predictive Modeling*. U.S. Department of the Interior, Bureau of Land Management, Denver.
- Kohler, T. A., Parker, S. C. (1986). Predictive models for archaeological resource location. In M. B. Schiffer (Ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory* 9 (pp. 397-452). New York: Academic Press.
- Krist, F. J. (2006). Multicriteria/multiobjective predictive modeling: A tool for simulating hunter gatherer decision making and behavior. In Mehrer, M. W., Wescott, K. L. (Eds.), *GIS and archaeological site location modeling* (pp. 310-325). New York: Taylor&Francis.
- Malaperdas, G. and Zacharias, N. (2019). The habitation model trend calculation (MTC): a new effective tool for predictive modeling in archaeology. *Geo-Spatial Information Science*, 22(4), 314-331.
- Mink, P., Ripy, J., Bailey, K., Grossardt, T. (2009). Predictive archaeological modeling using GIS-Based Fuzzy set estimation: A case study in Woodford County, Kentucky. *Kentucky Transportation Center Faculty and Researcher Publications*, 12. https://uknowledge.uky.edu/ktc_facpub/12.

- Müller-Karpe, A., Müller-Karpe, V. (2013). Kuşaklı – Şarişša, In Doğan-Alparslan, M. and Alparslan, M. (Eds.), *Hittites. An Anatolian Empire* (pp. 220-227). Istanbul: Yapı Kredi.
- Müller-Karpe, A., Müller-Karpe, V., Kryszat, G. (2014). Untersuchungen in Kayalıpınar 2013 und 2014. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin*, 146, 11-41.
- Ökse, A. T. (1999a) Hethitisches territorium am oberen Maraşsantia ein rekonstruktionsversuch. In *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie* (pp. 499-510). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ökse, A. T. (1999b) Orta Anadolu'nun doğusunun demirçağ kültür ve yerleşim dokusu. *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (pp. 85-116). Ankara.
- Ökse, A. T. (2002). Sivas ili 2000 yüzey araştırması. In Olşen, K., Bayram, F., Özme, A., Dönmez, H., Güder, N., Toy, N. (eds.), *XXIII. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2* (pp. 229-238), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ökse, A. T. (2005a) Sivas'da Hitit çağı öncesi yerleşim sistemlerinde devamlılık ve değişim. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 63-72.
- Ökse, A. T. (2005b). Early bronze age settlement pattern and cultural structure of the Sivas region. In Helwing, B., Özfirat, A. (Eds.), *Mountains and valleys. A symposium on highland-lowland interaction in the Bronze Age settlement systems of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran, 9th-13th August 2004, Van, Turkey*. Berlin: Dietrich reamer Verlag.
- Ökse, A. T. (2014). Second millenium BC settlement patterns in the upper Kızılırmak region. In Engin, A., Helwing, B., Uysal, B. (Eds.), *Studies in Honor of Engin Özgen. Armişzi* (pp. 205-217). Ankara.
- Pürlü K., Altın, Y., Aygün, C. (2011). *Sivas Kültür Envanteri, vol. 1*, T.C. Sivas Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Rogers, S. R., Collet, C., Lugon, R. (2015). LCP analysis for predicting glacial archaeological site potential in central Europe. In Traviglia, A. (Ed.), *Across Time and Space: Selected Papers from the 41st Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conference, Perth 23–25 March 2013* (pp. 261–275). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- van Leusen, P. M., Kamermans, H. (2005). *Predictive Modelling for Archaeological Heritage Management: a Research Agenda*. (Nederlandse Archeologische Rapporten; Vol. 29). Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Vaughn, S., Crawford, T. (2009). A Predictive model of archaeological potential: An example from Northwestern Belize. *Applied Geography*. 29(4), 542-555.

- Verhagen, P. (2007). *Case Studies in Archaeological Predictive Modelling*, *Archaeological Studies* 14. Leiden: Leiden University.
- Verhagen, P. and Whitley, T. G. (2012). Integrating archaeological theory and predictive modeling: a live report from the scene. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 19, 49-100.
- Verhagen, P., Kamermans, H., van Leusen, M., Deeßen, J., Hallewas, D., Zoetbrood, P. (2010). First thoughts on the incorporation of cultural variables into predictive modelling. In Nicolucci, F., Herman, S. (Eds.), *Beyond the Artifact. Digital Interpretation of the Past. Proceedings of CAA2004, Prato 13-17 April 2005* (pp. 307-311). Budapest: Archaeolingua.
- Verhagen, P., Brughmans, T., Nuninger, L., Bertonecello, F. (2013). The long and winding road: Combining least cost paths and network analysis techniques for settlement location analysis and predictive modelling. In Earl, G., Sly, T., Chrysanthi, A., Murrieta-Flores, P.A., Papadopoulos, C., Romanowska, I. and Wheatley, D. (Eds.), *Archaeology in the Digital Era. Papers from the 40th Annual Conference of Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Southampton, 26–29 March 2012* (pp. 357–366). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vujičić, M. D., Vasiljević, D. A., Hose, T. A., Tasić, N., Morar, C., Durić, A., Marković, S. B. (2018). A multi-criteria decision analysis with special reference to loess and archaeological sites in Serbia (Could geosciences and archaeology cohabitate? *Open Geosciences*, 10, 333-343.
- Wachtel, I., Zidon, R., Garti, S., Shelach-Lavi, G. (2018). Predictive modeling for archaeological site locations: Comparing logistic regression and maximal entropy in north Israel and north-east China. *Journal of Archaeological Science*, 92, 28-36.
- Wescott, K. L. and Brandon, R. J. (2000). *Practical Applications of GIS for Archaeologists: A Predictive Modeling Toolkit*. London: Taylor & Francis.

**Current Debates on
Social Sciences** **6**
Multidisciplinary Studies

